Адріан Феофанович Кащенко

Оповідання про славне Військо Запорізьке низове

Глава 1. Давнина України

Оповідання перше. Про початок козаччини та боротьбу її з татарами й турками (1483-1590 роки)

Не до ладу було б розпочинати оповідання про запорожців, не згадавши, бодай коротенько, часи давнього життя України, бо козаки були дітьми українського народу й завжди дбали про рідний край, захищали його від ворогів та обстоювали свої права й волю.

Всі землі понад великими річками - Дніпром, Бугом, Дністром та Сяном - з давніх-давен залюднювали східнослов'янські племена. Вони жили окремими громадами, й ними правили вільні ради громадян, що обирали собі на вічах князів.

На північ та на схід од слов'ян селилися фінські племена, з яких найбільші осіли на берегах Оки та Волги - мордва й черемиси.

Колись, у давні часи, слов'янське населення жило на просторах од Тиси, яка впадає в Дунай, лише до Дніпра, так що наддніпрянські землі лежали на краю цих володінь, і через те вони були прозвані Україною. Але з часом слов'яни стали селитися й на фінському терені: по річці Двіні, на озерах Чудському й Ільмені, по річках Волзі й Оці, й там стали вони складати свої громади й князівства. Десь із початку Х сторіччя, після народження Ісуса Христа, за часів князювання в Києві Олега, гору над усіма східнослов'янськими племенами взяли поляни, які жили на правому боці середнього Дніпра й мали своїм осередком город Київ. їхня земля споконвіку звалася Руссю, і ця назва, разом із поширенням влади київських князів, перейшла й на всі слов'янські племена, які скорилися полянам.

За часів Володимира поляни, з волі цього князя, року 988-го пристали до грецької православної віри, а згодом християнство визнали й інші східнослов'янські племена. З прийняттям православ'я слов'яни набули письменність і стали потроху створювати свою власну культуру.

Той же князь Володимир об'єднав усі слов'яно-руські племена в одну велику Руську державу, яка простяглася від Тиси за Карпатськими горами до річки Дону й Азовського моря та від Білого до Чорного моря. Але та єдність тривала недовго. Безмежні обшири, що їх посіли слов'яно-руські племена, та брак у ті часи шляхів сполучення утруднювали спільне життя на таких великих землях, і незабаром держава Володимира занепала й розпорошилась на багато дрібних князівств. До того ж, князь Володимир, помираючи, роздав усі володіння між

своїми дітьми. Ще його син Ярослав якось тримав братів у покорі й мав під своєю рукою всі руські землі, крім Полоцької, а вже за часів його внуків ніхто не бажав слухатися київського князя. Не минуло й ста літ, як велика Київська держава розпалась на кілька десятків, а далі - й сотень князівств. Зрештою, дійшло до того, що мало не в кожному місті був свій князь.

Усі князі ворогували між собою, кожен хотів мати якнайбільше підвладних городів і весей; і от вони, озброївши своїх людей, стали нападати на своїх сусідів; скидали своїх родичів із князівств та іноді об'єднували докупи чималі володіння, які з часом знову ділили між своїми дітьми й онуками.

Під час цих змагань і чвар князі часто запрошували за гроші чужосторонніх вояків: варягів або інших кочівників, які, скориставшись занепадом Русі, захопили південні степи. Спочатку то були печеніги, а згодом - половці.

Найбільше лиха від тих воєн зазнав Київ. Він був найдостославніший і найбагатший з усіх городів, розташованих на руських землях. За часів Володимира та Ярослава Київ прикрасили великі й розкішні церкви й монастирі; його було обсипано високими земляними валами з міцним, посеред них, мурованим заїздом, що звався “Золотою брамою”, і тепер Київ жив лише спогадами про свою славу. Через те кожен могутній князь неодмінно прагнув стати князем у цьому городі та старшинувати иад усіма руськими престолами.

З тими війнами й колотнечами дедалі дужче занепадали городи, зубожіла людність і сила Русі. Цим і скористалися степовики-половці, що досі вже вигнали з південного степу печенігів та угрів й захопили степові простори від Волги до Дніпра. Вони наскакували на руські землі, випалювали городи й весі, а людей забирали в неволю.

Найближча до степів Київщина, звісно, й найбільше потерпала від тих нападів. Нарешті в XI столітті половці витиснули Русь із степів на північ, опанували Дніпром од лиману до Орелі, захопили устя Дністра й Бугу й, таким чином, перетнули руські шляхи до Чорного моря й Цар-городу.

Доки через тяжкі обставини Київщина та й узагалі вся Україна дедалі дужче занепадала, північно-східні руські землі, захищені від степовиків лісами та болотами, зміцнювали свою силу й у XII столітті склали, між річками Волгою та Окою, чималу державу - Суздальську Русь, яку згодом стали називати Московщиною. Осередок руського державного життя поволі перемістився на північ.

За два століття, що минули після князювання Володимира, єдність між північною та південною Руссю зовсім розладналася, так що суздальські князі не тільки не допомагали Україні у боротьбі з половцями, а навіть раділи із занепаду Києва, і року 1169-го суздальський князь Андрій Боголюбський, скориставшись із безсилля Київського князівства, захопив зі своїм військом Київ, пограбував його вкрай, не минаючи навіть монастирів та церков і, поруйнувавши та спустошивши колись могутнє й розкішне місто, залишив його на поталу степовикам-половцям.

За якийсь час після походу на Київ Андрія Боголюбського посунулися на руські землі татарські орди зі Сходу. Під проводом свого хана Батия вони зруйнували року 1237-го Суздальську Русь і, повернувши звідти на південь, кинулися на половців і вигнали їх аж за Дунай та Карпатські гори.

Заволодівши південними степами, Батий через кілька років рушив із великими ордами на теперішню Лівобережну Україну й, спустошивши Переяславське та Чернігівське князівства, року 1240-го підступив до Києва.

Городяни оборонялися вперто, адже сподівалися лише на смерть, бо не мали сили відігнати татар, і ті, вдершись до міста, вирізали людей та пограбували і сплюндрували все, що кияни встигли збудувати та надбати за сімдесят літ після руїни Андрія Боголюбського.

Після Києва татари спустошили ще Волинь, Поділля й Галичину, а тоді знову повернулися в чорноморські степи, обклавши щорічною даниною всі руські землі.

Русь опинилася в чужоземному ярмі. Щороку всі руські князі мусили привозити свою данину; й від волі хана залежало, чи залишаться вони на троні, чи їм зітнуть голову, й князівства перейдуть в інші руки, до тих князів, що більш покірливі, чи, не шкодуючи своїх підлеглих, обіцяють привозити татарам набагато щедріші подарунки.

Найскрутніше з усіх руських земель доводилося від татар знову-таки Русі-Україні, бо вона була найближча до степів і не мала жодного природного захисту з боку татарських кочовищ; тому після нашестя Батия східні й південні землі зовсім здичавіли, поросли будяками й перетворилися на безлюдні степи.

Не так тяжко було Русі Суздальській, або Московщині. Татари не любили ходити туди через ліси й болота, й не так потоптали той край. За сто літ Батиєвої руїни Московське князівство не занепало, а зміцнилося, і князь московський Іван Калита, за згодою татарського хана, став старшим над усіма

східноруськими князями, проголосивши себе великим князем.

Ще менше потерпіла від татар Галицька Русь, бо її зі степу заступила Україна, і в XIII столітті, за часів короля Данила, сина його Лева та онука Юрія, вона набула ще більшої сили. Та й у неї знайшлися вороги - угри й поляки, й ті лихі сусіди, виснаживши її могуть, підгорнули Галицьку Русь під себе, причому ті русини, що жили за Карпатами, потрапили в ярмо до угорців, а ті, що були на сході гір, дісталися полякам.

Доки київська Русь-Україна перебувала в руїнах, стоптана татарськими кіньми, на північ од неї, на річці Німані, почав складатися в міцну державу напівдикий народ. Уже в XIV столітті великий князь литовський Гедимін заходився поширювати свою владу на південь і завоював усю Білу Русь (край од Прип'яті до верхнього Дніпра). Син же Гедиміна, великий князь Ольгерд, прилучив до Литви всю Україну з обох берегів Дніпра, року 1360-го посадив свого сина Володимира князем у Києві й, вигнавши на якийсь час татар із нижнього Дніпра, Бугу та Дністра, розширив межі своєї держави до Чорного моря.

За добу литовської зверхності Україна трохи перепочила. Литовці не утискували українців; навпаки, самі запозичували в них звичаї, мову й письменність. Але таке спокійне життя недовго тривало на Україні. Наприкінці XIV століття Литва з'єдналася з Польщею, державою римсько-католицької віри, й поляки, забравши всі державні посади, стали переслідувати православних українців, та не задовольнившись і тим, почали обмежувати волю українського селянства й роздавати українські землі польській шляхті.

За панування Литви на Україні вже були вільні вояки, які, хоча й не називалися козаками, проте, як і козаки, присвячували себе військовій справі. Тоді Візантійське царство воювало з турецьким ігом і, щоб мати добре військо, набирало за гроші вояків із різних країн. Між іншим, ходили до Царгорода й українці, про що згадано в пісні з тих часів:

Ой, пустимося ж на тихий Дунай,
Далі Дунаєм під Цареград;
Ой, чаємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку;
Ой, дає на рік по сто червоних,
По коникові та й по шабельці,
По парі суконь та й по шапочці,
Та й по шапочці, та й по панночці...

Слідом за лихом, якого зазнала Україна від польської шляхти, на неї впала ще страшніша біда. В середині XV століття грецьке Візантійське царство, від якого на Русь прийшли православна віра й письменство, було зруйноване турками, і Царгород, перехрещений відтоді у Стамбул, став столицею бусурманів. Оттоманська Порта вийшла в перші держави Європи; татарська орда з Криму, яка весь час кочувала в руських степах, од Кавказу через Дін та Дніпро аж до Дністра, будучи найближчим сусідом і єдиновірцем турків, визнала над собою їхню зверхність, а відтак, зміцнивши своє військо, вигнала литовців із Дніпровського Пониззя та Бугу й почала спустошувати своїми наскоками Україну та відвойовувати її землі у Литви.

Найлютішим тягарем для України були походи кримського хана Менглі-Гірея. Року 1482-го він дощенту сплюндрував Правобережжя разом із Києвом, а через кілька років так само спалив і Лівобережжя з Черніговом і, не спинившись на тому, спустошив ще й Поділля та Волинь.

Про зруйнування Києва Менглі-Гіреєм так розповідає народна дума:

В неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять,
І старії, і малії в весь голос голосять,
На коліна упадають і господа просять:
“Поможи нам, боже, Київ-город боронити,
Діждем першої Пречистої, будем обід становити”.
В неділю рано-пораненьку города достали,
Усім церквам українським верхи позбивали,
Дзвонами спіжовими коня напували,
В святих церквах коні становили.

Ця руїна, за Менглі-Гірея, була далеко гірша, аніж за часів Батия, бо всіх людей, хто не був забитий або не сховався в лісі, татари забирали в Крим, а звідтіля продавали у неволю на турецькі галери або в заморські турецькі міста. За кілька років Україна стала пусткою, понад Чорним же морем та й далі, на Середземному й Червоному, лунали розпачливі зойки сотень тисяч українських бранців і бранок, відірваних од своїх дітей та батьків, од рідного краю.

Не маючи собі захисту від своїх зверхників - литовців та поляків, українці збагнули, що їм треба самим братися до зброї й виставляти свою військову силу проти татарської неволі. Коли ординці залишали Україну, населення почало виходити з лісів, гуртуватися в загони та силоміць виганяти зі своїх земель татар. Кому під час руїни вдалося врятуватися разом із сім'єю, ті верталися до своїх розорених осель; потроху бралися за

господарство; ті, що втратили всю рідню й не мали для кого зводити нове гніздо, лишалися без даху над головою, йшли в степи, присвятивши своє безталанне життя боротьбі з поганцями - татарами - та обороні своїх більш щасливих земляків.

Глава 2. Початок Козаччини

Тих українських людей, що лишилися безпритульними після татарської руїни і, взявши зброю до рук, почали виходити в степ і нападати на татар, прозвали козаками, що мовою східних народів означало: “вільна, рухлива людина”. Не маючи ще певної організації (ладу), українська козаччина в перші десятки літ свого існування гуртувалася здебільшого біля замків стародавніх руських князів: Острозького, Вишневецького, Дашковича та інших - і з ними виходила битися проти татар; далі ж, коли козаків побільшало, вони купчилися в нововідбудованих містах: Каневі, Черкасах, Корсуні, Білій Церкві, Брацлаві та в усіх прикордонних староствах (повітах) і ходили в походи під проводом старостів, яких називали гетьманами.

З таких гетьманів-старост найбільше уславилися Лянцкоронський, староста Хмельницький, що водив козаків на татарські землі у 1512 та 1516 роках і тоді ж поруйнував Білгород та Очаків, і Дашкович, староста Черкаський та Канівський, який року 1521-го зазнав, було, татарської неволі, але невзабарі втік із Криму й ходив 1523 та 1528 років із козаками під Очаків, а якось вдерся, було, з козаками навіть до Криму.

Виходячи щовесни на південь, щоб вистежувати татар, козаки разом із тим полювали на дичину й, вертаючись під зиму на Україну, привозили із степів коштовні звірині хутра, а ті, хто плавав річками, привозили додому рибу.

У ті часи в гаях та байраках південної України водилася така сила дичини, що з нею, було, й не розминешся; в річках же така сила риби, що, як старі оповідачі казали, “встроми у воду списа, то він так і стримить поміж рибою - не може на бік похилитись”. Велика здобич, що привозили козаки з півдня, або як тоді казали, “з Низу”, заохочувала й осілих людей із міст і сіл виходити щовесни разом із козаками на добичництво. Вони озброювалися, єдналися з козацькими ватагами, спільно з ними пробували ціле літо в степах та на річках, серед повсякденної небезпеки від татарських наскоків; на зиму ж, обтяжені здобиччю, верталися до своїх осель. З кожним роком кількість таких осілих добичників більшала, й вони, перейнявши всі козацькі звичаї та їхнє врядування, чимдалі дужче зміцнювали силу козацтва. Проте, хоча добичництво й мало помітний вплив на поширення козаччини, все ж провідною метою існування козацького війська була боротьба з татарами, а потім - і з турками.

З року 1540-го історія, називаючи привідців козаків, згадує не тільки одних прикордонних старост, а й зазначає вже козацькі походи на татарські улуси (кочовища) та турецькі міста під проводом своїх же народних ватажків: Карпа Масла з Черкас, Якова Білоуса з Переяслава та Андрушка з Брацлава, на підставі чого можна гадати, що ще до середини XVI століття козаччина вже мала певну організацію й сама почала вибирати собі ватажків.

У степу козаки пильнували татарських нападників, які ходили на Україну по людей, перепиняли їм шлях, билися з ними й не давали захоплювати живу силу в неволю; під час же нападу великої орди, коли зупинити бусурманів козакам було не під силу, вони все-таки дбали про те, щоб застерегти міста й села про наближення ворога, і тоді весь хрещений люд залишав свої оселі й ховався у лісах або шукав собі захисту в замках і по великих містах.

На добру здобич од козакування незабаром почали дивитися ласо прикордонні старости й давай одбирати в козаків чималу половину найдорожчих набутків. Козаки попервах ремствували, а проте якийсь час підкорялися старостам; згодом, звикнувши до життя в степах, бездомівні козаки, що не мали жінок та осель, стали й зимувати на Низу, то переховуючись у печерах, між скель, понад річками й байраками, то закладаючи свої “коші”, або “січі”, на таких островах Дніпра, де б татарам їх було важко знайти та несподівано захопити.

Таким чином, уже в середині XVI століття українські козаки поділилися на дві частини: тільки покірливі та ті, що мали жінок і домівки, жили “на волості”, здебільшого в Черкасах і Каневі, а пізніше ще й у Трахтемирові й Корсуні; ті ж, які не мали дружин або не хотіли коритися владі на місцях, мешкали на Низу. Через те перших козаків називали городовими, а других - низовими.

Побачивши, що через оселення на Низу здобич починає вислизати з рук польських старостів, вони стали ходити походами на низових козаків, вишукуючи коші й одбираючи їхні набутки. Тоді низовики, щоб уникнути тих грабунків і пильніше стежити за рухами татар, згуртувалися в чималу громаду, вибрали собі отамана й, посідавши на човни, попливли Дніпром за пороги.

Нелегко, мабуть, було козакам уперше перетнути бурхливі пороги, де і в наші часи нерідко розбиваються човни на тріски, та козаки подолали той небезпечний шлях, і звідтоді Дніпрові пороги та козаки стали рідними братами на кілька віків, і все тодішнє козацьке життя снувалося біля порогів.

За порогами, на одному з островів Великого Лугу, козаки поставили собі курені, обкопали свій табір окопами, обгородили засіками й прозвали цей новий кіш “Січчю”. З того переходу низовиків за пороги вони й почали зватися “запорозькими козаками”, або “запорожцями”. Про них-то й підуть мої оповідання, хоча неможливо буде обминати життя й городовиків, бо й ті козаки щовесни приходили до своїх товаришів за пороги, жили з ними одним життям, разом вирушали в походи, разом і клали свої голови в боротьбі з бусурманами, бодай і зимували на Україні, а все-таки звалися козаками Війська Запорозького Низового.

Глава 3. Перші часи Війська Запорозького

Великий Луг був добрим місцем для розташування запорозьких козаків. Він являв собою величезний острів, оточений річками Дніпром, Кушугумом та Кінськими Водами й порізаний Дніпровими протоками на безліч менших островів. Увесь луг мав 5 миль, або 50 верст у довжину та біля трьох миль завширшки; його вкривав одвічний ліс та несходимі пущі очеретів, осоки та шелюгів. На тих островах була ціла мережа озер та боліт, які під час повені сполучалися з Дніпром. Знайти та добути тут козаків вороги не могли, зате прогодуватися запорожцям у Великому Лузі було неважко, бо всі його протоки, озера й лимани аж кишіли рибою, а в лісах водилася сила звірини й птиці. Бракувало козакам тільки борошна та пороху, тому вони час од часу виряджали товаришів байдаками по Дніпру на Україну.

Упорядкувавши Січ у захисному куті Великого Лугу, запорожці почали висилати козацькі залоги до татарських перевозів на Дніпрі й бойові чати в степи, понад шляхи, якими найбільше ходили татари на Україну.

Татари мали чимало перевозів на Дніпрі, найдавніші з них були: перший між порогами Будилом та Лишнім, другий - трохи вище голови острова Хортиці, в урочищі Кічкас. Перше місце подобалося татарам тим, що там Дніпро розмежовували острови Тивильжан (Таволжанський) та Перун на три протоки й саме там легше було перепливти з кіньми по черзі, відпочиваючи на островах; під Кічкасом Дніпро був стиснутий скелями і мав лише 80 сажнів завширшки.

Пристеживши татар на перевозі, запорожці намагалися перешкодити їм перебратися на інший берег, знищуючи всіх, хто зважувався перепливати; коли ж це не вдавалося, то сповіщали Січ і Україну. Згодом на степових пагорбах були споруджені “бекети”, звідки подавали вісті про татар гаслом: на далекій од Дніпра могилі запалювали вогонь, а чатівники з подальших місць, сприйнявши той знак, розводили й собі багаття, і так те гасло за одну ніч поширювалося по всіх степах і доходило до України; отож, не встигнуть татари й перевезтися через Дніпро, а вже скрізь знають, що вороги наближаються.

Нема чого й казати, що життя запорожців у перші сто літ існування Запорозького Війська було невимовне тяжке. Татарські кочовища діставали в ті часи східним боком Дніпра річки Орелі, а правим - Тясмину й Висі, так що єдиним зв'язком

Січі запорозької з Україною, і то не забезпеченим од татарських наскоків, був Дніпро. Оточені з усіх боків татарами, запорожці повсякчас сподівалися нападу ворогів, а з тим або смерті собі, або тяжкої неволі. До того ж, татарські добичники (“ушкалі”), приходячи щороку на Україну за ясирем (бранцями), неначе за своєю власністю, стали помічати, що запорожці пильнують за ними й застерігають про їхні наскоки всю Україну; то ж і самі почали вистежувати козаків, щоб, знищивши їхню варту, віроломно налетіти на українські міста й села.

Щоденна небезпека навчила запорожців стерегтися від бусурманів. Очі їхні бачили в таку далечінь, куди нині сягають лише підзорні труби, а козацьке вухо чуло й там, де, здавалося б, панувала німа тиша. Козаки вміли вгадувати наближення небезпеки за тим, куди біжать степові звірі або як перелітає птаство.

Коли небезпека заставала запорожців поблизу Дніпрових порогів, вони ховалися серед скель і в печерах, що й досі існують по берегах Дніпра; якщо біля Великого Лугу та в низинах річок - тікали в плавні та очерети; згодом же, вистеживши зі своєї схованки ворогів, - кидалися на них зненацька й, коли мали сили, то й знищували їх.

Найтяжче доводилося тим із запорожців, які чатували в степах. Там було видко далеко навкруги, і здавалося, що козакам нема порятунку від татар, бо коні у степовиків були прудкі, як вітер; проте й запорожцям вдавалося врятуватися; досить було добігти козакові до якоїсь степової річки або озерця, і вже він у безпеці: бо виріже собі очеретину, простромить у її колінці дірочку й, узявши в рот, занурюється у воду з головою. Краєчок очеретини, виставлений на поверхню, зовсім не помітний поміж осокою й очеретом, а козак через неї дихає й може пересидіти в річці, доки татари підуть далі.

Але хоч які були сторожкі запорожці, а не одному з них випало загинути в нерівній борні з бусурманами, як переказують нам сумні народні думи:

I

Понад сагою Дніпровою
Молодий козак обід обідає,
Не думає й не гадає,
Що на нього, молодого,
Ще й на джуру малого,
Біда настигає…
То не верби луговії зашуміли,

Як безбожні ушкалі налетіли,
Хведора Безрідного,
Отамана курінного,
Постріляли, порубали,
Тільки джури не піймали,
То малий джура до козака прибуває,
Рани йому глибокії промиває.
То козак йому промовляє:
- Джуро, мій джуро,
Вірний слуго!
Їдь ти понад Лугом-Вазавлугом
Та понад Дніпром-Славутою.
Послухай ти, джуро, -
Чи то гуси кричать,
Чи лебеді ячать,
Чи ушкалі гудуть,
Чи, може, козаки Дніпром ідуть?
Коли гуси кричать, або лебеді ячать - то зжени,
Коли ушкалі гудуть, то схорони.
Коли ж козаки йдуть, то об'яви:
Нехай вони човни до берега привертають,
Мене, Хведора Безрідного, навіщають.

II

Ой, усі поля самарськії почорніли,
Ясними пожарами погоріли;
Тільки не згоріло край річки Самарки,
Край криниці Салтанки
Три терни дрібненьких,
Три байраки зелененьких;
Та тим вони не згоріли,
Ще там три брати рідненьких,
Як голубоньки, сивеньких,
Постріляні та порубані спочивали;
Та тим вони спочивали,
Що на рани постріляні та порубані
дуже знемогали.
Озоветься старший брат до середульшого словами,
Обіллється гіркими сльозами:
“Прошу я тебе, братику мій рідненький,
Як голубонько, сивенький!
Добре ти учини:
Хоч із річки Самарки

Або з криниці Салтанки
Холодної води знайди,
Рани мої, постріляні та порубані,
окропи, охолоди!”
То середульший брат теє зачуває,
До його словами промовляє:
“Братику мій рідненький,
Як голубонько, сивенький!
Чи ти мені, брате, віри не доймеш,
Чи ти мене на сміх підіймаєш!
Чи не одна нас шабля порубала?
Чи не одна нас куля постріляла?
Що маю я на собі дев'ять ран -
рубаних, широких,
А чотири - стріляних, глибоких!
Так ми добре, брате, учинімо,
Свого найменшого брата попросімо:
Нехай найменший брат добре дбає,
Хоч навколюшки вставає,
Військову суремку в головах доставає,
У військову суремку добре грає-приграває;
Нехай би нас стали странні козаки зачувати,
До нас доходжати, Смерті нашої доглядати,
Тіло наше козацьке, молодецьке
в чистім полі поховати!”

Глава 4. Неволя бусурманська

З татар, що наскакували на Україну, ніхто не хотів вертатися додому з порожніми руками. Пограбувавши в містах і селах усе, що було коштовного, і повбивавши тих, хто змагався й обороняв своє добро, нападники підпалювали оселі й зганяли людей з усіх околиць до одного місця. Там вони вирізували старих і не придатних уже до невольницької роботи, вбивали або розганяли геть недолітків, витоптували кіньми тих дітей, які не мали ще сили втекти; інших же бранців: молодиць, дівчат, чоловіків і парубків, розлучаючи батька з дочкою і дружину з чоловіком, - розділяли між собою. Ось уривок із народної пісні про татарську руїну:

За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багацтво заграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногах ланцюг б'ється...
А я, бідний, з діточками,
Піду лісом - стежечками.

Після поділу ясиру всякий татарин зв'язував своїм бранцям руки за спину сирицею, прив'язував одного невільника до другого і, нанизавши їх цілу пасму, припинав переднього до свого сідла і так тяг їх через степи до самісінького Криму. А коли бранці не встигали за конем, то татари підганяли їх довгими батогами.

Не всі полонені мали силу витримати таку подорож. Роз'ятрені, скривавлені степовими будяками, ноги не хотіли слухатися, й нещасні бранці, а найбільше полонянки, жінки та дівчата, падали й волочилися за кіньми, доки татари не добивали знесилених, залишаючи їх серед степу на поталу звірові й птиці.

Повели їх по жірниці,
А жірниця ніжки коле,
Чорну крівцю проливає...
Чорний ворон залітає,
Тую крівцю попиває...

Та брати невольників, запорожці, завжди пильнували за татарами й, не зумівши зупинити їх тоді, як ті йшли на Україну, вони підстерігали, коли вже татари верталися назад, обтяжені ясиром, Чорним шляхом, на південь; і Запорозьке Військо несподівано вихором вилітало з якогось степового байраку й, порубавши ворогів поодинці, визволяло рідних в'язнів і вертало їх на Україну.

Та не щоразу траплялося запорожцям так щасливо відбивати невольників. Дуже обмаль вони мали війська, й дуже просторі були чорноморські степи. Багато все-таки вивозили татари українського люду до Криму в міста Козлов (нині - Євпаторія) та Кафу (тепер - Феодосія), що, починаючи ще з XV століття, стали всесвітніми невольницькими ринками.

З Криму бранців розвозили на спродаж у всі міста Чорного й Середземного морів. Молодиць і дівчат гарної вроди купували заможні бусурмани в свої гареми, всю решту - на будь-які роботи. Поводилися власники з невольниками не по-людському: годували їх, як собак, на ніч приковували ланцюгами або зв'язували їм руки й ноги й тримали в льохах і хлівах; найгірша ж доля випадала, мабуть, тим, кого турецький уряд забирав на свої військові галери. Там невольників прибивали залізом до гребок, і вони мали громадити веслами вдень і вночі, переганяючи галери з одного моря в інше, аж доки, під час війни чи за хуртовини, загинуть, разом із галерою, в безодні моря.

Про тяжке бідування у турецькій неволі досі збереглося кілька народних дум; нехай же вони й повідають нашому читачеві про ту недолю українського народу.

I

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки піднімали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
“Подай нам, господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морі бистра хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Та вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла;
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кості пошмуляло!”
Баша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський,

По ринку він походжає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турків-яничарів, зозла гукав:
“Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника потричі в однім місці затинайте!”
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
Потричі в однім місці бідного невольника затинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кості обривали,
Кров християнську невинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати:
“Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матір'ю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
В городи християнські!”

II

Поклоняється бідний невольник
Із землі турецької, із віри бусурманської
У городи християнськії - до отця, до матусі,
Що не може він їм поклонитися -
Тільки поклоняється голубонькам сивеньким:
“Ой ти, голубонько сивенький!
Ти далеко літаєш, ти далеко буваєш;
Полети ти в городи християнськії,
До отця мойого, до матусі.

Сядь-пади
На подвір'ї отцівськім,
Жалібненько загуди,
Об моєї пригоді козацької припом'яни:
Нехай отець і матуся
Мою пригоду козацькую знають,
Статки, маєтки збувають,
Великі скарби збирають, -
Головоньку козацькую із тяжкої неволі визволяють!
Бо як стане Чорне море вигравати,
То не знатиме отець, либонь матір,
У которої каторзі шукати:
Чи у пристані Козловської,
Чи у городі Царграді на базарі.
Будуть ушкалі, турки-яничари набігати,
За Чорнеє море у Арабську землю продавати,
Будуть за них срібло-злото, не лічачи,
Сукна дорогі поставами, не мірячи,
За них брати.
Тоді далася бідному невольнику
Тяжкая неволя добре знати:
Кайдани руки-ноги поз'їдали,
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацькеє проїдала”.
То бідні невольники на кров, на тіло поглядали,
Об вірі християнській гадали,
Землю турецьку, віру бусурманську проклинали:
“Ти, земле турецькая, віро бусурманськая,
Ти єси наповнена сріблом-злотом
І дорогими напитками,
Тільки ж бідному невольнику на світі невільно,
Що бідний невольник у тебе пробував,
Празника Рожества, будь лі Воскресения не знає,
Всі у неволі проклятої, на каторзі турецької
На Чорнім морі пробувають,
Землю турецькую, віру бусурманськую проклинають:
“Ти, земле турецька, бусурманськая,
Ти, розлуко християнська!
Уже бо ти розлучила не єдиного за сім літ війною;
Мужа з жоною, брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою.
Визволь, боже, бідного невольника
На Свято-руський берег,
На край веселий, між народ хрещений!...”

Не легша доля була й українського жіноцтва, захопленого в неволю. Не маючи сили, щоб оборонятися від напасників, молодиці й дівчата тільки сльозами й благанням сподівалися вмилосердити степових хижаків.

У долині огонь горить,
Коло нього турок сидить,
Турок сидить - коня держить,
Коня держить за поводи,
За поводи шовковії;
Біля нього дівча сидить,
Дівча сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просить:
- Пусти мене, турчиночку,
Побачити родиночку,
Ще й рідную Вкраїночку.

Та даремні благання дівчини! Не на те турчин захопив бранок, щоб із шляху пустити їх додому, не покористувавшись із них, як із дівчат і невольниць:

Сестра сестрі промовляє:
Проси, сестро, турка-мужа,
Нехай косу русу утне,
Най до мамки її пошле,
Най ся мамка не фрасує,
Най нам віна не готує!
Бо ми віно утратили
Під явором зелененьким
Із турчином молоденьким...

У неволі молодиць та дівчат чекала ще тяжча недоля, ніж чоловіків. Їх примушували бути жінками бусурманів і родити на світ ворогів своєї далекої України. Тож багато українок ставало дружинами турецьких пашів і навіть самого турецького султана та кримського хана. Вони перебували в розкошах, але ті “лакомства нещасні”, як співає народ у своїх думах, не вбивали в дочок України живого духу, й багато з них користувалися своїм впливом на чоловіків-турків, щоб, у чому була змога, допомагати своїм землякам і до самісінької домовини зберігали в своєму серці іскру любові до рідного краю.

Одну з таких невольниць, дочку священика з міста Богуслава, й оспівала народна дума.

Що на Чорному морі, на камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.

Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
Вони вже тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка приходжає,
Словами промовляє:
“Гей, козаки, ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?”
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
“Гей, дівко-бранко, Марусю,
Попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного не видаєм.
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера”.
Тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
“Ой козаки, ви бідні невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодна субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень!”
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
“Та бодай ти, дівко-бранко Марусю,
Попівно Богуславко,
Щастя-долі собі не мала,
Як ти нам - святий празник, роковий день Великдень - сказала”
То тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
“Ой козаки, ви, біднії невольники!

Та не лайте мене, не проклинайте:
Бо як буде наш пан турецький до мечеті виїжджати,
То буде мені, дівці-бранці Марусі,
Попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати:
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати".
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці Марусі,
Попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка Маруся,
Попівна Богуславка,
Добре дбає, до темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає
І словами примовляє:
"Ой козаки, ви, бідні невольники!
Кажу вам: добре дбайте,
В городи християнські утікайте;
Тільки прошу я вас одного -
Города Богуслава не минайте.
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає
Та нехай мене, дівки-бранки Марусі,
Попівни Богуславки,
З неволі не викупляє.
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!"
Ой, визволи, боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі, з віри бусурманської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!

Та не всі українські дівчата й молодиці могли звикнути до життя на чужині й погодитися з новими обставинами існування,

хоча й у розкошах. Адже “лакомства нещасні” не давали снаги душі й серцю, а нудьга за рідним краєм і сумління через свою, бодай і примусову, зраду батьківщині та вірі часто доводили потурчених молодиць до самогубства.

Ой турчине, турчиночку,
Дай мі ножа гостренького.
До завоя тоненького;
Тонкий завій укроїла,
Ніж у серце сі встромила.

Ті невольницькі плачі разом із стогоном народним, що стояв над усією сплюндрованою Україною, бриніли у вухах запорожців. Туга за рідним краєм змушувала багатьох невольників тікати з Криму й Туреччини. Не знаючи здебільшого, куди йти, бранці легко знову діставалися до рук бусурманів. Піймавши втікача, турки й татари за першим разом його люто карали, вдруге ж - виколювали або випікали їм очі й пускали, хто куди знає. Більшість осліплених гинула з безхліб'я, проте були й такі, що прибували на Україну, і тут, переходячи від села до села з кобзою в руках, вони з риданням оспівували журбу тих, хто лишився на Україні, втратив під час наскоку татар дітей, і страждання невольників, які ще нудилися в бусурманській неволі. Таких сліпців-кобзарів чимало перебувало й на Січі, й запорожці не байдуже ставилися до їхніх співів. Не обмежуючись тими перешкодами, які чинили козаки татарам на степових шляхах і перевозах, вони проникали до татарських і турецьких міст, де знемагали в неволі їхні брати й сестри, але їм найбільше заважало в походах турецьке місто Аслам, що стояло на острові Тавань на низу Дніпра: пропливати повз нього човнами було дуже важко.

Глава 5. Гетьман Дмитро Вишневецький (Байда)

В ті часи десь року 1552-го на Січ прибув один із нащадків литовсько-українських князів Дмитро Вишневецький. Він був жвавий та завзятий вояка із щирою козацькою вдачею. Наслухавшись ще з малих літ про славну боротьбу запорожців із татарами та про їхні лицарські вчинки й звичаї, Вишневецький уже з року 1540-го почав козакувати й був добре відомий запорожцям, бо деякий час перебував і на Січі.

Року 1550-го, коли король польський визнав Вишневецького старостою Черкаським та Канівським, він згуртував навколо себе чимало козаків і вже року 1552-го, покинувши староство, посадив свої загони на човни, виплив на Запорожжя й отаборився на острові Хортиця.

Побувавши ще до того із запорожцями в походах та боях, Вишневецький зрозумів вагу єдності, одностайності, товариства й любові до рідного краю й прийшов до думки, що із запорожцями можна поставити справу оборони України від татар далеко ширше й міцніше, ніж вона стояла. Завзятому Байді боліло серце з того, що через свої незначні сили запорожці змушені були нападати на бусурманів лише потай і після кожного наскоку ховатися в пущах Великого Лугу. Він мріяв створити військо, яке б відверто і збройне стало на низу Дніпра й заступило Україну з півдня; осередком же цієї сили мав бути острів Хортиця, що лежить на Дніпрі нижче порогів та Кічкасу.

Запорожці радо вітали заміри Вишневецького, прибули до нього на Хортицю, обрали його своїм гетьманом та обіцяли міцно стояти разом із ним у боротьбі з бусурманами.

Острів Хортиця чималий: він тягнеться на десять верст уздовж і шириться на три версти впоперек. Його голова (горішній кінець) дуже висока й виходить із води сторчовими скелями, неприступними для ворогів. Саме тут Вишневецький і почав споруджувати містечко, обкопуючи його рівчаками та обсипаючи валами; коли ж містечко було закінчене, козаки поробили з дубових кряжів ще поверх валів стіни та башти. Те містечко простягалося від голови острова до Вошивої скелі на східній протоці Дніпра та до острова Мала Хортиця на заході, який зветься у наші часи Старим Дніпром, і поділявся такими ж окопами та стінами упродовж острова на дві частини з тим, щоб коли вороги здеруться на острів з одного боку, то на іншій половині можна було б оборонятися.

Закінчивши ту велику й міцну будову, Вишневецький звернувся з листами до польського короля Жигмонта й до московського царя Івана Грозного, щоб вони надали йому підмогу для великого походу в Крим.

Надії Вишневецького на допомогу не здійснилися. Король не тільки не допоміг, а ще й розгнівався за те, що гетьман зачіпає татар; цар же хоча й прислав запорожцям на потугу путивльських козаків, але та поміч була дуже незначна.

Проте року 1556-го Байда вирушив-таки походом на Очаків і, зруйнувавши його околиці, визволив чимало невольників. Тільки через брак гармат йому не вдалося добути Очаківський замок. Повернувшись із походу, Вишневецький негайно ж напав на Аслам-город та тільки й цього міста не взяв, а, обминувши його, обійшов із козаками всі татарські степи й попалив улуси до самісінького Перекопу.

Відплачуючи за ті козацькі напади, хан кримський наприкінці того ж року, діждавшись, доки Дніпро замерзне навколо Хортиці, атакував із великою ордою містечка Вишневецького, але захопити їх не зміг. Козаки цілий місяць давали татарам відсіч і, добре погромивши ворога, врешті-таки відігнали геть.

По весні, радіючи своїй перемозі, запорожці посідали в човни, несподівано підпливли до Аслам-городу, взяли його штурмом і, повигинавши всіх бусурманів та визволивши чимало невольників, повернулися на Хортицю з великою здобиччю.

Та недовго запорожці святкували перемогу. Через півроку Хортицю оточили вороги; зі сходу підступив хан з ордою, з півдня на сандалах і галерах прибули турецькі яничари, а із заходу підсунулося волоське військо, підвладне султанові.

Тяжко довелося козакам одбиватися від ворогів, бо тих було вдесятеро більше, допомога ж ні від короля, ні від царя не прийшла, проте запорожці міцно стояли й одбивалися, не шкодуючи свого життя, і лише через чотири місяці, коли на Хортиці не вистачило припасів, Вишневецький потай покинув острів і подався з городовими козаками до Черкас, а запорожці попливли у Великий Луг до своєї добре прихованої й не відомої ні татарам, ні туркам Січі.

Перебувши ці пригоди, Вишневецький зрозумів, що для боротьби з бусурманами козацької сили замало. Проте він не заспокоївся на тому, а, впевнившись, що московський цар прихильніше ставиться до його боротьби, ніж польський король, поїхав у Москву, записався в царя на службу й, діставши від нього клейноди Війську Запорозькому та невеличку допомогу військом, року 1558-го знову повернувся на Хортицю

та, згуртувавши біля себе городових і запорозьких козаків, вирушив на татар степами й Дніпром. Наляканий бойовим хистом та завзяттям Вишневецького, кримський хан залишив цього разу козакам усі дніпровські міста й степові улуси й, зібравши свої орди, заховався з ними в Криму.

Козаки з Вишневецьким опанували всіма степами, починаючи від Бугу й до самісінького Дону, і звідтоді стали мати їх за свою власність. Проте таке становище тривало недовго, бо московський цар викликав свого підданця Вишневецького до Москви й послав його з російським військом воювати на Кавказ, а татари ж тим часом знову вийшли з Криму й захопили свої кочовища.

Через рік Іван Грозний хотів послати Вишневецького зі своїм військом проти Польщі, та тільки гетьман на те не згодився, а, зачувши, що на Україну з Буджака наскочила татарська орда, знову прибув на Запорожжя й року 1561-го листом із Січі Запорозької просив короля Жигмонта повернути його в своє підданство. Король охоче виконав те бажання, покликав Вишневецького до себе у Краків і там з великою пошаною привітав його, разом із найвищою польською шляхтою, як відважного войовника-лицаря.

Після того Байді було повернуто всі його маєтки, але все-таки пильно завважено не водити більше козаків на татар і турків, щоб не піднімати їх на помсту. Вишневецький скорився волі короля, але ненадовго. Життя в розкошах та багатстві не задовольняло завзятого козацького ватажка, і за першої ж нагоди, незважаючи на свої не молоді вже роки та недуги, він знову взявся за шаблю.

Сусідня з Україною земля - Молдова, що тоді була в залежності від турецького султана, хотіла, проти волі свого господаря, себто князя, скинути турецьке ярмо - і от молдавські бояри, шукаючи собі підмоги, прислали до Вишневецького посланців просити, щоб він, набравши військо, став господарем Молдови й уладнав її спілку з Польщею.

Вишневецький охоче на те відгукнувся й удався за згодою до Війська Запорозького. Поклик улюбленого гетьмана, що не раз водив козаків до слави, відразу підняв на ноги запорожців, і навколо Вишневецького зібралося біля 4000 душ. З тим військом року 1564-го він і вирушив на Молдову, та тільки там на нього чекала зрада. Другий претендент на Молдавське господарство, боярин Томжа, сподіваючись собі ласки від турецького султана, вдав із себе спільника Вишневецького, а коли той із невеликою купкою запорозької старшини та польської шляхти відступив від свого війська й наблизився до Томжі, він захопив Байду з

усією старшиною в бранці й мерщій надіслав у дарунок турецькому султанові.

Довідавшись про зраду, запорожці кинулися на військо Томжі, але, побачивши, що наздогнати й визволити з неволі славного товариша було вже неможливо, мусили із сумом повернутися на Україну.

Діставши до рук свого заклятого ворога, турецький султан скарав його лютою смертю: його скинули з башти на залізні гаки, і він, зачепившись за гак ребром, кілька днів висів та мучився.

У народних згадках Вишневецький назавжди лишився не князем, а вірним товаришем січовим, завзятим Байдою, і народ оспівав так його смерть:

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда горілочку:
Ой, п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку;
Ой, п'є Байда та й кивається,
Та на свого джуру поглядається:
- Ой, джуро мій молодесенький!
Та чи будеш мені вірнесенький?
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
- Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мі лицар та вірнесенький.
Візьми в мене царівночку -
Будеш паном на всю Вкраїночку!
- Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!
Ой, крикнув цар на свої гайдуки:
- Візьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте!...
Ой, висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Ой, висить Байда та й гадає,
Та на свого джуру та й споглядає,
Та на свого джуру молодого
І на свого коня вороного.
- Ой джуро мій молодесенький!
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!
Ой, бачу я три голубочки,
Хочу я вбити для його дочки.

Ой, як стрілив - царя вцілив,
А царицю - в потилицю,
А його доньку - в головоньку.
- Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!

Життя Байди-Вишневецького та його походи й боротьба з бусурманами лишили по собі чималий слід на Україні й на Запорожжі. Він одсунув татарські кочовища від Дніпра на схід та захід і тим полегшив становище запорозького козацтва і його зносини з Україною. Про запорожців як переможців над татарами пішов розголос по всіх землях, і сусідні держави почали рахуватися з ними як із визначною військовою силою, що її бажано б мати на своєму боці. Козацтво й само виросло в своїх очах; на Україні ж стали прославляти козаків, як оборонців свого життя, і замість невольницьких плачів та нарікань на татарську руїну, по Україні почали лунати вже й бадьорі пісні про козаків-звитяжців, як, скажімо, пісня про козака Голоту.

I

Ой, на полі та й на Килиїмськім,
На шляху битому, ординськім,
Ой, там гуляв, гуляв козак Голота.
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії -
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів не згожа.
А ще, правда, на козакові постоли в'язові,
А онучі китайчані -
Щирі жіночі, рядняні;
Волоки шовкові -
Удвоє, щирі жіноцькі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка:
Зверху дірка,
Травою пошита,
А вітром підбита.
Куди віє, туди й повіває,
Козака молодого прохолоджає.
Та гуляє козак Голота, погуляє;
Ні города, ні села не займає, -

II

На город Килію поглядає.
У городі Киліі татарин сидить, бородатий,
По горницях походжає,
До татарки словами промовляє:
- Татарко, татарко!
Ой, чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой, чи ти бачиш те, що я бачу?
Каже:
- Татарине, ой, сідий, бородатий
Я тільки бачу, що ти передо мною по горницях походжаєш,
А не знаю, що ти думаєш та гадаєш.
Каже:
- Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає,
То козак Голота добрим конем гуляє.
Я його хочу живцем у руки взяти
Та в город Килію запродати,
і ще ж ним перед великими панами-башами вихваляти,
За його много червоних, не лічачи, брати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати.

III

То теє промовляє, дорогеє плаття надіває;
Чоботи обуває,
Шлик бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.
А козаченько оглядається
І корбачем одбивається.
Та вже ж той козак Голота добре козацький звичай знає,-
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже:
- Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на свою ясненькую зброю,
Чи на свого коня вороного,
Чи на себе, татарюгу старого?
Я, - каже, - важу на свою ясненькую зброю,
А ще лучче - на мого коня вороного,
А ще лучче - на себе, татарюгу старого.
Я тебе хочу живцем у руки взяти,

В город Килію запродати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогії сукна, не мірячи, нощитати.
Та козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Ой, - каже, - татарине, ой, сідий же ти, бородатий!
Либонь же ти на розум небагатий:
Не ти козака у руки не взяв,
А вже козакові віри доняв,
А вже за його й гроші пощитав.
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не ідав
І козацьких звичаїв не знаєш.
А татарин його озирає,
З його насміхає.
- Ой ти, - каже, - козаче, козаче-нетяго!
Звідкіля ти розуму набрався,
Що вельми одіжно убрався?
Ой, на що ж ти уповаєш?
Чи на свою шапку-бирку,
Що травою шита,
Вітром підбита -
А зверху дірка?
Чи на свої постоли боброві,
Що шовкові волоки -
Водносталь з валу?
Чи на свою сермягу семилатную?
- Ой, татарюго старий, бородатий,
Що твоя одежа зможе?
Ще побачим, кому бог поможе.

IV

Ой, на полі та й на Килиїмськім,
На шляху битім, ординськім,
То не ясний сокіл літає -
То козак Голота, сердешний, добрим конем гуляє.
Ой, став татарин ік йому приїжджати,
Став тугого лука напинати,
Сердешного козака Голоту стріляти-рубати,
Та козак Голота нагайкою стріли одбиває,
Ой, на татарина скрива, як вовк, поглядає.

- Ой ти, татарин, старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
Ти між козаками не бував
І козацької каші не їдав,
І козацьких жартів не знаєш…
Десь у мене був з кулями гаман -
Я ж тобі гостинця дам.
Як став йому гостинці посилати,
Став татарин із коня похиляти.
- Ой ти, татарине, старий, бородатий,
Да на розум небагатий!
Ще ти мене не піймав,
Да уже в город Килію запродав
І срібні за мене гроші побрав!
От тепер твого одного коня вороного
Поведу до шинкарки пропивати,
А другим твоїм конем вороним
По городу Килії гуляти, -
Ой, гуляти, гуляти, гуляти
Да єдиного бога споминати!
Тоді козак добре дбав,
Чоботи татарські істягав,
На свої козацькі ноги обував;
Жупан татарський істягав,
На свої козацькі плечі надівав,
Бархатний шлик іздіймав,
На свою козацьку голову надівав;
На коня татарського сідає,
Поле килиїмське вихваляє:
- Ой поле, - каже, - поле килиїмське!
Скільки я на тобі гуляв,
Да такої здобичі не здобував!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хороші мислі мали,
Од мене більшу здобич брали
І ворогів під ноги топтали!

Глава 6. Самійло Кішка (Перше Гетьманування)

Невдовзі після смерті Вишневецького-Байди на Запорожжі з'являється оспіваний у народній думі гетьман Самійло Кішка. Родом він був із Канева, козакувати почав, певно, десь року 1550-го, в добу тяжких обставин козацького життя, під час війн та походів Вишневецького набув собі великого войовничого хисту та завзяття. Ставши гетьманом, він заповзявся доробити те, що не вдалося Байді, а саме: відкрити запорожцям шлях до моря. Вишневецький зруйнував Аслам-город, що заступав вихід у море, та, мабуть, не встиг використати того здобутку, бо історія не дає звісток ні про жоден морський похід за часів Байди. Самійло Кішка хотів скористатися завоюванням свого попередника і став лагодитися до походу на море та будувати чайки.

Запорожці раділи замірам свого гетьмана, бо з боку моря - з турецьких галер-каторг та набережних міст - їм вчувався стогін братів-невольників. Вони охоче заходилися будувати чайки, і ще до року 1568-го Самійло Кішка вже встиг вийти на Чорне море й завдати туркам великої шкоди. Це стверджується тим, що того ж року польський король Жигмонт Август, через скарги турецького султана на козацькі морські напади й через його погрози помститися, видав універсал про те, щоб козаки зійшли з Низу, тобто із Запорожжя, на Україну, оселилися б біля прикордонних замків та були на королівській службі.

Після того, а саме року 1570-го, козаків, що перебували на Україні, записали у реєстр і призначили до них за старшого шляхтича Яна Бадовського; запорожці ж королівського універсалу не послухали. Великого Лугу та південних степів не покинули й писатись у реєстр не захотіли, бо не бажали поступитися своєю волею; у призначенні ж козакам старшого владою короля вони вбачали порушення свого звичаю обирати отаманів та гетьманів вільними голосами. Через те запорожці й не признали Бадовського за свого старшого.

Скільки років гетьманував на Запорожжі Самійло Кішка і скільки разів виходив на море - невідомо; тільки знаємо з народної думи, що врешті турки захопили його в неволю. Як сталася та пригода, ніхто не скаже. Можемо тільки зазначити, що під час морських походів козаки завжди були в небезпеці від того, щоб дістатись у руки туркам, бо за доброго вітру турецькі галери ходили прудкіше, ніж козацькі чайки, і, нагнавши їх, вороги могли топити гарматною пальбою, а козаків забрати з

води у неволю. Та й без того немало траплялося запорожцям лиха на морі від хуртовини. Під осінь та взимку Чорне море дуже бурхливе, і легким чайкам часом несила боротися з розлютованою хвилею. Може, Кішці й спричинилася така пригода, про яку співається в народній думі “Буря на Чорному морі”:

Ой, на Чорному морі
Та на білому камені,
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить-проквиляє,
Смутно себе має, на Чорне море пильно поглядає,
Що на Чорному морі щось недобре починає:
Що на небі усі зірки потьмарило,
Половина місяця в хмари вступила,
І все небо тьмою укрило.
А із хмари дрібний дощик накрапає,
А по морю злосупротивна хвиля вставав,
Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Першу часть узяло - в землю Огарянську занесло,
Другу часть вхопило - у Дунай в гирло забило;
А третя часть де ся має?
Посеред Чорного моря,
На бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопає.

Такою ж хуртовиною могло й Самійла Кішку, разом із найближчою старшиною січовою, викинути на турецький берег і там віддати туркам у неволю. Але могло те лихо статися й не на морі. В думі про Самійла Кішку оповідається, що він був захоплений у Лузі Базавлузі разом із сорока товаришами, що прибули на Дніпро галерами:

Ой, у Лузі Базавлузі там стояв курінь бурлацький,
Там був-пробував Кішка Самійло, гетьман козацький,
І мав він собі товариства сорок чоловіка.
То турецьке паня, молоде баша
По Чорному морю безпечно галерою гуляв
Да до Кішки Самійла в гості прибував,
Та так до них в гості прибував,
Що всіх козаків гетьманських-запорозьких
на місці заставав,
Залізні їм пута подавав.

Слова “в гості прибував” треба розуміти як жарт: певно, турки, помщаючись за морські походи Кішки, піднялися Дніпром до

Лугу Базавлугу, напали несподівано на Січ або на якийсь відділ Війська Запорозького, де був сам гетьман, і захопили його у бранці.

Глава 7. Люблінська унія

Доки Україна за часів Вишневецького та Самійла Кішки почала трохи відпочивати від татарських нападів, на неї насувалось нове лихо. Року 1569-го після Люблінської унії Україну було зовсім одірвано від Литви й прилучено безпосередньо до Польщі, і звідтоді становище українського селянства стало ще дужче гіршати, бо польський уряд почав оддавати його панам у власність без права переходити з місця на місце і навіть позбавив громадянських прав. Під впливом тих утисків селяни кинулись тікати на схід, за Дніпро, та заселяти Лівобережну Україну. Та й те не допомагало, бо польська шляхта випрошувала в короля грунти й на Лівобережжі, як тільки вони залюднювалися; так що селяни ледве встигали впорядковувати на вільних землях своє господарство, як уже знову довідувалися, що вони не вільні, а під паном. Побачивши тоді, що від неволі немає й тут порятунку, більш рухливі й волелюбні селяни почали втікати на Запорожжя і тим збільшувати й зміцнювати Військо Запорозьке.

Хто гетьманував на Запорожжі одразу після Самійла Кішки - невідомо; історія подає лише звістку про те, що року 1574-го запорожці ходили морським походом на турецькі дунайські міста під проводом кошового отамана Покотила.

Глава 8. Гетьман Іван Свірговський

Того ж 1574-го року козацтво вдруге втрутилося в молдавські справи. Господар Івоня звернувся до польської шляхти й до козаків, щоб допомогли йому скинути турецьке ярмо. На те прохання відгукнувся й Свірговський, прозваний у народних піснях гетьманом. Зібравши козаків, він вирушив походом до Дністра і, з'єднавшись там з Івонею та молдавським військом, погромив турецькі залоги в Тягині (тепер Бендери), в Білгороді та Браїлові й, добувши всі ті міста, поруйнував їх, коли ж на поміч туркам із Буджака вийшли татари, то Свірговський виступив їм назустріч і, впень розбивши, відігнав назад.

Така славна перемога козаків збентежила султана Селіма, і він вислав проти молдаван та козаків 200 000 турецького війська. У великому бойовищі, недалеко Дунаю, турки здобули перемогу над спільниками й почали оточувати їх з усіх боків. Побачивши свою загибель, Івоня по-лицарському радив Свірговському з рештою козаків тікати за Дністер, але гетьман, а разом із ним і запорожці мали собі за велику ганьбу залишити молдаван при лихій годині, і всі вони до одного на чолі із Свірговським поклали голови в бою біля Килії та річки Дунаю.

Про Свірговського, як і про Байду-Вишневецького, збереглася пісня, хоч треба гадати, що вона не щиро народна:

Ой, як того пана Йвана,
Що Свірговського гетьмана,
Та як бусурмани піймали,
То голову йому рубали, -
Ой, голову йому рубали
Та на бунчук вішали,
Та у сурми вигравали,
З нього глумували.
А з Низу хмара стягала,
Що ворону ключа набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйні вітри завивали:
- Де ж ви нашого гетьмана сподівали?
Тоді кречети налітали:
- Де ж ви нашого гетьмана жалкували?
Тоді орли загомоніли:
- Де ж ви нашого гетьмана схоронили?
Тоді жайворонки повилися:

- Де ж ви з нашим гетьманом простилися?
У глибокій могилі,
Біля городу Килії,
На турецькій лінії.

Глава 9. Гетьман Богдан Ружинський (Богданко)

Слідом за Свірговським, року 1575-го, на Запорожжі з'явився новий, жвавий та завзятий ватажок - гетьман Богдан Ружинський, прозваний запорожцями Богданком. Як і Вишневецький, він був родом із князів Гедиминови-чів, що давно перебували на Україні й стали вже українцями. За часів, мабуть, Самійла Кішки, коли Ружинський ще жив у своєму маєтку на Волині, на його оселю наскочили татари, вбили матір, а молоду дружину взяли в полон. Серце князя запеклося відтоді помстою до бусурманів, і з таким почуттям він подався на Запорозьку Січ, щоб разом із козацьким товариством воювати з бусурманами та шукати свою дружину.

Про нещасливу пригоду з життя Ружинського до наших днів збереглася у кобзарів пісня:

- Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане,
Та чому ти ходиш в чорнім оксамиті?
- Гей, були ж у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували:
Стареньку неньку зарубали,
А миленьку собі взяли.
- Гей, сідлай, хлопче, коня, коня вороного,
Татар швидко доганяти, миленькую одбивати!

На Січі завзятий вояка і добрий товариш Богданко незабаром придбав собі поміж товариством пошану, й коли року 1575-го запорожці почули, що татари вирушили походом на Поділля, то обрали Ружинського гетьманом, наказавши йому вести Військо Запорозьке на ворога.

Ружинський тільки й чекав такої нагоди й, хутко зібравши військо, кинувся з кіннотою в татарські степи, випалюючи улуси, визволяючи невольників і завдаючи татарам нелюдських мук. Не згірш од самих татар запорожці виколювали чоловікам очі, вирізували жінкам груди і чавили кіньми татарських дітей - така у них була тоді лютість на бусурманів.

Спустошивши чорноморські степи, Богданко вдерся в самісінький Крим та зчинив там таку ж різанину. Почувши про руїну на своїх землях, татари чимдуж квапилися з Поділля через Очаків до Криму, та запорожці, залишивши цей край, заступили ворогам шлях у Прогноях і там, притиснувши орду до озер, багато вигубили їхнього війська.

Після цього славного походу Богданко, разом із кошовим отаманом Павлюком, послав до короля Стефана Баторія прохання, щоб той узаконив існування й права Війська Запорозького. Стефан Баторій, зважаючи на послуги запорожців, що нині були потрібні для Польщі, 20 серпня 1576 року видав універсал, у якому ствердив за Військом Запорозьким володіння містами Трахтемировим і Чигирином та всім Дніпром од Трахтемирова вниз до лиману, а вбік од Дніпра на захід до річок Бугу та Синюхи, а на схід - аж до річок Донець та Дон, себто всі ті землі, що їх запорожці відвоювали в татар.

На цей універсал Баторія в подальшому житті під час суперечок за землі із сусідніми державами завжди покладалися запорожці й пильно обстоювали здобуті за часів Богданка - Ружинського права.

Разом з універсалом Стефан Баторій надав Війську Запорозькому військові клейноди: корогву, булаву, бунчук та котли.

Того ж 1576 року московський цар, довідавшись, що татарська орда лагодилася вирушити на Московщину, прислав на Січ подарунки й просив Ружинського, щоб виступив проти татар. Богданко охоче на те пристав, викликавши з України на поміч городових козаків та діждавшись, доки орда вибралася в похід, кинувся з військом на лівобережні улуси й почав їх палити. Тут сталось те, що й торік. Татари, дізнавшись про козацький наскок, вернулися спішно назад із Московщини, але запорожці перестріли орду й кого побили, кого порозганяли, а всю здобич забрали; невольників же визволили й пустили у рідні землі.

Впоравшись із татарами на суходолі, Ружинський почав пильнувати шлях із Запорожжя до моря. Захопивши Самійла Кішку в полон та скориставшись часом, доки січовики із Свірговським плуталися в молдавських справах, турки знову відбудували місто Аслам-Кермень і ще дужче його зміцнили, ніж він був за часів Байди-Вишневецького. Щоб не мати перешкод до походів на море, Богданко року 1576-го підступив до Аслам-Керменю, обложив його з усіх боків, але не маючи великих гармат, не міг його добути. За тієї нагоди один козак порадив зруйнувати фортечні мури пороховим вибухом і похвалявся зробити те сам. Ружинський ухопився за ту думку й, разом із козаками, заходився робити підкопи, щоб закласти під мури міну. Та, на лихо запорожцям, козак так невміло вів роботу, що передчасно стався вибух, і тоді ж було вбито і козака, і самого гетьмана Ружинського.

Не добувши Аслама, січовики все-таки вийшли в море й поруйнували татарські міста на східному березі Криму.

Глава 10. Шах та Підкова

Після загибелі Богданка влада на Запорожжі перейшла до кошового отамана Шаха. Діяльність його почалася з того, що він підстеріг у порогах ханського посланця, який повертався з Москви з коштовними подарунками од царя, й відібрав у нього всі ті коштовності й гроші.

Розгніваний цим вчинком хан звернувся до польського короля з погрозою, що коли той не приборкає козаків та не налякає Шаха, то він сам з ордою піде ловити Шаха на Запорожжі й на Україні. Королеві на той час було невигідно зчіпатися з татарами, і він прислав на Запорожжя заборону чинити шкоду татарам та виходити в море. Запорожці, було, послухалися, та незабаром без війни знудилися й через рік знову вирушили походом до Молдови.

Підвладні турецькому султанові землі Молдова й Волощина (Мультяни) мали своїх окремих господарів, й вони завжди між собою ворогували, скидали один одного з господарства та, підлещуючись до султана, немилосердно обдирали своїх підданців, щоб зробити султанові коштовніші подарунки. Року 1577-го молдавські бояри, неза-доволені своїм, призначеним турками, господарем, прислали на Січ гінців до відомого на Запорожжі вояки й ватажка Івана Підкови, який начебто доводився братом вбитому разом із Свірговським молдавському господареві Івоні, просити його, щоб він ішов у Молдову й став їхнім господарем.

Прохання посланців було до вподоби Підкові, бо він був дуже рухливий та завзятий і не знав, куди подіти свою силу, що, як засвідчують народні перекази, була така велика, що він розгинав руками підкови, від чого й дістав прозвисько на Січі - Підкова. Проте, розуміючи, що без збройного війська господарства не досягти, Підкова звернувся за поміччю до січового товариства. Запорожці шанували Підкову, який щасливо водив їх після Самійла Кішки на море, і, знаючи, що в Молдові трапляється добра пожива, обміркували Підковину пропозицію на військовій раді й ухвалили посприяти йому сісти на Молдавське господарство.

Не гаючи часу, Підкова з посланцями вирушив на Україну збирати козаків та шляхту до походу, а через якийсь час кошовий отаман Шах, побратим Підкови, із шістьма сотнями запорозьких вершників прибув на Україну, щоб об'єднатися з Підковою на Поділлі, на Прибитім шляху.

Як тільки Підкова перейшов за Дністер, у Сороках до нього прилучилися молдавські повстанці й проголосили його господарем Молдови. Господар Петрило не хотів уступити свого місця без змагання і виступив проти Підкови з військом; та козаки його розгромили, і Підкова урочисто заїхав до Ясс, столиці Молдови.

Ставши господарем, Підкова попросив короля, щоб Молдову було взято під польську зверхність, та з того нічого не вийшло; роздратований походами Богданка та Підкови турецький султан послав на Дунай велике військо й погрожував нападом самій Польщі за те, що її підданці чинять наскоки на підвладні Туреччині землі. Польща не сміла воювати з наймогутнішою в ті часи султанською державою, й король Стефан Баторій передав через гінця наказ Підкові - негайно вийти з Молдови, щоб не дратувати турків.

Підкова скорився й подався на Україну, але султан на тому не заспокоївся, став вимагати від Баторія голови Підкови, і король, боячись війни із турками, викликав Підкову до себе, запевняючи своєю ласкою; та коли ж Підкова, повіривши, прибув до Львова, його підступно було схоплено й у присутності султанського посланця року 1578-го скарано на смерть.

Про Івана Підкову не збереглося народних дум, а проте видно, що слава його на Запорожжі була велика, бо за його смерть запорожці довго мстили і туркам, і полякам. Можна сказати, що зрадлива страта поляками гетьмана Підкови була першою іскрою ворожнечі між козаками й поляками, і та іскра через кілька десятків літ спалахнула великим полум'ям пожежі.

Як тільки до запорожців дійшла звістка про те, що Підкову піступно стято, вони, обравши свого кошового отамана Шаха гетьманом, зараз же в поході з Молдови, відплачуючи за Підкову, поруйнували чимало маєтків польської шляхти, а після того аж тричі, в роках 1579-х - 1581-х, ходили на Молдову наставляти там своїх господарів.

Історія не має свідчень, чи воювали запорожці за часів Шаха з татарами й чи виходили вони на Чорне море, а треба гадати, що було те й те, бо відомо, що Шах відновлював на острові Хортиця городки Вишневецького, а це дає підстави думати про його широкі заміри.

Глава 11. Відміни Баторія в устрої Козаччини

Трирічні походи запорожців на Молдову та сутички з турками й татарами дуже турбували польського короля Стефана Баторія, бо в перші роки свого королювання він воював на півночі з непокірними гданськими німцями та з Москвою і через те мусив жити у злагоді з турками й татарами.

Щоб заспокоїти султана, він не обмежився лише карою Підкови, а й наказав князю Острозькому йти на Запорожжя разом із татарським ханом, щоб розігнати Січ, а хто буде чинити опір, того знищити.

Він наказав усім старостам на узграниччі, щоб не продавали запорожцям олова, селітри та іншого військового припасу; свій же попередній універсал, писаний за гетьмана Богданка, він обернув так, начеб його було надано тільки тому козацькому військові, яке перебувало на Україні, себто городовим козакам, хоч насправді універсал належав запорожцям.

Але легко наказувати, та не так легко здійснювати. Князь Острозький не мав війська, з яким би міг іти на Запорожжя, та й не хотів це робити; від ординців запорожці вміли й самі боронитися. Ловити січовиків у степах Дикого Поля, як називали поляки запорозькі степи, та у Великому Лузі було все одно, що ловити “вітра в полі”. Та й сам Стефан Баторій не думав зовсім знищувати козацтво, бо й у війні з Московщиною запорожці були дуже потрібні. Він лише хотів прибрати козацтво до своїх рук, щоб спрямовувати його на тих, кого мав за свого ворога, а не виключно на бусурманів.

З такою метою року 1581-го Баторій звелів князю Михайлові Вишневецькому скласти з тих козаків, що найбільше вислужилися в московській війні, полк із 600 душ. Цих козаків він звільнив од податків, дав права на власність, і за те вони мали служити польській короні із власним конем, одягом і зброєю. За це одержували й жалування, і ніхто не мав права судити їх, окрім їхнього старшого, призначеного королем. Осідком козаччини був призначений Трахтемирів, де стояв стародавній Зарубський монастир, а при ньому був урядженний шпиталь для покалічених козаків.

Відібравши 600 козаків, Вишневецький звелів записати їх у реєстр, призначив до них старшим Яна Оришковсько-го; всім же козакам, що лишилися поза реєстром, наказано було розійтися по своїх оселях і до своїх панів; на Низ же, себто на Запорожжя, ні в якому разі не дозволялося ходити.

Ця одміна Баторія в устрої козаччини мала великий вплив на подальше її життя та розвиток. Давши права незначній частині козаків, вона залишила решту без будь-яких прав, поклавши тим початок непорозуміння між реєстровими й нереєстровими козаками. Опріч того, це викликало незадоволення серед сили безправних козаків, які відтоді почали домагатися побільшення козацького реєстру, бо, ясна річ, ніхто з них не хотів вертатися до панів, а всяк намагався здобути права реєстрового козацтва.

Попервах протест козацької маси виявився в тому, що, рятуючись од панів, вона посунула з України на Січ... А там уже була своя воля: не хотіли визнавати за гетьмана ставленика поляків Оришковського і щоразу, вибираючись у похід, обирали гетьмана з-поміж себе вільними голосами.

Не минуло й року після цих заходів короля Баторія, а вже запорожці знову напали на турецькі міста Ягорлик і Тягиню та поруйнували їх. Захопивши між іншою здобиччю дванадцять турецьких гармат, козаки хотіли перевезти їх на Запорожжя, щоб ними рихтувати Січ, але король, довідавшись про те, послав своє військо з наказом наздогнати запорожців і, відібравши в них гармати, повернути їх султанові; козакам же, які ходили на Тягиню, - постинати голови.

Все-таки заходи короля не зовсім йому вдалися: запорожці, довідавшись, що їх наздоганяє польське військо, потопили гармати в річці, а самі, розпродавши свою здобич на ярмарках, повернули з України на південь і зникли в безмежних степах Запорожжя.

Глава 12. Самійло Зборовський

Під час війни короля Стефана Баторія з московським царем Іваном Грозним на Запорожжя прибув знатного роду шляхтич Самійло Зборовський. Року 1583-го, щоб вислужитись у короля, він почав зноситись із запорожцями, підмовляючи їх іти з ним на південні московські міста. Козакам Зборовський був відомий як добрий вояка, і вони покликали його на Січ.

Зборовський нічого доброго й славного на Запорожжі не вчинив, і про нього не варто було б і згадувати, коли б те перебування на Січі не описали його польські приятелі, які освітили й нам життя запорозьких козаків у ті часи.

Перш за все із тих описів ми знаємо, що Січ року 1583-го містилася на острові Буцький, що тепер зветься Томаківським. Він лежить на Дніпрі проти устя річки То-маківки на межі Великого Лугу та Лугу Базавлугу. Від правого берега острів Буцький відмежовується протокою Дніпра Ревуном, двома озерами та Чернишівським лиманом, а з півдня ж його миє Дніпрова протока Річище й широкий, на десять верстов, луг або, по-теперішньому, плавня. Середина острова здіймається високою горою, що до берегів сходить помалу й тільки побіля Річища спадає кручами.

На острові був добрий степ, де можливо було випасати чималі табуни коней; його ж байраки та береги ще в XIX столітті рясно вкривали дуб, груша та кислиця. Січ Запорозька стояла на південному боці, біля Річища, де січові окопи збереглися й до наших часів.

Доступитися до Запорозької Січі на Бучацькому було нелегко, бо протока Ревун доволі широка й перейти її оружною рукою було б неможливо. Гармати хоча й могли дістати острова, та, як видно з плану, Січ ховалася за високою горою й могилами. Підійти ж до Січі з боку Річища годі було й думати, бо там на цілу милю слалися непролазні пущі плавнів.

Запорожці зустріли Зборовського аж у порогах і провели до себе на Січ та, зібравши за кілька днів раду, привітали його урочистими промовами, вихваляли його лицарство та завзяття й, обравши гетьманом, почали лагодитися до походу на Молдову.

Чутки про заходи Зборовського невдовзі дійшли до кримського хана та до молдавського господаря, й обидва вони, боячись, щоб запорожці не розгромили їх, прислали на Січ своїх посланців. Господар пообіцяв подарувати Зборовському 500 коней, аби він одмовився від цього походу; кримський же хан

відступав йому Молдову, аби запорожці не воювали з татарами.

Зборовський запевнив посланців, що не думає йти ні на Молдову, ні на Крим, і, разом з тим, просив татарської допомоги в поході на Московщину. Та ханські посланці відповіли на це, що вони не можуть на це пристати, бо з наказу султана хан має виступати проти персів, і він був би дуже радий, коли б і Зборовський пішов на перську землю спільно з ордою.

Далекий од ідей козацтва і охочий до авантюр, знатний польський шляхтич, не спитавши волі січового товариства, згодився на спілку з ханом. Та це порушення звичаїв Запорозького Війська, де воля була вища за владу гетьмана, не минулося Зборовському марно: козаки, довідавшись про його вчинок, скликали раду й почали дорікати гетьманові за спілку з бусурманами, що мучать у неволі сотні тисяч їхніх братів; коли ж гоноровитий шляхтич став погрожувати, що примусом поведе запорожців на персів, то козаки вхопили його в свої дужі руки, насипали в пазуху піску й хотіли кинути в Дніпро. Але Зборовський зумів якось одпроситися і, скорившись волі ради, зрікся спілки із ханом.

Тим часом війна Польщі з Московщиною скінчилася, і Зборовський, не знаючи, що робити на Запорожжі, вирядив 2500 козаків у верхів'я Бузького лиману, куди молдавський господар обіцяв вислати йому коней, а сам із частиною війська на кількох десятках байдаків виплив Дніпром у Прогної. Минаючи Аслам-город, Зборовський запевнив турків, що не буде воювати проти татар, і ті пустили козаків далі без перешкоди.

Зборовський справді не міг зачіпати татар і турків, бо мав уже від своїх приятелів листи про те, що король дуже гнівається на нього за цей похід; але бути із запорожцями біля татар і не зчепитися з ними - було неможливо, бо січовики не мали сили спокійно дивитися на них. Через те сталося так, що комонні козаки, йдучи до Бугу, зразу ж, по шляху, почали бити випадкових турків і тим збентежили Очаків.

Не відаючи про те, Зборовський набрав у Прогноях декілька байдаків солі й вирядив їх на Січ; сам же з іншими поплив лиманом до місця, куди мало підійти комонне військо. Та тільки тут сталася пригода. Сподіваючись на лихо від походу козаків, турки вже підстерігали їх у Бузькому лимані з десятьма галерами та кількома десятками сандалів і, побачивши своїх запеклих ворогів, зразу ж почали громити запорозькі чайки з гармат.

Тікати запорожцям було нікуди. В запалі вони кинулися, було, штурмувати галери, але турецькі сандали чинили їм перешкоди, а галери своєю пальбою знищували козаків і навіть топили їхні

чайки.

Побачивши, що скрута, запорожці примчали до берега і, поховавши чайки в шелюгах, позалягали на кручах у ямах, що їх повиривали вепрі.

Радіючи з того, що зненацька застали запорожців, турки хотіли всіх їх захопити в полон і з тим висадили частину війська на берег, та козаки не далися до рук туркам, а вдаривши на них, як один, багатьох повбивали, а решту ж загнали назад на галери.

Відбившись од турків, запорожці пішли понад лиманом угору, гадаючи сполучитися зі своїм комонним полком, аж тут знову лихо: зі степу набігло чимало татар і давай закидати стрілами; до того ж із лиману зненацька вдарили турецькі гармати.

Тяжко довелося запорожцям одбиватися аж до ночі; коли ж стемніло, вони повернулися до своїх чайок, позносили на них поранених товаришів і, спустивши човни на воду, почали потай обминати турецькі галери. Та й цього разу не пощастило запорожцям: більшу частину військових чайок турки захопили і, перебивши чимало товариства, забрали решту в неволю. Врятувалося тільки вісім чайок із Зборовським, і вони піднялися до устя Бугу, де й з'єдналися з кіннотою, що нічого не знала про пригоди свого невдалого гетьмана.

Деякий час Зборовський шукав тут молдавських посланців, але, не знайшовши нікого, мусив понад Бугом вертати на Україну, тяжко бідуючи на безхліб'ї. Незадоволені Зборовським, який погубив стільки товариства, запорожці скинули його з гетьманства й, обшарпані та голодні, пішли на Січ; Зборовського ж із наказу короля 1584 року було схоплено, привезено до Кракова й там покарано на смерть за те, що збентежив Туреччину.

Глава 13. Богдан Микошинський

Розраївшись із Зборовським і повернувшись до Січі, запорожці зараз же обрали гетьманом Богдана Микошинського і, посідавши на чайки, попливли на лиман ловити турецькі галери та визволяти товаришів із неволі. На цей раз похід був далеко щасливіший, і козаки, застукавши турецький флот біля Очакова, напали на нього зовсім несподівано й, добувши майже всі галери штурмом, повизволяли своїх товаришів, а самі галери попалили.

З походу Богдана Микошинського видно, що Аслам-Кермень, стоячи на острові Тавань, не міг забезпечити турків од козацьких походів на лимани та Чорне море. Запорожці вміли його обминати в темні ночі. Далеко трудніше було їм повертатися назад, бо турки вже знали про них і підстерігали на всіх Дніпрових протоках. Іноді, щоб вернутися на Січ, запорожцям доводилося пробиватися крізь турецькі засади силою і втрачати частину товариства; іноді вони витягали чайки на берег, переносили їх на плечах, обходячи Аслам-город суходолом, а часом було й так, що топили свої чайки нижче Асламу і йшли пішки на Січ, кидаючи в Дніпро чимало важкої здобичі.

Після нападу Богдана Микошинського турецький султан того ж таки 1584 року, поскаржившись у листі до короля, що запорожці попалили його галери, вимагав, щоб той приборкав козаків.

Щоб заспокоїти султана, Стефан Баторій наступного року (1585-го) послав на Січ шляхтича Глембицького вгамувати запорожців, а непокірних привести на волость, та козаки пустили того посланця “у Дніпр води пити”, себто втопили, самі ж того ж таки року аж двічі ходили на татар степами.

Глава 14. Гетьман Михайло Ружинський

Останні походи відбулися вже під проводом князя Михайла Ружинського, бо Микошинський через те, що дозволив утопити королівського посланця, мусив поступитися гетьманством. Перший похід Ружинський здійснив під Перекоп, а другий - на річку Кальміус та Берду. Звідти запорожці пригнали на Січ 40 000 татарських коней, а захоплені ними землі по Кальміусу й Берді стали від тих походів їхніми володіннями.

Щоб помститися за ці козацькі напади, кримський хан року 1586-го вийшов із Криму, щоб напасти на Україну, і досягнув з ордою перевозу через Дніпро, що на Таволжанському острові, але запорожці встигли заступити татарам шлях і не пустили їх на правий берег, - тих, що спромоглися перебратися, побили або потопили.

Року 1587-го запорожці наскочили на Очаків і, вирізавши турків у передмісті, поробили там драбини та тими драбинами вдерлися вночі й у самісінький Очаківський замок і побили й там бусурманів. Визволивши з неволі чимало земляків та навантажившись здобиччю, козаки щасливо повернулися на Січ.

Року 1588-го запорожці з ватажком Гаврилом Голубком вирушили походом на Волощину, але господар дістав поміч од турків і виступив назустріч козакам. У битві під Бичиною Голубка було вбито, запорожці ж повернулися додому.

Інші ж козаки на тридцяти чайках виходили того ж року в Чорне море і, напавши на Крим недалеко од Козлова, розгромили його околиці й без втрат припливли до Дніпра, захопивши ще в дорозі кілька турецьких кораблів із крамом. Таких крамарських суден запорожці в ті часи, треба гадати, захоплювали чимало, бо тогочасна дума говорить про те, як про звичайну річ:

Ой, сидить козак на демені,
Він деменом повертає,
І на Чорне море поглядає:
Ой, пливе судно одним-одне,
В ньому турчин сидить з туркмнею,
А туркеня сидить, вона не гуляє -
Шовковий рушник вишиває;
Ой, кому цей рушник буде -
Ой, чи турчину, чи татарину,

Ой, чи козакові молодому?
Ой, це буде кошовому молодому.

Глава 15. Кулага

Року 1589-го запорожці знову виходили в море під проводом кошового отамана Кулаги. Наблизившись до міста Козлова й угледівши біля нього кілька турецьких, риштованих гарматами, галер, дочекалися в морі ночі, а як стало темно, то атакували ті галери, перебили турків і, визволивши невольників, попрорубували в галерах днища й пустили їх під воду. Впоравшись із галерами, Кулага пристав до Козлова й дозволив козакам грабувати базарні крамниці. Це було зроблено необачно, бо, доки запорожці розбирали крам, козловський калга Феті-Гірей скликав озброєних татар і кинувся на запорожців, побиваючи їхні розрізнені купи.

Завзято рубався Кулага, та козаки не встигли згуртуватися навколо нього, й татари його вбили, а кілька десятків запорожців захопили в бранці. Інші ж січовики, відбившись од татар, посідали на чайки й виїхали в море. Там вони обрали своїм отаманом Лободу й, пограбувавши під його проводом Білгород (Акерман) на Дністрі, повернулися на Запорожжя.

У всіх цих походах в останні роки брали участь, разом із запорожцями, й українські городові козаки. Від реформи Стефана Баторія 1589 року визнавалися тільки права козаччини; від його обмежень не лишилося і сліду. Реєстри городових козаків не поновлювалися, й жалування козакам не платилося, а через те кожен козак звав себе реєстровцем, аби не платити податків і не підлягати панові. Городові козаки, як і до реформи, літували на Січі й вирушали разом із запорожцями в походи й навпаки: багато січових бурлак виходило на зиму (“вилежувати зиму”, як казали запорожці) до українських міст, і, таким чином, певного поділу козаків на реєстрових та запорозьких знову на якийсь час не стало.

Що більше наближалося XVII століття, то козаччина дедалі зростала й зміцнювалася, й чутка про хист і відвагу запорозьких козаків гучніше лунала повсюди, чи, як висловлювалися запорожці, “дибом по світу вставала”.

Глава 16. Запорозькі вольності й уклад військового й громадського життя на Запорожжі

Досі не згадувалося про те, що Військо Запорозьке жило в себе на Запорожжі, які воно мало звичаї й розпорядки, а також не оповідалося про землі й річки Запорожжя через те, що історія не зберегла нам відомостей про перші десятиріччя козаччини.

Наприкінці XVI століття Військо Запорозьке вже цілком склалося та почали визначатися й межі запорозьких земель.

Запорозькі вольності

Універсал польського короля Стефана Баторія не визначив усіх меж запорозьких земель: у ньому лише вказано було, що козаки мають перебувати на низу Дніпра до самісінького лиману, оберігаючи Дніпрові перевози від татар. Через те межі визначено пізнішими документами за часів Богдана Хмельницького, і самі запорожці дотримувались їх, обстоюючи від сусідів та стверджуючи, що в тих межах козаки володіли землею “споконвіку”, себто скільки старі люди пам'ятають.

На захід од Дніпра межа простягалася від устя Тясмину коло Дніпра (так вона зазначена й у згоді Польщі й Росії 1686 року), прямуючи до Чорного лісу, далі ж - річкою Виссю до Синюхи. Від устя Синюхи запорожці вважали межею своїх вольностей річку Буг аж до лиману та лиманом стільки, доки “кінь копитами дна дістає...” Від лиману межа проходила до того місця Дніпра, де в нього впадала річка Кам'янка, хоч певних ознак межа ніколи не мала. Вона прямувала через річки Інгул та Інгулець, а землі обабіч цієї межі однаково використовували запорожці й татари; в дійсності ж степами кочували ординці, а на річках рибалили козаки. Від Кам'янки межа з кримчаками справді “споконвіку” пролягала Дніпром аж до річки Кінські Води, а далі тією ж річкою сягала аж її верхів'я. Від Конки межа знову зникала в степах і, перекинувшись через Токмак-Могилу, підступала до річки Берди, а звідти проходила морем до устя Кальміусу. Піднявшись цією річкою до верхів'я, знову губилася серед степу в околицях Савур-Могили. Тут, на сході, межі запорозьких земель дуже часто змінювалися. Часом запорожці поширювали їх аж за Міус та Кринку до річки Лугані і нею - на Донець; здебільшого межа з Кальміусу переходила на Кривий Торець і, прихопивши трохи лісів за Дінцем, тяглася до устя Береки, а звідти

переходила на Орель і цією річкою діставала вже Дніпра.

Татари довго не хотіли визнавати жодних меж із запорожцями і, вважаючи всі землі своїми, не тільки переходили ними за нападів на Україну й Московщину, а навіть у спокійні часи кочували там із великими табунами коней. Доки козаки не мали своїх постійних осель, опріч Січі, вони не турбувалися про це, але вже на початку XVII століття, як тільки почалася боротьба із Польщею й запорозькі землі (найбільше на Правобережжі) стали забудовувати хуторами й зимівниками втікачі з України, то Військо Запорозьке заходилося обороняти свої межі зброєю, і татари, що випасували коней у степах, змушені були тікати до Криму без своїх табунів.

Ще довше стояли порожніми лівобережні землі. На сході козаки межувалися з донцями, і доки степи на Дінці були мало потрібні обом сусідам, там більше господарювали татари. А запорожці з донськими козаками жили у великій згоді, бо донці пішли від січовиків, які звели біля Дону місто Черкаськ, на честь черкаських козаків, за зразком Запорозької Січі. Донці й запорожці не раз спільно ходили походами на турецький Азов і навіть у Чорне море, та тільки-но береги Дінця стали залюднюватися, з-за них між обома козацькими громадами виникли непримиренні суперечки й ворожоча. Та запорозька влада ще в XVI столітті поширилася аж до Дінця, бо року 1588-го московський цар Борис Годунов, випроводжаючи своїх посланців до Криму, наказував їм прямувати на Донець і там звертатися за охороною до запорозького отамана Матвія Федорова, що стояв на Дінці із козацькою залогою.

За Україною Запорозьке Військо довго не визнавало будя-яких меж, бо не відрізняло себе від неї; проте з часом, коли наприкінці XVII століття на Лівобережжі стали заводити московські порядки, а на Правобережжі поновилося польське панування, запорожці взялися обстоювати свої межі і з північної сторони, оберігаючи свої одвічні, политі кров'ю, вольності по річках Орелі, Тясмину, Висі та Синюсі.

У цих межах запорозькі землі впоперек перетинала річка Дніпро й розділяла їх на дві половини, не схожі одна з одною. На заході їх прорізали скелюваті байраки, порослі дубовими гаями. Ті байраки спускалися до Бугу, Інгулу, Інгульця, Саксагані, Базавлуку, Дніпра й інших річок, що текли у ще глибших берегах, оточених сторчовими скелями й перетятих порогами. На сході лежала майже рівнина. Річки Самара, Вовча, Кінські Води й Берда текли тут у розлогих долинах із ледь помітними берегами; лише біля Кальміусу та Дінця степи знову зводилися високими кряжами, а річки ховалися в глибоких долинах. У цій

половині запорозьких земель ліси шуміли тільки на річці Самарі та на північ од неї, а ще над Кальміусом і Дінцем лісом було вкрито глибокі байраки. На південь же від Самари до самісінького Азовського моря розлягалися безкраї степи, порослі тирсою, дерезою, велетенськими будяками та де-не-де у довжиках - терниками.

Понад Дніпром, найчастіше лівим берегом, стояли добрі ліси, а починаючи від Хортиці більш як на сто верст простягалися вкриті непролазними лісовими пущами й очеретами луги, які звалися так: од Хортиці між Дніпром та Конкою до того місця, де вона впадає в Дніпро - Великим Лугом, а нижче устя Томаківки й до Базавлуцького лиману, який ще називають Великими Водами, ширився Луг Базавлуг. У пізніші часи обидва ці луги малися за один і звалися Великим Лугом, а нині їх називають у народі плавнями.

На всіх землях Війська Запорозького, окрім місцевості, вкритої лісами, розкинулися безмежні степи, деінде помережені високими мовчазними могилами - домовинами давніх кочівних народів, із кам'яними “бабами” на версі. Там така висока трава, що з неї лише витикаються голови коней, а од волів тільки визирають роги. Коли взимку випадає сніг, то рясна трава не дозволяє йому лягти на землю і тримає весь час на собі, й худоба та коні, розгортаючи сніг ногами, можуть пастися в степах цілу зиму.

У запорозьких степах завжди водилось багато звіра й птиці. Перш за все там косяками гасали дикі коні, яких козаки називали “тарпанами”. Вони трималися тут довго, навіть у XVIII столітті, і зникли тільки тоді, коли після зруйнування Запорозької Січі 1775 року ці землі стали чорніти під плугом.

Окрім тарпанів, у степах та лісах жили вовки, лисовини, дикі коти, олені, кози, бабаки, вепрі, ведмеді, зайці, сайгаки, барсуки, горностаї, хорки, бобри (їх називали на Запорожжі водяними свинями), куниці й видри (виндихи). Із гадів у степах плазували величезні полози, жовтобрюхи, гадюки та всіх барв ящірки. Із птаства у степах і лісах були дрохви, хохітва (стрепети), журавлі, лелеки, тетерева, куріпки, чайки, зозулі, одуди, шпаки, орли, соколи, яструби, горлиці, соловейки, гайворони, ґави, сороки, чижі, щиглики, жайворонки та інша птиця, а по річках та у Великому Лузі: лебеді, баби (пелікани), гуси, качки, чаплі, мартини (морські чайки) та кулики. Всього того водилася така сила, що, було, як злякаєш дичину пострілом, то вона, злетівши в повітря, заступала сонце.

У річках плавала неймовірна кількість риби. На протоках Великого Лугу та в Самарі й Домоткані риба рухалася такими

щільними зграями, що її можна було виловлювати руками. Тут, а також на Бузі, Берді й Кальміусі, водилися: осетри, білуга, севрюга, стерлядь, сом, короп, секрет (судак), щука, окунь, тарань, рибець, марина, лящ, чехоня, оселедець, карась і безліч дрібнішої риби. Білуги й соми сягали до трьох сажнів завдовжки, та й інша риба була втричі-вп'ятеро більша за теперішню. Раки в Самоткані, Домоткані, Самарі, Сурі й по плесах степових річок так само, як і в озерах Великого Лугу, траплялися майже в лікоть, до того ж, їх була сила-силенна.

Запорожці мали з чого прожити на своїх вольностях, і вони немарне зі зброєю обстоювали недоторканість своїх володінь із XV аж до кінця XVIII століття. Найбільше давав для Січі риби й дичини Великий Луг, і козаки так оспівували його:

Ой Січ - мати, ой Січ - мати,
А Великий Луг - батько;
Гей, що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити!

Глава 17. Шляхи на Запорожжі

Через запорозькі землі пролягали шляхи на південь до Чорного моря, до Криму й Царгороду, а на північ - на Україну й Московщину.

Найголовнішим шляхом тут був Дніпро, яким ще за часів Олега та Святослава руси ходили на Чорне море та до Греції. Пізніше, за часів запорожців, Дніпром щороку плавали козаки з України на Січ, а звідтіля далі - на Чорне море, до турецьких і татарських міст. Дніпро завжди вважався осередком запорозького життя, до нього повсякчас тулилася й Січ. У народних піснях Дніпро називається річкою славною, або Славутою; запорожці ж величали його ще батьком або братом:

Дніпре, брате, чим ти славен?
Чим ти славен, чим ти красен?
Чи своєю довжиною, чи своєю глибиною,
Чи своєю бистриною, чи своєю шириною?
Чи крутими берегами, а чи жовтими пісками?
А чи темними лісами, чи зеленими лугами?
- Ой, я славен козаками, молодими бурлаками!...

Опріч козаків, Дніпром плавали через Запорожжя до Криму посланці польських королів та московських царів, бо ця велика річка сягала своїми верхів'ями та притоками земель кількох держав.

“Ой ти, Дніпре, ой ти, батьку,
Кажи мені всю правдоньку:
А де броди глибокії,
А де броди міленькії?”
- А де кручі високії,
То там броди глибокії,
А де кручі низенькії -
То там броди міленькії...
З устя Дніпра до вершини
Сімсот річок, ще й чотири.
Та всі вони в Дніпр упали,
Дніпру правди не сказали.
Одна річка - Кайнарочка,
Збоку вона в Дніпр упала,
Дніпру правду розказала:
- Жаліється лиман морю,
Що Дніпр бере свою волю,
Свої гирла прочищає,

Його тоні засипає.

Плавали б Дніпром і великі судна - кораблі, коли б на цій річці не було порогів. Так звуться ті місця, де із дна на поверхню води випинаються від берега до берега скелі й каміння, іноді у кілька лав. Запорожці налічували порогів менше, ніж їх нараховують нині, а саме - дев'ять:

Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситецький, Вовниги, Будилівський, Лишній та Вільний. Окрім порогів, на Дніпрі були ще й забори - такі ж самі лави скель, тільки не через усю річку. Їх (шість) називали так: Волошинова, Стрільча, Тягинська, Воронова, Крива й Таволжанська.

Першим порогом Дніпро спадає трохи нижче від устя Самари, якраз напроти Кодака, а останнім, Вільним, на кілька верст вище Кічкаса й острова Хортиці. Між цими порогами біля 60 верст, і саме тут зустрічалися перешкоди для плавання. Майже посередині порожистої частини Дніпра розлігся поріг Ненаситець, або Дід. Із західного берега до східного, мов дванадцять разків намиста на шиї в дівчини, перетинає течію дванадцять скель, і через них перепадає дванадцятьма лавами стрімка вода. Нелегко тут пропливати. Треба мати на човні доброго, досвідченого стерняра; а проте проїхати можливо, бо посередині між скелями існує так званий козацький хід, і хоч він вихиляється то в один, то в другий бік, але вмілий стерняр може провести через поріг не лише човен, а й пліт, і навіть барку. Тільки покропить Дід людей піною, налякає трохи та й пустить далі...

Найбільший водоспад на Ненаситці збився під правий берег, ближче до скелі Монастирки, і те місце порога запорожці називали “пеклом”.

Куди важче було козакам підійматися супроти води. На кожному порозі їм доводилося перетягати човни линвами попід берегом, а на деяких прямо брати човни на плечі й переносити їх до тихої води.

З інших річок, що були шляхами, запорожці користувалися тільки Самарою, Вовчою і Кальміусом. Що ж до Бугу, Інгулу й Інгульця, то їх скрізь заповнювали пороги, й через те вони не годилися для вільного пересування.

Два одвічні великі шляхи простягалися через запорозькі землі суходолом. Під шляхом не слід розуміти сучасну дорогу з курявою та коліями. Таких, як тепер, шляхів у давні часи на Запорожжі не існувало. Всі степи однаково вкривала висока, рясна трава, а ходили і їздили люди навпростець; шляхами ж називали ті степові кряжі й долини, які були найрівніші й

найменше доводилося переїздити річок та сторчових балок і байраків. Бувалі люди розпізнавали ті шляхи по степових могилах, а вночі - по зірках.

Перший із них - Чорний шлях - ішов од татарських перевозів через Дніпро, що були вище Хортиці в Кічкасі та біля Таволжанського острова, й цей шлях простягався межею річок так, що Сура лишалася праворуч, а Томаківка, Солона, Базавлук і Саксагань - ліворуч. Діставшись верхів'я Інгульця та Чорного лісу, Чорний шлях повертав на річку Синюху, а, пересягши її бродом біля Торговиці, лишав Умань із правої руки й простував далі межиріччям так, що річки, які впадали в Дніпро, були справа, а ті, що впадали до Бугу, - зліва. Дійшовши так до Пиляви, шлях повертав на захід, на Вишневець, а далі - на Львів і Варшаву. Від цього Чорного шл'яху в межах України відгалуджувалося чимало доріг на схід до Дніпра та на захід до Бугу.

Чорним шляхом татари найбільше наскакували на Україну, Білу Русь та Польщу, й мало коли траплявся такий щасливий рік, щоб трава на Чорному шляху не запікалася почорнілою кров'ю від поколотих та побитих ніг десятків тисяч українських невольників. Тут же проливалася й татарська кров у тих випадках, коли ворога наздоганяли та підстерігали на шляху запорожці.

Другий великий шлях Запорожжя - Муравський - прямував од Перекопу на схід, лишаючи річку Молочні Води з правої, а Кінські Води - з лівої руки. Далі він обминав верхів'я Вовчої й, повернувши просто на північ та перетнувши Слобідську Україну в межиріччі Дніпра й Дінця, простував у московські землі, на Курськ і Тулу.

Цим шляхом кримські орди нападали на Московщину, а пізніше й на Слобідську Україну, та тільки й тут запорожці не раз перепиняли татар і відбивали в них невольників.

Чорним та Муравським шляхами ходили не тільки ординці, ними ж у мирні часи їздили до Криму польські й московські торгові люди й посланці з військовими залогами від усіх державців до кримського хана й від нього; починаючи з XVII століття й аж до кінця XIX цими шляхами користувалися ще й українські чумаки.

У пізніші часи від Січі Запорозької був пробитий ще й шлях до Гарду на річці Буг, та й повз усе Запорожжя пролягало чимало чумацьких, якими возили з України на Січ крам, з Дону - рибу, а з Криму - сіль.

Глава 18. Склад Війська Запорозького

Великі простори відвоювало Військо Запорозьке від татар, і треба було мати силу, щоб ті землі, ті зольності, як казали запорожці, боронити від ворогів. Де ж черпало сили Військо Запорозьке?

З історії відомо, що це військо ніколи не було великим. Щоразу в походи виступало переважно три-п'ять тисяч козаків. Не часто кількість війська перевищувала десять тисяч. Навіть із Богданом Хмельницьким, коли Запорожжя розпочинало війну не на життя, а на смерть, Січ дала всього 6000 козаків. Щоправда, за часів Сагайдачного проти турків під Хотин ходило понад 40 000, та тільки з того війська запорожців було навряд чи й 10 000, решту складали або козаки городові, а то й охочі люди з України.

Отож, сила запорожців полягала не в кількості їх: її треба шукати в організації війська, а найголовніше - в ідеї боротьби з бусурманським світом, що висмоктував з України всю кров, а згодом - ще й у ідеї боротьби з іншими гнобителями краю, бо тільки це могло об'єднувати запорожців і згуртовувати їх в одне міцне, стале тіло.

Першими козаками були бездомні люди - ті, що під час татарської руїни втратили сім'ї. Так тривало й надалі:

на Запорожжя йшли або бурлаки, або такі, що мусили кидати родину через якісь пригоди. Там, де доводилося жити під вільним небом та ховатися від ворогів у печерах та очеретах, не було місця жіноцтву, і через те в запорожців одразу склався звичай - не пускати жінок на Січ. Цей звичай із часом не тільки не викорінився - навіть поширився, а саме: щоб запорожці дбали лише про своє січове товариство, про “матір Січ” і про рідний край - “неньку Україну”, а не про власний рід і сім'ю, - їм зовсім заборонялося мати жінок і взагалі єднатися з жіноцтвом. Так що коли до січовиків хотів пристати хтось із одружених козаків, то мусив мовчати про своє одруження і навіть забувати про сім'ю.

Але запорозькі звичаї не вимагали ні від кого з товариства залишатися січовиком назавжди. Навпаки, кожен козак повсякчас міг вільно покинути Запорожжя так, як він і прийшов сюди, і з того дня йому вільно було і взяти шлюб. Не заборонялося запорожцям після того, як вони випишуться з куреня, побратися з жінкою і сісти на господарство своїм зимівником десь у захищеному куточку того ж Запорожжя. Тільки й усього, що такий запорожець уже не мав права брати участь у військових радах. Проте за козацьким звичаєм це годилося робити тільки підстаркуватим запорожцям або

покаліченим, які не здатні були до бою; одружуватися ж замолоду вважали ганьбою для козака.

На прохання заходжалої людини записати її до Січі кошовий отаман питав:

- А в бога віруєш?

- Вірую! - відповідав гість.

- Перехрестись!

Коли той хрестився, то це було певним доказом, що він хрещений, і його брали на Січ. Те, хто він, навіть якої нації, нікого не цікавило. Розмова по-українському вважалася ознакою рідного народу, а до того, якого ти походження чи з якого громадського стану, ставилися байдуже, бо на Запорожжі всі були однакові й рівні.

І хоч усі люди вільно приходили на Січ, та з усього видно, що запорожцями не могли бути поляки, московці, німці, волохи й навіть татари, як гадає дехто з наших істориків і письменників. Із походження, звісно, тут були всякі, але серцем і душею вони мали зректися своєї національності і стати українцями, а татари, до того ж, повинні були ще й хреститися, бо “поганця” ніколи в світі не вписав би до громади жоден курінь. Звичайно, із сторонніх людей прибивалися до Січі лише такі, що втекли, уникаючи кари за якусь провину. Зрозуміло, батьківщина переставала бути рідним краєм, і вони невдовзі ставали добрими січовими товаришами.

Щоб зовсім забулося походження й становище нового січовика, на Запорожжі був звичай не називати на прізвище, а до кожного прикладали прозвисько, яке змальовувало б його особу або передавало звичку. Від того виникли такі прізвища, як-от: Перебийніс, Рябошапка, Сторчеус, Рудий, Палій, Лелека, Ґава, Нечоса та інші.

Військо Запорозьке “споконвіку” поділялося на 38 куренів. Назви їм були надані здебільшого на згадку про міста України, з яких вийшли на Запорожжя перші товариші, що заклали курінь; деякі з куренів мали наймення якогось славного курінного товариша або отамана.

Ось ті назви:

Пашківський
Кущевський
Кисляківський
Іванівський
Копелівський
Незамайківський
Іркліївський
Щербинівський

Титарівський
Шкуринський
Переяславський
Полтавський
Мишастівський
Менський
Тимошевський
Сергієвський
Дінський
Кирилівський
Канівський
Батуринський
Поповичевський
Васюринський
Коринівський
Рогівський
Корсунський
Каяниболоцький
Уманський
Дерев'янівський
Нижчестеблівський
Вищестеблівський
Величківський
Левушківський
Пластунівський
Дядьківський
Брюховецький
Ведмедівський
Платнирівський
Джерелівський

Звалися поділи Війська Запорозького куренями через те, що попервах козаки жили в куренях; вони були довгі, й у них могло вміститися кількасот товариства; їх укривали очеретом, а зверху ще й звіриними шкурами, щоб узимку не мерзли. Із часом замість куренів на Січах почали будувати для козаків хати по 12 - 15 сажнів завдовжки, і хоч запорожці селилися в таких житлах ще з початку XVII століття, але і їх називали звичною для козаків назвою - куренями.

Глава 19. Розпорядки Війська Запорозького

Першого січня кожного року в Січі скликали раду, де брали участь з однаковими правами всі запорожці, і там кожен курінь обирав собі на цілий рік курінного отамана й кухаря, а після того всі разом голосували за кошового отамана, військового суддю, писаря й осавула та ще підстарших: скарбника, пушкаря, довбиша, хорунжого, бунчужного й інших урядових осіб. Усі вони складали січову старшину й керували кожен своїми справами; кошовий же отаман розпоряджався військом і піклувався про те, щоб у Січі було доволі всілякого припасу.

Над січовим товариством кошовий отаман мав необмежену владу й лише на новий рік мусив давати одвіт за свої вчинки. Проте у зносинах із сусідніми державами та їхніми урядовцями кошовий не смів нічого вирішувати без згоди всього товариства; коли ж траплялося, що якийсь кошовий на щось таке зважився, не спитавши волі ради, то запорожці зараз же били в клепало, сходилися на січовий майдан і всією громадою судили його за те, що порушив “козацькі звичаї”; якщо той не міг виправдатися, то скидали такого кошового з посади, а у надзвичайно важливих випадках то й карали смертю.

Запорозьке Військо було республікою, а кошовий отаман, як на сучасний манір, президент. Тільки не звичайною республікою вважали Запорозьку Січ, бо кожна республіка має своє власне господарство, а на Запорожжі воно було січове й курінне, окремим же козакам заборонялося тримати господарство й майно. Власністю запорожця були тільки кінь, зброя, одяг і гроші, а згодом уже тільки запорозька старшина стала заводити свої маєтки.

Про те, чим годувати товариство, дбали курінні отамани. Кошти та всілякі припаси Військо Запорозьке найчастіше здобувало на своїх вольностях. На тій же Новорічній раді запорозькі землі розписувалися на 38 папірцях, щоб кожна частина мала більш-менш однаково земельного й водяного добра. Перед усім товариством військовий писар скручував ті папірці (ляси чи жеребки) і вкидав їх у шапку, а потім, добре потрусивши нею, давав курінним отаманам витягати із шапки ті “ляси”. Якому куреню які вольності випадали, з тих він і мав користуватися цілий рік.

Глава 20. Господарство Січове й курінне

Напровесні в куренях запорожці знову тягли жеребки, кому з товаришів іти на вольності, а кому - лишатися в Січі на випадок походу або нападу татар; а як тільки річки скресали, відразу ж половина, а коли й більше запорожців виходила на свої вольності рибалити й полювати. Головною здобиччю на землях були риба та хутро. Рибу засолювали й, лишивши з неї стільки, скільки всякому куреню треба до наступної весни, решту відвозили продавати на Україну, а на виручені за рибу гроші купували борошно, пшоно, сукна, порох та олово. Шкурами та хутром теж торгували на Україні, а звідтіля продавали в Польщу й німецькі землі; гроші ж так сапо поверталися на курінне господарство.

Січовики мали здобутки здебільшого із військової здобичі. Під час нападів на татар або морських походів запорожці щоразу приганяли із татарських степів тисячі коней і худоби; з турецьких же міст привозили коштовні речі, зброю, шовки, оксамити, золото й срібло. Всякий козак усю здобич, окрім зброї, мав скласти докупи, і вже на Січі військова рада розподіляла те збіжжя: звичайно, не менше, як половина її йшла на церкви й монастирі - здебільшого на січову церкву світої Покрови та на Трах-темирівський монастир, а пізніші - на київське Братство, Межигірський та Самарський запорозький монастирі, і тільки решту розподіляли тут між товариством, однаково на всіх: і на тих, що були в поході, й на тих, що ходили на лови або доглядали Січ. Виняток становила лише ручна зброя - вона не ділилася, а залишалася власністю того, хто її здобув.

Щоб керувати січовим господарством, у поміч кошовому отаманові обирали скарбникі; курінним же господарством орудували курінний отамін і кухар.

Глава 21. Січ Запорозька

Для Січі запорожці завжди вибирали сухе й високе місце на березі Дніпра або якоїсь його протоки й, лишивши посередині тієї площі майдін, ставили навколо нього 38 довгих хат (куренів), де б товариство мало притулок під час негоди.

Окрім куренів, у Січі зводши ще такі будівлі: церква на честь святої Покрови; паланка-будинок, де зберігалися військові клейноди, містилася канцелярія й чинився суд і розправа; пушкарня - неглибокий, але просторий льох, у якому тримали гармати, ручіу зброю, кінську упряж, зілля (порох), кулі, сірку, селітру та інше військове майно; скарбниця - такий же льох для зберігання борошна, пшона, сала, риби й іншого харчового припасу. Там же в невеликих барильцях переховували й військові гроші.

За народними переказами, як і стверджують історики, перша церква з'явилася на Січі тоді, коли вона містилася на майже змитому острові Городищі, напроти теперішньої слободи Капулівки Катеринославського повіту, нижче устя Чортомлика. Ту Січ було збудовано десь року 1575-го за часів гетьмана Богданка та короля польського Стефана Баторія. Прозвали її Базавлуцькою через те, певно, що острів, на якому вона розташувалася, належав до Лугу Базавлугу. Безумовно, церкви мали й усі пізніші Січі: Хортицька, Томаківська, Микитинська, Олешківська та Покровська, хоча іноді й містилися в дуже легкій споруді, від якої до наших днів не лишилося жодних ознак, як, скажімо, в Олешках, де церква мала стіни та стріху з очерету. Запорожці завжди були дуже набожні люди й ніколи не шкодували грошей на храм, як військових, так і своїх, власних, і в пізніших Січах - Чортомлицькій, яка містилася на березі напроти Базавлуцької, та в Новій Січі над річкою Підпільною церкви були навіть багаті.

Військові клейноди запорожців складалися з булави, пернача, бунчука, корогви, печаті й котлів, або литаврів.

Відкіля взялися у Війська Запорозького клейноди - невідомо, а тільки за часів Байди-Вишневецького козаки вже мали клейноди од польського короля та царя Івана Грозного; згодом же Війську Запорозькому дарували клейноди ще й німецький цісар, кримський хан і турецький султан.

Беручи клейноди від сусідніх державців, запорожці ніколи не вбачали в тому ознаки підданства; навпаки, це вважалося визнанням незалежності Війська Запорозького, і не раз бувало так, що, воюючи з поляками, козаки йшли в бій із клейнодами,

що їх подарував польський король.

З певністю невідомо, з яких саме часів у запорожців існувала канцелярія, а тільки знати, що під час перебування у Базавлуцькій Січі посланця німецького цісаря Рудольфа II Еріха Лясоти, року 1594-го на Коші вже мали писаря й канцелярію.

Навколо січових будівель копали окопи, а поверх земляних валів робили ще засіки з дубів; у пізніші ж часи - стіни, виплетені з лози й набиті глиною або викладені з лозяних кошелів, наповнених глиною.

В окопах лишали двоє воріт: головні - з боку степу та бокові - з базару. Біля воріт робили здебільшого плетені з лози та закидані глиною башти, на яких ставили гармати. Базар завжди містився за січовими окопами, там на майдані (запорожці називали базар - “Гасан Баша”, або скорочено Шамбаш) стояли крамниці й шинки, і в мирні часи там торгували не тільки люди з України, а й татари, росіяни, греки, турки, вірмени й жиди.

Униз од базару на річці Підпільній був січовий Ківш (глибока затока), де приставали до берега під час миру грецькі, турецькі й італійські кораблі з усяким крамом. З того краму певна частка лишалася в крамницях Гасан Баші; більшість же розкуповували прямо з кораблів польські та московські торгові люди, що часто приїздили на Січ по рибу, шкури, мед і вощину.

Військо Запорозьке не поділялось, як тепер, на піхоту, кінноту та флот. Всякий запорожець, коли мав коня, був вершником, а, позбувшись його, ставав пішим; коли ж із Січі викликали охочих козаків іти на Чорне море, то й ті, що з кіньми, й ті, що без коней, ставали матросами й сідали на чайки. Так само ж кожен січовик міг поратися й біля гармат, а вже в пізніші часи їх обслуговували окремі козаки, що вміли влучно вціляти, і їх звали гармашами.

Зброю запорожці мали дуже розмаїту: в XV та XVI столітті перевагу надавали сагайдакам зі стрілами, списам, келепам і гаківницям; пізніше в запорожців були рушниці або мушкети, шаблі, списи й пістолі. Окрім того, доброю зброєю були чингали, здобуті у турків ятагани й ножі.

Мушкети й рушниці не відзначалися однаковістю: хто що діставав. У одного постріли сягали кроків на сто, а в іншого навіть на триста. Шаблі також були найрізноманітніші. Хто не ходив у походи - мав просту, в дерев'яних піхвах; а хто воював та відбив собі в татарського мурзи чи в польського пана, то носив шаблю із срібним держалом у срібних піхвах або в шкуратяних, оздоблених самоцвітами; кому ж пощастило захопити зброю в турецького паші, той таки мав коштовну шаблю.

Зброя мала свої додатки - ладунки й кисети для куль, порохівниці, сідла, стремена, вуздечки тощо. Кожен носив ту зброю, яку спромігся купити або здобути в бою.

Гармат запорожці самі не виробляли, а воювали тими, які відбивали у ворога. Траплялося, що після морського походу запорожці привозили на Січ кілька десятків гармат, захоплених на турецьких галерах; а бувало, що за лихої години вони позбувалися і своїх.

Військовий флот Війська Запорозького складали виключно чайки, що звалися ще байдаками. Правда, були випадки, коли за часів Самійла Кішки та Сагайдачного, запорожці користувалися в боях і кораблями, та їх вони самі не будували, а відбивали в турків. Чайки ж виробляли на Січі. Днище видовбувалося з липи. До нього примацовували дерев'яні ребра, а на ті ребра набивали боки з товстих дубових дощок. Виготовлена чайка мала сажнів до десяти в довжину. Після того її конопатили, приробляли на обох кінцях чердаки, на яких під час походів переховували харчі та зброю. Під боками чайок підв'язували товсті в'язанки з очерету, щоб вони не тонули, бодай би й зовсім їх залило водою.

З обох боків чайки мали по 15 - 20 весел, посередині кріпили щоглу з вітрилом. На одному з чердаків тримали кухву із питною водою, а на другому стояло прироблене стерно. В тих випадках, коли чайками пливли Дніпром через пороги, то ставилося ще й друге стерно на передньому чердаці.

Військо Запорозьке не мало сталого флоту. Під час занепаду Січі або після заборони з боку польських правителів запорожці зменшували кількість чайок до десятка або двох; коли ж виявлялася спромога йти на море й наступати на турецькі міста, то козаки вміли за два тижні змайструвати кілька десятків нових суден. Іноді Військо тримало до трьох сотень чайок, але в похід так багато ніколи не вирушало. За часів Сагайдачного в море випливало десь 150 човнів, а позаяк кожна чайка містила від чотирьох до шести десятків козаків, то в походах брало участь майже 7500 запорожців.

Глава 22. Одяг запорожців

Святкове вбрання козаків складалось із жупана з вильотами, каптана барвистого, широких червоних або іншого кольору штанів, пояса з китайки, шапки з виндихи, обшитої навхрест позументом, та з вільчуги (бурки).

У походи запорожці вирушали в найгіршому своєму вбранні; з походу ж верталися в тому одязі, який добували в бою.

Часом напади козаків на турецькі землі спричинялись тим, що в них зносився одяг, і вони, як тоді казали, були “босі й голі”; вдома ж, під час рибальства та полювання, запорожці здебільшого ходили тільки в пошарпаній одежі, крізь яку світилося тіло. Зате коли запорожець виїздив гостювати на Україну, то вбирався в кармазиновий жупан, узував червоні сап'янці, чистив, мов скло, свою зброю і збрую на коні, так що весь сяяв і вигравав на подив селянським парубкам та дівчатам.

Глава 23. Військові звичаї

Коли Запорозьке Військо виступало в похід суходолом, то воно поділялося не на курені, а на полки, і кожен із них складався з трьох і чотирьох куренів або охочих козаків од усього Коша. На ворогів запорожці кидалися відразу, в бойовищі були дуже рухливі і, щоб менше втрачати товариства, не били всією силою на ворожий табір, а завжди обходили його з боків і навіть із тилу. Билися вони завзято, забуваючи про своє життя; у бранці не здавалися і ран своїх не помічали, аж поки падали непритомні. Їм не було для кого й навіщо берегти себе: вони не мали ні жінок, ні дітей, ні господарства. Зате й вороги не знали від них милосердя - рубали й кололи їх, доки в руках ставало сили. Полону в козаків не брали, хіба що вже набридало лити кров; коли ж вороги тікали, то запорожці наздоганяли їх, вистинали всіх або топтали кіньми.

За козацькими звичаями, смерть на ліжку вважали ганьбою, навіть божою карою за гріхи, і через те в бойовищі запорожець не уникав смерті, а йшов їй назустріч.

Здибавшись із переважаючим ворогом, козаки ставали до оборони. Щоб стримати чужу кінноту, вони обгороджували табір возами і з-за них відстрілювалися з мушкетів, тримаючись на місці по кілька тижнів. Якщо вороги дуже насідали, то запорожці розташовували вози в кілька рядів (лав), і доки передня лава стріляла, задні лави набивали рушниці та передавали зброю переднім, так що кулі летіли надзвичайно рясно. Для того, щоб вороги не порозкочували возів, козаки прив'язували їх один до одного ланцюгами.

У таких таборах козаки відбивали вдесятеро більшу татарську силу, а коли ті, втративши марно чимало людей, знімали облогу й відступали геть, запорожці відразу ж сідали на коней і, наздогнавши татар, кидалися на них з-за спини.

Великі бої запорожці не розпочинали враз. Щоб краще розгледіти ворожий стан та навести ворога на свій табір, вони передовсім висилали охочих товаришів на герць, і ті, наблизившись до супротивника, викликали його богатирів битися один на один, а коли ті вагалися, то запорожці починали так висміювати й ганьбити їх, що, здається, й мертвий підвівся б, щоб обстоювати свою честь. Роздратовані герцями вороги здебільшого люто кидалися на козацький табір, а тут їх зустрічали такою “залізною квасолею” (тобто кулями), що все поле навкруги вкривав ворог трупом.

Походи на море давали запорожцям ще більше небезпеки, ніж степові походи. Щоб випливти чайками, треба було перш за все обдурити турків, які підстерігали козаків на Дніпрі нижче Січі. На острові Тавань з давніх-давен стояла турецька фортеця Аслам. Звідти було добре видно і ліву - вузьку - протоку Дніпра, і праву - широку, й коли потрібно, то обстрілювали з гармат обидві протоки. Згодом, зважаючи на те, що ширшою протокою запорожці все-таки могли прокрастися в море, турки поставили на правому березі Дніпра, напроти Аслам-города, ще й іншу фортецю - Кизикермен, так що запорожцям звідтоді доводилося обминати вже два форпости. Коли й це не допомагало, то турки надумали протягти від Асла-ма ланцюги через усю річку до Кизикермена на те, щоб козаки, як пливтимуть чайками та зачеплять за ланцюги, так вони бряжчатимуть, а турки, зачувши той брязкіт, умить обстріляють ворога з гармат.

Щоб і тут перехитрити турків, козаки підпливали до тих міст темної ночі й, зрубавши з десяток верб, зв'язували з них торок (невеликий пліт), та й пускали його за водою. Торок розгойдував ланцюги, а то й розривав їх, турки мерщій палити з гармат, а запорожці, виждавши, доки вщухне стрілянина, непомітно виходили повз фортеці до лиману.

Ще важче було козакам вертатися з походу. Не раз їм доводилося обминати ці міста суходолом, переносячи чайки на плечах, а часом і потопляючи їх у примітних тільки запорожцям місцях, і діставатись до Січі пішки, розгубивши свою здобич.

Щоб спекатися перепони на Дніпрі, всі заповзяті запорозькі гетьмани починали своє правління з того, що вирушали походом на турецькі подніпрові міста, що, як мовлять, “болячкою сиділи запорожцям у печінках”; доки ж турки поновляли зруйновані фортеці, козакам років 5 - 6 можна було безпечно виходити в море.

Де лиман сходився з морем, козаки мали другу перешкоду до виходу в море - це Очаків. Тільки там морська протока сягала 10 верст завширшки, і запорожцям легше було обійти фортецю, а часом і проскочити повз турецькі галери.

У безкрайньому морі козаки завжди вкмітовували великі турецькі кораблі й галери з високими щоглами й вітрилами далеко раніше, ніж турки розпізнавали низенькі чайки, і через те запорожці завжди мали змогу або обійти турецькі судна стороною, або напасти на них несподівано. Задумавши взяти приступом галери, козаки весь день стежили за ними так, щоб бачити самі тільки вітрила і щоб не виказати себе; надвечір же вони наближалися до галер із заходу, щоб проти сонця їх не могли розгледіти турки, і вже поночі підходили чайками до

бортів галер, обступали їх з усіх боків, зачіпали гаками за чердаки й, доки одні козаки стріляли в турків із рушниць, інші видряпувалися по линвах та веслами вгору, стинали турків, розбивали кайдани невольникам, що сиділи біля гребок, переносили з галер на чайки скарби, а потім галери палили або топили в морі, прорубуючи їм днища.

Зате коли на морі здіймалася хуртовина - наставала велика біда: хвилі розкидали козацькі чайки в усі боки, мов тріски, і хоч не могли їх потопити, та заливали водою, перекидалися через них і змивали людей у море. Іноді море прибивало запорозькі чайки до турецьких берегів і кидало їх на скелі. Небагато січовиків рятувалося в негоду, та й ті потрапляли в неволю. Не раз бувало, що з походу верталася додому лише половина козаків, а часом нікому було й звістку подати з моря про те, що все славне товариство, скільки його вирушило із Січі, загинуло в морській безодні. Ну, зате коли похід складався щасливо, то козаки привозили на чайках величезну здобич грішми, золотом, сріблом, шовками, одягом та зброєю.

Глава 24. Побратимство

Запорожців не лякала небезпека морських походів, бо вони прагнули визволити з неволі своїх ближніх: у всякого ж запорожця був за морем у неволі або брат, або батько, або сестра, або мила-наречена, або щирий товариш-побратим, і кожен добрий козак-запорожець охоче нехтував небезпекою і навіть оддавав своє життя за волю родичів і побратимів.

Побратимство в запорожців перебувало у великій шані. Народні оповідання зберегли нам багато випадків про те, коли козак, одшукавши свого побратима в неволі й не маючи коштів, щоб його викупити, віддавався сам на каторгу з тим, аби турок випустив його побратима на волю. Кожен господар на це згоджувався, бо йому корисніше було мати свіжого, дужого чоловіка замість кволого, знесиленого невольницьким життям та працею. Бувало й так, що визволений побратим, поживши кілька років на Січі, знову вертався в неволю, щоб заступити на каторзі свого вірного товариша.

На знак побратимства запорожці мінялися хрестами з тіла, а далі в них усе було спільне: вони дарували один одному коней, зброю й інші речі. В походах побратими, бувало, не з'їдять один без одного шматка хліба; в боях же вони билися поруч і рятували один одного від смерті або захищали своїм тілом.

Побратимство надавало запорожцям великої сили. Воно було однією з таємних причин їхньої непереможності й того, що ворог рідко захоплював січовика в бранці. Коли траплялося, що когось із побратимів хтось кривдив чи ображав, то другий зараз же заступався за нього; якщо ж побратима зрадливо вбивали, то його названий брат, лишившись живим, ставав за нього месником.

Глава 25. Січове життя

Повернувшись із походу, запорожці ділили здобич; одібравши кожен свою частину, вони починали гуляти. Козаки наче квапилися розтринькати все те, що їм припало; ніби навмисне виставляли всім на очі своє нехтування грішми та всяким добром.

Ще із середини XVI століття за січовими окопами були шинки, в яких жиди торгували горілкою, а крамарі не тільки продавали запорожцям те, що потрібне для простого козацького життя, а ще й скуповували від них добуту на війні здобич. У перші дні після походу на січовому базарі невгаваючи грали музики, горілка виставлялася повними кухвами, і козаки вибивали гопака так, що курява підіймалася вище куренів. Гульня тривала кілька днів із ранку до пізньої ночі, доки стомлені запорожці не валилися на землю й засинали, хто де впав.

Наскільки козаки нехтували всяким добром, можна пересвідчитися з народної пісні:

Гуляв козак-нетяга сім год,
ще й чотири
Та прогуляв з-під себе
три коня воронії;
І як на дев'ятий год навертає,
А козак-нетяга до города,
до Черкас прибуває;
І що на козаку-нетязі три сермязі:
Опончина рогозовая, поясина хмельовая,
Сап'янці - видно п'яти й пальці,
Шапка-бирка - зверху дірка,
Хутро голе, околиці бігмає,
Вона дощем покрита,
Травою пошита,
А вітром на славу козацьку підбита:
Куди віє, туди й повіває,
Молодого козака та й прохолоджає.

Коли гультяї пропивали своє добро, січове життя починало наближатися до звичайного - буденного. Військовий осаул або й сам кошовий виходили на майдан і вмовляли п'яні гурти облишити гульню та йти до куренів обідати або там вечеряти. За спокійного часу на Січі пили мало, й січове життя складалося по-іншому.

Всі запорожці вставали завжди до схід сонця й прямували на річку вмиватися або купатися. Це робили не тільки влітку, а й восени, а дехто - і цілу зиму. Коли знову сходилися до куренів, то кухарі ставили на столи вагани, повні гарячої соломахи (житнє борошно, зварене з водою і засмажене олією), і запорожці, помолившись богу, сідали за столи та, діставши з-за халяви чобота або з-за пояса ложку, снідали.

Після сніданку всяк брався до свого діла: хто латав собі одяг або правив взуття, а хто йшов до Дніпра прати свою сорочку, а вона в нього була єдина - випере її в річці, обсушить на сонці та й зодягає знову. Інші козаки поралися біля своєї зброї або лагодили військові човни. А чимало запорожців, побравши з табуна своїх коней, виїздили за січові окопи на герць. Найбільше тут старалася запорозька молодь. Юнаки виробляли на конях усілякі витівки: розігнавши коня, ставали ногами на кульбаку; підкидали догори шапку і влучали в неї кулею з рушниці; перестрибували кіньми рівчаки й тини; вибігали верхом на крутобокі могили тощо, а далі кидалися один з одним рубатися шаблями “до першої крові”.

Дивитися герці виходили із Січі мало не всі вільні од праці козаки, і як тільки забачать, було, що в одного з тих, що билися на герці, кров, то зараз же тих бійців розводили, щоб часом у запалі вони не завдали один одному важких поранень.

Тут же, за січовими окопами, часто точилася поміж запорожцями боротьба, а інколи виникали й кулачки - курінь на курінь.

Кожен статечний запорожець мав свого джуру. Після татарського наскоку на Україну в селах і в містах лишалися тисячі посиротілих дітей. Виганяючи ворога з рідного краю, козаки, жалуючи бідолах, брали чимало хлопців із собою на Січ і віддавали в науку до курінних кабиць. Допомагаючи кухарям, діти-приймаки за кілька літ навчалися запорозьких звичаїв, переслуховували від захожих кобзарів усі думи й пісні та ставали свідомими синами України та Війська Запорозького. Коли такому хлопцеві минало років 12 - 14, той запорожець, що привіз його з України, брав свого вихованця джурою - чистити названому батькові зброю, поратися біля коня, їздити разом із ним у походи, підносити під час бою баклагу з водою тощо. Перебуваючи в степах і на морі, серед страшної небезпеки, джури часто ставали батькам у великій пригоді, а сягнувши парубочих літ, самі переходили в запорозькі козаки.

На січових герцях і джури вибігали за окопи і, дивлячись на козаків, починали й собі борюкатися та виробляти всілякі штуки, набуваючи хисту й завзяття.

Так тривало на Січі до обіду; о півдні на січовій башті стріляли з гармати, і все товариство мерщій квапилося до куренів; а там уже на столах парували вагани з тетерею, яку варили із пшона або житнього борошна із квасом. На обіді курінному отаманові завжди було місце кінець столу, на покуті - під образами, і коли всі козаки збиралися і ставали в коло, отаман вголос читав їм “Отче наш”, і тільки після того всі вмощалися на ослонах до столу.

Військова старшина: кошовий отаман, суддя, писар і осавул - обідали й спали в тих же куренях, у яких були приписані товаришами, й сідали за столом поруч із курінним отаманом. Тільки вже за часів Нової Січі, в XVIII столітті, запорозька старшина почала будувати собі окремі хати біля паланки.

Після тетері кухарі та їхні помічники здебільшого виносили на стяблах (дошки з дещо видовбаною серединою, щоб не збігала на стіл юшка) варену або печену рибу й клали на столи. Не бракувало у запорожців і трунків (напоїв). Були тут і горілка, і мед, і пиво, й брага. Все те подавали до столу в кінвах (невеликі відра) з причепленими на них коряками, або “михайликами”. Всяк черпав із відра чого хотів і запивав їжу.

Крім тетері, соломахи та риби, запорожці вживали ще галушки, юшку від звареної риби, куліш із салом або олією, а іноді, хоч і нечасто, їли баранину, дичину й інше. Все те варили й пекли кухарі на кабицях, що містились у сінях кожного куреня.

По обіді дехто з козаків лягав у холодку спати, інші вилежувалися понад берегом Дніпра, а деякі, закликавши до свого гурту кобзаря, слухали пісень та дум, розповідаючи один одному в ті хвилини, коли відпочивав кобзар, про пригоди із свого життя.

Надвечір подавали вечерю - здебільшого гречані галушки із часником або юшку з риби, а добре попоївши, хто не спав удень, лягав спати; хто ж відіспався - збиралися на січовому майдані або над Дніпром, щоб гуртом поспівати, й затримувалися, аж доки не погасне вечірня зоря, а часом вигравали на сопілках, скрипках, кобзах, басах та басолях, вибивали ще й на бубнах; охочі ж до танців під ту музику танцювали гопака.

Так минав на Січі день, поки запорожцям не ставало нудно без праці; тоді вони впрошували довбиша йти на майдан та бити у котли, і товариство, зачувши звуки литавр, збиралося докупи, сходилася й старшина, і козаки питали кошового:

- А що, батьку, чи не час нам уже знову пошарпати турецькі городи? Може, бог поможе нам хоч мало-мало визволити з неволі наших братів?

Якщо рада одностайно ухвалювала вирушати Війську Запорозькому в похід, то все січове життя одразу відмінялося. У Великому Лузі цюкали сокири та тріщали дерева, а берегом біля Січі в казанах кипів дьоготь, вкриваючи річку пахучим димом... То військо козаків лагодило до походу свої чайки та конопатило їх. Тоді вже в Січі ніхто не міг побачити, щоб запорожці пиячили. Кошовий отаман, коли б здибав такого гультяя, то добре відчухрав би його чубуком своєї люльки або тим, що трапиться під руку, а коли б той ще сперечався і змагався, то й до гармати звелів би прикувати неслуха без сорочки, щоб погодувати своїм тілом комарів.

У XVI та XVII століттях мало хто із запорожців доживав до старості - всі гинули в боях або під час походів; коли ж кого минала ворожа куля чи шабля, то такий козак, відчувши свою неміч, несподівано зникав із Січі невідомо куди. Здебільшого похилі запорожці ховалися в захисні кутки запорозьких земель і десь у байраках, між дубами та скелями, довбали собі печери, викопували криниці й жили там, плекаючи бджіл та рятуючи свої душі в постах і молитвах.

Інші підстаркуваті козаки доживали свого віку в монастирях, а перед тим, якщо мали гроші, то заводили на Січі й по дорозі до “місця смиріння” страшенну гульню. Кого здибає, було, такий “прощальник” на шляху, зараз же частує, а проходячи повз містечка, купує на базарах усілякі гостинці й роздає їх дітям; а то ще найме музиків та й танцює, аж доки наблизиться до монастирської брами, а тоді вмить схаменеться і все, що в нього лишиться, віддає на монастир.

Глава 26. Монастирі, церкви й освіта

Найбільше любили запорожці монастирі - Самарський, Мотронинський, Межигірський та Братський.

Монастир у Самарі заснували двоє старих козаків десь року 1576-го, себто за часів гетьмана Богданка (Ружинського). Він стоїть і нині в лісі за дві версти від запорозького міста, що зветься тепер Новомосковськом. Мотронинський монастир містився в лісах Чигиринщини, Межигірський - біля Дніпра, недалеко від Києва, а Братський - в самому Києві, на Подолі.

На Запорожжі в останні його часи, крім січової церкви, існували ще й церкви в паланках. Монастирі й церкви не тільки задовольняли духовні потреби козаків, а водночас були осередками освіти й запомоги калікам та недужим. При всіх церквах Запорожжя працювали школи і шпиталі. Освіту дітям давало біле духовенство; в січових же церквах та монастирях - ієромонахи з різних місць та Києво-Печерської лаври.

У січовій школі вчилися не тільки діти (молодики та приймаки), а часом і дорослі запорожці, серед яких значна частина була добре письменна.

За шпиталями при церквах так само наглядало духовенство. Вплив його на запорожців був такий великий, що, скажімо, року 1775-го, під час нападу на Січ війська генерала Текелія, священик умовив козаків не проливати кров і скоритися волі цариці.

Глава 27. Боротьба за визволення України з під Польщі (1590-1649 роки). Утиски Козаччини

Перша доба козацького життя - часи, коли воно виникло та набувало сили - закінчилася смертю короля Стефана Баторія Той король хоч і завдавав козакам кривд і намагався тримати їх у своїх руках, а проте визнавав козацтво потрібним для оборони України й Польщі від татар і не тільки не мав на думці його знищувати, а навіть наблизив права козаків до прав шляхетства Наступник Стефана Баторія - король Жигмонт III, що став королем року 1587-го, був зовсім інших поглядів на козацтво й невдовзі виступив його запеклим ворогом

Козацькі морські походи 1584 - 1589 років так роздратували турецького султана, що у Стамбулі великий візир гримав на польського посланця, наче на наймита, страхаючи, що кине на Польщу величезне військо і всіх поляків поверне на бусурманів Почувши такі погрози, король Жигмонт III занепокоївся й року 1590-го скликав сейм, щоб порадитися із шляхтою що робити Польські пани дуже ремствували на сваволю козаків Запорозька воля була їм найгіршою болячкою, бо баламутила їхніх українських підданців, нагадуючи селянам, що й вони можуть бути такими ж вільними, як козаки Під час сейму шляхта вимагала від короля, щоб козацтво зрештою винищити Король і сам був не від того, та тільки коли постало питання, як же оборонятися од турецького війська, що все-таки посуне на Польщу, то всі згодилися на тому, щоб Запорозьке Військо лишалося й надалі, але приборкати його так, щоб воно не жило своєю волею, а тільки справляло королівську службу

Постанови сейму зводилися до того, щоб коронний гетьман ішов із військом на Запорожжя й упорядкував по-новому Військо Запорозьке, а саме всіх свавільників із Січі вигнати, а над слухняними поставити ротмістрів та сотників із польської шляхти, всіх козаків завести в реєстр із тим, щоб їх було не більше як 6000, і щоб вони присягнули на вірність польській короні, щоб без відома коронного гетьмана нікого на Січі не брали, призначити двох комісарів, які б стежили за січовим життям, і, кого спіймають на сваволі, щоб передавали до суду, заборонити по всій Україні продавати селянам порох, олово та зброю, наказати урядникам і війтам нікого не пускати на Запорожжя, а тих, хто дозволятиме, карати на смерть, нарешті, заборонити козакам без дозволу коронного гетьмана

переступати межі сусідніх держав як суходолом, так і водою.

Такі постанови сейму зовсім не стосувалися запорозького життя та військових звичаїв, бо вони забороняли: запорожцям обирати свою старшину вільними голосами, мати необмежену владу військовій раді та записувати до Січі всякого, хто постукав у двері куреня. Могло статись одне з двох: або мало скасуватися Військо Запорозьке, або нові порядки мусили залишитися тільки на папері. Так і вийшло.

Зачувши про постанови сейму, запорожці зібралися на раду і з великим обуренням ухвалили зустріти польське військо й коронного гетьмана зі зброєю в руках. Тієї ухвали було досить, щоб Польща залишила Січ у спокої. Але король відплатив запорожцям тим, що коли минула турецька небезпека, то замість 6000 козаків було заведено до реєстру тільки одну тисячу, та й то не запорожців, а городових козаків.

За постановами сейму здійснювалися утиски лише тих городовиків, які не увійшли в реєстр, та ще українських селян, що хотіли тікати від панів або на Запорожжя, або за Дніпро - на схід, де були вільні землі. Чутки про це досягли й Січі, й на першій же військовій раді пролунали голоси, що треба Запорозькому Війську заступитися за українське селянство й покарати панів за їхні утиски. Проте січова старшина й більшість запорозького товариства вважали за неможливе зі зброєю нападати на військо свого ж короля, та ще й тоді, коли воно не зачіпало Запорожжя. Тому козацька рада не ухвалила походу Війська Запорозького на Польщу.

Глава 28. Криштоф Косинський

Невдоволена такою ухвалою ради меншість запорозького товариства обрала собі гетьманом курінного товариша українського шляхтича Криштофа Косинського, якого особисто скривдили князі Острозькі, й року 1592-го під його проводом козаки вирушили на Україну карати польських панів. До лав Косинського прилучилося чимало городових козаків - “випищиків”, яких було позбавлено козацьких прав через те, що не вмістилися в реєстр, і гетьман, згуртувавши навколо себе понад 5000 городовиків, напав на маєтки князя Острозького, здобув зброєю замки в Білій Церкві та Богуславі, пограбував панське добро й забрав там гармати і зброю.

Те саме вчинив Косинський і з Переяславом, а далі пішов із козаками господарювати на Волинь, руйнуючи польські маєтки й замки. Але цей похід тривав недовго, бо коронний гетьман, князі Острозькі, Корецькі та інші пани, власники зруйнованих маєтків, зібрали проти Косинського велику армію й, найнявши навіть угорське військо, оточили його під містом П'яткою.

У князя Острозького тоді служив сотником реєстрових козаків Северин Наливайко, що згодом сам підняв повстання проти поляків. Тепер він бився проти своїх, і це навіть викликало непорозуміння між запорожцями й городовиками, що з часом переросло у ворожнечу.

Поляки перемогли під П'яткою козаків, і Криштоф Косинський мусив скоритися коронному гетьманові й дати йому слово більше не зачіпати шляхетських маєтків.

Після того Косинський із запорожцями пішов на Січ, але, перепочивши там трохи, знову підмовив частину товариства і, діждавшись весни 1593 року, вирушив із Січі на Україну й підступив біля Черкас до маєтку самого коронного гетьмана Михайла Вишневецького. Щоб легше позбутися непроханого гостя, господар підкупив кількох харцизяк, аби ті по-зрадницькому знищили козацького гетьмана, й вони, підстеживши, коли Косинський з кількома товаришами гуляв у корчмі біля міста, зайшли туди, ніби випити, а далі, зчинивши з козаками сварку, вбили і гетьмана, і його запорозьких товаришів.

Глава 29. Григорій Лобода

Втративши свого ватажка, січовики вернулися на Запорожжя й, зібравши раду, розповіли, що сталося. Кошовий отаман Війська Запорозького Григорій Лобода, почувши про ганебну зраду Вишневецького, пішов із частиною війська під Черкаси, щоб помститися.

Коронний гетьман на той час уже розпустив своє військо й, побачивши козацьку силу, змушений був іменем короля підписати із Лободою угоду про те, що запорожці можуть вільно ходити на Україну, купувати собі порох та зброю, а українські люди не мали б перешкод для зв'язку із Січчю.

Не заспокоївшись на цьому, козаки попливли Дніпром до Києва й примусили там воєводу Острозького виплатити їм 12 000 злотих відкупу та підписати, як і Вишневецький з ними, таку ж угоду.

Та не встиг Лобода з товариством прибути на Запорожжя, як там припала вже нова робота. Турки, розпочавши війну із Цісарщиною, перевозили турецьке й татарське військо морем до Молдови повз Білгород, що стояв на Дністровському лимані. Щоб перешкодити бусурманам напасти на християн, Військо Запорозьке під проводом Лободи вийшло в море, підпливло до Білгорода, атакувало місто несподівано, серед ночі, й, перебивши понад 2000 яничар та вирізавши 8000 бусурманів-мешканців, забрало на чайки турецьке добро та білгородські гармати й щасливо відчалило на Січ.

На початку року 1594-го запорожці знову вистежили, що кримська орда разом із турками рушила на війну з Цісарщиною й стала перевозити військо через лиман в Очаків. Щоб завадити здійснити цей замір, кошовий отаман Війська Запорозького Богдан Микошинський вийшов із козаками на 50 байдаках під Очаків, але, побачивши там великий флот султана, що складався з 8 галер більших і 15 менших та майже з півтори сотні великих човнів-сандалів, не наважився дати йому бій; лише вночі потопив кілька сандалів, забрав із них турків у бранці та й відплив на Запорожжя. А на Січі вже чекав на нього посланець німецького цісаря Рудольфа II - Еріх Лясота.

Глава 30. Спілка Війська Запорозького з німецьким цісарем

Наприкінці XVI століття Європа перебувала в дуже скрутному становищі від нападів турків. Вони поруйнували й заполонили на берегах Чорного та Середземного морів усі італійські колонії (Генуезькі та Венедські), дуже притиснули іспанців, давно підтоптали собі під ноги Візантійське грецьке царство, всі слов'янські народи Бал-канського півострова й, нарешті, розгромили військо німецького цісаря й, відвоювавши в нього Угорщину, загрожували навіть столиці всієї Цісарщини - Відню.

Турецькі військові заходи стурбували самого папу римського Григорія XIII, і той спільно з німецьким цісарем Рудольфом II почав збирати велику силу, щоб разом з усіма народами Європи розбити турків і вигнати їх з європейських земель. Прочувши про бойовий хист запорозьких козаків, папа й цісар послали до них просити, щоб запорожці допомогли німцям перемогти турків в Угорщині.

Посланець папи римського Комулео не наважився їхати на Січ диким степом, лише обмежився тим, що в травні мав розмову з тими козаками, яких зустрів на Поділлі; посланець же Рудольфа II Еріх Лясота в червні 1594 року прибув Дніпром через пороги на Січ і, дочекавшись повернення з походу кошового отамана Микошинського, урочисто вручив Запорозькому Війську надіслані цісарем клейноди - велику військову корогву та срібні сурми.

Про цю подорож на Січ та своє перебування там Лясота склав надзвичайно цікаве оповідання. З нього ми довідуємось, що татари в ті часи тримали понад порогами, на лівому березі Дніпра, свої чати й залоги й нападали на козаків, коли ті невеликими ватагами рухалися з України на Запорожжя; що Січ Запорозька року 1594-го містилася на одному з островів Базавлуку біля Чортомлицького Дніприща.

Річка Чортомлик впадала в Дніпро напроти Лугу Базавлугу, що поділяється на кількасот островів; із них лише на одному, що хоч і дуже змитий водою, а і в наші дні біля Чортомлицької Дніпрової протоки, проти теперішньої слободи Капулівки, понині вгадуються ознаки давніх будівель. Без сумніву, на цьому острові, прозваному пізніше Городищем, й стояла наприкінці XVI століття Запорозька Січ. Історик Аполлон Скальковський називає її “Баторієвою” через те, мабуть, що її закладено за часів короля Стефана Баторія; інші ж дослідники не відрізняють її від Старої Січі (Чортомлицької), що існувала й за кошового Івана

Сірка, й, навіть малюючи Базавлуцький острів, звуть його Чортомлицькою Січчю. Проте хто огляне руїни на березі й острові, зрозуміє, що залишки на острові давніші.

Далі, з оповідання Еріха Лясоти, ми знаємо, що на Базавлуцькій Січі запорожці жили вже не в куренях, а по хатах, які лише називалися куренями, що військо мало свою канцелярію й військового писаря (Левка Вороновича) і що Базавлуцький острів у ті часи був невеликий, так що коли Лясота вручав запорозькому товариству передані цісарем гроші, то військова рада збиралася не на острові, а в степу - на березі проти Січі.

У своїх нарадах із козаками Лясота не всього досягнув, чого бажав. Хоча йому й допомагав своїм впливом колишній кошовий Лобода, запорожці запевняли, що охоче, як і завжди, воюватимуть проти бусурманів, не шкодуючи свого життя, але вони не можуть зараз, як їх просить Лясота, йти в Угорщину наздоганяти татар через те, що вони взимку захопили мало не весь запорозький табун та й на Січі лишилося тільки 3000 козаків, а волохи - дуже зрадливі люди, тому запорожці й не зважувалися вирушати з такою малою силою в похід через Волощину й Молдову; до того ж, Лясота не міг висунути певних умов щодо харчування війська та плати за його участь у війні.

Таким чином, посланець німецького цісаря виїхав із Січі, тільки заручившись обіцянкою запорожців, що вони воюватимуть проти турків на своїх шляхах і на Чорному морі.

Глава 31. Лобода й Наливайко

Тим часом Северин Наливайко, який служив у князя Острозького, довідавшись, що папа Римський та німецький цісар закликають запорожців підтримати їх, облишив князів Острозьких і на власну руку почав збирати козаків на Україні, щоб наздогнати татар, які пішли на Угорщину. Про те, як це було, розповідає нам народна пісня з дещо пізніших часів:

Корсунський полковник Хвилон,
як став в охотне військо виряджати,
Осавулів по вулицях розсилав,
Червонії прапорки у руки давав;
Осавули по вулицях пробігали,
Червонії прапорки у руках пронощали,
Козаків на Черкень-долину
в охотне військо викликали.
Крикне-покрикне на винників,
на броварників,
На п'яниці, на костерників:
“Годі вам по винницях горілок курити,
По броварнях пив варити,
По лазнях лазень топити,
Годі вам по грубах, по запічках валятися,
Товстим видом мух годувати,
Очей своїх молодецьких
димом викуряти,
Своїми молодецькими плечима
сажу витирати:
Ходіть з Хвилоном,
корсунським полковником,
На Черкень-долину
в охотне військо гуляти.

На заклик Северина Наливайка зійшлося чимало охочих воювати; й доки Лясота розмовляв на Січі із запорожцями, Наливайко з 2000 козаків уже вирушив у похід і, хоч не зміг своєю силою перепинити шлях татарам до німецьких земель, проте кілька разів бився з ними й захопив 4000 татарських коней.

Тим щасливим випадком Наливайко скористався, щоб мати ласку Запорозького Війська й, знаючи, яка була на Запорожжі потреба в конях, передав на Січ 1600 коней у дарунок,

перепрошуючи через своїх посланців товариство за те, що торік бився проти Криштофа Косинського.

Запорожці примирилися з Наливайком і восени того ж 1594 року, обравши кошовим отаманом знову переможця над турками в Білгороді Грицька Лободу, виступили всім військом на Поділля; з'єднавшись там із наливайківцями, почали виганяти турків із Молдови, а оскільки молдавський господар Арон був прихильником султана, то воювали і з ним.

З чималою силою в 12 000 козаків Лобода й Наливайко перейшли під Сороками Дністер, здобули фортецю Цецору та, розгромивши під Сучавою турецьке й волоське військо, опанували Яссами й, навантажившись здобиччю, знову вернулися за Дністер.

Козацький погром змусив господаря Молдови, разом з Угорщиною й Семиграддям, зректися турків, перейти на бік німецького цісаря й покликати своїх ворогів - козаків - собі на поміч. Зважаючи на те прохання, Лобода й Наливайко року 1595-го знову пішли бити турків і, захопивши місто Тягиню (Бендери), Білгород і Килію, поруйнували всі татарські улуси на Буджаку й понад низом Дунаю. Далі ж, побачивши, що між волохами й семигородцями немає згоди, а почалася зрада, повернули з великою здобиччю на Україну.

Тільки завзятий Наливайко не заспокоївся на тому; зі своїми козаками він ходив-таки через Галичину й місто Самбір за Карпатські гори, на Угорщину й Цісарщину, допомагати цісарю Рудольфу II в боротьбі проти турків і татар.

У народних піснях мало лишилося згадок про походи козаків за Дністер, де тоді панували турки, але все-таки є, і з них видно, як нелегко було запорожцям боротися з бусурманами.

Ой, три літа, три неділі
Минулося на Вкраїні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький;
Його тіло почорніло,
А од вітру пострупіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.
- Не стій, коню, наді мною,
Бачу вже я щирість твою!
Біжи ж степом та гаями,
Долинами, байраками.
До моєї родиноньки,

До вірної дружиноньки!
Стукни в браму копитами
Та й забрязкай поводами,
Ой, вийде брат - понуриться;
Вийде мати - зажуриться;
Вийде мила - порадіє,
Стане, гляне та й зомліє!...
- Ой, десь, коню, пана скинув?
Кажи, коню, чи не згинув?
- Мене турки надігнали,
Пана мого з мене стяли,
Постріляли, порубали
Та над Дністром поховали!
Ой, цить, мати, не журися!
Вже ж бо твій син оженився:
Він взяв собі за жіночку
Зеленую долиночку
Та крутую могилочку...

Доки козаки були захоплені боротьбою з бусурманами і все ще не розуміли свого обов'язку обстоювати права українського народу від поляків, король польський Жигмонт III дбав про те, як би зовсім знищити і козаків, і навіть усю українську націю. Він якраз розпочав здійснювати те сполучення, або унію грецької віри з латинською, що вигадав римський папа Климент. Пригноблені за православну віру й улещені всілякими обіцянками православні єпископи: луцький - Кирило Терлецький та волинський - Іпатій Потій - прийняли унію і стали висвячувати уніатських попів, лишаючи православних українців без церков.

Одночасно з тим король перестав брати на державну службу православну українську шляхту; отже, українське панство, щоб мати посаду, почало й собі переходити в унію, а часто й прямо до католицтва. Зміна віри відірвала українську шляхту від міщанства та селян і викликала з їхнього боку ворожнечу до свого ж панства.

Лишившись без помочі освіченої шляхти, українські міщани й селяни все-таки міцно трималися православної віри та, обурюючись на гніт, повставали й, переходячи в козаки, розпалювали ненависть поміж козацтвом до католицької віри, польського та свого споляченого шляхетства.

Повернувшись із Цісарщини з 2000 козаків, Наливайко наприкінці року 1595 під впливом народних хвилювань, викликаних утисками православної віри, став зі зброєю на її оборону. Довідавшись, що єпископ луцький Кирило Терлецький

якраз поїхав у Рим до папи висвячуватись, Наливайко прийшов із козаками в Луцьк, понівечив і пограбував майно відступника, взяв із міста викуп і, нагнавши страху на всіх уніатів, рушив далі, на Білу Русь.

Військо в Наливайка швидко зростало. Зброєю він захопив Слуцьк і, забравши там 12 гармат, 80 гаківниць та 700 рушниць, зміцнив свої лави та й подався далі, на Бобруйськ і Могилів, і, здобувши їх, поруйнував костьоли, передав уніатські церкви православним, розігнав панів, сплюндрував їхнє добро; до того ж, ще змусив обоє міст платити викуп.

Тим часом з наказу короля проти Наливайка вийшов коронний гетьман литовський князь Радзивіл із чималим військом, а саме, з 14 000 литовців і 4000 татар. Дізнавшись про це, козацький ватажок вивів своє військо з Могилева на зручну для бою місцевість і там дав армії короля таку відсіч, що Радзивіл не наважився вдруге на нього нападати.

Відбившись од коронного гетьмана, Наливайко рушив на Річицю, але відразу ж наткнувся на військо Уніговсь-кого, озброєне польськими панами. Його хотіли перепинити і знову навернути на бій із Радзивілом, та тільки це не вдалося: козаки вщент розгромили поляків, знищили самого Уніговського й, поминувши Річицю, Турів та Городню, пішли на Волинь.

На початку року 1596-го Наливайко розташувався в маєтках князя Острозького й, певний, що той міцно тримається православної віри, не чинив йому жодної шкоди, але почав шарпати маєтки брата єпископа Терлецького та польських магнатів, одбираючи в уніатів церкви й визволяючи селян од їхніх панів.

Вісті про рух українського люду проти поляків невдовзі дійшли й до Запорожжя, й на початку 1596 року Григорій Лобода з половиною козацького війська виступив із Січі Дніпром у Черкаси; друга ж половина запорожців під проводом Матвія Шаули вирушила кіньми через усю Україну аж на Білу Русь. Обидві частини Війська Запорозького ставали постоєм у панських маєтках, забирали в економіях всілякі припаси, а поспільство підбурювали до непокори, проте насильства над панами не чинили.

Наполохана й розгнівана козаками польська шляхта кинулася із скаргами у Варшаву до короля, і Жигмонт III наказав коронному гетьману Жолкевському, який був тоді з військом у Молдові, йти на Україну та приборкати повсталих. Гетьман прикликав до себе чимало польського панства з надвірними ротами й, приєднавши те рушення, з коронним військом прибув на Волинь. Біля Наливайка на той час зібралося лише 1000

козаків; решта ж порозходилася дрібними ватагами по селах і містах.

Наливайко зрозумів, що в такому становищі не можна йому битися з коронним військом і, забравши свої гармати, почав одходити на Брацлавщину, а звідтіля - на Умань. Жолкевський ув'язливе наступав слідом, намагаючись оточити козаків, і це йому мало не вдалося на перевозі через одну річку. Відчувши лихо, Наливайко потопив свої гармати у воді, порох, кулі тощо закопав у землю і, обминувши Умань, подався на прикордоння Запорожжя, до Чорного Лісу та Чути.

Жолкевський не наважився йти в ліси, а Наливайко, скориставшись із того, встиг послати кілька козаків до Лободи просити, щоб Військо Запорозьке взяло його до спілки із собою.

Запорожці не відразу згодилися на прохання Наливайка. Було чимало голосів на раді, що пригадували, як він бився на боці поляків із січовиками; дехто натякав узагалі на непевність реєстрових козаків; проте діяльність Наливайка, що обстоював православну віру та волю українського люду, була до серця запорожцям, так що ідея єдності козацтва взяла перевагу, й рада ухвалила зарахувати Наливайка з військом до спілки й разом боротися проти поляків.

Облишивши полювати за Наливайком, Жолкевський кинувся на Білу Церкву з тим, щоб розгромити Шаулу, який із кількома полками та гарматами прямував на з'єднання з Лободою. Тільки поляки не встигли випередити козаків, і всі троє їхніх ватажків: Шаула, Лобода й Наливайко - під Білою Церквою з'єдналися й на загальній раді обрали Матвія Шаулу гетьманом усього козацького війська.

Довідавшись, що Жолкевський наступає на Білу Церкву з великими силами, Шаула вивів козаків із міста і став табором в урочищі Гострий Камінь біля озера. Весь табір він оточив п'ятьма рядами возів, скувавши їх ланцюгами, й, поставивши між возами двадцять чотири гармати, почав очікувати нападу польських військ.

Жолкевський, маючи потужніші гармати й у більшій кількості, ніж у запорожців, одразу став обстрілювати вози козацького табору гарматними кулями, а потрощивши їх у кількох місцях, послав своє військо в наступ. Але козаки стояли міцно: відбивали поляків вогнем, а далі зустріли списами та шаблями й змагалися, не шкодуючи свого життя. Бойовище було вперте й криваве. Зрештою, козаки перемогли й, вирвавшись із свого табору, відігнали поляків аж до Білої Церкви.

Проте й козаки зазнали дуже великих втрат: гетьману Шаулі, що бився, мов лицар, одірвало гарматною кулею руку;

Наливайка теж поранило; кілька полковників та курінних отаманів Запорозького Війська поклали свої голови під час бою, а простих козаків було вбито й поранено десь біля 2000, що складало чверть усього козацького війська.

Обраний гетьманом, замість Шаули, Григорій Лобода зрозумів, що змагатися з польським військом нема в козаків сили, й через кілька днів, знявши табір, пішов на Трипілля, а далі став перевозити військо на східний берег Дніпра. Жолкевський не переслідував Лободу й не заважав йому переправлятися річкою, бо він і сам мав ще більші втрати, ніж козаки. Поляки не виходили з Білої Церкви, очікуючи Потоцького, що, за наказом короля, квапився до нього на підмогу з новим військом.

За якийсь час, довідавшись, що запорожці вирушили на Переяслав, а в Трипіллі лишили тільки залогу, щоб заступити полякам перевіз, Жолкевський пішов на Васильків, з'єднався там із Потоцьким і, просунувшись далі у Київ, почав перевозити своє військо на східний берег. Через такий марш Жолкевського Лобода мусив покинути Переяслав, бо його сили були вдвічі менші від поляків.

Збагнувши, що запорожці залишають Переяслав, мешканці міста, а найбільше козачі жінки та діти, страхаючись помсти, кинулися тікати з козаками, і з Переяслава на схід потяглися сотні возів, у яких сиділи жінки й діти.

За сучасних воєн стороннім людям не дозволяють іти разом із військом і навіть виганяють їх із військових таборів; у запорожців же оборона жіноцтва та всіляких немічних була одним із непорушних військових правил, і через те Лобода, хоч і знав, що жіноцтво заважатиме йому, та мав за неможливе залишати жінок із дітьми на поталу ворогам; до того ж, він ще сподівався на те, що поляки не підуть за ним далеко в степ, як не пішли й за Наливайком.

Та надії й Лободи й Наливайка не здійснилися. Жолкевський заповзявся винищити козаків і вирішив переслідувати їх і в степах. Прибувши в Переяслав, він там ще діждався литовського війська, що його привів Огінсь-кий, і, маючи вже силу втричі більшу проти козаків, наздогнав Лободу біля Лубен і перетяв йому всі шляхи на схід і на південь. Козаки змушені були стати табором біля Солониці, за 5 верст од Лубен, і почали там обкопуватись до оборони.

Польське військо облягло козацький табір з усіх боків і заходилося громити його з гармат і брати приступом. Проте запорожці трималися міцно й давали таку відсіч, що Жолкевський, не вдіявши нічого за цілий місяць облоги і втративши чимало війська в боях, зрештою послав у Київ за

великими гарматами, а сам почав гнітити оточених голодом.

На другому місяці облоги в козацькому таборі справді почалося тяжке лихо: коням не вистачало паші, й вони дохли тут же серед табору, отруюючи повітря своїм трупом; солі в козаків давно не було, харчів теж бракувало, воду ж мали тільки поза табором. Щоб роздобути води й сіна, Лобода посилав козаків на герці та робив несподівані наскоки на поляків; і доки одні билися, інші діставали сіно та приносили воду, так що кожен день за кілька десятків відер води та оберемки сіна козаки мусили відплачувати життям кількох десятків зі свого товариства.

Окрім того, весь час, доки тривала облога, Жолкевський усе перемовлявся з Лободою про згоду й сіяв ворожнечу між козаками Наливайка й запорожцями. Через підісланих зрадників він страхав реєстровців тим, що Лобода хоче примиритися з поляками, а їх видати на страту; запорожців же умовляв одцуратися від Наливайка, запевняючи Лободу, що воює із його козаками тільки через те, що вони обороняють Наливайка. Під впливом цих вигадок запорожці й реєстровики почали позирати один на одного вороже, й, нарешті, на великій раді між ними зчинилася колотнеча, в якій наливайківці вбили Лободу, домагаючись, щоб гетьманом був Наливайко. Обурені запорожці не захотіли його обирати, а настановили гетьманом, замість Лободи, свого січового товариша полковника Стефана Кремпського; реєстровцям же пригрозили за смерть Лободи кривавою помстою.

Під час такого неладу між козаками до поляків прибули з Києва великі гармати, й Жолкевський почав обстрілювати ними козацький табір. Вози розліталися на тріски й нівечили людей; перелякані, змучені спрагою жінки й діти галасували, а козаки сварилися між собою й падали, поранені та вбиті, без будь-якої допомоги. За чотири дні, коли Жолкевський громив козаків, серед табору повиростали цілі купи людських і кінських трупів, а під возами гинули діти й безневинне жіноцтво.

Кремпський бачив, що не втриматися, і кілька разів намагався вирватися з табору та пробитися крізь польське військо, та тільки всі його намагання були даремні. Нарешті, 8 червня 1596 року запорожці, зрозумівши, що настала їм остання година, заграли в сурми, припинили пальбу й послали спитати в Жолкевського, чого він од них хоче. Той вимагав, щоб козаки видали Наливайка, Шаулу й Шостака і привезли б до польського табору всі свої гармати та клейноди, подаровані Війську Запорозькому німецьким цісарем Рудольфом II.

Відплачуючись за Лободу, запорожці відразу ж схопили Наливайка й видали полякам, після того прикотили їм гармати й принесли клейноди.

Ніч минала неспокійно, і в козацькому таборі всі, змучені, нетерпляче сподівалися світла, щоб вийти на волю. А в польському війську глузували з козаків, що вони віддали свої гармати, й лагодилися вранці залити запорозькою кров'ю Солоницю. Вдосвіта, коли козаки розкували свої вози й почали рушати в степ, то поляки знову оточили їх, і Жолкевський проголосив, що нібито пани мають ще переглянути всіх козаків, щоб забрати своїх підданців. Обурені такою зрадою, запорожці відмовилися видавати шляхті своїх товаришів і хотіли, було, йти на південь, та за наказом Жолкевського шляхта кинулася на козаків кінно й пішо й давай їх колоти й рубати.

У козаків не було жодних засобів до оборони. Вони голіруч намагалися пробитися крізь польські лави, й 1500 козаків із Кремпським на чолі таки вирвалися з оточення й подалися на Запорожжя; решта ж, біля 4500 чоловік, полягли на Солониці трупом. Не маючи милосердя навіть до жінок і дітей, поляки рубали їх, доки не потомили собі рук. Переказують, що в козацькому таборі на Солониці було майже 12 000 неозброєного люду, і з того загинуло під польськими шаблями більше половини. Все поле зійшло кров'ю, й околиці Лубен засіяли трупи.

Український історик і поет Пантелеймон Куліш наголошує, що Жолкевський лише через те переміг запорожців та Наливайка, що всі реєстрові козаки перебували на його боці. В поемі “Солониця” він пише:

Бенкетує шляхта,
Іграючи в карти,
А козаки-лейстровики
Додержують варти.
Поскидала шляхта
Панцирі й шишаки,
Бо козаки-лейстровики
Вірні, як собаки.

Справивши свій кривавий бенкет, Жолкевський не пішов за козаками-запорожцями на Січ, а попрямував у Київ; Наливайка ж за якийсь час привезли до Варшави й почали там допитувати його про заміри. Народні оповідання передавали, що розлютовані польські пани пекли Наливайка в мідному казані-биці, а інші переказували, неначе його посадили на розпечену мідну кобилу й зодягли йому на голову гарячу залізну

корону... Мабуть, того насправді не було, та тільки відомо, що Наливайкові цілий рік завдавали нелюдських мук і лише тоді, коли все польське панство з'їхалося до Варшави на сейм, його у присутності шляхетства четвертували, а шматки тіла розвішали на палях по вулицях. і майданах столиці Речі Посполитої.

Глава 32. Нові утиски поляків

Скаравши Северина Наливайка на смерть, польський сейм проголосив козаків ворогами Польщі й позбавив їх прав, наданих Війську Запорозькому королем Стефаном Баторієм. У запорожців було забрано місто Трахтемирів; козацькі грунти попривласнювали собі сусідні пани, а кварцяному війську наказали, обороняючи польські маєтки, вбивати запорожців без будь-якого суду.

Недоля, що спіткала козацтво на Солониці, тяжко відбилася на всьому житті України. Унія й католицтво почали пускати своє коріння глибше й глибше, ніж досі. Православні метрополії, погромлені, занепали зовсім, а в їхні церкви стали призначатися попи за гроші й тільки ті, що не дбали про духовні потреби народу, а лише про власну кишеню. Селянство було поневолене до того, що пани звали його бидлом, тобто тварюкою, а міщанство, позбавлене багатьох прав, украй збідніло. Українська шляхта в Галичині й на Поділлі вся без винятку переходила до католицтва, й така зрада вірі батьків, з боку колишніх князівських та боярських руських родин, мала місце й на Волині, Київщині й навіть на Лівобережжі України. Ті ж верстви української шляхти, які трималися ще давнини й покладали надію на те, що їм у змаганні з польщизною допоможе козацтво, після Солониці занепали духом, передбачаючи наближення повної руїни української культури й православної віри.

Після тяжкої поразки під Солоницею козаки два роки бунтували, ворогували між собою й навіть билися. Поміркована частина намагалася покірливістю повернути собі ласку польського народу, щоб знову придбати втрачені права; запорожці ж ні в чому не хотіли відступати від своїх давніх прав та звичаїв і називали городових козаків зрадниками. Зі своїм гетьманом Полоусом січовики навіть ходили війною на реєстровців та вчинили над ними криваву розправу.

Глава 33. Самійло Кішка (Друге Гетьманування)

О цій тяжкій годині мов сонце освітило козацтво - повернувся з турецької неволі гетьман Самійло Кішка, організатор перших запорозьких походів на море. Доки на Україні минали славні часи Богданка й Підкови й лиховісні роки Наливайка й Лободи, Самійло Кішка, захоплений у полон, плавав на турецькій галері, прикутий ланцюгами до гребки, й не бачив нічого, окрім води та неба. Коли-не-коли, може, галера приставала до Очакова або проїздила повз острів Тендра, тільки тоді Кішка знав, що тут близько рідний Дніпро й Січ-мати, але важкі ланцюги нагадували йому, що він для України вже вмер.

Проте хоч яка нестерпна була турецька неволя і хоч як вона довго тривала, але не вбила вона в серці Самійла Кішки ні любові до рідного краю, ні козацького завзяття й хисту, і він врятувався з каторги сам, та ще й своїх товаришів визволив і привів на Україну. Як думав народ про життя Самійла під турком і про те, як він звідти вряту-нався, нехай розкаже читачеві народна дума:

Ой, із города, із Трапезунта, виступала галера,
Трьома цвітами процвітала, мальована.
Ой, первим цвітом процвітана -
Златосиніми киндяками побивана;
А другим цвітом процвітана -
Гарматами риштована;
Третім цвітом процвітана -
Турецькою білою габою покровена.
То в тій галері Алкан-баша,
Трапезонтськеє княжа, гуляє,
Ізбраного люду собі має:
Сімсот турків, яничар чотириста
Та бідного невольника півчвартаста
Без старшини військової.
Перший старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий - Марко Рудий, суддя військовий;
Третій - Мусій Грач, військовий трубач;
Четвертий - лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,

Двадцять чотири, як став на волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.
В тій галері од пристані далеко відпускали,
Чорним морем далеко гуляли,
Проти Кафи-города приставали,
Там собі великий та довгий опочинок мали
То представиться Алкану-башаті,
Трапезунському княжаті, молодому паняті.
Сон дивен, барзо дивен напрочудо.
То Алкан-баша, трапезунтськеє княжа,
На турків-яничар, на бідних невольників покликав:
“Турки, - каже, - турки-яничари,
І ви, біднії невольники!
Котрий би міг турчин-яничар сей сон одгадати,
Міг би йому три гради турецькі дарувати,
А котрий би міг бідний невольник одгадати,
Міг би йому листи визволені писати,
Щоб не міг ніхто ніде зачіпати.
Сеє турки зачували, нічого не сказали,
Бідні невольники, хоч добре зіі.іли,
Собі промовчали.
Тільки обізветься між турків лях-потурнак,
Клюшник галерський, сотник переяславський,
Недовірок християнський.
“Як же, - каже, - Алкане-башо, твій сон одгадати,
Що ти хочеш нам повідати?”
- “Такий мені, небожа, сон приснився,
Бодай ніколи не явився!
Видиться: моя галера, цвіткована, мальована,
Стала вся обідрана, на пожар іспускана;
Видиться: мої турки-яничари
Стали всі в пень порубані;
А видиться: мої бідні невольники,
Которії були у неволі, то всі стали по волі;
Видиться: мене гетьман Кішка
На три часті розтяв,
У Чорнеє море пометав...”
Та скоро теє лях-потурнак зачував,
К йому словами промовляв:
“Алкане-башо, трапезунтський княжате,
молодий паняте!
Сей тебе сон не буде нітрохи зачіпати,

Скажи мені получче бідного невольника доглядати,
З ряду до ряду саджати,
По два, по три старії кайдани і новії справляти,
На руки, на ноги надівати,
Червоної таволги по два зубці брати,
По шиях затинати,
Кров християнську на землю проливати!”
Скоро-то теє зачували,
Од пристані галеру далеко відпускали,
До города до Козлова,
До дівки-санджаківки на зальоти поспішали.
То до города Козлова прибували, -
Дівка-санджаківка навстрічу виходжає,
Алкана-башу в город Козлов зо всім військом затягає.
Алкана-башу за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці зазивала,
За білу скамню саджала,
Дорогими напитками напувала,
А військо серед ринку саджала.
То Алкан-баша,
Трапезунтське княжа,
Не барзо дорогії напитки уживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає:
Щоб не міг лях-потурнак Кішки Самійла одмикати,
Упоруч себе саджати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували,
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
“Ой ляше-потурначе, брате старесенький!
Коли і ти був у неволі, як ми тепера:
Добро нам учини,
Хоч нас, старшину, відомкни,
Хай би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали”.
Каже лях-потурнак:
“Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.
Аще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати.
То скоро Кішка Самійло теє зачував,

Словами промовляв:
“Ой ляше-потурначе, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того діла не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати.
Ваша віра погана,
Земля проклята”.
Скоро лях-потурнак теє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає.
“Ой, - каже, - Кішко Самійле, гетьмане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе наче всіх невольників доглядати,
Старії й нові кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек утроє буду тебе брати”.
То тії два турчини теє зачували,
До Алкана-баші прибували:
“Алкане-башо, Трапезунтське княжа,
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного клюшника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає”.
То Алкан-баша,
Трапезунське княжа,
Великую радість мало,
Пополам дорогії напитки розділяло:
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою-санджаківкою уживало.
Став лях-потурнак дорогії напитки підпивати,
Стали умисли козацькі голову клюшника розбивати:
“Господи! Єсть у мене що іспити і сходити.
Тільки ні з ким об вірі християнській поговорити…”
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Кішка Самійло по два, по три кубки в руки брав,
То в рукава, то в пазуху, крізь хустку третю, додолу пускав.
Лях-потурнак по єдиному випивав,
То так напився, що з ніг звалився.
То Кішка Самійло та й угадав:

Ляха-потурнака до ліжка вмісто дитини спати клав;
Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав:
“Козаки-панове! Добре дбайте:
Один другого одмикайте,
Кайдани із рук, із ніг не скидайте,
Полуночної години дожидайте”.
Тоді козаки один одного одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали.
А Самійло Кішка чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втроє себе прийняв,
Полуночної години дожидав.
Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-баша з військом до галери прибувати,
То до галери прибував, словами промовляв:
“Ви, турки-яничари, помаленьку ячіте,
Мойого вірного клюшника не збудіте;
Самі ж добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка осмотряйте,
Бо тепера він підгуляв,
Щоб кому пільги не дав”.
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів походжали,
Всякого чоловіка осмотряли…
Бог поміч: за замок руками не торкали!
“Алкане-башо, безпечно почивай;
Доброго і вірного клюшника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два старії кайдани посправляв.
А Кішку Самійла ланцюгами утроє прийняв”.
Тоді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати лягали,
А котрії хмільні бували, на сон знемагали,
Коло пристані Козловської спати полягали.
Тоді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорне море пороняв;
У галеру входжає, козаків пробуджає,
Шаблі булатні на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
“Ви, панове-молодці, кайданами не стучіте,
Ясини не вчиніте;
Ні которого турчина в галері не збудіте!…”

То козаки добре зачували:
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море метали,
Ясини не вчинили,
Ні одного турчина в галері не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
“Ви, козаки-молодці, добре, браття, дбайте:
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничарів у пень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море метайте!”
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів у пень рубали,
Которих живцем у Чорне море метали.
А Кішка Самійло Алкана-башу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море пометав,
До козаків промовляв:
“Панове-молодці! Добре дбайте:
Всіх у Чорнеє море метайте,
Тільки ляха-потурнака не рубайте, -
Міждо військом для порядку за яризу
військового зоставляйте”.
Тоді козаки добре дбали:
Всіх турків у Чорнеє море пометали.
Тільки ляха-потурнака не зрубали, -
Міждо військом для порядку за яризу
військового зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
Та ще у неділю, барзо рано-пораненьку,
Не сива зозуля закувала,
Як дівка-санджаківка коло пристані походжала
Та білі руки ламала, словами промовляла.
“Алкане-башо, трапезунське княжате!
Нащо ти на мене такеє великеє пересердів маєш,
Що од мене сьогодні барзо рано виїжджаєш?
Коли б була од матері
Сорому і наруги прийняла,
З тобою хоч єдину ніч перебувала!”
Скоро ся тоє промовляли,
Галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.
А ще у неділеньку
У полуденну годиноньку,

Лях-потурнак од сна пробуждав,
По галері поглядає, що ні єдиного турчина
в галері немає.
Тоді лях-потурнак із ліжка вставав,
До Кішки Самійла прибуває, у ноги впадає.
“Ой Кішко Самійле, гетьмане запорозький,
Батьку козацький! Не будь же ти на мене,
Як я був наостанці мого віку до тебе!
Бог тобі допоміг неприятеля побідити,
Та не вмітимеш у землю християнську входити!
Добре вчини:
Половину козаків у окови до опачин посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди:
Бо ще будемо од города Козлова до города Цареграда
гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер вибігати,
Будуть Алкана-башу з дівкою-санджаківкою
По зальотах поздоровляти;
То як будеш одвіт давати?...”
Як лях-потурнак научав,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опанчин у окови посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-башу з дівкою-санджаківкою
По зальотах поздоровляти.
То лях-потурнак чогось догадав:
Сам на чердак виступав.
Турецьким біленьким завивалом махав;
Раз то мовить по-грецьки,
Удруге - по-турецьки,
Каже: “Ви, турки-яничари, помаленьку, браття, ячіте,
Од галери одверніте:
Бо тепера він підгуляв, на упокої почиває,
На похмілля знемагає,
До вас не встане, голови не зведе.
Казав: як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості й повік забувати”.
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали,
Із дванадцяти штук гармат гримали,
Ясу воздавали.

Тоді козаки собі добре дбали:
Сім штук гармат собі риштували,
Ясу воздавали, На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славуті низенько уклоняли:
“Хвалим тя, господи, і благодарим!
Були п'ятдесят чотири роки у неволі,
А тепер чи не дасть нам бог хоть час по волі!”
А у Тендрові-острові Семен Скалозуб
З військом на заставі стояв
Та на тую галеру поглядав,
До козаків словами промовляв:
“Козаки, панове-молодці!
Що сяя галера: чи блудить,
Чи світом нудить!
Чи много люду козацького має,
Чи за великою здобиччю ганяє?
То ви добре дбайте:
По дві штук гармат набивайте,
Тую галеру з грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте”.
Тоді козаки теє зачували,
До його промовляли:
“Семене Скалозубе, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Десь ти сам боїшся
І нас, козаків, страмишся:
Єсть сяя галера не блудить,
Ні світом нудить,
Ні много козацького люду має,
Ні за великою здобиччю ганяє;
Се, може, є давній, бідний невольник із неволі утікає…”
То Семен Скалозуб теє зачуває,
До козаків промовляє:
“А ви таки віри не доймайте,
Хоч по дві.гармати набивайте,
Тую галеру із грізної гармати привітайте,
Гостинця їй дайте.
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
А як бідний невольник, то помочі дайте!”
Тоді козаки, як діти, негаразд починали:
По дві штуки гармат набивали,
Тую галеру із грізної гармати привітали,
Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпрової пускали…

Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Чогось догадав,
Сам на чердак виступав,
Червонії, хрещатії, давнії корогви із кишені виймав;
Розпустив, до води похилив,
Сам низенько уклонив:
“Козаки, панове-молодці!
Ця галера не блудить,
Ні світом нудить,
НІ много люду козацького має,
Ні за великою здобиччю ганяє:
Се єсть давній бідний невольник,
Кішка Самійло із неволі утікає.
Були п'ятдесят чотири годи у неволі,
Тепер чи не дасть нам бог хоч час по волі!”
Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані облавки брали.
Та на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Скалозуба
Паювали,
Тую галеру та на пристань стягали.
Тоді златосинії киндяки - на козаки,
Златоглаві - на отамани,
Турецькую білу габу - на козаки на біляки;
А галеру на пожар спускали.
А срібло-злото на три часті пайовали:
Першу часть брали, на церкви накладали
На святого Межигірського Спаса,
На Трахтемирівський монастир,
На святую Січовую Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, встаючи й лягаючи,
Милосердного бога благали;
А другую часть поміж собою пайовали;
А третю часть брали,
Очертами сідали,
Пили та гуляли,
Із семип'ядних пищалей гримали,
Кішку Самійла поздоровляли:
“Здоров, - кажуть, - здоров, Кішко Самійле,
Гетьмане запорозький!
Не загинув єси у неволі,
Не загинеш із нами, козаками, по волі!”

Як свідчить дума, зустріч Самійла Кішки з Скалозубом сталася біля острова Тендра. Справді року 1599-го гетьман Війська Запорозького Семен Скалозуб вийшов із Січі морським походом на далеке турецьке місто Азов; що стояв на гирлах річки Дону. Можливо, якраз тоді, коли Самійло Кішка плив турецькою галерею до Дніпровського лиману, запорозькі козаки з чайками перестоювали біля Тендри, очікуючи, мабуть, доброго вітру.

Простоявши там небагато, старий та молодий гетьмани розлучилися: Скалозуб пішов із запорожцями в море; Кішка зі своїми сивими товаришами щасливо повернувся на Січ і, пробувши там деякий час, поїхав до свого рідного міста Канева. На Україні старий гетьман, знеможений у неволі, був дуже вражений змінами у стосунках поляків з українцями й навпаки, а ще дужче його приголомшив розбрат між самими козаками.

Не встиг Самійло Кішка розпитатися, що сталося за 26 років без нього, як на Січ надійшла лиха звістка, що Скалозуб майже з усім товариством загинув у Керченській протоці. Запорожці за такої тяжкої години покликали з Канева свого старого ватажка та обрали його на гетьмана.

Невважаючи на складне становище України, Самійло Кішка надзвичайно швидко й розумно розібрався в усіх складнощах і повернув усі справи на користь козацтву. Розуміючи, що тільки в єднанні сила, новообраний гетьман першим ділом узявся за налагодження добрих стосунків між запорожцями й реєстровими козаками. Січовики намагалися вийти на море рятувати Семена Скалозуба з військом, бо мали вісті, що турки, заставши зненацька козацькі чайки в Керченській протоці, загнали їх у затоку й, порозбивавши з гармат, захопили більшість козаків у бранці й повезли до південних берегів Чорного моря. Кішка зразу ж заходився лагодити нові човни й послав на Україну кликати до походу реєстрових козаків.

Давня слава Самійла Кішки ще жила в народі й негайно підняла козацтво на ноги. З України на Січ прибуло кілька тисяч козаків, і похід на море був щасливий. Кішка, хоч і не знайшов Скалозуба, та зате наробив туркам багато шкоди й повернувся назад із великою здобиччю, притягши із собою на Дніпро навіть кілька турецьких галер із визволеними невольниками.

Цей вдалий похід об'єднав усе козацтво, й погасла ворожнеча між запорожцями й городовиками, так що наприкінці того ж 1599 року Самійло Кішка повів спільне військо у Молдову допомагати волоському воєводі Михайлові, що повстав проти турків. Той похід зміцнив славу старого козацького гетьмана. Повертаючись на Січ із Молдови, Кішка заїхав до Києва на

прощу й заклав там церкву Миколи Доброго на згадку про своє визволення з турецької неволі.

По весні року 1600-го господар волохів Михайло напав на польського ставленика - молдавського господаря Могилу. Польщі довелося допомагати йому, бо Молдова тоді не мала свого війська. З тієї нагоди польський коронний гетьман Замойський звернувся до Війська Запорозького взяти участь у цьому поході, обіцяючи за те ласку короля та грошову плату. Кішка скористався цим випадком, щоб повернути козакам права, надані Стефаном Баторієм, і став умовляти товариство не йти служити тому королеві, який проголосив запорожців своїми ворогами. Козаки послухали старого гетьмана й не рушили із Січі, а тим часом потреба в Польщі на козаків дуже зростала і, зрештою, Кішка дочекався, що королеві довелося самому власноручно писати листа з проханням до тих, кого він засудив на знищення.

Діставши це послання, гетьман одповів, що козаки раді б служити королеві, але тільки з умовою: щоб з них було знято присуд, накладений на них безневинно, щоб їм повернули давні права і щоб захистили від усіх кривд, які над ними чинять польські старости й урядовці. Тільки отримавши од Жигмонта повідомлення про те, що він зараз же надсилає старостам на Україну наказ не утискувати козаків і запевнення подбати на сеймі про повернення запорожцям усіх прав, гетьман Кішка виступив із Січі Дніпром на човнах угору, а, прибувши до Канева та приєднавши до себе городових козаків, повів звідтіля військо, кількістю понад 4000 душ, суходолом до Дністра.

Під Буковим, біля Плоєшті, стався бій козаків і поляків із молдаванами, і, як писав королю гетьман Замойський, “козаки під ворожою пальбою із гармат і рушниць брели болотом та водою вище пояса і, вдаривши спільно з польською піхотою на ворожі окопи, вибили звідтіля молдаван”.

Не встигла завершитися ця війна, як настала нова - Польщі зі шведами, які вийшли на Лівонію та брали місто за містом. Польському урядові знову довелося просити козаків узяти участь у боях, але Самійло Кішка відповів Замойському, що не піде, бо ще не всі жадання козаків задоволене.

За вимогою Кішки польський сейм на початку 1601 року мусив видати закон, за яким присуд 1597 року був скасований: саму ту постанову розірвали, й козакам повернули їхні давні права.

Поставивши козацтво на міцний грунт, гетьман Кішка подбав про те, щоб запорожці і зі свого боку дотримувалися угод. Але Лівонська війна була затяжна й тяжка; людям, як і коням, не

вистачало припасу. А зима 1602 року ще більше погіршила становище козацького війська. Старий гетьман намагався втримати козаків на війні і, щоб надати їм бадьорості і завзяття, сам водив загони в бої. В одній із таких бойових сутичок під містом Фелиним року 1602-го Самійло Кішка загинув козацькою смертю - його знайшла куля. Тіло гетьмана козаки з великою шанобою перевезли до його рідного міста Канева й поховали там, за козацьким звичаєм, - з урочистою пальбою.

По закінченні Лівонської війни Військо Запорозьке, заспокоєне на деякий час із боку поляків, знову розпочало боротьбу з бусурманами. Вони нападали на Крим і виходили, хоч і з невеликими силами, в лиман та Чорне море, наскакуючи на дунайські турецькі міста й на Білгород. Року 1604-го польський уряд став турбувати Москву з тим, щоб посадити на царство царя Лжедмитрія і закликав узяти участь у цих походах і козаків. Чимало реєстровців і “випищиків” справді ходили разом із поляками в московські землі, а через те кількість козаків зменшилась. І з цього скористалися татари й великою ордою року 1606-го напали на Україну. Під час того наскоку вони поруйнували всю південну Київщину з Корсунем та Богуславом, і тільки за цим містом запорожці наздогнали орду, відбили частину бранців та змусили ногайців повернутися назад.

Глава 34. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

У цей час з-поміж запорозького товариства постає величезна постать Сагайдачного. Родом він був з-під міста Самбора. Як син українського шляхтича, він освіту дістав в українській школі князя Острозького, та, маючи з природи войовничий хист і жваву вдачу, Сагайдачний не пішов шляхом тодішніх учених, а ще за молодих літ захопився думкою про боротьбу з бусурманами. Під час другого гетьманування Самійла Кішки Конашевич перебував у всіх його походах, здобув собі військовий досвід і зажив собі між козаками значної слави, бо, як писав поляк Собєський, “був він чоловік великого духу, що сам собі шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли ж доводилося відступати - останній; мав жваву діяльну вдачу, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив; на нарадах поводився обережно, в розмовах був небалакучий”.

Коли саме Сагайдачний став гетьманом Війська Запорозького, з певністю невідомо. Дмитро Бантиш-Каменський та Володимир Антонович твердять, що з року 1606-го, але перший додає, що через дуже сувору розправу Сагайдачного над неслухняними козаками запорожці не раз скидали його з гетьманського уряду, а далі, під час рішучих подій, знову обирали на гетьмана.

Чи був Сагайдачний 1606 року гетьманом, чи ще не був, можна тільки сказати, що тоді славний похід запорожців на море відбувався не без нього. Надосінь запорожці вийшли на чайках, вистежили недалеко від турецького міста Варни десять турецьких галер, несподівано атакували їх уночі, дісталися за допомогою линв на судно й, вирізавши всіх турків, попереносили їхні менші гармати на свої човни, а після того взяли приступом і саму Варну.

Про цю подію співають кобзарі і в наші часи:

А в неділю пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки:
Стали раду радувати -
Відкіль Варну добувати:
Ой, чи з поля, ой, чи з моря,
А чи з річки-невелички?
Ой, в неділю пораненьку
Біжать, плинуть човенцями,
Поблискують весельцями,

Ударили з самопалів
В семи - п'ятдесят запалів;
Ударили із гармати -
Стали місто добувати,
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
- Бодай річка висихала,
Що нас, турків, в себе взяла.
Була Варна здавна славна -
Славнішії козаки,
Що ту Варну дістали
І в ній турків забрали.

З цієї пісні можна собі уявити, що запорожці атакували Варну і з моря, і з берега, причому, мабуть, як за звичай запорожці чинили: вони виманили турків із міста за річку, вдарили на них з усією силою і потопили в тій річці, а вже після того, як турецьке військо зменшилося, пішли на Варну з моря і суходолу й узяли її штурмом.

У Варні козакам дісталися великі скарби й сила всякого добра, як стверджує історик, на 180000 злотих. Опріч того, вони визволили тут кілька тисяч невольників, що складалися не тільки з українців, а ще й з угорців, волохів, поляків та німців, та чимало ще захопили козаки у бранці знатних турків, щоб потім узяти за них викуп або поміняти їх на своїх товаришів, що гибіли в турецькій неволі.

Року 1608-го, коли значна частина Війська Запорозького і все городове козацтво було із Лжедмитрієм Другим під Москвою, Сагайдачний вийшов потай із Січі, підступив до міцного Перекопу і, виманивши хитрощами татарське військо у степ, розгромив його, а саме місто пошарпав і спалив. Наступного року більшість козацтва, під рукою самого польського короля, ходила воювати Московщину й була під Смоленськом: ті ж із запорожців, що не ходили туди, вийшли теж, мабуть, під проводом Сагайдачного в Чорне море й поруйнували турецькі міста на Дунаї: Ізмаїл, Килію та Білгород.

Подальші три роки козаки дуже були захоплені походами в Московщину. Польський уряд і польське панство заохочували їх до походів і не чинили тепер жодних перешкод до переходу селян у козаки, а добра пожива й без того вабила їх. Через таке становище козаччина, починаючи з 1604 року, почала хутко зростати. Року 1612-го запорожці знову вирушили на Чорне море; наступного ж року вони під проводом Сагайдачного ходили всім військом на Московщину й, руйнуючи міста, сягали Калуги.

Повернувшись із Московщини, запорожці вспіли того ж року вийти у Чорне море й добре пошарпати береги Криму, зруйнувавши, між іншим, місто Ахтіяр, що лежав там, де зараз Севастополь. Турки, почувши про цей напад, зібрали в Очакові кілька галер і багато сандалів, щоб розгромити запорожців, які вертатимуть повз Очаків до Дніпра; та тільки вийшло навпаки - запорожці серед темної ночі самі напали на турків і, розбивши їхній флот, безпечно піднялися Дніпром на Січ.

Воюючи з татарами й турками, Сагайдачний забув, що й Польща була потайним ворогом України, бо дедалі дужче й мщніше підгортала українське селянство під польських панів, обмежувала права українських селян та міщан і якнайтяжче утискувала православну віру, поширюючи унію й католицтво. Під тим гнітом українське національне життя наприкінці XVI століття зовсім занепало, а зі смертю старого князя Острозького року 1608-го згасли й останні вогнища української культури - Острозька школа й друкарня, а стародавній рід князів Острозьких пішов слідом більшості української шляхти - покатоличився.

Сагайдачний добре почував потребу розпочати боротьбу з Польщею, та, маючи за спиною бусурманський Крим, він вважав неможливим виступати проти шляхти зі зброєю, бо, на його думку, тим скористалися б татари, щоб украй сплюндрувати Україну. Він гадав, що з Польщею треба боротися лише культурними засобами, і через те звернув свою увагу на піднесення української національної культури.

З початку 1614 року Сагайдачний прибув до Києва і взявся до спільної праці зі своїми земляками-галичанами: Плетенецьким, ігуменом Києво-Печерського монастиря, та Борецьким - вченим зі Львова. Вони придбали монастирським коштом друкарню Балабанів і року 1615-го видрукували в Києві першу книжку, а далі заснували Київське українське братство на зразок Львівського. До того братства почали приписуватися всі свідомі українці, що мали на меті боротьбу з польщизною: приписався до братства і Сагайдачний, а слідом за ним - і все Запорозьке Військо, так що братство в Києві, спираючись на козаччину, стало на міцний грунт.

Під осінь 1614 року Сагайдачного знову було викликано на Січ, бо там сталася тяжка пригода: січове товариство по весні вийшло, було, без нього на море, та там здійнялася така хуртовина, що чайки козацькі були розкидані по всьому морю й деякі потонули, а деякі порозбивалися об турецькі береги.

Треба було рятувати тих козаків, які ще були живі, й Сагайдачний, прибувши на Січ, спорядив до морського походу 40

чайок і, перепливши з двома тисячами козаків Чорне море впоперек, напав на турецьке місто Трапезунт. Тут на козаків ніхто не сподівався, бо вже три століття, як турки на південному березі Чорного моря не бачили жодних ворогів. Поруйнувавши та пошарпавши Трапезунт, запорожці попливли понад берегом на захід сонця, руйнуючи до ряду всі міста, і скрізь до них прилучалися захоплені турками в неволю товариші й показували, яким способом легше нападати на турецькі замки і знищувати ворожі залоги. Там запорожці дійшли до найбагатшого на цьому березі турецького міста Сінопа, що завдяки своїй красі й розкоші був прозваний “містом кохання”. Напавши на Сіноп, запорожці добули замок, вирізали залогу, спалили турецькі кораблі, галери й сандали, що були в затоці, й, забравши на свої чайки великі скарби й багато визволених невольників, попливли до Дніпра.

Звістка про сплюндрування Сінопа мов громом ударила султана, і в запалі гніву він звелів повісити великого візира; ледве вже жінки та доньки вблагали султана, щоб змилувався, і той, трохи одійшовши, обмежився тим, що побив візира булавою. Аби виправдатися перед султаном, візир послав кораблі й сандали з яничарами до Очакова, щоб перестріти там запорожців. Турецький флот справді встиг туди раніш за козаків, та Сагайдачний довідався про те і, щоб якось вбрати турків у шори, поділив свої чайки надвоє: з однією половиною він пристав до Кінбурнської коси, що проти Очакова, й почав перетягати чайки через Прогноїнські озера до лиману; другу ж половину послав пробиватися в лиман серед ночі повз турецькі кораблі.

Тільки на цей раз запорожців дуже пильнували і турки, й татари; на тих козаків, що перетягли чайки через Прогноїнські озера, напали татари й засипали їх стрілами. Козакам довелось одбиватися, та все-таки вони хоч і втратили кілька десятків товаришів, а таки пробилися до лиману й попливли в напрямі Дніпра. Ті ж запорожці, що йшли водою, хоч і щасливо обминули турецькі кораблі, та турки світом їх помітили й, наздогнавши, почали громити з гармат. Все-таки й ці козаки пробилися до Дніпра, туркам пощастило тільки потрощити гарматними кулями одну чайку та взяти з неї у бранці двадцять запорожців. Тих знедолених вояків турецький султан послав до Сінопа, і їх було замучено на смерть задля втіхи сінопських турків.

Після нападу запорожців на Сіноп і Трапезунт султан пригрозив королю Жигмонту, що сам піде з військом на Україну й Запорожжя, щоб винищити козацтво. Польський уряд збентежився цими погрозами й почав навіть збирати військо, та

запорожці на те не вважали й напровесні року 1615-го знову вийшли із Сагайдачним у Чорне море вже на восьми десятках чайок.

Цим разом, маючи під рукою 4000 козаків, Сагайдачний намислив, як казали запорожці, “обкурити мушкетним димом самий Царгород”.

Несподівано запорожці підпливли до Босфору; діставшись до самого Царгорода, запалили його передмістя Архіокой та Мізовню разом з усіма портовими будівлями й почали грабувати заможних турків. Султан, що саме тоді перебував на ловах, своїми очима бачив ту пожежу й чув пальбу запорозьких мушкетів. Страшенно розгніваний, помчав він верхи у Царгород і звелів вислати на козаків усі свої кораблі й галери, наказавши потопити козацькі чайки, а козаків привести до нього бранцями. Султан Осман хотів власноруч мордувати запорожців, та тільки це йому не вдалося, бо налякані козаками яничари не бажали сідати на кораблі, а доки їх позаганяли туди киями, козаки, обтяжені здобиччю, пливли вже Чорним морем.

Через кілька днів навпроти Дунайського гирла турецькі галери почали-таки наздоганяти козаків, але те вийшло їм же на лихо; побачивши ще здалеку погоню, запорожці весь день налягали на всі весла, чимдуж поспішали на північ; коли ж увечері сутеніло, вони підпустили турків ближче; а як стало зовсім темно, вони повернули свої чайки на ворогів і, оточивши турецькі галери з усіх боків, пішли на них штурмом. На деякі галери козаки закидали, залізні гаки з линвами й лізли по них на судна, інші галери вимащували дьогтем і підпалювали; третім прорубували дірки у боках і топили їх. Врешті дуже мало турецьких галер урятувалося і втекло до Царгорода; останні або ж були потоплені, або попалені запорожцями, а кілька вцілілих галер, що їх захопили козаки, вони пригнали до Очакова і вже там спалили перед очима в турків. Усіх яничарів, що перебували на галерах, запорожці повикидали в море або повбивали; пашу ж, що керував флотом, забрали пораненим у бранці, та тільки він скоро помер.

Наступної весни року 1616-го турецький султан, сподіваючись нового нападу козаків, завчасно послав під Очаків цілий флот, щоб не пускати запорожців на море. Сагайдачний справді-таки налагодив новий похід. І на цей раз узяв козаків багато, як ніколи, аж 700 на півтораста чайках. З такою великою силою він сміливо напав на турецький флот, і хоч турецького війська на галерах було далеко більше, ніж на чайках козаків, він упень погромив турків. Паша турецький Алі з кількома галерами втік, а десятка півтора суден та біля сотні сандалів запорожці

захопили.

На цей раз Сагайдачний не звелів ні топити, ні палити галер, а, обсадивши їх запорожцями та визволеними невольниками, прилучив до своїх чайок; випливши в море, напав на турецьке місто в Криму Кафу (тепер Феодосія). Навкруг того міста стояли міцні замки й фортеці, збудовані ще італійцями; турки ж, захопивши в них чорноморські міста, ще дужче зміцнили Кафу і зрихтували її гарматами.

За часів Сагайдачного Кафа була найголовнішим невольницьким ринком на всі землі, що оточували Чорне й Середземне моря. До цього міста приганяли татари з України, Польщі, Литви й Московщини велику силу людей, часом по кілька сот тисяч, продавали їх тут у неволю купцям, що приїздили сюди морем із Царгорода та інших міст.

От тих-то нещасних невольників і прибув визволяти Сагайдачний. Добуті біля Очакова турецькі галери з гарматами тепер стали у великій пригоді й за допомогою їх запорожці за кілька днів добули Кафу, побили й вигубили 14 000 бусурманів, визволили й забрали на галери й чайки силу невольників з усіх земель і, набравши ще, як звичайно, всіляких скарбів та добра, щасливо вернулися на Січ.

Велика радість була по всій Україні й по сусідніх землях, коли припливли до рідних осель визволені з Кафи батьки, сини й дочки, що були вже оплакані; а слава Сагайдачного розійшлася по всьому світу.

Рухливий козацький гетьман і після цього не всидів довго на Січі, а як тільки минулися ясні та гарячі ночі, знову опинився із запорожцями на Чорному морі. І почав удруге руйнувати малоазіатський турецький берег. Налетіло, було, тоді на козаків шість великих турецьких галер і чимало менших, та Сагайдачний їх розбив, а три великі галери потопив. Довідавшись ще од турецьких бранців, що султан послав увесь свій флот до Очакова, щоб там перестріти запорожців, Сагайдачний повернув із Трапе-зунта на необоронений Царгород ї, наробивши там шкоди та нагнавши на турків страху, повів козаків додому не повз Очаків, а морем на Тамань, а звідти перейшов Азовське море й, піднявшись у степ чи річкою Бердою, чи Молочною, перетяг чайки на Кінські Води й виїхав до Великого Лугу.

Тут козакам трапилась несподіванка. Турецький паша Ібрагім, що його послав султан під Очаків стерегти козаків, очікуючи собі од султана кари за те, що не вловив їх, піднявся на сандалах та човнах угору Дніпром аж до Січі Запорозької, себто до острова Базавлуцького. На Січі тоді козаків було всього сот три, бо всі,

хто не був у поході із Сагайдачним, зважаючи на пізню осінь, уже повиходили зимувати на Україну; придатних гармат на Січі теж не було, їх побрали на чайки; так що, не маючи чим оборонитися, запорожці покинули Січ і засіли в плавнях. Паша Ібрагім без перешкоди зайшов у табір, спалив курені й церкву, але, відшукавши дві залишені запорожцями непридатні гармати, взяв їх із собою, щоб похвалитися перед султаном.

Зруйнувавши Січ, Ібрагім, побоюючись здибатись із Сагайдачним на Дніпрі й надумавши повернутись до Очакова через Крим, поплив у Кінські Води, та біля Великого Лугу якраз і натрапив на запорожців, що верталися із Сагайдачним на Січ. Зчинилася кривава битва, яка скінчилася тим, що козаки оточили турків з усіх боків і винищили всіх до одного.

Наблизившись до Січі й побачивши, що вона зруйнована, Сагайдачний не захотів наново будуватися на Базавлуцькому острові, бо він був невеликий і щодалі дужче змивався Чортомликом. Січі там було так тісно, що під час великих негод Запорозьке товариство мусило переїздити на берег.

Сагайдачного й манило на більший простір та привілля... І от, за згодою товариства, він піднявся чайками угору до острова Хортиця й став кошем на руїнах городків славного гетьмана Байди-Вишневецького. Там, на старому Дніпрі, що розмежовує Хортицю й західний берег, біля Малої Хортиці, була добра затока, в якій стояли й зимували запорозькі військові чайки. На східному березі Дніпра проти голови Хортиці ріс гарний дубовий гай, у якому, певне, стояла хата Сагайдачного, бо та місцевість і досі зветься “Сагайдачне”. Величезні скелі урочища “Сагайдачного” теж донедавна зберігали згадку про видатного козацького гетьмана, бо один із великих каменів, що лежав на Середній скелі й був схожий на турецьку софу, люди називали... “Ліжком Сагайдачного”.

Пробула Запорозька Січ на Хортиці недовго, всього сім або вісім років, бо коли після смерті Сагайдачного почалися війни з Польщею і кількість Війська Запорозького зменшилась, воно перейшло із Січчю на стародавнє своє місце - на краще захований лиманами та плавнями острів Буцький або Томаківку.

Славні походи Сагайдачного на турків і татар високо піднесли славу козацтва. Чутка про запорожців, що в'їдалися в самісіньке серце бусурманського світу - Стамбул, тоді коли інші народи Європи з їхнїми військами і флотами не насмілювалися вже про те й гадати, полинула з краю в край, і спілки із козаками почали шукати не тільки близькі його сусіди - Москва й Молдова, а й далекі - італійці, німці й шведи. Та тільки й польський уряд

дивився на ту запорозьку славу лихим оком, бо, з одного боку, походи Сагайдачного на Чорне море дратували турецького султана, й він, маючи Польщу за зверхника козаків, погрожував королю Жигмонту війною; з другого ж, польські пани й магнати, власники українських земель, вимагали од короля, щоб той вгамував козаччину, бо їхні селяни-кріпаки під впливом козаків не хотіли їм коритися й або бунтувалися, або втікали на Запорожжя. Король Жигмонт, захоплений розповсюдженням католицтва, і сам ненавидів козаків як оборонців православної віри й під впливом панських домагань вислав на Україну комісарів разом із польським військом, щоб вгамувати українську людність. Вони вимагали від козацької старшини й Сагайдачного вирядити з військом усіх новоприбулих людей і зменшити кількість козаків до однієї тисячі й заборонити їм зачіпати турків.

Щоб не доводити до війни з Польщею, Сагайдачний дав обіцянку комісарам, що підпише згоду на їхні вимоги, та тільки не на всі, й поїде просити короля про зміну деяких пунктів і, таким чином, одтягав справу, сподіваючись, що тим часом виникне якась війна й козаки знову будуть потрібні Польщі; поки війна минеться, то забудуться й ті комісарські вимоги.

На цей раз воно справді так і сталося. Року 1617-го королевич польський Владислав, домагаючись московської корони, пішов на Москву з невеликим військом й опинився в скрутному становищі. Його треба було врятувати, а польський сейм не хотів давати на війну грошей.

Через те король змушений був звернутися до Сагайдачного, щоб не тільки не зменшував козацтво, а, навпаки, збільшив його та повів би на підмогу королевичу.

Маючи надію, що за послугу козаків польський уряд залишить запорожцям усі їхні права, Сагайдачний охоче почав скликати козаків, зібравши їх до 20 000, і літом року 1618-го рушив під Москву, руйнуючи всі міста, які траплялися йому на дорозі. Прибувши під Москву і з'єднавшись із польським військом, Сагайдачний сприяв тому, що московський уряд згодився на деякі домагання поляків і змирився з королем.

Повернувшись із походу, Сагайдачний вирядив запорожців на Січ, городових козаків розпустив по домівках, сам же поїхав у Київ клопотатися за просвітні та релігійні справи. Це було його помилкою, бо коронний гетьман Жолкевський та королівські комісари скористалися з того, що він опинився без війська, й примусили його підписати угоду про те, щоб козаків лишалося всього 3000, а останні вернулися б у підданство до панів.

Коли після того Сагайдачний поїхав на Запорожжя, козацтво зустріло його дуже неприхильне, і, хоч як шанувало його за славні походи, але не подарувало того, що підписав угоду з поляками без волі військової ради. Після дорікань Військо Запорозьке скинуло Сагайдачного з гетьманства, а обрало замість нього Бородавку.

Сагайдачний не образився з того, бо такі зміни були, й, передавши булаву, поїхав у Київ служити Україні тим чином, який мав за найкращий.

На той час закінчили будівлю Братського монастиря на Подолі, та стала працювати при тому монастирі школа; Сагайдачний разом із Плетенецьким та Борецьким узявся до подальшої боротьби проти латинства та спольщення українського народу. На першу чергу він поставив відновлення на Україні православних владик. По смерті Балабана (1607) у Львові, Копистинського (1610) у Перемишлі король Жигмонт віддавав владицтва тільки уніатам, і до року 1619-го на всю Україну лишався тільки один православний владика Тисаровський, та й той здобув сан тільки через те, що обіцяв королеві прийняти унію, хоча й не зробив того.

Почувши, що через Україну має вертатися з Москви в Туреччину патріарх Теофан, Сагайдачний закликав його до Києва на престольне свято Печорського монастиря; разом з іншими православними діячами почав просити його, щоб висвятив для України митрополита і владик. Патріарх не наважувався того зробити, боячись помсти короля й католиків, та Сагайдачний, що держав під своєю рукою всіх городових козаків, узяв на себе відповідальність за безпеку для патріарха, й тоді Теофан висвятив за осінь та зиму 1620 року митрополита в Київ та п'ятьох владик на українські та білоруські кафедри. Дотримуючи свого слова, Сагайдачний з цілим полком козаків провів патріарха аж за річку Дністер.

Король Жигмонт, почувши про висвячення владик, звелів усіх їх захопити та кинути до в'язниць; проте Сагайдачний із козаками не допустили того злодійства й переховували владик у різнцх монастирях. Доки Сагайдачний працював над розвитком української національної свідомості, на Запорожжі гетьман Бородавка водив Запорозьке Військо новим походом на Чорне море. Підпливши знову під Царгород, запорожці почали шарпати його околиці. Турки не чинили козакам жодних перешкод, бо походи Сагайдачного нагнали такого страху на турецьке військо, що яничарів навіть киями не змогли загнати на кораблі, й турецький флот так і не вийшов у море. Погулявши по околицях Царгорода досхочу, запорожці після того

пограбували береги мало не по всьому Чорному морю.

Турецький султан, украй роздратований останнім походом запорожців та нападами поляків на підлеглих султанові угорців, послав на Польщу своє військо й неподалік Дністра так розгромив поляків, що сам коронний гетьман Жолкевський наклав там головою, а напольний гетьман дістався туркам у бранці.

Після того погрому Польща опинилася в дуже скрутному становищі, бо підготовленого війська майже не мала, на упорядкування нового не було часу й грошей. Доводилося королеві проти бажання знову звертатися до козаків. Сагайдачний скористався з цього й року 1621-го вирядив на польський сейм свого посла клопотатись, щоб за участь козаків у війні було затверджено православних владик та надано козацтву полегкості. Тільки всі вимоги й докори українського посла пішли на вітер: король та сенатори ніде не хотіли поступатися.

Тоді Сагайдачний задумав повести політику Самійла Кішки й разом із владикою Курцевичем поїхав на Січ умовляти запорожців, щоб не йшли на поміч польському військові, доки король не задовольнить козацьких вимог. Під впливом промов Сагайдачного та владики запорожці зчинили ґвалт, що боронитимуть православну віру до загину свого, а проте, коли королівський посол сипнув грошима та понадавав усіляких обіцянок, запорожці не втерпіли… Війна з бусурманами здавалася їм святим ділом, політика ж для більшості з них не була зрозуміла. Скінчилося тим, що Військо Запорозьке доручило Сагайдачному разом із Курцевичем їхати до короля випрошувати козацькі права, саме ж під проводом Бородавки виступило походом до Дністра на поміч Польщі.

Доки Сагайдачний прибув до Варшави, король уже довідався, що козаки виступили із Січі, й не схотів поступатися; у розмові із Сагайдачним обмежився тільки ласкавими словами, так що той ні з чим повернувся до війська.

Тим часом у козаків настрій перемінився; Бородавці запорожці дорікали за те, що невдало керував військом і втратив уже в зачіпках із турками чимало товариства; коли ж Сагайдачний прибув на Січ, запорожці одразу ж скинули Бородавку з уряду, а обрали гетьманом Сагайдачного.

Прийнявши булаву, Сагайдачний мав владу одвести козаків од Дністра й лишити поляків без підмоги, аж доки король задовольнить його домагання, та тільки знаючи, що на 35 000 польського війська наступає сам султан Осман із величезною силою в 300 000 турків, він зрозумів, що таким вчинком віддав

би польське військо на вірну смерть, а саму Польщу разом з Україною - на руїну й загибель; маючи ж короля за свого державця, Сагайдачний вважав такий вчинок зрадою, і його лицарська вдача не дозволила йому так вчинити. Український лицар обмежився тільки тим, що ще раз листом просив короля, щоб за козацьку послугу задовольнив бажання козаків; сам же якнайскорше почав гуртувати навколо себе не тільки козаків, а й тих, хто, не бувши козаком, хотів козакувати. Це добре йому вдалося, бо його ім'я і слава були відомі всій Україні, й на цей заклик зійшлося більш як 40 000 озброєного люду. З тією силою він і рушив за Дністер визволяти коронного гетьмана Ходкевича, що стояв, оточений турками, під Хотином.

Нападаючи на турків несподівано то з одного, то з другого боку, Сагайдачний зумів здійняти в турецькому війську переполох і пробився під Хотин на велику радість поляків, що вже очікували свою загибель.

Поляки тим дужче раділи з приходу козаків, що знали їхню звичку до війни з турками й татарами та їхній войовничий хист. Турки ж вважали козаків за більшу силу од польської і всю увагу звернули на те, щоб перемогти спочатку козаків, а потім уже взятися за поляків. Вони рішуче атакували козацький табір, та Сагайдачний не тільки відбив їх, а ще й сам почав атакувати, розгромивши їхні чати, залоги й окремі загони, ба навіть вдерся в турецький табір.

Така відвага даремно не минулася й самому Сагайдачному, який особисто водив козаків у бій: його було поранено кулею в руку. Проте й це нещастя не зменшило завзяття гетьмана, і він, ховаючись зі своєю раною од товариства, щоб не завдавати козакам жалю, бився поряд із ними до кінця. Хоча війна тривала довго, так що польські шляхтичі занудьгували за домівками і без сорому потай тікали з табору, ховаючись у возах, що йшли за припасом, та Сагайдачний зумів втримати козаків у слухняності, й вони рішуче билися, аж доки султан, побачивши, що нічого не вдіє, змирився з Польщею.

Одходячи з-під Хотина, поляки прославляли козаків та Сагайдачного, називаючи їх збавителями Польщі. Сподіваючись, що так тепер дивиться на козацтво й король, Сагайдачний, повертаючись на Україну, послав до нього гінців із проханням, щоб за послугу було збільшено плату козакам із 40000 злотих до 100000, щоб їм вільно було пробувати по всій Україні в своїх оселях по маєтностях королівських, духовних та панських, користуючись вольностями своїми, та щоб заспокоєно було православну віру. Але козаки вже були не потрібні королеві, сила ж їхня лякала польське панство, й через те король передав

тільки через посланців Сагайдачному трохи грошей на лікаря, щоб гоїти його рану; волю ж свою з приводу козацьких домагань обіцяв передати через комісарів. Після того, як Сагайдачний розпустив козаків і повернувся в Київ, до нього прибули комісари й повідомили, що з волі короля військо козацьке має бути зменшене до двох, а найбільше до трьох тисяч; решта ж козаків має вернутися до своїх панів у підданство; що ж до віри, то, мовляв, козакам, як і досі, не було ніякої кривди, то так і надалі не буде…

Така лиха звістка од короля тяжко вразила недужого, з раною, гетьмана. Всі його надії на піднесення українського національного життя шляхом миру та згоди з польським урядом, разом із мріями про те, що Польща колись гляне на Україну, як на свою сестру, в прах розвіялися. Він зрозумів, що кров козаків і його власна кров, пролита за Польщу, тільки зміцнила ворога козацтва. Розкраяним своїм серцем він почав передчувати свою смерть од рани, добутої на війні не за рідний край, а за щастя недругів свого народу, і в останній день життя душу гетьмана охопила туга за покривджену Україну.

Незадовго до смерті Сагайдачний склав духівницю, одписавши свої маєтки на українські братства: Київське та Львівське, а 10 квітня року 1622-го помер на горе козацтву і всім, хто разом із ним працював…

Глава 35. Морські походи 1621-1624 років

Сагайдачний високо підніс козаччину, але залишив її в скрутному становищі.

Король через своїх комісарів вимагав зменшити кількість Війська Запорозького; козаки ж на те не зважали і, навпаки, нахвалялися, що їх буде ще більше, ніж за часів Сагайдачного, і, коли король не задовольнить козацьких бажань, то це обернеться лихом для Польщі. Але замість того, щоб готуватися до рішучої битви з королем, запорожці, одразу ж після хотинської війни, знову розпочали свої походи на Чорне море.

Ще під час змагань Сагайдачного за Хотин гетьман виряджав частину запорожців під проводом молодого отамана Богдана Хмельницького на Чорне море. Хмельницький, було, розбив великий турецький флот і, потопивши 12 ворожих галер, загнав решту в Стамбул, а сам із товаришами пошарпав передмістя Царгорода. Майже такий похід одбувся й у 1622 році; року ж 1623-го у запорожців несподівано знайшовся спільник у битві проти турків - кримський хан Махмут-Гірей із братом своїм Шагін-Гіреєм. Ті брати-хани повстали проти турків і покликали запорожців собі на підмогу. Козаки охоче згодилися з бусурманами бити бусурманів і, відрядивши до Криму чималий полк, щоб витіснити турків із кримських міст, дочекалися, поки турецький флот прибув із військом у Кафу на приборкання татар, і вийшли на сотні чайок на море, захопили Босфор, спалили там маяк, погарбали береги та, налякавши турків, попливли на північ під Кафу. Вони дісталися цього міста саме тоді, коли Військо Запорозьке, яке рухалося суходолом, брало Кафу з берега. Турецькому паші, що керував у Криму турками, довелося так скрутно, що він змирився і затвердив ханом Мохамета-Гірея.

Впоравшись із Кафою, запорожці знову опинилися під Царгородом і три дні без перешкоди грабували Босфорське побережжя.

Року 1624-го, коли козаки вийшли в море під проводом Грицька Чорного, в лимані їх підстерегли 26 турецьких галер та біля трьох сот сандалів з яничарами. Запорожці, довідавшись про те, самі зробили засідку на ворогів і напали на турків несподівано. На лимані виник великий бій. Козаки позаганяли великі турецькі галери на мілководдя і там попалили їх. З рештою билися аж три дні - чимало втратили чайок і товариства, а все-таки перемогли, випливли в море і давай

громити турецький берег, починаючи від Дунаю. Пустили з вогнем Буюк-дере, Зеніке, Здегну і знову наблизилися до Стамбула. З великого переляку султан звелів протягти впоперек Босфору той ланцюг, що ним ще греки замикали протоку від нападів слов'ян.

З історії невідомо, чи вдалося туркам загородити від запорожців Босфор, чи ні, а тільки знати, що й на цей раз козаки повернулися на Січ із великою здобиччю.

Глава 36. Гетьман Жмайло

Того ж 1624 року, саме на Святвечір, від кримського хана Махмут-Гірея прибули на Січ посланці й склали з гетьманом Жмайлом умову про те, щоб повсякчас, як трапиться татарам пригода, запорожці негайно давали б їм поміч, а як будуть непереливки в козаків, то їх виручатимуть татари.

Хоч, складаючи таку умову, гетьман Жмайло й мав на думці за можливого ворога запорожців Польщу, а проте ні він, ні ще менше Запорозьке Військо не сподівалися, що татарська допомога буде їм так швидко потрібна. Як і ведеться, козаки напровесні року 1625-го всім кошем, кількістю в 10 000 душ, вийшли в море. Вони вдало підпливли до Сінопа і зруйнували його, те ж саме вчинили і з Трапезундом і, обтяжені здобиччю, повернули, було, вже свої чайки додому, аж тут їх перестрів турецький паша Решід із 43 великими кораблями й галерами, на яких було більше як 400 гармат.

Запорожці під проводом, мабуть, Бурляя сміливо атакували турецький флот, а найдужче ту галеру, на якій перебував Решід і яка називалася Баштардою (тобто мала башти), та тільки турки, відчуваючи свою силу, рішуче оборонялися, рубаючи руки тим козакам, які видиралися на галери. Проте, незважаючи на перевагу яничарів і гарматну пальбу, запорожці, доки було тихо на морі, стали брати гору над турками. Гребці-невольники, зачувши вигуки своїх братів-козаків, поривалися на поміч, але залізні ланцюги міцно тримали їх біля весел, а турецькі наглядачі за непослух забивали гребців на смерть. І все-таки невольники допомагали козакам тим, що відмовлялися гребти або спрямовували галеру в інший бік, так що турки не мали змоги битися разом.

До півдня у кривавому герці запорожці потопили десять галер, і на Баштарду заскочило більше сотні козаків, які завалили чердаки, та, на лихо запорожцям, після півдня на морі повіяв вітер - галери стали плавати під вітрилами й допомагати одна одній, а козацькі чайки хвилі почали перекидати й, б'ючи їх об борти, не давали держатися гаками за галери. Товариство не мало змоги підтримати тих козаків, які вже вступили в бій, і турки, подужавши запорожців на галерах, захопили їх у полон і тут же поприковували до гребок. Тікаючи до Стамбула під вітром, яничари повезли із собою і 270 бранців. Надвечір море трохи затихло, й запорожці кинулися слідом за турецькими галерами, щоб визволити своїх товаришів, та вже їх не наздогнали й мусили без них вертатися до Дніпра.

Тим часом ще року 1623-го король Жигмонт, побачивши, що козаки не згодні коритися його волі, вирішив змусити їх до того силою. Коронний гетьман Конецпольський цілу зиму лагодився до походу на Україну й тільки й очікував часу, коли козаки вийдуть у море, щоб напасти на Запорожжя. По весні року 1624-го, діставши звістку, що Військо Запорозьке вже попливло із Січі, він зараз же вступив в Україну, маючи під рукою 30 000 жовнірів. До Канева він ніде не здибав козаків, а в місті хоча їх було 3000, то вони не наважилися без наказу гетьмана чинити збройний опір полякам і стали відходити на Черкаси.

Гетьман Жмайло, довідавшись, що Конецпольський із військом перебуває на Україні, розіслав по всіх запорозьких вольностях скликати те товариство, що там полювало й рибалило, а сам кинувся до кримського хана за підмогою. Тільки йому не вдалися ті заходи: Конецпольський устиг підкупити хана золотом, і той, не дотримавши умови із запорожцями, нічим не допоміг Жмайлові.

Лише наприкінці літа повернулися козаки з моря на Січ, та й то ще не всі, бо половина, не задоволена походом на Сіноп та Трапезунд і, не відаючи, яке лихо насунулося на Україну, попливла ще грабувати турецькі міста на Дунаї. Тільки восени, коли Конецпольський опанував уже всією Україною, прибрав до своїх рук городових козаків і, зрештою, придушив усю неспокійну людність, Жмайло спромігся згуртувати навколо себе 20 000 козаків і вирушив із Січі з артилерією назустріч полякам.

Конецпольський та Жмайло зійшлися біля річки Цибульника, що нижче Крилева, і коронний гетьман, знаючи про відсутність багатьох запорожців, сміливо підступив до козацького табору й через посланців передав запорозькому гетьманові ті ж вимоги, що їх ставили перед Сагайдачним років 1619-го й 1622-го, а саме: козацьке військо мало нараховувати 3000, решта ж повинна підлягати панам; січовикам належало видати призвідців морських походів і в присутності комісарів попалити всі військові чайки.

Після бурхливої ради запорожці відповіли, що не згодні з такими умовами, й тоді Конецпольський одразу ук. звелів взяти приступом козацький табір. Як тільки почалися перші сутички з ворогом, Жмайло зрозумів, що місце, де він випадково розташувався, зовсім не підходить для оборони, і, щоб урятувати своє військо, залишив на Цибульнику тільки залогу, а сам з артилерією серед ночі пішов назад до Курукового озера (де нині Крюків на Дніпрі), щоб там зупинитися в давньому городищі “Ведмежі лози”.

Запорозька залога, не шкодуючи життя, стримувала поляків, щоб дати товариству час упорядкувати новий табір, але їй важко було змагатися з великим військом, і вона крок за кроком мусила відступати назад. 31 жовтня року 1625-го Конецпольський наблизився до козацького табору й одразу ж заатакував його. Той штурм дорого коштував полякам, бо запорожці зустріли їх влучним вогнем, а далі вдарили із засідок і так побили передні полки, що ті кинулися тікати. Зрозумівши, що поляки потрапили в скрутне становище, Конецпольський сам прийшов із новими силами на підмогу, дав лад переднім військам, порозставляв навколо козацького табору гармати й почав його обстрілювати, а вже після того кинувся на штурм. Але козаки відбили й цю атаку.

Ця невдача переконала Конецпольського, що йому доведеться брати запорожців затяжною облогою, а тим часом од короля надійшов наказ - хутчій кінчати з козаками, бо мала бути війна зі шведами. Тому коронний гетьман сам послав гінців до запорожців із тим, щоб там готували умови про примирення. І після тривалих нарад, суперечок та докорів з обох боків між козаками й поляками була складена угода про те, щоб козаки зовсім не ходили на море, жили тільки на королівських, а не на панських землях і мали б реєстр, куди б записалося лише 6000 козаків.

Глава 37. Михайло Дорошенко

Не задоволені Жмайлом та угодою з поляками, запорожці обрали гетьманом Михайла Дорошенка, діда славнозвісного Петра Дорошенка, і той заспокоїв і розважив козацтво, сказавши, що під час війни із шведами король однаково запрошуватиме на службу всіх козаків, а через те, мовляв, вимога про реєстр не має ніякої ваги.

Війною поляків із козаками одразу ж скористалися татари; і кримський хан Махмут-Гірей, той самий, що мав подати допомогу запорожцям у битві з Конецпольським, на початку року 1626-го з ордою наскочив на Поділля й сягнув, забираючи людей у неволю, аж до Галичини; під осінь прийшов на Україну й Нуреддин-султан і, наблизившись із величезним військом до Білої Церкви, став там табором, розіславши в усі боки свої загони.

Обороняти Україну не було кому, бо поляки й городові козаки саме вирушили на північ битися із шведами, запорожці ж нічого не знали про татарські наскоки, бо вороги рухалися не через Запорожжя, а з Буджака. Коли звістка про напад татар надійшла на Січ, Дорошенко вмить виступив із військом та, перетявши всі шляхи на південь, повернув на зруйновану й спалену Україну і там, наскочивши на головний татарський табір, ущент розгромив орду й, загнавши решту в річку Рось, потопив її у воді. В цьому славному бойовищі гетьман бився, як простий козак, і своїм власним списом простромив вісім татар.

Визволивши під Білою Церквою кілька десятків тисяч люду, який татари зібрали вже з усіх околиць, щоб гнати до Криму, Дорошенко наказав козакам винищувати дрібні ворожі загони й невдовзі забезпечив спокій усій Україні.

Упоравшись із нападниками, Дорошенко послав королеві чимало значних бранців, десять татарських корогов та бунчук і просив вернути козакам їхні стародавні права. Ухиляючись од певної відповіді, король звелів гетьманові скликати всіх реєстровців, які ще не вирушили походом на північ, та зібрати 2000 козаків поверх записаних у реєстрі й негайно вести те військо на битву із шведами. Тільки Дорошенко, пам'ятаючи королівську віддяку Сагайдачному, не скорився тому наказові й надіслав таку відповідь, що він, мовляв, не може лишити Україну не захищену від нападів орди та й не під силу йому змусити козаків служити польській короні, коли над ними чинять усілякі утиски й забороняють їм ходити на Чорне море, без чого вони дуже збідніли.

І справді Військо Запорозьке мало свої клопоти й турботи. Турецький султан, скориставшись ослабленням козаччини в 1625 та 1626 роках через війну з поляками, звелів одбудувати заново й розширити місто Аслам-Кермень на острові Тавань та заступив запорожцям шлях до моря. Січовики цього не стерпіли й на своїй раді ухвалили іти походом на Аслам-Кермень. Року 1628-го Дорошенко вирушив із запорожцями до того міста й Дніпром, і степом, оточив його з усіх боків і, добувши штурмом, вирізав там до ноги всіх турків. Потім, зруйнувавши ту фортецю та забравши чимало зброї й кілька десятків гармат, гетьман повернувся з пішим і комонним військом на Січ, а запорожці, що були на чайках, прямо з Тавані випливли в море й пограбували турецькі береги біля Бургаса.

У той час у Криму між татарами зчинився заколот: хан кримської орди Шагін-Гірей, брат Махмута, який зрадив Жмайла, воював із мурзою Буджацької орди Кантеміром і був на Буджаку розбитий; коли ж він із рештою війська повернувся в Крим, то султан турецький скинув його із ханства, й Кантемір зі своєю ордою вдерся в кримські володіння. Тоді Шагін-Гірей звернувся до запорожців за підмогою, обіцяючи за підтримку коштовні дарунки всьому товариству.

Козаки охоче згодилися разом із татарами бити татар і того ж 1628 року вирушили на чолі з Дорошенком у Крим. Кантемір уже встиг на той час загнати Шагін-Гірея до Бахчисарая і там тримав його в облозі. Дорошенко, здобувши Перекоп, поквапився визволити хана. Але назустріч козакам Кантемір вислав велике військо, і десь біля річки Салгиру спалахнула битва. Нелегко довелося запорожцям: сам гетьман, що знову бився, як простий козак, загинув у бою; проте січовики розгромили татар так, що вони з пораненим Кантеміром мусили тікати на Карасубазар у Кримські гори. Козаки стали їх переслідувати й кілька разів ще билися з ними, і хоча під час тих сутичок запорожці втратили тисячу чоловік свого товариства, але ж Кантеміра відтиснули аж за Кафу, а Шагін-Гірея визволили з облоги.

Затримавшись у Криму, доки хан набрав собі військо, козаки повернулися на Січ, прихопивши із собою чимало татарського добра й десяток польських гармат, які раніше під Цецорою відбив у поляків Кантемір, а тепер вони від нього дісталися запорожцям.

Глава 38. Тарас Трясило

Після повернення козаків із Криму на великих радах, що року 1629-го відбулися на Січі з приводу обрання нового гетьмана, товариство розкололося на дві помітні течії. Ті з козаків, що мали на Україні власність і сім'ї (городові козаки), схилялися до того, щоб скоритися забороні ходити на море, аби жити спокійно, у згоді з поляками; інші ж, здебільшого, запорожці, лицарі боротьби з бусурманами до загину, не хотіли й чути про це. І от після довгих суперечок і навіть колотнеч козацтво розмежувалося. Поміркована частина обрала гетьманом Грицька Чорного і з ним вийшла із Січі на Україну; певне ж, запорозьке товариство настановило своїм гетьманом Тараса-Трясила й лишилося на Січі.

Якраз тоді із шведської війни повернувся затятий ворог козаків Конецпольський. Він розташувався із жовні рами по всій Україні й одразу ж почав проводити в життя Куруківські умови та записувати козаків у реєстр. Грицька Чорного ним було затверджено на гетьманстві (призначив старшим над козаками), і той уже допомагав йому повертати панам тих козаків, які не ввійшли до реєстру; на Січ же він послав сказати, що Конецпольський вимагає, аби запорожці спалили чайки й вийшли б “на волость” (себто на Україну); коли ж січовики не виконали його слова, Чорний виписав із козацького реєстру всіх запорожців.

Такі вчинки реєстрового гетьмана рада Січі проголосила зрадою, й Військо Запорозьке ухвалило йти зі зброєю на Україну, щоб добувати собі, а водночас і всьому людові українському, стародавніх прав.

На початку року 1630-го запорожці під проводом Тараса Трясила вирушили невеликими силами з Січі й, захопивши несподівано Грицька Чорного, скарали його на смерть. З цього почалося між городовими козаками замішання: налякана розправою над Чорним, козацька городова старшина кинулась тікати в Корсунь, де стояло польське військо; прості ж, реєстрові, козаки або вагалися, на чий бік стати - до поляків чи до запорожців, або ж, одцуравшись своєї старшини, відразу переходили до січового товариства.

Щоб збільшити своє військо, Тарас Трясило видав універсал, закликаючи всіх, хто був козаком або хоче ним бути, збиратись до нього й разом здобувати собі права й волю та рятувати від польських утисків православну віру. Під впливом універсалу міщани почали виганяти з міст жовнірів; селяни ж тим часом

стали тікати від панів та прилучатися до запорожців... Спалахнуло перше на Україні народне повстання під прапором боротьби за волю та за православну віру. Перше, бо попередні війни з поляками не мали такого розмаху через те, що в них брали участь самі лише козаки; народ же український взагалі залишався осторонь.

Конецпольський, розлютований розправою запорожців над його прихильником Грицьком Чорним, заходився збирати жовнірів, погрожуючи своїм ворогам кривавою помстою, і послав свого підручного, відомого в ті часи харциза й розбишаку Самійла Лаща з кількома сотнями війська втихомирювати повстанців. Наскочивши з хоругвою жовнірів якраз під Великдень на Лисянку й заставши людей у церкві, той вирізав їх усіх, разом із жінками й дітьми та навіть із попом і причтом, що правили службу. Далі він вирізав людей у містечку Димері й, переходячи від міста й до міста, завдавав населенню пекельних мук, залишав за собою криваві річки. Чутки про нелюдські вчинки поляків хутко розійшлися по Україні, й повстанці зі свого боку кинулися вбивати й мордувати кожного поляка, хоча б де тільки його схопили. Місяць тривала ця колотнеча, доки посеред літа 1630 року Тарас Трясило скупчив усе Запорозьке Військо під Переяславом, а Конецпольський, скликавши жовнірів, переправився біля Києва на східний берег Дніпра й пішов у наступ на табір запорозького гетьмана.

Трясило добре керував своїм військом: обходив поляків з усіх боків і погрожував одтіснити їх від Дніпра, так що Конецпольський, прямуючи на Переяслав, чимало жовнірів мав залишити заставами між Дніпром та своїм місцем розташування і тим зменшив бойові сили. Проте поляки, покладаючись на кращу ручну зброю та гармати, підступили до табору козаків і заатакували його.

Козаки зуміли відбити поляків, та ті напали й наступного дня. І так тривало впродовж двох тижнів - запорожці щоразу дужче наступали й заганяли ворогів аж у їхній табір, хоча на боці Конецпольського билися й реєстрові козаки з усією старшиною в кількості майже 2000 душ.

Через два тижні Тарас Трясило надумав виманити Конецпольського з його табору й послав кількасот козаків у сусіднє село. Шпиги відразу ж повідомили коронного гетьмана про підступи запорожців, і той, взявши із собою Лаща з полком та кілька тисяч жовнірів, вискочив із табору, щоб захопити розрізнених козаків. А Тарасові тільки того й треба було: дочекавшись вечора, він вдарив на польський табір, який стояв на маленькій річечці Альті, і влаштував там кривавий бенкет.

Багато полягло поляків; козаки ж, оволодівши табором, забрали польські гармати й гаківниці й перетягли їх до свого табору.

Після цього бою у Конецпольського лишилася, може, половина війська, та й те було вже відрізане від Дніпра, ті ж роти жовнірів, яких прислав йому на поміч король, не змогли пробитися через охоплену повстанням Україну й загинули цілими сотнями від рук селян. Довелося коронному гетьманові просити запорожців про угоду, й він послав до Тараса Трясила гінців, переконуючи, що поляки й козаки - діти й слуги одного короля і запорожцям негоже й гріх здіймати зброю на свого державця.

Тарас Трясило, як і всі січові козаки, добре вмів битися з ворогами, але не мав хисту до політики. Слова згоди, мовлені лукавим польським паном, одразу вгамували серце козацького гетьмана й запорожців, і вони змирилися з тим, що “все має забутися, реєстр же козаків збільшується до 8000”; до того ж, Конецпольський пообіцяв, що насправді ж реєстр зовсім не буде складатись, і це дуже втішало козаків, бо кожен, хто взяв зброю до рук, міг би називати себе реєстровим козаком і вимагати собі відповідних прав.

Глава 39. Петражицький-Кулага

Куди подівся після того Тарас Трясило, оспіваний Шевченком у його поемі “Тарасова ніч”, невідомо. Історичні джерела більше не згадують про нього. Певно, що він, виступивши проти короля, вже не мав змоги лишатися гетьманом і, передавши булаву заступникові, знову став звичайним військовим товаришем, як це чинила й уся запорозька старшина; відомо лише, що невдовзі після битви на Альті гетьманом було затверджено Арандаренка, та запорожці незабаром скинули його і року 1631-го обрали своїм ватажком Петражицького-Кулагу.

Року 1632-го в Польщі сталася велика подія: вмер король Жигмонт III, що стільки лиха завдав православній вірі, козацтву і взагалі Україні. На сейм, який мав обрати нового державця, прибули делегати й од свідомої української шляхти (хоч її й було обмаль), од православного духовенства й од Війська Запорозького. Всі вони вимагали: щоб українська шляхта зрівнялась у правах із польською, а православна віра мала ті ж права, якими користувалися за зверхності литовської, й православних владик потрібно затвердити й повернути їм усі церкви, монастирі й маєтки, передані уніатам; до того ж, козаки прагнули добитися дозволу брати участь у виборах короля, бо вони - частина тіла Речі Посполитої.

На вимоги про виборчі права польські сенатори глузливо відповіли, що хоч козаки справді частина тіла Польщі, але така, як волосся або нігті, що, мовляв, доки вони невеликі, то їх доглядають, а як одростуть, то їх підрізають. Тож ніяких прав на вибори козаки й не дістали. Що ж до духовних справ, то новий король Владислав, хоч і з великими зусиллями, та вмовив-таки сейм постановити, щоб митрополичі кафедри були рівно поділені між уніатами й православними, а також вчинити із церквами й монастирями.

Отже, зі смертю Жигмонта III православні дещо придбали на папері, та тільки здійснити те в житті було нелегко, бо уніати не хотіли нічим поступатися; польський же уряд не лише їх не змушував до того, а навіть заступався за них. За таких обставин гетьман Петражицький із Військом Запорозьким щиро підтримав православне духовенство - козаки зі зброєю відбирали в уніатів церкви й монастирі. Між іншим, ними було захоплено й собор святої Софії в Києві й передано його митрополитові Петру Могилі, що багато працював для піднесення православної віри й українського національного життя.

Глава 40. Іван Сулима

Після невдалої для поляків Переяславської війни із запорожцями коронний гетьман Конецпольський незабаром почав притискувати козаків. Знову комісари заходилися складати козакам реєстр, куди здебільшого записували тільки тих, що під час війни були на боці поляків, інших же повертали панам. Запорожці вже не могли на Україні зимувати по селах та містах, їм тут не продавали селітри для пороху та олова на кулі тощо. Року ж 1633-го Конецпольський надумав звести запорожців й іншими заходами. За згодою короля він доручив французькому інженерові Боплану спорудити над Дніпром, біля Ко-дацького порога, на землі Війська Запорозького, фортецю й замок, щоб заступити запорожцям шлях на Україну, а з України - не пускати людей тікати Дніпром та понад Дніпром на Запорожжя.

Ці заходи польського уряду, разом із відповіддю сенаторів козакам на сеймі, мали б переконати запорожців у неминучій потребі рішуче боротися з Польщею, але вони ще й у ті часи вважали сварки та сутички з поляками лише своїми хатніми справами, і їх, як і Самійла Кішку, вабило до себе Чорне море з турецькими галерами-каторгами та пишними містами на берегах, звідкіля до них простягали руки замордовані турецькою неволею земляки і навіть січові товариші й побратими.

Під впливом такого настрою й бойових традицій Військо Запорозьке в перші роки королювання Владислава не бажало брати участі у війні з Москвою та Швецією (воювали тільки городові козаки), а, обравши собі гетьманом Івана Сулиму, загадало йому вирушати походом на море.

Історія життя й пригод Судими така ж, як у Самійла Кішки, тільки вона була ще дивніша й цікавіша. Коли Іван Сулима прожив свій середній вік (мабуть, десь року 1614-го), то він під час морського наскоку дістався туркам у бранці. Його, як і Кішку, яничари прикували на військовій галері до гребки, і Сулима на тій галері побував у всіх чорноморських містах, між іншим, і в Азові, що лежав біля устя Дону. Років через 15 своєї неволі,.коли виникла війна турецького султана з римським папою Павлом, галеру Сулими було послано в Середземне море до італійських берегів. Довго тяглася та війна, і довго плавав галерником Сулима, навіть волоссям заріс до самісінького пояса, та якось йому, як і Самійлові Кішці, пощастило хитрощами обдурити турків, одімкнути замки на кайданах своїх товаришів-невольників і з ними разом, пов'язавши вночі

яничарів, захопили галеру. Проблукавши якийсь час у морі, уникаючи зустрічі з турецькими кораблями, Сулима щасливо прибився до італійського берега й, доступившись до римського папи, подарував йому три сотні турків-бранців. У свою чергу військо владики, побачивши, що Сулима і його товариші-невольники майже голі й заїдені нужею, дав усім запорожцям грошей, щоб їм причепуритися й зодягнутися; коли ж вони захотіли повернутися на Україну, то папа виділив кошти й на подорож, а Сулимі подарував навіть свого портрета.

Повернувшись до рідного краю, Сулима негайно прибув на Запорожжя, став ходити із січовиками на море, а десь року 1633-го його вже обрало товариство гетьманом. Зважаючи на волю козацтва вирушити чайками в похід, Сулима пригадав велике й пишне турецьке місто Азов, де ще жодного разу не гостювало Військо Запорозьке, а там же стогнали й гинули в неволі запорожці.

Це місто було відрізане від України не морем, як Сіноп і Трапезунт, а річками та безмежними степами, на яких кочували татари. Отож, утекти невольникам звідти більше щастило, ніж із заморських турецьких міст, хоча той шлях пролягав через безводні степи, де на кожному кроці могли наздогнати вороги, й більшість втікачів із Азова гинула в дорозі, так і не побачивши тихих вод і ясних зірок рідної України, як те оспівано народом у думі “Про втечу трьох братів з Азова”:

Як із землі Турецької
Да з віри бусурманської
Із города із Азова не пили - тумани вставали,
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города із Азова з тяжкої неволі
У землю християнську до батька,
до матері, до роду утікали.
Два брати кінних,
А третій, менший, піша пішаниця,
За кінними братами уганяє
І на біле каміння,
На сире коріння
Свої ніжки козацькі молодецькі побиває,
Кровію слід заливає
І до кінних братів словами промовляє:
“Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Добре ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні візьміте

І в землю християнську до отця,
до матері, до роду надвезіте”.
І ті брати теє зачували,
Словами промовляли:
“Братику милий,
Голубоньку сивий!
Раді б ми тебе між коні узяти,
Так буде нас Азовська орда наганяти,
Буде впень сікти-рубати,
Буде нам велику муку завдавати,
А як жив-здоров будеш,
Сам у землю християнську прибудеш!”
І теє промовляли,
Відтіль побігали.
А менший брат, піша пішаниця,
За кінними братами вганяє,
Коні за стремена хватає
І словами промовляє,
Слізьми обливає:
“Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі!
Не хочете мене між коні узяти,
То хоч одне милосердя майте:
Візьміть мене постріляйте-порубайте,
В чистім полі поховайте,
Звіру та птиці на поталу не подайте”.
А ті брати теє зачували,
Словами промовляли:
“Братику милий,
Голубоньку сивий!
Що ти кажеш,
Мов наше серце ножем пробиваєш!
Що наші мечі на тебе не здіймуться,
На дванадцять частей розлетяться,
І наша душа гріхів довіку не відкупиться.
Сього, брате, ізроду нігде не чували,
Щоб рідною кровію шаблі обмивали
Або гострим списом опрощення брали,
А будем ми до байраків, до мелюсів добігати,
І будем ми тернове віття, верхи стинати,
І будем тобі, найменшому брату,
Пішій пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав з тяжкої неволі
В землю християнську

До батька, до матері, до роду куди утікати!”
і теє промовляли,
Відтіля побігали.
І до байраків, до мелюсів добігали,
І тернові віття, верхи стинали,
Своєму меншому брату,
Пішій пішаниці, на признаку покидали,
Далі з байраків, із мелюсів вибігали,
І не стало ні байраків, ні мелюсів ставати,
І тільки поле лиліє,
На йому трава зелена зеленіє,
На шлях Муравський вибігали
І єден до єдного словами промовляли.
Що промово середульший до старшого:
“Братику рідненький,
Голубоньку сивенький!
І ну думати-гадати,
З-під червоного каптана чорні китиці видирати,
Своєму брату найменшому,
Пішій пішаниці, на признаку покидати,
Щоб знав, куди у землю християнську
До батька, до матері, до роду прибувати!”
Старший брат теє зачуває,
Словами промовляє:
“Братику милий,
Голубоньку сивий!
Лиш ми будем коло своїх каптанів
чорні китиці видирати,
То як дасть нам господь до батька,
до матері, до роду прибувати,
І ні в чім буде між білу челядь
піти погуляти”.
Середульший брат на те не потурає,
З-під червоного каптана чорні китиці видирає
І своєму меншому брату, пішій пішаниці,
По шляху Муравському на приміту покидає.
А старший брат теє забачає,
Середульшого брата на сміх піднімає:
“Братику рідний,
Голубоньку сизий!
Либонь, ти собі жіноцький розум маєш,
Що ти на собі прекрасну одежу таряєш.
Як дасть нам господь до отця, до матері,
до роду прибувати,

Ні в чому буде між білу челядь погуляти”.
Теє промовляли,
Відтіля побігали.
І бігли не день, не два,
Не три й не чотири,
І до Савур-могили добігали,
На Савур-могилі три дні, три ночі спочивали,
Свого найменшого брата,
Пішу пішаницю, піджидали.
А менший брат, піша пішаниця,
до тернів, до байраків добігав
І тернове віття у руки бере-хапає,
До серця козацького прикладає,
Сльозами обмиває:
Із байраків, із мелюсів вибігає.
Не стало байраків, ні мелюсів ставати,
І тільки поле лиліє,
На йому трава зелена зеленіє.
На шлях Муравський вибігає.
І по шляху Муравському побігає,
З-під червоного каптана чорні китиці забачає,
У руки бере-хватає,
До серця козацького молодецького прикладає,
Сльозами обливає,
Словами промовляє:
“Сюди мої два брати кінні пробігали,
І, видно, їх Азовська орда доганяла
І посікла, порубала,
Мене, найменшого брата, пішу пішаницю,
У тернах, у мелюсах на спочинку минала!
І коли б їх кість, каже, я знаходив би,
Поховав би, похоронив би,
Звіру та птиці на поталу не подав би”.
І теє промовляє,
Відтіля побігає.
До Савур-могили добігає,
І тільки своїх братів рідних трошки сліди забачає.
І на Савур-могилу збігає,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
“Побило мене в полі
Три недолі -
Перва недоля - безхліб'я,
Друга недоля - безвіддя,

Третя недоля, що своїх братів рідних не догнав”.
І буйний вітер повіває,
Бідного козака, безщасного, з ніг вже валяє!
От менший брат на Савур-могилу лягає,
Головку склоняє,
І вовки-сіроманці набігали,
І орли сизопері налітали,
В головках сідали.
Хотіли заздалегідь живота темний похорон
одправляти.
Менший брат теє зачуває,
Словами промовляє:
“Вовки-сіроманці, орли-чорнокрильці,
Гості мої милі! Хоч мало-мало підождіте,
Поки козацька душа з тілом розлучиться.
Тоді будете мені з лоба чорні очі
висмикати,
Біле тіло коло жовтої кості оббирати,
Попід зеленим явором ховати
І комишами вкривати”.
Мало-немного спочивав:
От руками не візьме,
Ногами не піде.
І ясно очима на небо не згляне…
На небо взирає,
Тяжко здихає,
Батькову-матчину молитву споминає -
І богу душу оддає.
Тоді сиві зозулі налітали,
У головках сідали
І так, як рідні сестри, кукували.
Тоді орли сизопері налітали,
На кудрі наступали,
З лоба очі висмикали.
Тоді ще й дрібна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло оббирала.
І вовки-сіроманці набігали,
Кості по байраках, по мелюсах розношали,
Попід зеленим явором ховали
І комишами вкривали:
То ж вони козацький похорон одправляли.

Ще гетьман Скалозуб хотів дістатися того багатого турецького кубла Азова, та це йому не вдалося; тепер же запорожці з

Сулимою надумали помститися за невдачу та загибель Скалозуба.

Випливши чайками в лиман, Сулима щасливо обминув уночі під Очаковом турецький флот і, щоб не виказати себе біля берегів Криму, пішов далеко в море, а потім, лишивши Крим із лівої руки, так само потайки проплив Керченську протоку, перетнув Азовське море, виїхав у Дон і зовсім несподівано напав на Азов. Багато бусурманів повбивали запорожці, велику захопили здобич і чимало визволили невольників, а після того тим же шляхом подалися назад і підпливли до Очакова. Розвідавши, що там запорожців підстерігає турецький флот, Сулима напав на судна серед темної ночі й безліч кораблів попалив, а інші розігнав і вже потому повернувся року 1635-го лиманом та Дніпром на Січ.

Цей далекий похід забрав чимало часу, й на Січі Сулима почув великі нарікання на польський Кодак, що цвяхом вбився в тіло Запорожжя. Комендант Кодацької фортеці полковник Моріон не пускав нікого плавати Дніпром повз Кодак, а хто не слухався і плив човном, то стріляв із гармат; не дозволяв він біля Кодака й запорожцям полювати й рибалити. Січ Запорозька почувала себе відірваною від України й голодувала без борошна.

Обміркувавши на раді становище й знаючи, що польське військо перебувало на півночі, воюючи зі шведами, Сулима наважився зруйнувати Кодак. Із цією метою він узяв тисячу охочих січовиків, наблизився до фортеці темної ночі й пішов із козаками на штурм, закидаючи рівчаки в'язанками хмизу. Все сталося так зненацька, що доки жовніри схопили зброю, запорожці вже видерлися драбинами на стіни й заволоділи фортецею. Всі поляки в Кодаку були вбиті, полковника Моріона, з наказу Сулими, розстріляли, всю замкову будову спалили, гармати й гаківниці позабирали на Січ.

Відчинивши двері на Україну, Сулима викликав із Січі решту війська й рушив на Чигирин, піднімаючи повстання проти панів, що дедалі дужче поневолювали український люд. Спочатку повстання ішло добре, й запорожці здобули Чигирин, Черкаси, Корсунь, але на той час, вертаючись із шведської війни, на Україну прибув коронний гетьман Конецпольський із жовнірами та реєстровими козаками і, почувши, що запорожці зруйнували збудований ним Кодак, обурений, нахвалявся люто відплатити Сулимі.

Ворожі війська зблизилися неподалік Корсуня й отаборилися там. Запорожці сподівалися, що поляки нападуть, а Конецпольський задумав інше: він улестив старшину реєстрових козаків обіцянками та ще й сипнув їм грошей; і вони

погодилися зрадою взяти Сулиму, маючи гетьманське запевнення, що з його голови не впаде жодна волосина. Реєстровці побоялися, щоб за непослух їх знову не позбавили прав, і, вдавши із себе спільників запорожців, пішли в їхній табір; уночі ж, після того, коли Сулима їх почастував вечерею як своїх приятелів, старші реєстрових козаків Ілляш Караїмович, Барабаш та інші захопили Івана Сулиму, його побратима Павлюка та ще декого із запорозької старшини й потайки відвезли їх до Конецпольського.

Тільки наступного дня запорожці довідалися про зраду реєстрових козаків і хотіли з ними битися на смерть, але, дізнавшись, що Сулима вже далеко і його неможливо врятувати, вгамувалися й подалися на Запорожжя.

Поляки довго тримали Сулиму у варшавській в'язниці. Його боронили лицарська слава й портрет - подарунок римського папи, та тільки й це не могло заступитися за нього, бо смерті гетьмана вимагали польські пани, власники поруйнованих маєтків, і, до того ж, турецький султан, що жадав помститися за похід козаків на Азов. Зрештою Сулимі було відтято голову, а тіло розрубали начетверо й порозвішували на вулицях і майданах Варшави на поталу птиці.

Глава 41. Павлюк (Павло Бут)

Продавши старого Сулиму, красу козацького лицарства, реєстрові козаки просили собі в короля всіляких пільг, та замість того дістали новий наказ - не ходити на море. І між реєстровцями почалося розраїння. Конецпольський, віддавши Сулиму на смерть, не дотримав перед козаками свого слова і тим образив їх, та й зректися морських походів - це означало б залишитися без нічого.

Значна частина козаків під проводом Павлюка, якого на прохання канцлера Замойського випустили з варшавської тюрми, ганила ту старшину реєстрових козаків, що видала Сулиму, не хотіла їй коритися й відверто називала Ілляша та Барабаша зрадниками.

На Україні визрівало нове повстання, та на якийсь час воно відклалося через татарські справи. Кримський хан Інает-Гірей, виступивши проти турків, прислав на Січ просити допомоги в запорожців, і козацтво негайно забуло про стосунки з Польщею, обрало гетьманом Павлюка й посунуло на Перекоп. Цей похід тривав увесь 1636 рік і відтяг повстання на Україні, повернувшись із Криму на Січ, Павлюк знову задумав помститися за смерть Сулими й неодмінно покарати старшину реєстрових козаків. Почав він із того, що, взявши невелику ватагу запорожців, зненацька наскочив на Черкаси і, захопивши там військову артилерію, перевіз її на Січ. Приголомшені цією подією, польські прибічники з реєстрової старшини звинуватили легального козацького гетьмана (старшого) Томіленка і скинули його з уряду, а булаву вручили прихильникові Польщі Саві Кононовичу.

У відповідь на ці заходи Павлюк вирушив із Січі з Військом Запорозьким на Крилів, а заздалегідь вислав полковників Скидана та Биховця з наказом захопити всіх польських ставлеників. У Переяславі запорожці взяли Саву Кононовича та військового писаря Онушкевича, інша ж старшина Ілляш та Барабаш одбилися і втекли до коронного гетьмана. У Крилеві запорозька рада засудила Кононовича й Онушкевича за те, що дбали не про Україну, а про Польщу, до смертної кари, і їх було розстріляно, а Павлюка тоді ж козаки проголосили гетьманом України.

Павлюк не скористався слушною годиною і, замість того, щоб піднімати повстання, повернувся на Січ і звідтіля почав умовлятися з ханом та з донськими козаками, щоб вони подали йому допомогу; роздмухувати повстання він доручив на

Правобережжі Скидану, а на Лівобережжі - Кузимі. Ті полковники хоча й схилили чимало людей на свій бік і розгромили польські маєтки, але не зважилися на рішучі виступи проти польського війська, і доки Павлюк перебував на Запорожжі, на Україну прийшов польський гетьман Потоцький із чималою силою і став гамувати повстання; реєстровці ж, що після страти Кононовича приєдналися до Скидана, побачивши, що поляки беруть гору, а Павлюк десь відсутній, знову повернулися під корону.

Повстання складалося погано, бо хан тільки дурив Павлюка своїми обіцянками про допомогу, а донці саме воювали з турками біля Азова й не мали змоги прийти на поміч. Та ще, як на лихо, 4000 запорожців, що з весни допомагали донським козакам, до зими не повернулися з походу.

Тільки на початку грудня року 1637-го Павлюк вибрався із Січі з артилерією й прибув до Черкас. Там він згуртував біля себе повстанців Правобережної України, а з Лівобережжя людей не дочекався, бо Дніпром сунула крига і перевозу через річку не було. Потоцький тим часом уже прямував на Черкаси, й Павлюкові довелося виступити з міста йому назустріч.

Обидва війська зблизилися між Мошнами та Россю біля невеликого села Кумейки. Потоцький не хотів брати приступом козацький табір, а заманював запорожців у свій. Шостого грудня Павлюк таки виступив проти поляків: козаки рухалися, маючи попереду і з боків по шість рядів возів, перед військом везли шість гармат, а збоку та з тилу - по дві. У Павлюка зібралося 23 000 війська, та тільки певних козаків було не більше як 6000, бо чотири тисячі запорожців усе ще залишалися на Дону; решта ж 17000 складалися з місцевих повстанців і не мали в руках ніякої зброї, а йшли із косами, вилами та кийками. Вони сунули на поляків із вигуками й лайкою, галасуючи на все поле.

Потоцький зумисне поставив свій табір так, що запорожцям, наближаючись до нього, довелося обминати велике багнище, яке навіть не замерзло, і, отже, Павлюк змушений був повернути військо вбік. І, зрозуміло, на цьому трудному марші козацький табір із возів розірвався, а щоб не погіршити становище козаків, поляки підпалили Кумейки, і дим од пожежі застеляв шлях, і запорожці не бачили, куди вони йдуть. Тим часом вдарила польська кіннота в бік козакам, удерлася в їхній табір і зчинила в ньому велике замішання. За кіннотою рушила й піхота, і хоч як намагався Павлюк зміцнити свій табір, коли не возами, то хоч кращим військом - запорожцями, та вже не зміг того зробити... Стиснуті поляками повстанці бодай і не тікали, та, не маючи зброї, гинули сотнями й тисячами.

Кілька годин тривала ця страшна різанина, надвечір же Павлюк, збагнувши, що битву програно, зібрав коло себе гармати, щоб не дісталися вони ворогам, і хутко подався з частиною війська на Черкаси, а вести бій доручив старшому полковникові Гуні. Впорядкувавши за ніч військо й залишивши поранених у Мошнах, він став одходити слідом за гетьманом.

За підрахунками істориків, під Кумейками полягло 6000 козаків, а серед них переважна більшість селян-повстанців, та ще в Мошнах поляки знайшли силу поранених і всіх їх добили.

Коли козацьке військо відходило через Черкаси, до нього, страхаючись помсти поляків, прилучалися мешканці з жінками та дітьми, і тому коли Павлюк, одступивши до Боровиці, заклав там новий табір, то в ньому було повно жіноцтва, дітей і всілякого неозброєного люду, як колись у Лободи й Наливайка на Солониці.

Грудня 20-го поляки наблизились до Боровиці й стали обстрілювати табір із гармат, а Потоцький водночас, через відомого українського шляхтича Кисіля, почав умовляти козаків видати йому Павлюка, запевняючи їх, що на тому все між ними й забудеться.

Козаки скликали раду. Становище їхнього війська було безнадійне. Комонні ж запорозькі полки Скидана, Биховця та Остряниці відійшли вже аж до Чигирина, так що невелике запорозьке військо зменшилось ще дужче. Повстанці після разгрому під Кумейками втратили будь-які сподівання на перемогу й думали тільки про те, як би врятувати своє життя; присутність у таборі жінок і дітей не давала змоги розпочинати бій. Розуміючи те, Павлюк вклонився військовій раді, просив йому вибачити за те, що своїм невдалим керуванням призвів стількох козаків до загибелі, й дозволити йому віддатися Потоцькому на кару, щоб урятувати товариство й неозброєний люд.

Запорожці спершу не хотіли видавати свого завзятого гетьмана, що зажив раніше собі великої слави, але коли Кисіль присягнув, що ручиться за голову Павлюка, вони стали прощатися зі своїм славним товаришем; плачучи, цілувалися з ним і після того провели його з Кисілем до польського табору.

Діставши гетьмана, Потоцький одразу ж вирядив його до Варшави. Там Кисіль справді обстоював Павлюка, та тільки те не допомогло, і після тяжких тортур гетьмана, як і Сулиму, було четвертовано.

Хоч як запевняв Потоцький, що все їм забудеться, аби тільки видали йому Павлюка, насправді ж він не дотримав свого слова. Запорожці одразу ж були примушені підписати умову про те, що

на Запорожжя підуть реєстрові полки і там, на очах польських комісарів, спалять усі козацькі чайки, а січовиків виженуть на Україну. З тим Потоцький вирушив на Лівобережжя, де біля Кузими гуртувалося багато повстанців, і почав там влаштовувати кривавий бенкет, катуючи й настромляючи на палі тисячі неозброєного українського люду. Безпосередньо участь у страті, з наказу Потоцького, брали й реєстрові козаки.

Глава 42. Остряниця й Гуня

За старшого над козаками Потоцький поставив відомого польського прибічника Ілляша Караїмовича й напровесні року 1638-го вирядив його з двома полками реєстровців на Запорожжя. Тим часом кошовий отаман Війська Запорозького Дмитро Гуня скликав усіх козаків із лугів та степів у Січ, що містилася тоді на острові Томаківка, і спитав, чи згодне товариство скоритися вимогам польського уряду й віддати власними руками Січ на руйнування, а військові чайки - на поталу вогню: чи волять вони обстоювати матір-Січ до загину. З великим обуренням запорожці відповіли, що ліпше їм усім покласти свої голови на січових окопах, аніж побачити в руїнах свою неньку.

Зваживши на одностайність Запорозького Війська, Гуня послав переказати Ілляшеві, щоб не підходив до Січі, бо він із товариством воюватиме з ним, як із ворогом. Діставши ту звістку і знаючи, що підступитися до Томаківки нелегко, Ілляш спинився біля Кодака і якийсь час простояв там, вагаючись, що робити, та зрозумівши, що його реєстрові козаки, дихнувши повітрям вільного Запорожжя, почали тікати на Січ до запорожців, тоді й вирушив із військом назад, на Україну.

Розбурхане козацтво не заспокоїлося на тому, що зберегло свою волю, і заповзялося ще раз поквитатися з поляками за всі кривди та мордування лицарів Сулими й Павлюка. З тим у квітні року 1638-го запорожці обрали гетьманом полковника Остряницю й наказали йому вести військо на Україну.

Частина козаків вирушила на чолі з Гунею Дніпром угору, а сам Остряниця із Скиданом та комонним військом пішов повз Самару, східним берегом Дніпра. Все козацтво, піше й комонне, з'єдналося в Кременчуці й посунуло звідти на Лівобережжя, відряджаючи загони на Правобережжя й на північ у Чернігівщину.

Польське військо вів Потоцький. Він намагався перетнути Остряниці шлях на Україну, та той обминув його й отаборився на зручному до бою місці, де злилися річки Псьол і Говтва. Потоцький, не вагаючись, атакував тут козаків, але запорожці відбили поляків так, що їхні цілі роти полягли трупом.

Після такого розгрому Потоцький став одходити на Лубни, де сподівався мати кілька полків підмоги. Остря-ниця ж погнався за ним, щоб на поході здибатися із Скиданом, Соломою та іншими полковниками, що вели до нього повстанців. Тільки не пощастило Остряниці: він розминувся із своєю підмогою, а

Потоцький дістав собі підкріплення й під Лубнами напав на запорожців із такою силою, що Остряниця не міг вистояти й мусив одходити понад Сулою на Жовнин; загони ж повстанців, що поспішали на підмогу, зіткнулися з поляками й усі були розбиті нарізно.

Козацька сила після таких подій дуже зменшилась, а проте Остряниця ще раз дав полякам бій під Жовнином. З поганенькими гарматами й невеликим військом Остряниця не зміг подолати Потоцького й, побоюючись мати собі долю Сулими й Павлюка, залишив із своїми найближчими товаришами козацький табір і, перейшовши на Слобідську Україну, оселився там назавжди.

Довідавшись, що в таборі немає Остряниці, запорожці обрали гетьманом свого старого ватажка Гуню, і той, прийнявши військо майже серед бою, невдовзі дав йому лад, одігнав поляків і почав одходити до давнього городища, яке знав на Стариці, себто на старому річищі Дніпра. Там сивоусий досвідчений козацький лицар так міцно став табором, що Потоцький скільки не посилав своє військо на штурм, але не зміг його здобути.

Під час наступу Потоцький втратив дуже багато жовнірів і намислив собі виманити запорожців із їхнього табору й розбити те військо в полі. Важучи на щире козацьке серце, він почав палити навколишні села та мордувати й різати людей на очах запорожців. Боліла козацька душа, дивлячись на те знущання над жінками й дітьми, і січовики поривалися оборонити безневинних та покарати катів, але Гуня розгадав заміри Потоцького й не пустив козаків із табору.

Після того Потоцький довго обстрілював табір із гармат, та й те нічого не дало, і облога тривала аж до осені.

Тим часом у запорожців вичерпувалися набої та їжа, і Гуня всю надію покладав на полковника Филоненка, який мав привезти припаси із Січі. Нарешті козацька валка наблизилася до Стариці, та, на лихо, поляки довідалися про це і водночас атакували і валку й козацький табір. Хоч і дуже хоробро відбивався Филоненко, прокладаючи собі шлях до побратимів, та оборонити обоз було неможливо, і він пробився до товариства лише з кількома возами.

Така невдача й безхліб'я підсікли запорожців, і вони мусили замиритися з поляками на тяжких торішніх умовах.

Глава 43. Занепад Козаччини

Таким чином року 1638-го козацтво зрештою було придушено. Сталося так через те, що козаки неодностайно виступали проти поляків. Багато з них, не згадуючи вже шляхту, все-таки вважали себе частиною Речі Посполитої й підданцями короля та трималися прислів'я: “Моя хата скраю”, реєстровці ж, переважно рятуючи свої права, допомагали полякам і проливали кров своїх братів-запорожців і своїх земляків-повстанців.

Перебіг подальших подій незабаром переконав реєстрових козаків у тому, що, зрадивши запорожців, вони втратили своїх заступників, з якими рахувався польський уряд, бо, пригнітивши січовиків, коронний гетьман почав збиткуватись, як хотів, над реєстровцями. Хоча після повстання Остряниці козацький реєстр було заведено на 6000 душ, та насправді тієї кількості не дотримувалися, бо замість убитих, померлих та скалічених коронний гетьман не дозволяв записувати молодих козаків; до того ж, у тому реєстрі значилося чимало й поляків. Жити козаки могли тільки в Чигирині, Корсуні й Черкасах; усі ж, не заведені до реєстру, мали вертатися у підданство панам. Найтяжче гноблення козацтва полягало в тому, що польський уряд скасував у козацькому війську виборний лад, а військову козацьку старшину, за ухвалою сейму, тепер призначав коронний гетьман. Потоцький зразу ж скористався зі свого права і наставив полковниками й іншими старшими чинами родовитих шляхтичів-поляків; із козаків лишив тільки сотників та по два осавули на полк, і то виключно тих, кого вважав за цілком вірних людей.

Згодом було відбудовано Кодак із його замком. Сам Потоцький ходив на Запорожжя із польським військом і поставив у Кодаку залогу, наказавши комендантові нікого не пускати з України, а свавільників карати смертю. Січ Запорозьку він змусив перенести з добре захованого острова Буцького на зовсім беззахисний кут Микитин Ріг, та ще й там, у самісінькій Січі, залишив залогу з реєстрових козаків та жовнірів. Усі військові чайки запорожців, за винятком тих, що козаки встигли заховати або потопити на відомих їм місцях у дніпрових протоках, були спалені, а січові гармати, яких не змогли сховати в пісках та очеретах, відвезли до Канева та в Київ.

Вчинивши так, Потоцький заспокоївся, що знищив українську козаччину й скасував морські походи запорожців, і, повернувшись на Україну, розташувався там із жовнірами, пильнуючи, щоб на Запорожжі знову не збиралася сірома.

Про цей занепад Війська Запорозького збереглася навіть народна пісня:

Питається Дніпро тихого Дунаю:
“Тихий Дунаю! Чом я своїх козаків на тобі не видаю?
Чи твоє дунайське гирло моїх козаків пожерло,
Чи твоя, Дунай, вода моїх козаків забрала?”
Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
“Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю, гадаю,
Чом твоїх козаків у себе не видаю.
Уже чверть года - три місяці вибуває,
Як твоїх козаків у мене немає…
Ні, моє дунайське гирло твоїх козаків не пожерло,
Ні, моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,
їх турки не постріляли, не порубали,
До Царя-города в полон не забрали…
Всі мої квітки луговії низовії пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи”.

Там минуло десять років. Польща ні з ким не воювала, козаки були їй не потрібні, й вона дедалі дужче пригнічувала реєстровців. Польська старшина, поставлена над ними, обернула козаків майже на своїх гайдуків; українські ж селяни на той час зрештою стали кріпаками; жага помсти за ці кривди пекла козацькі серця; селянство ж, хоч здавалося і покірливо стогнало в польському ярмі, та потайки гострило ножі й на панів і на орендарів їхніх маєтків - жидів.

Не звикле до праці польське панство не хотіло господарювати в своїх маєтках і віддавало їх в оренду жидам, а ті орендарі, прибравши до своїх рук землі, річки, озера, корчми, перевози, греблі й навіть, як свідчать народні думи, церкви, оббирали селян до останку й ставали власниками самих селян, а це було чи не найбільшою образою для наших людей, як те можна побачити з народної думи:

Як од Кумівщини да до Хмельнищини
У землі королівській да добра не було:
Як жиди-рандарі
Всі шляхи козацькіі зарандували:
Що на одній милі
Да по три шинки становили,
Становили шинки по долинах,
Заводили щогли по високих могилах.
І ще ж то жиди-раіндарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі торги

зарандували,
Да брали мито-промито
Од возового по піївзолотого,
Од пішого пішаниіці по три денежки брали,
Од неборака-старцрі брали кури да яйця,
Іще ж то жиди-раіндарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі церкви зарандували.
Котрому б то козаку альбо мужику дав бог
дитину появити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-ріандаря да положи шостак,
щоб дозволив церкву одчинити,
Тую дитину охрестити.
ще ж то которому б то козаку альбо мужику
дав бог дитину одружити,
То не йди до попа благословитися,
Да піди до жида-ріандаря та полож битий таляр,
щоб дозволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити. І ще то жиди-рандарі
У тому не перестаїли:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандували:
Перва на Самарі,
Друга на Саксагагаі,
Третя на Гнилій,
Четверта на Пробойній,
П'ята на річці Кудесці.
Котрий би то козак або мужик ісхотів
риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до попа благословиться,
Да піди до жида-рандаря да поступи йому
часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
Тоді ж то один козак мимо шинку йде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у кватирку поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
“Ей, жидівочко ж моя, Рася!
Що сей козак думає, що він у шинок
не вступить,

За денежку горілки не купить,
Мене, жида-рандаря, не перепросить,
Щоб дозволив йому на річці утя ввити,
Жінку свою з дітьми покормити”.
Тоді жид-рандар стиха підходжає,
Козака за патлі хватає.
То козак на жида-рандаря скоса, як ведмідь, поглядає,
І ще жида-рандаря мостивим паном узиває:
“Ей, жиду, - каже, - жиду-рандаре,
Мостивий пане!
Позволь мені на річці утя убити,
Жінку свою з дітьми покормити”.
Тоді жид-рандар у шинок входжає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
“Ей, жидівочко ж моя, Рася!
Будь мені тепер у Білій Церкві наставним равом -
Назвав мене козак мостивим паном!”

Раділа польська шляхта з того, що на Україні стало спокійно, та тільки недовго вона втішалася. Татари враз же скористалися з пригноблення козаччини та Війська Запорозького і року 1640-го наскочили на Україну великою ордою в 70 000 вершників і, просунувшись мало не до Києва, без будь-якої перешкоди забрали в неволю та погнали до Криму понад 200 000 молоді й не тільки української, а й польської. Року 1643-го такий саме напад здійснив і перекопський мурза Туган-Бей. Він цілий рік ходив із загонами, ловив людей, мов овець, палив села й міста і вислав у Крим кількасот тисяч невольників, доки аж року 1644-го Потоцький спромігся розбити татар.

Україна знову, як 150 років досі, застогнала, скривавлена татарською руїною, запорожці ж не могли тепер боронити й заступити її, бо не мали ні гармат, ні коней, ні чайок, ні навіть пороху.

Незважаючи на такий занепад, розігнане по Великому Лузі та Базавлузі козацтво бодай і принишкло, а не втратило своєї організації, і хоча в Січі на Микитиному Розі й небагато жило козаків, зате у Великому Лузі та на руїнах старих Січей: Базавлуцької, Хортицької й Томаківської - їх гуртувалося чимало, принаджуючи до себе всілякий люд, що все-таки тікав сюди з України. Військо Запорозьке, наперекір усім заходам польського уряду, не бажало ще поховати навіки свою славу й тільки чекало випадку, щоб поквитатися зі своїм ворогом за всі завдані ним кривди. Це й сталося року 1648-го, коли на Запорожжя прибув Богдан Хмельницький.

Глава 44. Гетьман Хмельницький

Зіновій Богдан Хмельницький був сином чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Батько дав йому освіту в Київській братській школі, а потім у польській школі в галицькому місті Ярославлі. Поміж козаками Богдан був людиною відомою, бо все життя проводив у війнах та походах. У бойовищі коронного польського гетьмана Жолкевського з турками року 1620-го він дістався в бранці, року 1621-го його вже бачили ватажком морського походу на Царгород, бо з неволі викупили. Під час війни короля Владислава з Москвою Богдан разом із козаками бився на боці поляків, став особисто відомий королеві й дістав із його рук у подарунок коштовну шаблю. Під час повстання Павлюка Хмельницький значиться у реєстрі військовим писарем; року ж 1644-го, нудьгуючи без війни та походів, він збирає 2400 охочих козаків і за добру плату водить їх у Францію допомагати тій державі воювати з Іспанією.

Після повернення на Україну Хмельницький знову був військовим писарем; і року 1646-го його разом із старшими козацького реєстрового війська Барабашем та Ілляшем викликав король до Варшави. Польський державець хотів тоді проти волі панства розпочати війну з Туреччиною і вмовляв козаків роздратувати турків морським походом так, щоб ті самі оголосили війну Польщі. Щоб прискорити цей випадок, він доручив Барабашеві передати на Січ 5000 злотих на полагодження військових чайок. А на подяку козакам король передав через того ж Барабаша грамоту, якою козацькому військові поверталися всі його давні права, а кількість реєстровців збільшувалася на 20.000 душ. Тут же з рук Владислава козацька старшина отримала бойову корогву кармазинового кольору, булаву й інші військові клейноди.

З радісною надією на кращу долю рідного краю їхав од короля до Чигирина Богдан Хмельницький, аж тут він довідався, що польські пани й сенатори так приборкали Владислава, що він мусив зректися всього, що пообіцяв козакам; лукавий же Барабаш, прислуговуючи шляхті, сховав королівського універсалу з козацькими привілеями й наказав Хмельницькому нікому про нього не говорити. Та Богдан із тим не погодився. В нього вже наболіло серце за покривджене козацтво, і в голові визрівала думка відплатити польським панам за всі знущання. Тому він хитрощами відібрав у Барабаша універсал і, маючи його в своїх руках, почав поширювати про нього чутку поміж козаками, показуючи цю грамоту короля своїм однодумцям і

прихильникам.

Народна дума так оповідає про цю подію та про початок козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького:

Як із день-години
Зчиналися великі війни на Україні,
Отоді ж то не могли обібратись,
За віру християнську одностайно стати;
Тільки обібрався Барабаш та Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.
Отоді вони од своїх рук листи писали,
До короля Владислава посилали.
Тоді ж то король Владислав листи читає,
Назад одсилає;
У городі Черкаському Барабаша гетьманом наставляє:
“Будь ти, Барабашу, в городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клишо, у городі Білій Церкві полковником,
А ти, Хмельницький, у городі Чигирині хоч писарем військовим”.
Отоді ж то небагато Барабаш, гетьман молодий, гетьманував,
Тільки півтора года.
Тоді ж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана молодого Барабаша зазивав,
А ще дорогими напитками його вітав
І стиха словами промовляв:
“Гей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий,
Чи не могли б ми з тобою удвох королівських листів прочитати,
Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?”
Отоді ж то Барабаш, гетьман молодий,
Стиха словами промовляє:
“Гей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий,
Нащо нам з тобою королівські листи удвох читати,
Нащо нам козакам козацькі порядки давати?
Чи не лучче нам з ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?”
Отоді-то Хмельницький на кума свого Барабаша
Велике пересердя має,
Ще кращими напитками вітає.
Отоді-то Барабаш, гетьман молодий,

Як у кума свого Хмельницького дорогого напитку напивсь,
Дак у його і спать поваливсь.
Отоді Хмельницький добре дбав,
Із правої руки з мізинного пальця щирозлотий перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав:
“Гей, слуго ти мій, повірений Хмельницького,
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати,
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати,
Королівські листи до рук добре приймати”.
Отоді-то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав,
На доброго коня сідав,
До города Черкаського скорим часом, пильною годиною прибував,
До пані Барабашевої у двір уїжджав;
У сіни ввійшов, шличок із себе скидав;
У світлицю ввійшов, низький поклон послав;
Тії значки на скамні покладав,
А ще стиха словами промовляв:
“Ей, пані, - ти, пані Барабашева, гетьманова молодая!
Уже ж тепер твій пан, гетьман молодий,
На славній Україні з Хмельницьким великі бенкети зчиняють, -
Веліли вони тобі сії значки до рук приймати,
А мені листочки королівські оддати:
Чи не могли б вони із кумом своїм Хмельницьким
Удвох прочитати
І козакам козацькі порядки давати?”
Отоді ж то пані Барабашева, гетьманова,
Удариться об поли руками,
Обіллється дрібними сльозами,
Промовить стиха словами:
“Ей, не з горя-біди моєму пану Барабашу
Схотілося на славній Україні з кумом своїм Хмельницьким
Великі бенкети зчинати!
Нащо б їм королівські листи удвох читати?
Не лучче б їм із ляхами,
Мостивими панами,
З упокоєм хліб-сіль вічнії часи уживати?

А тепер хай не зарікається Барабаш, гетьман молодий,
На славній Україні огнів та тернів ізгашати,
Тілом своїм панським комарів годувати
Од кума свого Хмельницького”.
Отоді ж то пані молодая Барабашевая
Стиха словами промовляє:
“Ей, слуго, повірений Хмельницького,
Не можу я тобі листи королівські до рук подати,
А велю я тобі до воріт одходжати,
Королівські листи у шкатулі із землі виймати”.
Отоді-то слуга, повірений Хмельницького,
Як сі слова зачував,
Так скорим часом, пильною годиною до воріт одходжав,
Шкатулу з землі з королівськими листами виймав,
Сам на доброго коня сідав,
Скорим часом, пильною годиною до города Чигирина прибував,
Своєму пану Хмельницькому королівські листи
до рук добре оддавав.
Отоді-то Барабаш, гетьман молодий, од сна уставає,
Королівські листи в кума свого Хмельницького заглядає;
Тоді й напитку дорогого не попиває,
А тільки з двора тихо з'їжджає,
Да на старосту свого Кричовського кличе, добре покликає:
“Ей, старосто, - каже, - ти мій, старосто Кричовський!
Коли б ти добре дбав,
Кума мого Хмельницького живцем узяв,
Ляхам, мостивим панам, до рук подав,
Щоб нас могли пани, мостивії ляхи, за білозорів почитати”.
Отоді-то Хмельницький, як сії слова зачував,
Так на кума свого Барабаша велике пересердя мав,
Сам на доброго коня сідав,
Слугу свого, повіреного, з собою забирав.
Отоді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники.
Первий полковник - Максим Ольшанський,
А другий полковник - Мартин Полтавський,
Третій полковник - Іван Богун,
А четвертий - Матвій Борохович.
Отоді-то вони на славну Україну прибували,
Королівські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали.

Тоді-то у святий день, у божественний вівторок
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуджає
І стиха словами промовляє:
“Ей, козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Од сна уставайте,
Руський отченаш читайте,
На лядські табори наїжджайте,
Лядські табори на три часті розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, упень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не
подайте!”
Отоді-то козаки, друзі-молодці, добре дбали,
Од сна уставали, Руський отченаш читали,
На лядські табори наїжджали,
Лядські табори на три часті розбивали,
Ляхів, мостивих панів, упень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у наругу вічні часи не подали.

Року 1647-го здійснення замірів Хмельницького прискорилося через тяжку кривду, якої він зазнав од польського пана Чаплинського, що, взявши з собою два десятки озброєних харцизів, захопив у Хмельницького його батьківщину - село Суботів - і при цьому забив на смерть канчуками меншого сина Богдана, а його другу жінку взяв собі коханкою. Так польські пани звичайно чинили з козаками, і, коли Хмельницький кинувся скаржитися коронному гетьманові, так той ще й до в'язниці запер. На щастя Богдана, його приятель полковник Кричовський випустив на волю, і Хмельницький, разом із сином Тимошем, утік на Запорожжя.

У грудні року 1647-го Богдан спинився на руїнах Томаківської Січі, на острові Бучацький, де купчилися непокірливі запорожці, й, прихиливши їх на свій бік, поїхав на Микитин Ріг до коша. Тим часом польська залога на Січі дістала наказ захопити Хмельницького і скарати його на смерть. Тільки й запорозька старшина вже знала про заходи Богдана і,. співчуваючи йому, застерегла втікача про смертний присуд, винесений польським урядом.

Поляки не вкмітували, коли Богдан прибув на Січ, а, довідавшись, побачили, як він разом із сином та десятком побратимів вирушив кіньми до Криму. Польська залога з трьома сотнями жовнірів і п'ятьма сотнями реєстрових козаків

кинулися доганяти Хмельницьких, але чутка про скривдження військового писаря та смертний вирок украй обурили і запорожців і реєстровців, які гналися за втікачами водночас із поляками, так що, коли під час подорожі в Крим два прихильники Богдана приєдналися до реєстрових козаків і стали вмовляти їх не допомагати королеві, реєстровці збунтувалися, кинулись на жовнірів і почали з ними битися. Тому поляки вернулися назад, у Січ, але запорожці й там уже повстали і всіх їх знищили.

Вчинивши розправу над польською залогою, січовики стали діставати з пісків старі гармати, витягати й лаштувати їх знову на окопах, і незабаром відлуння від пострілу з січової башти рознесло звістку, що на Запорожжі знову прокинулася воля. Ожив Великий Луг, з усіх островів, приток, лиманів та непрохідних нетрів квапилися човни з козаками, лугарями та степовиками; в плавнях застукотіли сокири - запорожці майстрували нові чайки й витягали з очеретів старі, сховані десять років тому.

За зиму січовики зібралися до війни та озброїлися, а по Україні розіслали окремих товаришів, щоб понесли чутку про те, що шляхта порушила волю короля й навесні запорожці прийдуть визволяти Україну від панської неволі. Тим часом Хмельницький прибув у Бахчисарай, до хана, і почав його умовляти, Щоб допоміг козакам у боротьбі з поляками. Хан згодився, та, не довіряючи ще Богданові, прислав із ним на Запорожжя тільки перекопського мурзу Туган-Бея з 4000 татар.

18 квітня року 1648-го Хмельницький, залишивши Туган-Бея на Базавлуці, наблизився до Січі. Запорожці, знаючи про ханську підмогу, урочисто, з гарматною пальбою, зустріли Богдана, а наступного дня кошовий отаман Війська Запорозького скликав велику раду. На ній Хмельницький у довгій і натхненній промові змалював тяжке становище України, поневоленої поляками, та занепад православної віри, гнобленої унією. Нагадав про всі кривди, яких зазнало козацтво від поляків, про замучених гетьманів - Підкову, Наливайка, Сулиму й Павлюка, й запалив серця запорожців жагою помсти. “Або смерть, або перемогти поляків!” - така була ухвала ради.

Богдана Хмельницького козаки одностайно наставили гетьманом і вручили йому клейноди Війська Запорозького.

Беручи булаву, Богдан знав, що вороги вже не сплять,

що Потоцький зібрав 30 000 польського війська в Корсуні, з них дві частини послав на Запорожжя, а саме: 12 000 жовнірів під проводом його сина Степана вирушили кіньми через степ, а 6000 реєстрових козаків на чолі з Барабашем та Ілляшем

попливли човнами по Дніпру.

Щоб не дати ворогам з'єднатися й не впустити їх до Січі, гетьман 22 квітня, маючи біля себе 8000 запорожців та 12 поганеньких гармат, виступив супроти Потоцького, а своїх побратимів Ганжу та Джеджалія послав дніпровим берегом перестріта реєстрових козаків і умовити їх одностайно стати із запорожцями на поляків.

Зблизившись із польським військом біля річки Жовті Води і діставши від Ганжі звістку, що реєстровці вагаються і хочуть почути слово самого Хмельницького, він негайно подався до Кам'яного Затону, де стояли реєстрові козаки, й звернувся до них із промовою, розкрив їм очі на королівські кривди й так вплинув на реєстровців, що вони тієї ж ночі знищили всю свою польську і сполячену старшину (ляхів та недоляшків) - вбили Барабаша та Ілляша Караїмовича і приєдналися до Хмельницького,

Коли гетьман повернувся з Дніпра до свого табору на Жовтих Водах, поляки вже розпочали наступ на запорожців, і понад річкою точилися герці й дрібні бої, Хмельницький зараз же повиводив січові полки з табору й, оголосивши, що їм на підмогу прибувають реєстрові козаки, кинув своє військо на польські окопи, перед табором. 5 травня спалахнула велика битва. Запорожці билися старою зброєю, були обідрані й голі, бо за десять років, що не ходили на Чорне море, Військо Запорозьке зовсім зубожіло; поляки ж красувалися своїм пишним вбранням, вони мали добрі гармати й більше війська. Проте козаки, незважаючи ні на що, із завзяттям кинулися на ворожі окопи й, захопивши їх, почали гнати поляків у їхній же табір.

Серед того бою зі сходу піднялася велика курява: то татари везли на своїх конях реєстровців. Побачивши це, поляки гадали, що наближається їхня допомога, й дуже зраділи, що тепер знищать усіх запорожців; коли ж реєстрові козаки стали брататися із січовиками, вони зразу занепали духом і розгубилися.

Хмельницький скористався з легкодухості польської шляхти й задумав влаштувати їй те, що вона зробила з козаками на Солониці року 1596-го. Він викликав до себе із польського табору посланців, почастував їх вечерею, запевнив, що не хоче марно проливати крові, а вийшов із Січі тільки, щоб оборонятися, знаючи, що королівський уряд засудив його до смертної кари. Наприкінці Богдан Хмельницький сказав, що охоче дозволив би полякам вирушити назад, на Україну, але боїться, щоб вони самі на нього не напали, і через те просить їх, на доказ своєї поступливості, віддати йому всі гармати.

Коли посланці вернулися до польського табору, Потоцький зібрав на раду всю шляхту, й після тривалих суперечок польське панство згодилося на умови Хмельницького. 8 травня поляки передали козакам гармати й почали відводити своє військо назад, маючи на думці вийти на шлях до Сміли та Корсуня. Там по дорозі були великі байраки, що звалися Княжими. І гетьман відрядив туди Перебийноса з тисячею козаків, щоб на шляху польського війська поробили засіки та викопали рови; сам же із полками пішов слідом за Потоцьким; дотримуючись умов, не нападав на нього, а обходом послав татар, які мали перетнути полкам відхід на Україну та навернути їх на Княжі байраки.

Рятуючись од татарських стріл, польське військо справді повернулося на схід, у бік Княжих байраків, і, як тільки потрапило там на рівчаки та засіки, на них одразу накинулися козаки Перебийноса й татари Туган-Бея;

Хмельницький же вдарив на поляків з тилу. Зчинилася нечувана різанина, і до ночі вся шляхта була перебита або поранена; врятувався тільки один жовнір, переодягнений селянином, - він і подав Потоцькому до Корсуня звістку про загибель його сина з усім військом. Криваво відомстили запорожці за польські кривди, і була велика радість козацтва з такої рішучої перемоги над ворогом.

З народних дум про бій на річці Жовтих Водах та першу перемогу Хмельницького над поляками збереглися тільки невеличкі уривки:

Чи не той то хміль, що коло тичини в'ється?
Гей, той то Хмельницький, що з ляхами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один лях лежить головою в воду,
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої Води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
“А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю
І ще орду за собою веду,
А все, вражі ляхи, на вашу біду”.
Утікали ляхи, погубили шуби…
Гей, не один лях лежить, вивіривши зуби!
Становили ляхи дубовії хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів деякі полки,
їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на полі цвіти:
Не по однім ляху заплакали діти,
Гей, там річка, через річку глиця,

Не по однім ляху зосталась вдовиця.

Звістка про перемогу запорожців над поляками прудкою ластівкою полетіла по Україні. Всі козаки, які ще взимку вийшли із Січі і гуртували навколо себе в лісах ватаги найзавзятіших людей: козаків-“випищиків” та селян, що повтікали від панів, - тепер узялися за діло й стали нападати на польські маєтки й невеликі роти польських жовнірів. Кобзарі ходили з міста у місто, із села до села, оспівуючи перемогу козаків та пророкуючи визволення від польського ярма. І по всій українській землі хутко зростали ватаги повстанців, озброювалися й зміцнювалися, а почасти й посувалися назустріч козацькому війську. Отож, запорожці не тільки розбили поляків у першому бойовищі, а ще й скликали й навчали люд військовій справі, що й дало Хмельницькому силу визволити Україну від поляків.

Не гаючись, Богдан із запорожцями та реєстровцями від Княжих байраків рушив на Чигирин, а Ганжу з полком козаків спрямував на Умань громити шляхту, яка, зокрема, зібралася в тому місті. З Чигирина гетьман пішов на Корсунь, де стояло головне польське військо з коронним гетьманом Потоцьким та польним - Калиновським. Тут Хмельницький, підіславши у ворожий табір козака Ґалаґана, налякав поляків тим, що начебто слідом за Військом Запорозьким наступає кримський хан з усією ордою. Та вигадка так настрахала Потоцького, що він покинув свої окопи й заходився одходити на Богуслав тоді, як запорожці були вже біля самісінького Корсуня.

Хмельницький тут, як і в Княжих байраках, доручив Перебийносові перекопати в лісі шляхи, й той, вичекавши, доки поляки, відступаючи, розтягли своє військо на кілька верст, 28 травня напав на них з усіх боків і вщент розбив. Передні лави цілком загинули в Глибокому Байраці на перекопах, які влаштували козаки. Польські вози й гармати котилися з крутої гори прямо у рівчаки й падали туди разом із кіньми під радісні вигуки й стрілянину запорожців Перебийноса. З тилу на поляків тиснув сам Хмельницький, а козацькі полки з реєстровців та запорожців насідали збоку. За кілька годин бою обидва польські гетьмани потрапили в полон, а решта поляків здалася козакам на милосердя.

У бойовищі під Корсунем були захоплені всі польські гармати, обоз із великими скарбами та сила знатного панства. З усього війська, яке налічувало 18000, більше 7000 залишилося трупом, майже 9000 потрапило в бранці й тільки 1500 вершникам вдалося втекти.

За великі послуги Війська Запорозького під Жовтими Водами та під Корсунем Хмельницький після такої перемоги надіслав на Січ коштовні подарунки: за кожну корогву - чотири корогви, за бунчук - два бунчуки, за булаву - дві булави, за пару котлів - три пари і за кожну поганеньку гармату - дві добрих. До всього того він іще додав 1000 талярів січовому товариству на пиво і 300 талярів на січову церкву. Все те було захоплено з польським обозом, та й не тільки те, бо ще кількасот возів із золотом, грішми та всяким іншим добром гетьман відправив до Чигирина й Суботова.

Про Корсунський бій та про те, що постало на Україні після нього, народна дума розповідає таке:

Ой, обізветься пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:
“Гей, друзі-молодці,
Браття-козаки, запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
З ляхами пиво варити зачинайте:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда”.
Ой, з того пива
Зробили козаки з ляхами превеликеє диво.
Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стебловим вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького з ляхами добре посварили:
За тую бражку
Зчинили козаки з ляхами велику дражку;
За той солод
Зробили ляхи з козаками превеликий колот;
А за той, не знать який, квас
Не одного ляха козак за чуба тряс.
Ляхи чогось догадались,
Від козаків чогось утікали,
А козаки на ляхів нарікали:
“Ой ви, ляхове,
Пеські синове!
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?”
Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали,
Як барана в'язали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали:
“Гей, пане Потоцький!

Чом у тебе досі розум жіноцький?
Не вмів ти єси в Кам'янськім Подільні
Поганого поросяти, куриці з перцем та шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати
І житньої соломахи з тузлуком уплітати.
Хіба велю тебе до рук кримського хана,
Щоб навчили тебе кримські діти
сирої кобилини жувати!”
Тоді ляхи чогось догадались,
На жидів нарікали:
“Гей, ви, жидове,
Поганські синове!
Нащо то ви великий бунт, тривоги зривали,
на милю по три корчми становили,
Великі мита брали:
Від возового
По півзолотого,
Від пішого - по два гроші,
А ще не минали й сердешного старця -
Відбирали пшоно та яйця
А тепер ви тії скарби збирайте
Та Хмельницького єднайте;
А то як не будете Хмельницького єднати,
То не зарікайтесь за річку Віслу до Полонного прудко тікати”.
Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького
доріженька барзо крута.
По річці Случі
Обломили міст, ідучи,
Затопили всі клейноди
І всі лядські бубни.
Которі бігли до річки Росі,
То зосталися голі й босі.
Обізвався первий жид Гичик,
Та й хапається за бичик,
Обізветься другий жид Шльома:
“Ой, я ж пак не буду на сабас дома!”
Третій жид озоветься, Оврам:

“У мене невеликий крам:
Шпильки, голки,
Креміння, люльки,
Так я свій крам
У коробочку склав
Та козакам п'ятами накивав”.
Обізветься четвертий жид Давидко:
“Ой, брате Лейбо! Уже ж пак із гори
козацькі корогви видко!”
Обізветься п'ятий жид Юдко:
“Нумо, до Полонного втікати прудко!”
Тоді жид Лейба біжить,
Аж живіт дрижить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зів'яне:
“Ей, школо моя, школо мурована!...
Тепер тебе ні в пазуху взяти,
Ні в кишеню сховати,
Але ж доведеться Хмельницького козакам
на балаки покидати!”
Отже, панове-молодці, над Полонним
не чорна хмара вставала:
Не одна пані-ляшка удовою зосталась.
Озоветься одна пані-ляшка:
“Нема мого пана Яна,
Десь його зв'язали козаки, як би барана,
Та повели до свого гетьмана”.
Озоветься друга пані-ляшка:
Нема мого пана Кордаша!
Десь його Хмельницького козаки повели до коша”.
Озоветься третя пані-ляшка:
“Нема мого пана Якуба!
Десь узяли Хмельницького козаки
та либонь, повісили на дуба”.

З-під Корсуня Богдан відрядив татар до Криму, а запорожців розпустив по Україні вимітати загонами з руської землі панів та жидів. Сам же гетьман із реєстровими козаками перейшов до Білої Церкви і заходився там складати нові полки українського козацького війська.

Запорожці, приєднавши до себе ватаги повстанців, ходили скрізь, руйнуючи польські маєтки, замки й міста та визволяючи людей з неволі, їхні загони зростали з кожним днем, гуртували навколо себе по кілька тисяч козаків і невдовзі ймення їхніх

ватажків, полковників та курінних отаманів Війська Запорозького - Нечая, Богуна, Перебийноса, Ганжі, Остапа, Полов'яна, Морозенка, Гайчури, Кривошапки, Гаркуші, Вовгури й багатьох інших - облетіли всю Україну й прославилися в народних піснях і думах, як борці за визволення поневоленого українського люду; душі ж польської шляхти та її прибічників і підручних - жидів - ті імена виповнювали жахом.

Наймилішими народові героями повстання були, коли рахувати за кількістю складених про них пісень, полковники Війська Запорозького - Перебийніс, Нечай та Морозенко. Одну з пісень про Перебийноса можна й зараз почути на Україні, й не тільки від кобзарів, а й по селах, по бурсах і по військових школах:

Ой, не дивуйтеся, добрії люде,
Що на Вкраїні повстало;
Ой, за Дашевим, під Сорокою,
Множество ляхів пропало!
Перебийніс водить не много -
Сімсот козаків за собою;
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
“Ой, пийте, ляхи, води калюжі,
Води калюжі болотяної,
А що пивали по тій Вкраїні
Меди та вина ситії”.
Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Віслі.
Лядську славу загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє:
“Нуте, козаки, у скоки,
Заберімося під боки,
Заженім ляшка, вражого сина,
Аж за Дунай глибокий”.
Дивують ляхи, вражі сини,
Що ті козаки вживають:
Вживають вони щуку-рибуху,
Ще й соломаху з водою.
Ой, чи бач, ляше, як козак пляше
На сивім коні горою:
Мушкетом бере, аж серце в'яне,
А лях від страху вмирає.
Ой, чи бач, ляше, що по Случ наше,
По Костяную могилу:
Як не схотіли, забунтували,

Та й утеряли Вкраїну.
Ой, чи бач, ляше, як пан Хмельницький
На жовтім піску підбився:
Від нас, козаки, від нас, юнаки,
Ні один ляшок не скрився:
“Нуте ж, козаки, у скоки,
Заберімося у боки;
Загнали ляхів за річку Віслу,
Що не вернуться і в три роки”.

За літо, доки поляки скликали нове військо, Україна від Дністра й до Путивля та Лубен стала вільною. Повстання, мов величезна пожежа, перехопилося навіть у Галичину й на Білу Русь. Уся міська й сільська молодь узялася за ножі, сокири й коси й, повбивавши панів та озброївшись їхньою зброєю, пішла козакувати, гуртуючись то в загони, то в полки, що складав гетьман. Назва “реєстровий козак” стала зникати - козаком звав себе кожен, навіть той, хто замість зброї тримав у руці кийок. Селяни, долітні й підстаркуваті, що лишилися по оселях, поділили між собою добро своїх панів, їхнє господарство й худобу, попаювали навіть землю, так що за кілька місяців із поневолених кріпаків стали вільними людьми, до того ж, заможними землевласниками.

Проте під осінь поляки, зібравши 80 000 війська, почали знову наступати на Україну й перейшли на східний бік річки Случі. Почувши про це, Хмельницький скликав до себе всі козацькі загони, щоб дати польським військам бій. Вороги розташувалися табором біля річки Пиляви, на її берегах. Хмельницький не квапився нападати, сподіваючись на допомогу татар і гадаючи оточити поляків, як під Корсунем, з усіх боків. Проте шляхта сама прискорила свою загибель. Роздратовані запорозьким полковником Ганжею, що перемагав усіх польських богатирів на герці, поляки необережно кинулися на козаків і з кількома полками підступили через греблі та броди за Пиляву аж до козацького табору. А Хмельницький тільки того й чекав: він ударив на них усім військом, і козаки, перетнувши полякам шлях назад до гребель, або посікли їх, або потопили в річці та в болотах.

Ця пригода з кількома полками так засмутила польське панство та нагнала на нього такого страху, що шляхта, починаючи з привідців польського війська, залишила все своє добро, що мала в обозі, і з великим переляком кинулася тікати назад до Случі. За панством побігли й жовніри; вони тікали в такому безладі, що біля Костянтинова завалили міст через Случ і

у великій кількості потопилися в річці.

Про наслідки Пилявського бою так згадує народна дума:

Те пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
То він ночей недосипає,
Коло Случі-річки ляхів і жидів
доганяє.
Скоро догнав увечері пізно,
І там стало дуже по вулицях тісно:
І там до їх прибуває,
Ще й на козаків гукає,
Да ще й словами промовляє:
“Друзі панове-молодці! До Случі-річки
прибувайте,
Жидів та ляхів упень рубайте
І до їх козацькими словами промовляйте:
“Ото буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік Случі буде пана Хмельницького й наше!”

Проте Хмельницький не зупинився на Случі. Запорожці хотіли відомстити полякам у самій Варшаві й обмити ворожою кров'ю майдан Старого міста, на якому було замордовано стільки запорозьких гетьманів. Вони вмовляли Богдана взяти королівську столицю, й під впливом їхніх домагань Хмельницький пішов через Костянтинів та Зборів на Львів і Варшаву.

Запорожці на той час вважали себе найближчими прибічниками Богдана. Багатьох їх гетьман попризначав полковниками та осавулами козацьких полків, а кожен із тих полковників, як-от: Нечай, Богун, Джеджалик, Пушка-ренко й інші - закликали за собою в нові полки своїх побратимів і товаришів, і, таким чином, із запорожців склалася нова українська старшина.

Побували запорожці з Хмельницьким і у Львові, і під Замостям. Та тільки там восени 1648 року гетьман почав вагатися - незадовго перед тим помер польський король Владислав, і новий державець Речі Посполитої Ян Казимир, за якого під час обрання голосував і Богдан, зумів заспокоїти його й улестити обіцянками. Він запевнив Хмельницького, що й без походу на Варшаву зробить усе, як бажають козаки, аби тільки війська повернулися на Україну й там очікували королівських комісарів, адже гетьман тоді ще не мав думки відлучати Україну від Польщі. Він перестав зважати на запорозьких порадників і, повернувши полки від Замостя на Київ, ще з походу дозволив

козакам розходитися по домівках.

У Києві Хмельницького зустрічали дуже урочисто. Верхи на коні він під'їхав до Золотої Брами, вислухав там промови, в яких славили його, як визволителя України від польського ярма, а православної віри - від утисків католицтва; і серед радісних вигуків киян доїхав до собору святої Софії, на паперті якого його вітав митрополит Київський і патріарх Ієрусалимський Паїсій. І, справді, було за що прославляти Богдана Хмельницького: з незначною силою у 8000 запорожців спромігся він зробити те, про що мріяли й чого не досягли його попередники: Наливайко, Лобода, Жмайло, Тарас Трясило, Сулима, Павлюк, Остряниця, - збудив український народ до національної свідомості, розбурхав його, визволив із довговічної польської неволі. Вся Україна від Карпатських гір до верхів'їв. Десни, Псла та Ворскли стала вільною і визнавала владу тільки гетьмана Хмельницького.

Завершивши своє діло - визволення України, запорожці з Києва подалися на Січ у свої улюблені степи та до батька Великого Лугу. З Богданом лишилися тільки ті з них, хто став старшиною в нових полках українських козаків.

Глава 45. Військо Запорозьке під час Великої Руїни (1648-1680 роки). Доба Хмельницького

Спокійне гетьманування Богдана тривало недовго. Мало відпочивали на Січі й запорожці. Польський король Ян Казимир нічого не зробив із того, що пообіцяв Хмельницькому, й на початку літа року 1649-го вже збирав військо, щоб рушити на Україну гамувати козаччину. Довідавшись про ці заміри, й Богдан так само заходився скликати козаків, запросив і запорожців із Січі й домовився про допомогу свого спільника - кримського хана. Король не зміг зібрати багато війська, і Хмельницький оточив його половину в Збаражі, а другу, що була під проводом самого короля, у серпні 1649 року, з'єднавшись із татарами, вщент розбив біля міста Зборова. Козаки мало не взяли в бранці самого Яна Казимира, але гетьман зупинив їх, бо все-таки мав короля за свого державця. Він звелів козакам, що вже мали полонити його, припинити бій і залишити польський табір.

Та легкодухість Хмельницького дуже обурила запорожців... І, справді, не минуло й кількох днів, як Богданові довелося розкаюватись у своєму вчинкові, а через рік його примирливість мусила оплакувати гіркими сльозами вся Україна. Король тим часом підкупив хана золотом, і той змусив гетьмана погодитися з нікчемними умовами поляків: зректися визволених уже земель Галичини, Волині, Поділля й Білої Русі; пустити на Україну польських панів та ще й повернути їм усі їхні маєтки й змусити поспільство знову коритися панам і працювати на них.

Такого відступу запорожці не могли подарувати Хмельницькому, й після різких нарікань зовсім залишили його й пішли на Запорожжя. Розбрат був такий великий, що року 1650-го січова голота, або “чернь”, обрала, було, замість Богдана іншого гетьмана - козака Гудовського, та тільки ім'я Хмельницького, переможця над поляками, ще багато важило серед запорожців, і незабаром прихильники Богдана, взявши на Січі гору, схопили Гудовського й віддали гетьманові до рук.

Десь згодом, восени вже 1650 року, коли Хмельницький покликав запорожців іти з його сином Тимошем походом на Молдову за те, що господар молдавський Лупул не хотів віддати за нього заміж своєї дочки, січові козаки, хоч і не всім військом, а все-таки чималою кількістю, пристали до Тимоша, ходили у Волощину й допомогли Хмельниченкові взяти Ясси й

примусили Лупула дати великий окуп. З початку війни молдавський господар сподівався на поміч з боку Польщі й кілька разів звертався за нею до коронного гетьмана Потоцького, та король не дозволив польському війську воювати з козаками.

Цей похід на Молдову український народ вважав верхом козацької слави й оспівав у своїй думі:

Як із Низу із Дністра тихий вітер повіває,
Бог святий знає, бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає.
Тоді ж то не могли знати ні сотники,
ні полковники,
Ні джури козацькії,
Ні мужі громадськії,
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батько Зинов-Богдан Чигиринський,
У городі Чигирині задумав вже й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
А ще сам з города Чигирина вирушав;
За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола, гудуть;
Котрий козак не має в себе шаблі булатної,
Пищалі семип'ядної,
Той козак кий на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким ув охотне військо
поспішає.
Отоді ж то, як до річки до Дністра прибував,
На три часті козаків переправляв,
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв;
А це од своїх рук листи писав,
До Василя Молдавського посилав,
А в листах приписував:
“Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною биться?
Чи мириться?
Чи городи свої Волоські уступати?
Чи червінцями полумиски сповняти?
Чи будеш гетьмана Хмельницького благати?”
Тоді Василь Молдавський,
Господар Волоський,

Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
“Пане-гетьмане Хмельницький,
Батьку Зинов-Богдане Чигиринський!
Не буду я з тобою ні битися,
Ні миритися,
Ні городів тобі своїх волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти;
Не лучче б тобі покоритися меншому,
Ніж мені тобі, старшому?”
От тоді ж то Хмельницький, як ті слова зачував,
Так він сам на доброго коня сідав,
Коло города Сороки поїжджав,
На гору Сороку поглядав
І ще стиха словами промовляв:
“Ей, городе, городе Сороко!
Що ти моїм козакам-дітям не заполоха, -
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великі скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому таляру на місяць
жалування давати”.
От тоді-то Хмельницький, як похваливсь,
Так гаразд - добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано
знадобіддя взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Сичави припав,
Город Сичаву огнем запалив
І мечем сплюндрував.
От тоді-то інші січавці гетьмана Хмельницького у вічі не видали,
Усі до города Ясси повтікали,
До Василя Молдавського стиха словами промовляли:
“Ей, Василю Молдавський,
Господарю наш Волоський!
Чи будеш за нас одностайно стояти?
Будем тобі податі давати;
Коли ж не будеш за нас одностайно стояти,
Будем іншому пану кров'ю вже голдовати”.
От тоді-то Василь Молдавський,
Господар Волоський,
Пару коней у коляску закладав,

До города Хотині од'їжджав,
У Хвилецького капітана стацією стояв,
Тоді ж то од своїх рук листи писав,
До Івана Потоцького, короля польського, посилав:
“Ей, Іване Потоцький,
Королю польський!
Ти ж бо то на славній Україні п'єш-гуляєш,
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш;
Що ж то в нас гетьман Хмельницький, русин,
Всю мою землю Волоську обрушив,
Все моє поле коп'єм ізорав,
Усім моїм волохам, як галкам,
З пліч голови познімав,
Де були в полі стежки-дорожки,
Волоськими головками повимощував,
Де були в полі широкії долини,
Волоською кров'ю повиповнював”.
От тоді-то Іван Потоцький,
Король польський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
“Ей, Василю Молдавський,
Господарю Волоський!
Коли ж ти хотів на своїй Україні
проживати,
Було б тобі Хмельницького у вічні часи
не займати,
Бо дався мені гетьман Хмельницький
гаразд-добре знати.
У першій війні
На Жовтій Воді.
П'ятнадцять тисяч моїх лицарів стрічав -
Не великий їм одвіт давав:
Всім, як галкам, з пліч голівки поздіймав;
Трьох синів моїх живцем узяв,
Турському султану в подарунок одіслав;
Мене, Йвана Потоцького,
Коронного польського,
Три дні на прикові край пушки держав,
Ані пить мені, ні їсти не дав.
То дався мені гетьман Хмельницький
гаразд-добре знати,
Буду його по вік вічний пам'ятати!”

То Василій Молдавський до Ясс прибуває,
Словами промовляє:
“Ой ви, Ясси мої, Ясси!
Були єсте барзо красні,
Да вже не будете такі,
Як прийдуть козаки!”,
То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив.
Гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава,
Військовая справа!
Сама себе на сміх не давала!
Ворогів під ноги топтала.

Після Зборівської згоди та молдавського походу Хмельницький більшість війська розпустив, бо за умовою з поляками козаків мало бути лише 40 000. Проте відразу ж після примирення виявилося, що ніякої згоди між українцями й поляками нема, бо шляхта, ввійшовши в Галичину й на Поділля, вчинила нелюдську розправу над повстанцями. Те саме вона хотіла зробити й на Брацлавщині (Побужжя), та полковники Війська Запорозького Нечай і Богун, які очолювали Винницький і Брацлавський полки козаків, одмовилися коритися Зборівській згоді, незважаючи навіть на гетьманські накази, й зі зброєю не пускали польських панів у їхні маєтки.

Через уперту оборону ними народних прав року 1651-го виникла нова війна. Поляки з чималим військом несподівано напали на Нечая, коли він необачно справляв масни-цю в місті Красному на Брацлавщині, і хоч як завзято козаки відбивалися, та все-таки поляки перемогли їх, і навіть сам полковник наклав там головою. Про цього оборонця волі простого люду збереглося багато кобзарських дум, з яких тут подано уривки:

Ой, у Краснім на ставочку туман осідає,
Чатували козаченьки у зеленім гаї.
Ой, поставив козак Нечай та сторожу в місті,
А сам пішов до кумасі звінок риби з'їсти,
Та він засів коло столу, здрібна промовляє
Та з кумою, із любою, мед-вино кружляє.
Ой, заржали кониченьки та посеред гаю,
Кличе козак молоденький: “Утікай, Нечаю!”
“Як я маю, козак Нечай, звідси утікати,
Свою славу козацькую під ноги топтати?!”

Подивився козак Нечай в кватирку очима,
А вже ляшків сорок тисяч стоїть за плечима.
Ой, як крикне козак Нечай на хлопця малого:
“Сідлай, джуро, сідлай, малий, коня вороного!
Сідлай мені вороного, собі буланого, -
Геть виріжем ворожих ляхів - геть що до одного!”
Ой, не встигнув козак Нечай на коника спасти,
Взяв ляхами, як снопами, по два ряди класти.
Повернувся козак Нечай на лівеє плече,
А вже з ляшків, вражих синів, кров річками тече.
Повернувся козак Нечай на правую руку -
Не вискочить Нечаів кінь із людського трупу.
Недоскочив козак Нечай дубового тинку -
Покотилась Нечаева голова по ринку.
Зібралися козаченьки в високі палати,
Стали думать та гадати, де Нечая поховати;
Ой, сховаймо ж головоньку, а де церква Варвара,
Ой, щоб розійшлась по світу Нечаєва слава!

Позбувшись Нечая, поляки негайно напали й на іншого свого ворога Богуна, який засів у Винниці. Тільки їм не пощастило. Козаки дали там добру відсіч і хитрощами потопили багато польського війська в Бузі. Почувши про напад шляхти на своїх полковників, Хмельницький знову почав скликати козаків і звернувся за підмогою до Війська Запорозького, та тільки запорожці неприхильне поставилися до нього за те, що він обстоював лише козаків, а простий же люд забував. Обміркувавши це на раді, Військо Запорозьке відмовило йому в допомозі. Тоді Богдан через турецького султана попросив допомоги в хана. Із султанського наказу татарська орда вирушила з Криму, але наступала мляво й неохоче. Коли ж у червні, зблизившись із поляками під Берестечком, хан побачив, що в короля велика сила - більш як на 30 000, то він розгнівався на Хмельницького, що той не застеріг його про кількість польського війська й, повернувши з ордою назад, почав тікати на південь: коли ж гетьман, наздогнавши хана, став умовляти його зупинитися й стати до бою, той розлютився, захопив Богдана в полон і повіз із собою.

Залишившись без гетьмана і спільників, козацьке військо, кількістю до 80 000, не могло стримати натиск поляків і після кількох днів змагань під керуванням Богуна відступило потайки вночі за річку Пляшеву й пішло на Україну, кинувши весь свій табір і багато неозброєного люду.

Без участі Війська Запорозького року 1651-го виникла й Білоцерківська згода гетьмана з поляками: року ж 1652-го, коли Хмельницький водив свого сина Тимоша в Молдову брати шлюб з дочкою господаря, запорожці з кошовим отаманом Лутаєм саме переносили Січ із Микитиного Рогу на устя Чортомлика. Чому стався цей перехід, невідомо, а тільки козаки обрали собі місце на березі Чор-томлицького лиману, проти острова, на якому перебувала Стара Січ за часів Жигмонта III, і весь 1652 рік працювали над будуванням тут куренів, церкви й окопів.

Тільки аж року 1652-го після того, як Хмельницький листом сповістив Кіш про нелюдські вчинки на Україні нового привідця польського війська Чарнецького, що випалював села й вирізував до ноги людей, і про те, що король наступає не лише з поляками, а ще й веде за собою спільників - угорців та волохів, - і погрожує геть викорінити український народ і козацтво, тоді запорожці вийшли всім військом і стали допомагати знову Хмельницькому.

Вигнавши з України Чарнецького, січовики разом із гетьманськими силами ходили на Поділля під Жванець проти поляків, що билися під проводом свого короля. Наприкінці року 1653-го Хмельницький із козаками опинився в дуже скрутному становищі, бо кримський хан знову, і вже назавжди, відсахнувся од спілки з Богданом. Причини для цього були прості: татари вже кілька віків жили торгівлею українськими невольниками; перебуваючи в спілці з Україною, Крим позбувся великих прибутків на людському ринку, бо ханові не годилося забирати в неволю своїх спільників.

Виходило, що єднання з Україною татарам не на користь - і от, порвавши ту спілку під Жванцем, вони, замість того, щоб воювати проти поляків, кинулися на Україну й почали хапати людей у неволю. Хмельницькому не лишалося нічого, як кинути Поділля й обороняти українські землі від татарського нападу. Запорожці в цій війні з татарами брали діяльну участь. Вони пригадали тут свою давню славу й завзято громили ворожі загони, відбиваючи й визволяючи ув'язнених земляків.

Глава 46. Ставлення запорожців до Москви

Повиганявши татар з України, Хмельницький подякував запорожцям за поміч і, проводжаючи їх на Січ, надіслав до Коша листа, сповіщаючи товариство, що через зраду кримського хана він задумав перейти під протекцію московського царя. Разом із тим він просив Військо Запорозьке дати йому в цій справі добру пораду.

У відповідь на того листа запорожці написали, що протекція Москви - річ непогана, та тільки, складаючи пакти (умови) з царем, гетьманові треба бути дуже обережним, щоб часом від того не вийшло чогось лихого для неньки-України та не зашкодило правам та вольностям козацьким.

8 січня року 1654-го після військової ради, що відбулася в Переяславі, Україна перейшла під руку московського царя Олексія Михайловича й прилучилася до Росії як автономна країна із своїм власним військом у 60 000 козаків.

Глава 47. Помста Кримського хана

Після з'єднання України з Московським царством, яке вже почало називатися Російським і стало далеко могутнішим, ніж до того, ця зміна дуже стурбувала як Польщу, так і Крим і навіть турецького султана. Всі троє склали поміж себе спілку й, зібравши війська, рушили відплатити Хмельницькому за зраду. Спалахнула тяжка довголітня боротьба не зміцнілої ще української держави з віковічними ворогами: поляками, татарами й турками.

Наприкінці 1654 й на початку 1655 років Україну плюндрували великі татарські орди. Безліч сіл, містечок і міст були спалені, а татари забрали в неволю більш як 200 000 українців. Поляки, допомагаючи орді, й собі захоплювали неозброєних людей та міняли їх на шаблі, сагайдаки й стріли.

Весь той час Військо Запорозьке перебувало на боці Хмельницького, б'ючись із поляками та винищуючи татар, але сили були нерівні, й тяжко доводилося Україні й Запорожжю, й гинули в тій боротьбі один по одному славні лицарі за визволення рідного краю. Тоді ж наклав головою й оспіваний у народних думах Морозенко, та чимало й товариства полягло в тих боях.

Ой, Морозе, Морозенку! Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче.
Не так тая Україна, як те горде військо,
Заплакала Морозиха, ідучи на місто.
“Не плач, не плач, Морозихо, об сиру землю не бийся,
Іди з нами, козаками, меду-вина напийся!”
“Ой, щось мені, миле браття, мед-вино не п'ється -
Ой, десь мій син, Морозенко, з ворогами б'ється!”
“Нехай б'ється-рубається, він у тому кохається”.
Із-за гори, з-за крутої горде військо виступає,
Посамперед Морозенко сивим конем виграває.
А в нашого Морозенка червоная стрічка:
Де поїде Морозенко - кривавая річка.
Ой, виїхав Морозенко за Келебердою,
Ой, зустрівся Морозенко з вражою ордою.
Ой, б'ється він три дні, три дні - три години,
Ой, лежить трупу, лежить орди на чотири милі.
Ой, став же Морозенко та в полі гуляти,
Стали його турки й ляхи обступати.
Морозенко, козаченько, як мак, розпускався,
Морозенко, козаченько, в неволю попався.

Ой, чия то корогвиця на ратищі в'ється?
Ой, того то Морозенка, що з ордою б'ється.
Ой, чия то корогвиця, що ратище ізломила?
Ой, того то Морозенка, що орда зловила!
Ой, повели Морозенка на Савур-могилу:
“Дивись, дивись, Морозенку, на свою Вкраїну!”
Посадили Морозенка на тесовім стільці,
Зняли, зняли з Морозенка з чересів червінці,
Посадили Морозенка на жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка червону сорочку.
Посадили Морозенка на біле ряденце
Да виймали з Морозенка кривавеє серце.

Глава 48. Нові морські походи запорожців

Одразу ж після татарської зради під Жванцем козаки поновили свої морські походи на бусурманські землі. По весні року 1654-го вони вийшли в Чорне море, пограбували береги Криму та поруйнували околиці Килії й Ізмаїла. Року 1655-го пошарпали турецькі міста од Дунаю до Варни, сплюндрували Єреклі та Бальчик і, надумавши зробити те саме із Стамбулом, вийшли, було, на берег за чотири милі від Царгорода, але там запорожців оточило велике турецьке військо, так що вони мусили зброєю пробиватися до моря, і при тому тридцять душ запорожців дісталося ворогам у бранці, яких люто замордували турки перед очима султана.

За великі послуги Війська Запорозького на користь України під час її визволення з-під польської кормиги та в боротьбі з татарськими ордами впродовж 1653 - 1655 років Богдан Хмельницький 15 січня 1656 року видав універсал, яким ствердив їхнє право на землі, надані запорожцям ще королем Стефаном Баторієм, і так зазначив межі тих земель:

“А тепер так само володіти їм стародавнім городом запорозьким Самарою з перевозом із грунтами вгору Дніпра до річки Орелі, а вниз аж до ногайських та кримських степів, а через Дніпро та Дніпрові й Бугові лимани, як споконвіку було, - по Очаківські улуси та вгору річки Бугу аж по Синюху; від самарських же земель через степи аж до Дону-річки, де ще до козацького гетьмана Ланцкоронського запорожці зимівниками сиділи, - і все те, щоб непорушне повік-віків при козаках запорозьких зоставалося”.

Цей універсал Військо Запорозьке пильно переховувало у вівтарі січової церкви, в шухлядці під святим престолом, та все-таки він загинув, мабуть, під час руйнування Чортомлицької Січі російським військом року 1709-го або ж його перевезли до якогось московського архіву, бо в другій половині XVIII сторіччя Військо Запорозьке не мало вже самого універсалу, а лише список (копію) з нього.

Млява поміч проти Польщі з боку російського уряду змусила Хмельницького шукати інших спільників у змаганні з королем, і він року 1656-го склав згоду зі Швецією і разом зі шведами воював проти поляків, доходячи зі своїм військом аж за Львів до Гродека, зрештою розхитавши тими походами колись могутню Річ Посполиту.

Глава 49. Смерть Богдана Хмельницького

Серед невтомної дев'ятирічної боротьби за визволення й незалежність України Хмельницький занедужав і 27 червня 1657 року помер. Його син Тимко був убитий ще раніше, під час походу на Молдову; найуславленіші його полковники, борці за рідний край, теж уже пішли на той світ. Козацька старшина не знаходила поміж себе нікого, хто б міг мати великий вплив на все козацтво, й, шануючи пам'ять свого видатного гетьмана-визволителя, обрала на його місце сина Юрася Хмельницького, недолітнього хлопця, дуже слабого розуму, й тим кинула Україну в тяжкі розрухи, бо Юрась не зміг узяти владу до своїх рук.

Про смерть Богдана Хмельницького та обрання на гетьманство його сина так розповідає народна дума:

Зажурилася Хмельницького сідая голова,
Що при йому ні сотників, ні полковників нема:
Час приходить умирати,
Нікому поради дати.
Покликає він на Івана Виговського,
Писаря військового:
“Іване Виговський,
Писарю військовий,
Скоріше біжи
Да листи пиши,
Щоб сотники, полковники до мене прибували,
Хоч малу пораду давали!”
То Іван Виговський,
Писар військовий,
Листи писав,
До всіх розсилав.
То сотники, полковники, як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш прибували.
То гетьман добре їх приймає,
Словами промовляє:
“Панове молодці! Добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, хворію,
Більше гетьманом не здолію!...
Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського,

Або Грицька Костиря Миргородського,
Або Хвилона Чичая Кропивнянського,
Або Мартина Пушкаря Полтавського”.
Та козаки теє зачували, смутно себе мали,
Тяжко вздихали, словами промовляли:
“Не треба нам Антона Волочая Київського,
Ні Грицька Костиря Миргородського,
Ні Хвилона Чичая Кропивнянського,
Ні Мартина Пушкаря Полтавського, -
А хочем ми сина твого Юрася молодого,
Козака лейстрового!”
“Він, панове молодці, молодий розум має,
Звичаїв козацьких не знає!”
“Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, гетьмане, батька нашого, споминати!”
То Хмельницький теє зачував, велику радість собі мав,
Сідою головою поклін оддавав, сльози проливав.
Скоро після того ще й гірше Хмельницький знемагав,
Опрощення зо всіма приймав,
Милосердному богу душу оддав.
То не чорні хмари ясне сонце заступили,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували,
Як козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали…
А молодий Юрась під Білою Церквою гуляє,
Об смерті отцевській не знає;
Скоро лейтарі до нього прибували,
Листи подавали.
То Хмельниченко листи як прочитав,
Світа божого не взвидав!
То небагато Виговський гетьманував,
Півтора роки булаву держав.
Скоро сотники, полковники прибували,
Юрася Хмельницького гетьманом поставляли:
“Дай боже! - козаки промовляли: -
За гетьмана молодого
Жити, як за старого,
Хліба-солі його вживати,
Города турецькії плюндрувати,
Слави лицарства козацькому війську доставати!

Після смерті Хмельницького Україна лишилася в непевному становищі. Юридичне, за Переяславською умовою, стала автономною частиною російської держави; фактично ж Росія

мала силу оборонити від ворогів тільки близьке до себе Лівобережжя, - далеке ж од своїх меж Правобережжя лишала без оборони. Внаслідок того було те, що полковники Західної України, не маючи змоги дати відсіч полякам і татарам власною зброєю, часто шукали згоди з тим, кого вважали дужчим. Це не було, як кажуть російські історики, “шатанієм” між Москвою, Польщею й Туреччиною, а тяжким наслідком незміцнілості України й кволості тодішнього російського царства.

Глава 50. Обрання Гетьманом Виговського та ворогування з ним запорожців

Незабаром після смерті Богдана Хмельницького полковники українських козацьких полків й інша козацька старшина, зміркувавши, що “до булави треба голови” (Юрась же Хмельниченко її не мав), то скликали в Чигирині 26 серпня 1657 року раду з представників од усіх полків і поставили гетьманом колишнього військового писаря Івана Виговського, що, як і вся старшина, мав несхитну думку не тільки обстоювати, а навіть поширювати автономію України, доводячи її до цілковитої незалежності від сусідів.

Обрання гетьмана не в Січі, як завжди бувало, а на Україні, й навіть без участі Війська Запорозького, дуже не сподобалося на Запорожжі, й кошовий отаман Гомон листом до Виговського від Війська Запорозького осудив такий порядок, хоч і додав, що задля спокою рідного краю Запорозьке Військо не буде домагатися скасування цієї ухвали. Образило таке обрання й просте козацтво, що, як і запорожців, не покликали на раду.

У ті часи на Україні виникла ворожнеча посполитого люду та простого козацтва до своєї старшини. Вона постала з того, що старшина забирала собі у власність грунти, річки, млини й таке інше, прагнучи разом із тим підгорнути під себе селянство так само, як робили це десять літ до того польські пани. Через те Виговський, якого обрала гетьманом сама старшина, став одразу нелюбий усьому українському народові.

Під осінь року 1657-го на Україну прийшло російське військо й розташувалося в Києві та в різних містах Лівобережжя. Це викликало обурення у Виговського й усієї козацької старшини, тим більше, що тоді ніхто не нападав на Україну. Маючи надію згодою з Польщею забезпечити Україні ширшу автономію, Виговський розпочав із приводу цього зносини з польським урядом. Але проти таких заходів гетьмана постало Запорозьке Військо, бо, пам'ятаючи польські кривди й зраду, воно не хотіло й чути ні про які умови з Польщею. До запорожців прилучився й полтавський полковник Пушкар і, написавши на Виговського донос цареві, сам зі своїм полком та запорожцями виступив проти гетьмана.

Щоб зміцнити своє становище, Виговський на початку лютого 1658 року в присутності царського посланця скликав у Переяславі раду вже з участю усіх козаків та простого люду,

опріч Полтавського полку й запорожців, що ставилися до нього вороже. На тій раді його знову-таки обрали гетьманом, та тільки за те, щоб дістати царське затвердження, він змушений був згодитись поставити в деяких українських містах російських воєвод.

Незадоволений обмеженням гетьманських прав, Іван Виговський поквапився піти на змову з Польщею, а сам вирушив із військом на Пушкаря. Бої між козаками точились із 18 травня аж до 7 червня; перемагали то ті, то інші, але зрештою запорожці зі своїм полковником Бара-башем покинули Пушкаря, і той зазнав поразки і навіть загинув у битві.

Незабаром після того, 6 вересня 1658 року, в Гадячі Виговський підписав умови згоди з Польщею, за якою з воєводств Київського, Чернігівського та Брацлавського складалося “Велике Князівство Руське”, зі своїм військом, судом та православною вірою; керувати ж тим князівством мав обраний всіма станами гетьман.

Запорожці, хоч і дістали од Виговського повідомлення про ту умову, та не хотіли й чути ні про яку згоду з поляками, бо вже зневірилися у їхніх обіцянках.

Глава 51. Іван Сірко

У той час великий вплив на запорожців мав полковник Війська Запорозького Іван Сірко. Родом він був із села Мерефи, що на Слобідській Україні, й хоча не мав освіти, зате уславився поміж товариством надзвичайним войовничим хистом, певним лицарством і завзятим обстоюванням козацької волі та стародавніх запорозьких звичаїв.

Ступаючи стежкою Богдана Хмельницького, Сірко завжди боровся за протекторат російського царя, але з умовою забезпечення цілковитого самоврядування України;

і в ті часи, коли російський уряд порушував Переяславську угоду з Богданом Хмельницьким, він завжди відверто обстоював козацтво, й це часом доходило навіть до збройної боротьби. Запеклий ворог бусурманів, Сірко все своє життя воював із ними і був ворогом усіх тих українських гетьманів, які шукали спілки з татарами або турками. Разом із тим він вороже ставився й до Польщі, пам'ятаючи нечувані вчинки Потоцького й Чарнецького.

Ставши року 1659-го кошовим отаманом Війська Запорозького, Іван Сірко зі зброєю виступив проти Виговського, бо спілка гетьмана з королем, на думку кошового, мала знову затягти Україну в польське ярмо. Через такі погляди запорожці разом із полковником Пушкарем зчинили перший розбрат і колотнечу на Україні, що з часом привело її до цілковитої руїни. Після смерті Пушкаря запорожці вийшли із Січі й, прилучившись до російського війська князя Ромодановського, допомагали йому нищити українські міста Ромни, Пирятин, Чорнухи, Горошин та інші, що стояли за Виговського. Проте з деяких причин вони невдовзі схаменулись і пішли од Ромодановського на Січ.

На початку року 1659-го російське військо обложило в Конотопі полковника Гуляницького, прихильника Виговського. Почувши про це, гетьман як спільник короля покликав на поміч татар, напав із козаками й татарами на росіян і так їх погромив, що навіть воєвод, привідців війська, забрав у полон і віддав татарам у неволю.

Та, незважаючи на блискучу перемогу Виговського, українські козаки, побачивши поруч свого гетьмана поляків і татар, одсахнулися від нього й перестали слухатися, кажучи, що Виговський знову продав Україну ляхам. Одночасно з тим сила гетьмана зменшилась од того, що Сірко із запорожцями якраз напав на Крим і там змусив татар покинути Виговського та

повернутися до своїх кочовищ.

Прийшовши з походу на Крим, Сірко вирушив із запорожцями в Київ, щоб там з'єднатися з російським військом, яке воювало проти Виговського. Гетьман, довідавшись про те, послав навперейми йому полковника Тимоша, та Сірко Тимоша розбив, і той ледве врятувався.

Як тільки запорожці із Сірком з'явилися на Правобережжі, рух проти Виговського перекинувся й туди; й Сірко, скориставшись із того, об'єднався в Умані з полковником Ханенком та й оголосив Виговського зрадником, а на гетьманство підмовив козаків обрати того, кого українська старшина хотіла ще до смерті Богдана Хмельницького, а саме - його сина Юраська.

Гетьманом стає Хмельниченко. З Умані разом з усіма козаками, що повстали проти Виговського, Сірко почав наступати на нього, і з початку вересня 1659 року обидва козацькі війська зблизилися біля села Германівки. Тут Виговського покинули останні козаки, які ще були при ньому, і він лишився із самими поляками та найманим військом. Зрозумівши, що програв, Виговський не захотів далі проливати марно козацьку кров і сам одіслав клейноди Хмельниченку й зрікся гетьманства.

Ставши гетьманом, Юрась Хмельниченко під впливом Сірка послав полковника Петра Дорошенка сказати начальникові російського війська на Україні Трубецькому, що вся Україна хоче бути під протекцією царя тільки з умовою щоб в українських містах не було російських воєвод ніде крім Києва. Таким чином, нове об'єднання України з Польщею після смерті Богдана Хмельницького розбили виключно запорожці зі своїм жвавим кошовим отаманом Сірком.

Князь Трубецькой, замість одповіді на умови нового прилучення України до російської держави, закликав Хмельницького разом із козацькою старшиною у Переяслав, де стояло російське військо, з тим, щоб зібрати там раду і поставити наново гетьмана. Обрали таки Хмельницького, але йому довелося погодитись на те, щоб російські воєводи, крім Києва, перебували ще у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані.

Угода Хмельниченка з російським урядом стала причиною нової війни між Польщею й Росією. Польський король Ян Казимир, знайшоши спілку з кримським ханом, вирушив із великим військом на Білу Русь; татари ж наскочили на Правобережну Україну й, захопивши понад 20 000 ясиру, погнали його в Крим. Не встигши заступити татарам шлях, запорожці під проводом Сірка вистежили їх, коли ті

перебирались через Дніпро біля устя річки Самари, й на піскуватих кучугурах Кінського острова року 1660-го, біля теперішнього села І грені, вирізали багато татар і визволили майже всіх українських невольників.

Після того запорожці самі напали на татарські землі. Половина Запорозького Війська, під проводом Брюховецького, здобула Аслам-город, який турки поновили за останні роки, й поруйнувала; друга ж половина із Сірком ходила під Очаків і, пошарпавши його околиці, взяла чимало бранців.

Року 1661-го, воюючи проти Польщі, на Правобережжя прийшло російське військо під проводом Шереметева. Проминувши Київщину, воно подалося на Любар, сподіваючись дістати поміч од гетьмана Хмельниченка з козацьким військом. Проте старшина, незадоволена останніми переяславськими умовами, не квапилася допомагати Шереметєву й не допустила Хмельницького до з'єднання з ним. Поляки ж разом із татарами тим часом напали на росіян і, розбивши їх, оточили біля Чудинова з усіх боків.

Лютуючи на Хмельницького, Шереметєв відкупився від полону тим, що видав татарам у неволю всіх козаків, які були при ньому, хоч ті нічого й не знали про події в козацькому війську. Такий вчинок Шереметєва дуже обурив козацьку старшину і всіх козаків Хмельниченка, і коли поляки й татари почали наступати на козацький табір - не захотіли битися з далеко дужчим ворогом й піддалися полякам на гадяцьких умовах з деякими обмеженнями.

Запорожці під час цих подіій стояли із Сірком на устях Бугу, підстерігаючи там татар); участі у війні з поляками не брали. Проте згода Юрася Хмельниченка з поляками викликала у запорожців велике невдоволення, бо вони не бажали визнати польську зверхність. Військо Запорозьке прагнуло бачити Україну вільною й ні од кого не залежною, і під впливом запорожців по всій Україні того ж року зчинилась колотнеча. На Правобережжя, згідно з умовою з Хмельниченком, почали вертатися польські пани, одби-раючи у селян свої маєтності та привласнюючи собі поспільство; народ же не хотів лізти в ярмо і проганяв поляків, знищуючи їх, де міг. На Лівобережжі козаки, не задоволені російськими воєводамм, намагалися позбутися їх. На обох берегах Дніпра населення поривалося до волі, добутої річками пролитої кроіві, та тільки й там і тут обставини не сприяли тому.

Юрась Хмельниченко не зміг розібратися серед такого замішання. Не з його хистом було вирвати Україну із скрутного становища, й наприкінці року 1662-го він зрікся гетьманства і,

передавши, за згюдою зібраної ним козацької старшини, військові клейнодиі своєму зятеві, полковнику Тетері, сам пішов у ченці.

Полковники Лівобережної України Сомко й Золотаренко, що не брали участі в обранні Тетері гетьманом, не визнавали його старшим і почали домагатися гетьманської булави - всяк для себе. Та тільки ні той, ні інший не мали у своїх домаганнях ніякої підтримки в меншому козацтві та простому людові, бо, як і вся того часу козацька старшина, вони, користуючись зі своєї влади, кривдили люд і забирали собі грунти, мілини й таке інше, тобто, як казали запорожці, “запаніли”.

Глава 52. Запорожці обирають Гетьманом Брюховецького

Військо Запорозьке теж не визнавало Тетерю гетьманом, бо не згодне було на польську зверхність. Разом із тим війську, яке завжди обстоювало рівність всього люду, не до вподоби було й народження на Україні свого власного панства. Запорожці однаково неприхильне ставилися й до Сомка, й до Золотаренка, а дю того ж, на підставі давніх запорозьких звичаїв, вони добіивалися, щоб гетьманів обирали на Січі, а не на волості.

У той час чималий вплив на запорожців мав колишній джура Богдана Хмельницького Іван Брюховецький. Діставши, певно, ще од Богдана Хмельницького, чималі гроші, він часто підмогоричував у січових шинках запорозьку голоту, вмів вдавати із себе заступника й оборонця простих козаків перед січовою старшиною і став такий милий усій запорозькій черні, що року 1662-го його було обрано кошовим отаманом. І от, коли Юрась Хмельниченко зрікся гетьманства, запорожці й вирішили настановити гетьманом свого кошового Брюховецького. Щоб вірніше того досягти, Кіш на початку року 1663-го вислав на Україну Брюховецького з цілим полком запорозького товариства, яке й схиляло простий люд на його користь. Українське поспільство давно мріяло про такого гетьмана, щоб дбав про нього, а не виключно про себе та козацьку старшину, воно радо приєдналося до запорожців і навіть склало про такого гетьмана, якого уявляло собі у мріях, чудову думу про Ганжу Андибера:

Гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга сім год і чотири
Та потеряв з-під себе три коні воронії.
На дванадцятий год повертає, -
Козак-нетяга до города Черкас прибуває.
На козаку, бідному нетязі,
Три сиром'язі,
Опанчина рогозовая,
Поясина хмельовая,
На козаку, бідному нетязі, сап'янці -
Видно п'яти й пальці.
Де ступить - босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка -
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має,
Вона дощем покрита,

А вітром, на славу козацьку, підбита.
І ще ж то козак, бідний нетяга, до города Черкас прибуває,
Насті Горовоі, кабашниці степової, шукає-питає.
Скоро козак-нетяга Насті Горової, кабашниці степової, допитався,
Зараз у світлицю вбрався.
Там пили три ляхи,
Дуки-сріблянники:
Первий пив Гаврило Довгополенко Переяславський,
Другий пив Війтенко Ніжинський,
Третій пив Золотаренко Чернігівський.
От вони пили-підпивали,
З козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
“Гей, шинкарко Горовая,
Насте молодая!
Добре ти дбай -
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай:
Бо десь він по винницях, по броварнях валявся,
Опалився, ошарпався, обідрався,
До нас прийшов добувати,
А в іншу корчму буде нести пропивати”.
Тоді шинкарка Горовая,
Настя, кабашниця степовая,
Козака-нетягу за чуб брала,
В потилицю з хати вибивала,
То козак-нетяга добре дбає,
Козацькими п'ятами опинає.
Поки п'явся,
Поки до порога добрався.
Козацькими п'ятами за поріг зачіпає,
А козацькими руками за одвірки хапає,
Під мисник голову свою козацьку молодецьку ховає,
Тоді два ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
З його насміхали,
А третій, Гаврило Довгополенко Переяславський, був обачний:
Із кармана людську денежку виймав,
Насті кабашній до рук добре оддавав,
А ще стиха словами промовляв:
“Гей, - каже, - ти, шинкарко молода, ти, Насте кабашна!

“Ти, - каже, - до сих бідних козаків-нетяг хоч злая, да й обашна:
Коли б ти добре дбала,
Сю денежку до рук приймала,
До погреба одходила,
Хоч нороцового пива уточила,
Сьому козаку, бідному нетязі, на похмілля живіт його козацький
скрепила”.
Тоді Настя Горовая,
Шинкарка степовая,
Сама в льох не ходила
Да наймичку посилала:
“Гей, дівко, наймичко!
Добре ти вчини,
Кінву-чвертівку в руки вхопи
Та в льох убіжи,
Та вісім бочок мини,
А з дев'ятої поганого пива наточи.
Як маєм його свиням виливати,
То будем ми його на таких нетяг роздавати”.
Тоді дівка-наймичка у льох убігала,
Та дев'ять бочок минала,
Та з десятої п'яного чола меду наточила,
Та в світлицю входжає,
Свій ніс геть од кінви одвертає,
Буцімто те пиво воняє.
Як подали козаку в руки ту кінву,
То він став біля печі
Та й почав підпивати пивце гречe.
Взяв раз покуштував, удруге напився,
А втретє як узяв ту кінву за ухо,
То зробив у тій конівці сухо.
Як став козацьку хміль голову розбирати,
Став козак конівкою по мосту добре погрімати.
Стали в дуків-сріблянників із стола чарки й пляшки скакати.
І стала шинкарська груба на десять штук скрізь по хаті літати.
Не стали тоді ляхи, дуки-сріблянники, за сажею світа божого видати.
Тоді ті ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
Словами промовляли:
“Десь сей козак-нетяга ніде не бував,

Добрих горілок не пивав,
Що його й погане пиво оп'янило”.
Як став козак-нетяга теє зачувати,
Став на ляхів грізно гукати:
“Гей ви, ляхове,
Вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте!
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!”
Тоді ляхи, дуки-сріблянники, добре дбали,
Дальше і к порогу посували,
Козаку-нетязі більше місця на покуті попускали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.
Тоді ті ляхи, дуки-сріблянники, на його поглядали,
Словами промовляли:
“Гей, шинкарко Горовая,
Насте молодая,
Кабашнице степовая!
Нехай сей козак, бідний нетяга,
Не мається в тебе сеї заставщини викупляти.
Нам, дукам-сріблянникам, нехай не зарікається воли поганяти,
А тобі, Насті кабашниці, грубу топити”.
Отоді-то козак, бідний нетяга,
як став сії слова зачувати,
Так він став чересок виймати,
Став шинкарці молодій, Насті кабашній, увесь стіл червінцями устилати.
Тоді дуки-сріблянники як стали в його червінці заглядати,
Тоді стали його вітати
Медом шклянкою
І горілки чаркою,
Тоді й шинкарка Горовая,
Настя молодая,
Істиха словами промовляє:
“Ей, козаче, - каже, - козаче!
Чи снідав ти сьогодні чи обідав?
Ходім зо мною до кімнати,
Сядем ми з тобою поснідаєм
Чи пообідаєм”.

Тоді то козак, бідний нетяга, по кабаку походжає,
Кватирку одчиняє,
На бистрії ріки поглядає,
Кличе, добре покликає:
“Ой ріки, - каже, - ріки низовії,
Помошниці Дніпровії!
Тепер або мене зодягайте,
Або до себе приймайте!”
От тоді один козак іде,
Шати дорогії несе,
На його козацькі плечі надіває,
Другий козак іде,
Жовті сап'янці несе,
На його козацькі ноги надіває:
Тоді дуки-сріблянники стиха словами промовляли:
“Гей, не єсть же се, братці, козак бідний нетяга,
А єсть се Хвесько Ганжа Андибер,
Гетьман запорозький!...
Присунься ти до нас, - кажуть, - ближче,
Поклонимося тобі нижче,
Будем радиться, чи гаразд-добре на славній Україні проживати”.
Тоді стали його вітати медом шклянкою
І горілки чаркою.
То він теє од дуків-сріблянників приймав,
Сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
“Ей, шати, мої шати! пийте-гуляйте:
Не мене шанують, бо вас поважають.
Як я вас на собі не мав,
То й честі од дуків-сріблянників не знав”.
Тоді-то Хвесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:
“Гей козаки, - каже, - діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
Сих дуків-сріблянників за лоб,
Наче волів, із-за стола виводжайте,
Перед вікнами покладайте,
У три березини потягайте,
Щоб вони мене споминали,
Мене до віку пам'ятали!”
Тільки Гаврила Довгополенка
Переяславського за те улюбив,
Край себе садовив,

Що він йому за свою денежку пива купив,
Тоді ж то козаки, діти, друзі-молодці, добре дбали,
Сих дуків-сріблянників за лоб брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
“Гей, дуки, - кажуть, - ви, дуки!
За вами всі луги й луки, -
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!”

У червні року 1663-го біля Ніжина одбулася велика рада з участю простого козацтва й запорожців, і на тій раді гетьманом України було обрано Брюховецького, причому запорожці разом із черню зчинили погром козацької старшини і взагалі панства. Сомкові, який віддався під оборону російського посланця, було стято голову.

Тим часом Іван Сірко, обраний після Брюховецького знову кошовим отаманом, серед літа року 1663-го, пам'ятаючи одвічну мету козацтва - боротьбу з бусурманами, вирядив частину Війська Запорозького байдаками на Чорне море. Запорожці випливли повз Очаків на Дунайські гирла й добре пошарпали придунайські міста, та коли верталися додому, їм трапилася пригода. В лимані вони натрапили на турецький флот і билися з ним аж три дні, та, не маючи сили перемогти турків, змушені були викинути в море свою здобич і тікати на берег. Потопивши біля Дніпрових гирл свої байдаки, запорожці, одбиваючись од татар, пішки прибули 21 вересня на Січ.

Тоді на Січі вже стояла російська залога з боярином Косоговим на чолі. Послана вона була на Запорожжя російським урядом весною ж 1663 року почасти для того, щоб допомагати запорожцям у боротьбі з татарами, почасти ж, щоб стежити за розпорядками Війська й тримати його в покорі й вірності. Сірко вирішив скористатись російською залогою і, щоб оддячити бусурманам за невдалий похід на море, вирушив восени того ж року, разом із Косоговим, на Перекоп.

Все Перекопське межигір'я Сірко застав перекопаним од Чорного до Азовського моря глибокими рівчаками. Та це не спинило завзятого козацького ватажка - він перейшов за той рівчак біля Чорного моря, вдарив на Перекоп із тилу, здобув і поруйнував більшу його половину, відбився од Нуреддина-султана, що прийшов на поміч, і 16 жовтня повернувся на Січ.

Глава 53. Боротьба Сірка з Гетьманом Тетерею й Чарнецьким

Невдовзі прибули на Січ посланці гетьмана Тетері з листами, в яких він умовляв запорожців згадати, що зверхником козацьким із дідів-прадідів був польський король і що тільки на боці Польщі Україна може зберегти свої права й звичаї. Коли на козацькій раді в Січі читалися ті листи, то голоси запорожців поділилися: чимало козаків ставало на бік короля, а все-таки велика більшість запорожців ще не забула польської неправди та вчинків Чарнецького й не хотіла й слухати про польську зверхність. Скінчилося на тому, що рада ухвалила лишитися під протекцією царя, й Сірко одіслав Брюховецькому листи Тетері.

З початком року 1664-го король польський Ян Казимир вийшов на Лівобережжя з військом, щоб одібрати Україну збройною рукою од російського царя. Діставши про те звістку, кошовий отаман Сірко послав частину запорожців із полковником Чугуєм на поміч Брюховецькому; сам же, з останнім військом, пішов за Буг, щоб не дати татарам прийти на поміч полякам. Біля Бендер запорожці поруйнували й пошарпали чимало татарських сіл, а потім стали виганяти поляків та жидів з українських міст і визволили од польських залог Брацлав, Кальник, Могилів, Рашків, Умань, Смілу й інші міста південної України.

На Лівобережжі тим часом царське військо та козацькі полки з Брюховецьким розгромили польського короля й загнали його за Десну. Після тієї перемоги Брюховецький перейшов на правий бік Дніпра і хотів захопити Чигирин, а тут на поміч Тетері наспів запеклий ворог українського люду Степан Чарнецький із польським військом та кількома тисячами татар і розбив Брюховецького так, що той мусив відступати до Черкас.

На поміч Брюховецькому саме тоді йшов Сірко із запорожцями, та спізнився, і Чарнецький, одігнавши од Чигирина Брюховецького, рушив назустріч Сіркові. Біля Бужина, що вище Крилева, між запорожцями й поляками спалахнув кривавий бій: запорожці не подужали значної сили Чарнецького й Тетері, а проте пробилися повз вороже військо й подалися понад Дніпром до Черкас, щоб з'єднатися із Брюховецьким; Чарнецький же, переслідуючи їх, побував на батьківщині Богдана Хмельницького в Суботові, знищив те місто, викопавши з домовини кістяки гетьмана Богдана та сина його Тимоша, спалив їх, а попіл розвіяв по вітру. Ця ганебна для поляків подія сталася на великодні свята 1664 року.

Становище Правобережної України щодалі ставало ще тяжчим: російська держава намагалася вернути її під свою владу, Польща - під свою, й обидві руйнували й палили українські міста й села, де сиділи ворожі залоги. До того ж, Польща, не сподіваючись на власне військо, закликала собі на поміч татар і, замість грошової плати за їхню службу, дозволяла своїм спільникам забирати не покірливий їй люд у неволю.

Чарнецький, ганяючись із татарами і поляками за Сірком, обложив місто Черкаси, та не зміг його взяти й одійшов геть: почувши ж, що Сірко із запорожцями перебрався до Сміли, обступив це місто з великою силою і почав його штурмувати. Сірко кілька разів відбивав атаки поляків, а потім потай із частиною запорожців проник у Капустяну долину, де стояв татарський табір, і так розгромив татар, що ті навіть покинули йому весь свій скарб і обоз.

Після того Сірко із запорожцями ще кілька місяців крутився по всій Україні, вишукуючи татарські загони та знищуючи їх. Найславніші для запорожців та Сірка битви з татарами були під Городищем, за 25 верст од Корсуня, та неподалік Умані, де Сірко упень розбив польських спільників. Поєднавшись після того з кількома правобережними полковниками, що під впливом Війська Запорозького зреклися Тетері, Сірко пішов на Чарнецького, який перебував із військом у Корсуні, маючи на думці оддячити йому за ганебний вчинок із прахом Богдана Хмельницького; та Чарнецький не наважився зчепитись із Сірком і відступив до Брацлава.

Глава 54. Розчарування запорожців у Брюховецькому

У серпні почалося зневір'я й розчарування запорожців у своєму ставленику Брюховецькому. До запорожців дійшла звістка, що Брюховецький листується з кримським ханом про згоду, і це дуже не сподобалося січовикам і їхньому кошовому Сірку. Брюховецький зраджував ідеї боротьби з бусурманами, а через те запорожці побили його й на вимоги російського уряду прилучитися Сіркові із запорожцями до Брюховецького кошовий написав самому цареві, що більше не йме віри Брюховецькому, не хоче бути з ним у спілці. Незважаючи навіть на повідомлення про те, що Брюховецький справді листується з кримським ханом із відома царя, запорожці не захотіли надалі воювати на боці Брюховецького й разом із Сірком повернулися на Січ.

Ще дужче розчарувалися запорожці, коли довідалися, що їхній ставленик ще гірше, ніж попередні гетьмани, забирає собі у власність грунти, скарби й маєтки і так само повертає в неволю селян, як це колись чинили польські пани. Нарешті року 1665-го до Січі надійшла неймовірна, з погляду запорожців, звістка про те, що Брюховецький поїхав до Москви, одружився там із московською бояринею, княжною Довгорукою, і навіть сам став царським боярином. Врешті на Січі довідалися, що Брюховецький під час перебування у Москві подав прохання, неначебто од усієї української старшини й козаків, про те, щоб у всіх українських містах, навіть на Запорожжі, у Кодаку та в Січі, були російські воєводи і саме мито з українських людей та міст вони збирали до російської казни.

Не встигли долинути до Січі такі чутки, як на Запорожжя, справді, прибув боярин Хитрово, а другий боярин поїхав до Кодака. Кошовим отаманом Війська Запорозького на той час був Шкура. Коли з'явився Хитрово, він розгубився й не знав, на яку ступити. Запорозьких козаків це обурило й, зібравшись на раду, вони скинули Шкуру з отаманства, проголосили Брюховецького зрадником рідного краю і послали в Кодак полк війська.

Запорожці признають гетьманом Дорошенка. Обраний на Покрову року 1665-го гетьманом Правобережної України Петро Дорошенко звернувся до запорозького коша з проханням признати його гетьманом й обернути до нього свою ласку і приязнь, як колись до “славнопокійного Богдана Хмельницького”.

Петро Дорошенко був онуком гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка, згадки про котрого, як про доброго козака й правдивого лицаря, ще жили поміж запорожцями. Весь рід Дорошенків походив із Чигирина, і його добре знали вс:і козаки; сам же Петро Дорошенко під час гетьманування; Богдана Хмельницького й Виговського здобув собі помі.ж козаками неабияку славу, а за войовничий хист та розіум був призначений Богданом прилуцьким, а далі - черкаським полковником; за гетьманування ж Тетері він служив у нього генеральним осавулом. За своїми поглядами та думками Дорошенко був правдивим запорозьким лиїдарем. Він один з-поміж козацької старшини після Богдаїна Хмельницького ще не впав у себелюбство, бажав зберегти автономні права України і за щастя рідного краю ладен був зректися своєї особистої долі. Од часів великого повстання за 17 років Дорошенко упевнивсь у тому, що з Польщею більш не може бути згоди, бо українці й поляки на смерть зненавиділи один одного. Московські звичаї й московські люди здавалися йому ще чужішими, ніж: польські; домагання ж російського уряду, щоб у всіх містах України правили воєводи, вже й зовсім йому не подобалися. Разом із тим Дорошенко знав, що під турецькою зверхністю Молдова й Волощина мають самоврядування, держать своє власне військо, суд, казну, звичаї й віру. Все це схилило його до думки, начебто єдиний засіб для України вдержати свої права - це віддатися під протекцію турецького султана.

Поки що це були тільки гадки Дорошенка. Запорожці про те нічого не відали, знаючи ж Петра як доброго козака й щирого товариша, поставилися до його гетьманування прихильно, посилали йому побажання всього доброго й вимагати тільки одмого: щоб він не ставав до спілки з Польщею.

Побачивши, яке обурення викликала на Запорожжі присутність воєвод, російський уряд незабаром забрав їх назад до Москви, та вже те не допомогло - запорожці на початку року 1665-го примусили Косогова, що стояв із військом у Січі, вийти із Запорожжя.

На початку року 1667-го Україну, як громом, ударила звістка про те, що в Андрусові російський уряд підписав із Польщею угоду про повернення Польщі всього Правобережжя, залишивши Лівобережжя цареві, а запорожці мають служити і цареві, й королю.

Поділ України дуже збентежив українську людність, і найперше те обурення вибухло на Запорожжі. Козаки відразу ж почали перемовлятися з Дорошенком, а 26 травня 1667 року біля Січі вони втопили в Дніпрі царське посольство, що їхало через

Січ до кримського хана з боярином Ладижинським, а кошовий отаман Остап Васютенко ще й послав гетьману Брюховецькому листа, дорікаючи, що той своїми вчинками призвів до загибелі московського посла.

Цей лист запорозького товариства зробив на Брюховецького велике враження, і в його голові вперше постало питання, чи втримається він на гетьманстві проти волі Запорожжя й чи не розумніше б йому відсахнутись од панства та всього чужого й опертися на рідний люд та Військо Запорозьке. Проте на цей раз він надіслав листа запорожців цареві з проханням надати йому якнайбільше війська, щоб оборонитися від своєї ж, української, черні та від запорожців.

Впродовж року 1667-го почали яскравіше виявлятися заміри Петра Дорошенка щодо єднання з бусурманським світом. Обороняючи Україну від поляків, що після Андру-сівської умови насунули на Поділля, Побужжя та всю Україну, гетьман під осінь того ж року викликав собі на поміч проти поляків татар і, прилучивши до себе орду Калги-Шерін-Гірея, пішов на Поділля й напав на коронного польського гетьмана Яна Собеського й, розгромивши поляків біля Підгайців, загнав його в місто і оточив там.

Глава 55. Похід запорожців на Крим

Тим часом Військо Запорозьке, не знаючи дальших намірів Дорошенка й пам'ятаючи зрадливі вчинки татар за останні 15 років, починаючи з Берестечка, скористалося з того, що орда перебувала на Україні, й рушило походом на Крим. Під проводом кошового отамана Івана Рога та полковника Сірка запорожці несподівано напали і спалили Перекоп, а далі, поділивши військо надвоє, кинулися шляхами: Ріг - на Бахчисарай, а Іван Сірко - на Кафу. Обидві частини Запорозького Війська без жалю вирізували й випалювали татарські улуси й міста, забирали скарби, виганяли худобу й так налякали кримського хана, що він покинув своє царство, сів на корабель і втік за море. Похазяйнувавши в Криму, як хотіли, визволивши з неволі кілька тисяч земляків та захопивши здобич, запорожці щасливо вернулися на Січ.

Цей вчинок розвіяв усі мрії гетьмана. Татари, що були при ньому, зачувши про події в Криму, покинули Дорошенка, й він негайно мусив примиритися із Собеським.

На Лівобережній Україні весь 1667 рік зростало обурення проти Брюховецького. Із Запорожжя воно хутко перекинулося на Україну й з початку року 1668-го набуло на Гетьманщині такої сили, що Брюховецький зрозумів намарність подальшої боротьби зі своїми земляками і, щоб утримати булаву, змушений був виступити проти воєвод і взагалі проти російської зверхності. Про свій похід Брюховецький сповістив запорожців та гетьмана Правобережжя Дорошенка, а сам у січні 1668 року зібрав у Гадячі раду й одверто проголосив себе оборонцем прав України.

Тільки Брюховецький спізнився привернути на свій бік козаків. Всі його вже ненавиділи, і тоді ж на Правобережжі, в Чигирині, відбулася рада з правобережних полків та запорожців, скликана Дорошенком, і на ній було ухвалено з'єднати обидві половини України під рукою Дорошенка.

На початку лютого запорожці вийшли на Гетьманщину й підняли там повстання, яке невдовзі перекинулося й на Слобожанщину, де володарював Іван Сірко, спершу - в Змієві, згодом - під Харковом та Полтавою.

Російський уряд ще мав надію прихилити запорожців на свій бік і послав, було, на Січ царську грамоту, гроші й подарунки, та запізнився: коли по весні на Україну рушило російське військо під проводом боярина Ромодановського, то назустріч йому з-за Дніпра виступив із козаками й татарами Дорошенко й

попрямував на Полтавщину, щоб там з'єднатися з лівобережними полками.

Знаючи, що козаки ненавиділи Брюховецького, Дорошенко, наблизившись 7 червня до табору лівобережного гетьмана, який стояв біля Сербиної могили неподалік Диканьки, передав йому, щоб той своєю волею зрікся булави й прислав йому військові клейноди. Брюховецький на це не сподівався й хотів, було, змагатися, та його схопили всі, покривджені ним, і приволокли до гетьмана Лівобережжя.

Побачивши перед очима суперника, Дорошенко звелів прикувати його до гармати, доки військова рада судитиме за те, що зламав військові звичаї і став боярином. Та, віддаючи той наказ серед неймовірного галасу, Дорошенко махнув рукою, і козаки, що привели Брюховецького, зрозуміли це так, ніби їм подано знак знищити свого гетьмана, і вони забили його на смерть.

Чи щиро то було, чи не щиро, але Дорошенко вдав, що дуже жалкує за вбивство Брюховецького і звелів його тіло з пошаною відвезти до Гадяча й урочисто поховати під церквою, збудованою небіжчиком. Потім, проголосивши себе гетьманом України обох берегів Дніпра, Дорошенко зі своїм військом вирушив назустріч Ромодановському, але той не наважився дати бій козакам і вийшов за межі України.

Хоч таким чином розкраяна Андрусівською умовою Україна об'єдналась, і від того справи Дорошенка склалися дуже щасливо, та не надовго. Під час походу проти російського воєводи Дорошенко почув, що йому зрадила дружина, й, засумувавши з тієї звістки, покинув військо й подався до Чигирина.

Глава 56. Розбрат між запорожцями

Нагла смерть Брюховецького, в якій запорожці звинувачували Дорошенка, викликала на Січі незадоволення. Адже то був ставленик запорожців, і хоч його проголосили січовим зрадником, та все-таки кара без військового суду була образою для Війська Запорозького, і багато запорожців зненавиділо Дорошенка. Під впливом військового писаря Суховієнка, на прізвище Вдовиченко, січовики стали гомоніти, що Дорошенку дісталася булава неправдиво й що обрання гетьманів, як і споконвіку бувало, має відбуватися на Січі, а не в містах України. Підмогоричена січова голота скликала раду й наставила Суховієнка гетьманом.

Щоб надати собі більшої ваги, новий гетьман звернувся до кримського хана через посланців, щоб той признав його владу. Ханові була вигідна така покора запорожців, і він передав Дорошенкові наказ, щоб той підлягав Суховієнкові й разом із ним витісняв російських людей з України. Ображений Дорошенко зовсім відмовився йти за Дніпро, а боярин Ромодановський, не маючи спротиву, так залякав наказного гетьмана, чернігівського полковника Демка Многогрішного, що той без допомоги Дорошенка мусив піддатись Росії з усім Лівобережжям.

Суховієнко, як і Брюховецький, не виправдав надій запорожців. Замість того, щоб виступити проти Ромодановського, він разом із татарами почав воювати зі своїми братами, аби лише забрати булаву в Дорошенка.

Дорошенка стали притискати водночас: поляки, росіяни, татари й запорожці, хоч у спілці були тільки двоє останніх. Не бачачи порятунку, Петро Дорошенко по весні 1669 року скликав на річці Росаві велику козацьку раду й там умовив козаків перейти під протекцію султана з умовою, щоб Україна була об'єднана й сама вільно порядкувала за давніми звичаями; за цю поміч треба було платити тільки данину. Але султан вимагав іще, щоб Дорошенко впустив у Чигирин та Кодак по 1000 яничарів. Колишній гетьман на це згоди не дав, і через те його умова із султаном не була підписана, а лишилася лише розмовою.

Війна Суховієнка з Дорошенком тривала недовго, бо його підрізав полковник Сірко. Запорожці, побачивши, що їм доводиться спільно з татарами бити своїх же братів, незабаром почали цуратися такого ватажка, а запеклий ворог бусурманів Іван Сірко тим часом зібрав навколо себе все запорозьке

товариство, неприхильне до Суховія, пішов Дорошенкові на поміч і під містечком Ольхівцями так розбив татар і Суховія, що січовий гетьман ледве врятувався з кількома товаришами, а татар там полягло аж 4000 душ.

Наприкінці року 1669-го, доки Сірко із запорожцями перебував на Україні, Суховієнко знову поєднався з деякими татарськими ордами, прийшов Чорним Лісом під Чигирин і хотів його здобути; спільник же його - кримський хан, знаючи, що Січ лишилася майже порожня, послав тисячне військо, щоб зруйнувати козацьке гніздо. І хоч там було обмаль запорожців, та кошовий отаман Курило відбив цей напад і знищив багато татар та потопив у Дніпрі. Суховієнко, почувши про вчинок кримського хана, обурився і, посварившись із колишніми приятелями - татарськими мурзами, вернувся на Січ.

Не встиг Дорошенко позбутися Суховієнка, як на Україні знову незадоволені запорожці підняли проти нього правобережні полки: Уманський, Кальницький, Паволоцький та Корсунський. Козаки тих полків, зібравшись на раду в Умані, проголосили гетьманом Михайла Ханенка, після чого, склавши спілку з татарами, почали воювати проти прихильників Дорошенка.

Опинившись у дуже скрутному становищі, Дорошенко все-таки викликав останні правобережні полки й виступив проти своїх ворогів під Стеблевом, та військо Ханенка разом із татарами оточило його з усіх боків, плюндруючи навколишні міста й села.

Іван Сірко, який не брав участі в цьому розбраті, збагнувши, яку руїну роблять на Україні спільники Суховія й Ханенка - татари, згуртував біля себе кілька тисяч запорожців і, наблизившись до Стеблева саме під час рішучого бою, вдарив на Дорошенка з тилу й нагнав на татар такого страху, що ті кинулися врозтіч, а за ними побігли Суховій та Ханенко зі своїми прихильниками.

Упоравшись із Ханенком та Суховієм, Дорошенко хотів знову забрати Лівобережжя й послав туди полковника Гамалію з козаками. Многогрішний виставив лівобережних козаків, але Гамалія розгромив їх. На тому Дорошенко звелів закінчити битву, бо Військо Запорозьке з кошовим отаманом Лукашем Мартиновичем надіслало листа, в якому докоряло за те, що він проливає братню кров.

Таким чином, після смерті Богдана Хмельницького у Війську Запорозькому не було єдності й однодумства. Воно хотіло вершити на Україні справи й наставляти гетьманів, та з того нічого доброго не виходило, бо між запорозьким товариством усе менше ставало освічених людей, що розуміли б складне

тогочасне становище і своїм впливом вели б козацтво до певної мети, як це робили колись князь Вишневецький, Самійло Кішка, Богданко та Сагайдачний. Ставленики запорожців Брюховецький, Суховієн-ко та Ханенко нічого не принесли своєму рідному краєві, крім лиха; завзятий же запорозький ватажок часів руїни Іван Сірко, не маючи ніякої освіти, навіть неписьменний, не міг зрештою взяти запорозьке товариство під свою руку. Все життя він, хоч і щиро, обстоював ідею незалежності України від сусідів, та не вмів користуватися з обставин і проводив лише давню політику січового лицарства у сліпій ворожнечі до татар і турків.

Року 1670-го чутка про те, що Дорошенко піддався турецькому султану, вже полинула на всю Україну і зменшила кількість його прихильників. Від нього відсахнувся навіть щирий його приятель та побратим Сірко. З такого становища й намислив скористатися Ханенко, щоб зовсім скинути Дорошенка й відібрати у нього гетьманську булаву.

У відносинах із Польщею Дорошенко твердо стояв на тому, щоб зберегти повну автономію України, й через те з перших же кроків свого гетьманування збройною рукою не пускав на свою рідну землю польського війська, наполягаючи на поновленні Гадяцьких умов. Це дуже не сподобалося королеві, й він весь час або воював із Дорошенком або робив усякі заходи, щоб позбутися непокірного гетьмана. Тоді ж Ханенко й написав королеві, що має на своєму боці все Запорозьке Військо і, як тільки король затвердить його на гетьманстві, то він зовсім не обстоюватиме Гадяцьких умов і навіть пустить на Україну польське військо та польських панів. У зносинах Ханенка з королем йому дуже допомагав кошовий отаман Війська Запорозького Грицько Пелех, який із кількома старшинами їздив у Варшаву.

Королеві припали до серця запевнення Ханенка, і він, за згодою сейму, проголосив 22 грудня 1670 року того гетьманом України й через Пелеха переслав йому на Січ клейноди. З тим запорожці із Ханенком вийшли на Україну, підмовили на свій бік три західних козацьких полки й зчинили заколот серед козаків Правобережжя.

Утиснутий з одного боку російським військом та гетьманом Многогрішним, з другого - поляками й гетьманом Ханенком, Дорошенко зрештою перейшов під протекцію султана й просив у нього помочі, щоб одбити ворогів; на Січ же він надіслав листа з поясненням, що зважився на цей крок через те, що Андрусівською умовою Польща виторгувала собі Правобережжя в царя, не спитавши її згоди; а так продають і купують лише безмовну тварину, тому Дорошенко має за ганьбу скоритися

такому торгові.

Глава 57. Велика руїна України

Польський король, задумавши поквитатися з Дорошенком, вислав проти нього чимале військо на чолі з коронним гетьманом Собеським, до якого прилучилися Ханенко з кількома полками та Іван Сірко із запорожцями. Почалася справжня руїна України. Засліплені ворожнечею до Петра Дорошенка за його спілку із султаном, запорожці разом із поляками здобули й поруйнували на Поділлі міста: Брацлав, Могилів, Ямпіль, Тиманівку, Яругу, Бар, Мобеж, Винницю й інші. Найдужче оборонявся Кальник, і полякам так і не вдалося взяти це місто.

Доки точилася ця війна, на поміч Дорошенкові прибули турки й татари, і з їхньою допомогою він розбив козаків Ханенка й вигнав з України поляків. Але татарська допомога обернулася гетьманові лихом: перемігши його ворогів, татари заходилися брати собі плату живим яси-рем. Інші загони розбрелися по всій Україні, і вони стали хапати людей у неволю. Стогін пішов по Україні, і людність зовсім одвернулася од Дорошенка та почала тікати за Дніпро у Гетьманщину.

Доки запорожці плутались із Брюховецьким, Суховієнком та Ханенком і намагалися верховодити справами України, турки поновили на острові Тавані Аслам-Кермень, збудували проти нього, на правому березі Дніпра, ще й інше міцне місто Кизикермен, і так прибрали до рук низ Дніпра й одрізали Запорожжя од моря й лиманів, що від славних морських походів Сагайдачного на Сіноп, Кафу та Царгород лишилися тільки згадки на Січі.

Року 1670-го кошовим Запорозького Війська було обрано наново Івана Сірка. Він уже розумів, яку шкоду Війську Запорозькому завдали турки й татари, заступивши шлях Запорожжю до моря, й задумав знову розпочати з ними боротьбу. По весні того року він ходив походом на нову фортецю Кизикермень і намагався її добувати та без великих гармат нічого не міг удіяти. Сунувся, було він звідтіля степами на Очаків, та теж не спромігся його взяти, тільки спалив передмістя та захопив чимало бранців.

Повернувшись із того походу, Сірко спорядив до Москви посланців просити, щоб цар дав на Січ добрих гармат, щоб ними руйнувати турецькі міста на Дніпрі. З Москви справді-таки було прислано козакам восени дві гармати та ще порох й олово, та вже на той час замість Сірка кошовим отаманом був Михайло

Ханенко, що дбав не про те, як би пробитися до моря, а про те, як би видерти з рук Дорошенка гетьманську булаву. Проте Іван Сірко так уславився між запорожцями, що досить було йому скликати товариство на раду та гукнути: “А хто, панове товариство, піде за мною бити прокляту невіру?” - як його зразу ж обступали козаки. Так року 1671-го він з охочими запорожцями ходив походом на турецькі міста Аслам та Кизикермен і таки зруйнував останнє; року ж 1672-го він вистежив, коли спільник Дорошенка Танмамбет мурза, повертаючись з України до Криму, зупинився на річці Куяльнику попасти коней і наскочив на нього із запорожцями, розгромив його й навіть самого мурзу захопив у полон.

Після того сталася зовсім незрозуміла подія. Сірко хотів вислужитись у царя і повіз свого значного бранця Танмамбета на Лівобережну Україну до боярина Ромодановського, щоб через нього передати полоненого у подарунок цареві, але полтавський воєвода з невідомих причин не допустив Сірка до Ромодановського і звелів заарештувати й вислати його до Москви. Звідти шлях славного кошового проліг на Сибір у місто Тобольськ. Гадають так, що московський уряд, знаючи славу Сірка поміж козаків, боявся, щоб він не став гетьманом, небажаним для всіх сусідів, бо завжди рішуче обстоював незалежність України.

Несподіваний арешт запорозького лицаря тяжко образив усе січове товариство, й воно зараз же заходилося його визволяти. Цій справі зарадив польський король, що, сподіваючись року 1672-го нападу турків на Польщу, просив царя випустити Сірка як найлютішого ворога бусурманів, що найкраще вміє їх громити. Зносини московського уряду з Кошем Запорозьким з приводу турецького нападу лишили історії дуже цікавий документ - “Опис Січі запорозької”. Чекаючи походу через запорозькі землі, російський уряд запитував Кіш про те, які Запорожжя має міста для оборони, і от запорожці про свою Січ писали так:

“Город Січа стоїть в устях Чортомлика й Прогноя, над річкою Скарбною. Вал Січі заввишки 6 сажнів; з поля од Сумської сторони й од Базавлука на валу пороблені палі й бійниці; з другого боку, од устя Чортомлика та Скарбної, пороблені дерев'яні коші, набиті землею. В Січі башта з поля мірою навкруг 20 сажнів; у тій башті бійниці, а перед баштою, за рівчаками, зроблено земляний городок у 110 сажнів навкруги з вікнами на гармати. Щоб ходити по воду на Чортомлик та на Скарбну, пророблено вісім пролазів і над тими пролазами теж віконця: завширшки ті пролази - тільки одній людині з водою пролізти.

Мірою той город Січа з поля, од річки Прогноя до річки Чортомлика, без малого 100 сажнів. Навколо того городу викопано рівчак у 5 сажнів углиб; з правого боку города річка Прогнои, з лівого - річка Чортомлик, а впали ті річки у річку Скарбну, що біжить позад города біля самого рівчака. Мірою весь город Січа навкруги біля 900 сажнів. Будував город Січу кошовий отаман Лутай із козаками років 20 до того. В Січі мається гарматний наряд: одна гармата мідна ломова й до неї 100 куль, що важать по вісім гривенок ядро на московську міру; 11 гармат менших і до них по 100 куль, що важать по 4, по 3 й по 2 гривенки і по півгривенці ядро. А ковалів у Січі завжди пробуває біля сотні. Пороху гарматного й ручного - 350 пудів, свинцю - 300 пудів і труту - біля 30 пудів”.

Описавши так свою Січ, запорожці закінчували листа проханням, щоб полковника Івана Сірка було визволено й повернено на Січ.

Глава 58. Турки на Поділлі

Польський король Ян Собеський немарне страхався приходу на Україну турецького султана - на початку літа року 1672-го султан Махмуд IV із великим військом перейшов Дунай, а далі й Дністер і, відплачуючи за напади польського війська на Дорошенка, підступив до Кам'янця; Дорошенко ж тим часом у спілці з татарами розгромив під Батогом поляків та козаків Ханенка. В серпні турки взяли Кам'янець і, повернувши на північ, наблизилися до Львова й почали його штурмувати. При тому Дорошенко з козаками підходив навіть під Крехівський монастир, що тоді майже один на всю Галичину ще дотримувався православної віри. Налякана виступом турків, Польща пішла із султаном на згоду й за Бучацькою умовою 7 жовтня 1672 року віддала Туреччині Поділля і зреклася України, визнавши її за Дорошенком, себто незалежною від Польщі. Підлеглість своїм одвічним ворогам-бусурманам була огидна кожному українцеві, не сприймав її й Дорошенко; і коли він пішов під турецьку зверхність, то лише з тим, щоб зберегти Україні волю. Як тільки заміри Дорошенка здійснилися, і він вивернувся з-під Польщі, негайно ж спорядив до Москви послів сказати, що охоче передасть свій край під російського царя, якщо там буде така ласка прийняти його землю на підставі умов із Богданом Хмельницьким.

Цар пристав на пропозицію Дорошенка, і скликаний із приводу цього Земський собор ухвалив приєднати всю правобічну Україну. Але того не сталося, з одного боку, тому, що Польща, як тільки турки вийшли за Дунай, знову почала домагатися влади над Україною; з другого ж боку, тому, що на Лівобережжі, замість невідомо за що засланого до Сибіру Дем'яна Многогрішного, вже був обраний новий гетьман Самойлович, і він через своїх посланців умовив царя не брати Дорошенка під свою руку, а краще затвердити гетьманом обох берегів Дніпра його, Самойловича, обіцяючи не вимагати для України окремих прав, як на цьому наполягав Дорошенко.

Московський уряд визнав Самойловича гетьманом усієї України і звелів Ромодановському йти з військом і допомогти своєму ставленику забрати Правобережжя. Спільники, переправившись через Дніпро, опанували Каневом та Черкасами й почали переманювати на свій бік правобережні полки. Дорошенко хотів іще позмагатися, але український люд і козаки відсахнулися од нього. Торішнє перебування турків на Україні переконало всіх, що Дорошенко продався бусурманам, а

перебудова в Кам'янці костьолів на мечеті страшенно вразила всіх і ще більше відвернула од нього населення. За якийсь час усі правобережні полки визнали гетьманом Самойловича, а Дорошенко залишився тільки з Чигирином та кількома тисячами козаків.

На 15 березня в Переяславі зібралася рада з представниками від усіх полків, і вона проголосувала за гетьмана Самойловича та за російську зверхність. Туди ж прибув і Ханенко; зрікшись свого гетьманства, якого, власне, вже й не мав, він передав свою булаву Самойловичу разом із рештою артилерії. Клейноди були надані Ханенкові од польського короля через посланців Війська Запорозького, й запорожці вважали їх своєю власністю; гармати ж та коні до них теж були їхні; й вони, зачувши про події в Переяславі, стали вимагати від нового гетьмана, щоб він прислав гармати, коней та клейноди на Січ, але Самойлович знехтував цими вимогами й одразу ж позбувся підтримки в низового козацтва.

Тим часом славний Сірко, опинившись року 1672-го на волі, з початку наступного року знову був обраний кошовим отаманом на Запорожжі, а тієї ж весни, не беручи участі в боротьбі Самойловича з Дорошенком, повів своїх козаків на турецькі міста Аслам та Очаків і, здобувши їх, поруйнував; наприкінці ж літа він ходив на Муравський шлях, вистежив там татарський загін, що хотів пограбувати Слобідську Україну, розгромив його й захопив багатьох татар у бранці. Коли після цієї щасливої перемоги над ворогами Сірко повертався на Січ, то мало сам з усім своїм товариством не дістався в полон. На запорожців наскочила ціла орда татар у 8000 коней, оточила їх у степу й три дні тримала в облозі. Врешті мужній ватажок козаків розгромив бусурманів і пробився з товариством на Січ. А за місяць славний невсипущий лицар опинився із запорожцями за Бугом, захопив Тягиню, спалив її і спустошив Буджак аж до Білгорода.

Глава 59. Лжецаревич Сімеон у Січі

Скуштувавши сибірського заслання, Сірко став вороже якось дивитися на російську зверхність і, дізнавшись, що Дорошенко хотів скоритися Самойловичу, відраїв йому це робити; на початку ж року 1674-го на Січі сталася подія, що ще дужче розсварила Сірка з московським урядом. Ще коли він ходив під Тягиню, на Запорожжя прибув із кількома донськими козаками молодий парубок, що звав себе сином царя Олексія Михайловича Сімеоном. Він розповідав, начебто його за наказом батька було ув'язнено й заслано до Соловецького монастиря за те, що він ударив свого діда з боку матері - Милославського. Тому, мовляв, він, рятуючись од неволі, і втік із монастиря на Січ, сподіваючись, що козаки дадуть йому притулок.

Прибувши на Січ, Сірко довго умовляв невідомого гостя сказати правду і, боячись бога, не дурити Війська Запорозького; але той божився, що каже правду. Щоб вивірити парубка, Сірко підмовив січового пан-отця допитати його, як на духу, про те, хто він; коли ж гість і на сповіді перед хрестом присягнув, що він справді син московського царя, то Сірко повірив усьому, що зайда розповідав, і повірив так, що ніхто не міг заронити в його душу сумнів. Тому парубок залишився жити на Січі, й товариство, з наказу Сірка, поводилося з царевичем дуже чемно й добре годувало його.

Невдовзі після того Сірко спорядив перший після тривалої перерви похід запорожців чайками на море, хоч, на жаль, з історії невідомо, куди саме плавали козаки і що вони з того мали. На початку березня 1674 року Сірко знову вже був на Запорожжі, а за кілька днів туди прибули царські посланці Чудинов та Щоголєв із наказом захопити самозванця Сімеона й привезти його до Москви. Сірко зустрів росіян урочисто, але тільки-но зайшла мова про царевича, він сказав, що вірить йому, а не посланцям. 12 березня Сірко скликав раду, й на ній царські посли передали кошовому царську грамоту з проханням видати їм самозванця; в ній же запорожців запевняли, що царевич Сімеон прожив на світі всього чотири роки й давно помер. Коли текст зачитали, то Сірко не повірив, запідозрюючи, що грамота підроблена боярами. Вклонившись раді, він сказав: “Отамани-молодці, й ви, панове товариство, Військо Запорозьке Низове! Коли ж воно у нас бувало, щоб ми видавали когось, хто приходив на Січ шукати собі притулку? Як цього одного видамо, так Москва всіх нас по одному розволоче! Цей хлопець не злодій, і не харциз, а певний царевич!”

Після промови кошового козаки з обуренням стали вигукувати, що бояр треба втопити, бо вони хочуть обдурити військо. На майдані зчинився такий гармидер, що самому ж Сіркові довелося заспокоювати запорожців, аби пожаліли його, кошового, й не топили послів.

Цей випадок показує, як Сірко обстоював давні запорозькі звичаї про волю всякого, хто приходив на Січ. Так само він учинив і в іншому випадку, коли того ж року захопив Дорошенкового посланця Івана Мазепу, що віз листа до великого візира султана: він не видав його ні Самойловичу, ні боярину Ромодановському, незважаючи ні на які їхні вперті домагання.

На цій же раді Сірко звертався до товариства із словами: “Пошлемо сказати Дорошенкові, щоб не віддавав клейнодів Ромодановському, бо в Ромодановського така правда: як одібрав клейноди в Юрка Хмельниченка, то не оддав нам, Війську Запорозькому, - то так і тепер зробить!”

Після ради Іван Сірко ще довго приватно розмовляв із Чудиновим, дорікаючи московському урядові й бояринові Ромодановському за всякі кривди на Україні й за те, що Ромодановський, пообіцявши йому в листі царську милість, згодом, коли Сірко, повіривши на слова, поїхав до нього, - віддав його в неволю.

Врешті всі наради й розмови скінчилися на тому, що Сірко того ж місяця вирядив царських послів із Січі; до Петра Дорошенка ж од усього Війська Запорозького послав представником Степана Білого з 25 товаришами, щоб умовити його не віддавати неньки України, “під неправдиву, як він казав, московську зверхність”, а спільно із Самойловичем обстоювати її од усіх сусідів.

Коли Чудинов прибув у Переяслав до Ромодановського й розказав про події на Січі, той зараз же послав у Мерефу наказ арештувати дружину й дітей Івана Сірка й перевезти їх у Переяслав. Це було новим злочином проти кошового, бо, виряджаючи Чудинова із Січі, він послав до Москви своїх козаків спитати самого царя, чи син його той хлопець, що пробуває на Запорожжі, чи він справді самозванець; і як тільки дістав од царя потвердження, що то не син царя, то зараз же вислав самозванця під вартою до Москви, де його 17 вересня 1674 року було покарано на смерть.

Під впливом запорозьких послів Дорошенко відмовився скоритися Самойловичу й почав оборонятись од нього й од московського війська, та тільки сила його була незначна, і 9 червня його було розбито, а рідний брат Андрій дістав поранення. Не маючи порятунку, Дорошенко знову написав

листа до султана й кримського хана, прохаючи, що коли за два місяці не нададуть йому допомогу, то він змушений піддатись цареві.

Глава 60. Напади запорожців під проводом Сірка на татар

У серпні 1674 року турки прийшли допомагати Дорошенкові й опанували Поділля й Брацлавщину, а кримський хан рушив Муравським шляхом на Лівобережну Україну. Самойлович та Ромодановський, дізнавшись про те, зараз же відступили на східний бік Дніпра, і Дорошенко знову почав переманювати до себе правобережні полки.

Сірко, хоч і був душею з Дорошенком, та одвічні традиції Війська Запорозького не дозволяли йому допомагати бусурманському голдівникові. Він скористався з того, що татари перебували на півночі, й, напавши на залишений Крим, завдав йому такої шкоди, що хан зараз же повернувся з України назад. Покинув Дорошенка й Калга-Салтан, що був при ньому, і, захопивши на Правобережжі багатий ясир, погнав невольників до Криму. Сподіваючись на зустріч, Сірко засів із запорожцями біля Гаванського перевозу, й коли татари почали перебиратися, він упень розгромив їх, визволив бранців, захопив увесь татарський табір і послав Самойловичу як доказ цієї перемоги намет самого Калги-Салтана у дарунок.

Повернувшись із-під Тавані, Іван Сірко пішов за Буг, розбив там чималу татарську орду й визволив 1000 невольників, яких татари гнали в Очаків, а у вересні знову напав на Перекоп і, пробившись у Крим, багато спалив татарських улусів і визволив невольників-християн.

Польський король Ян Собеський, що кілька років вже воював із турками, був надзвичайно вдячний Сіркові за його напад на татар. Він кілька разів присилав на Січ посланців із подарунками й подякою Війську Запорозькому із проханням до Сірка виступати спільно з поляками проти ворогів Христа. Сірко зустрічав прихильно королівських посланців, але од походів ухилявся, бо в такому разі йому довелося б воювати проти Дорошенка, що захищав Україну від Польщі. Тим часом зносини короля із Сірком дуже бентежили російський уряд, а Самойлович користувався ними, щоб раз у раз подавати цареві доноси на Сірка, доводячи, що той прагне стати гетьманом України під рукою польського короля.

Обурений нападами запорожців на підвладних турецькому султанові татар та на турецькі міста, султан Магомет IV вирішив покінчити із запорожцями так, щоб і сліду од них не залишилося. Він не міг далі терпіти, щоб якась жменька людей перешкоджала йому здійснювати широкі плани. Але перед тим,

як іти на Запорожжя зі зброєю, він, за народними переказами, хотів спробувати прихилити їх до себе доброю волею і начебто послав на Січ такого листа:

“Султан Махмуд IV козакам запорозьким. Я, султан, син Магомета, брат сонцю й місяцю, нащадок і ставленик Бога, володар царств Македонського, Вавілонського, Єрусалимського, Великого й Малого Єгипту, цар над царями, державець над державцями, надзвичайний лицар, якого ніхто не переможе, невсипущий охоронитель гробу Ісуса Христа, оборонець самого Бога, надія й утіха мусульманів, страж і великий заступник християн, - наказую вам, запорозькі козаки, склонитись під мою руку з доброї волі без ніякого змагання, і мене вашими нападами не обурювати. Султан турецький Махмуд Четвертий”.

Іван Сірко й усе січове товариство немовбито дуже глузували із султанського листа й на раді склали таку одповідь султанові:

“Ти шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар, коли ти голим тілом їжака не вб'єш? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не вартий ти синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею й водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого й Малого Єгипту свинар, арм'янська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіяка, самого гаспида нащадок і всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобилячий хвіст, різницька собака, нехрещений лоб - хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!

Числа не знаєм, бо календарів не маєм, місяць на небі, год у книжці, а день у нас такий, як і в вас, поцілуй же в... нас!

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім Кошем запорозьким”.

Такого листа справді міг скласти якийсь завзятий козарлюга, хоч би й Іван Сірко, а тільки щоб його справді було надіслано султанові од Війська Запорозького, то того ні в якому разі не могло бути, бо всі історичні документи впевняють нас у тому, що в своєму листуванні Військо Запорозьке завжди було обережне і ввічливе й писало не простою мовою, а дуже кучеряво.

Чи були справді такі листи, чи ні, а тільки ще восени 1674 року султан прислав із Стамбула в Крим на кораблях 15 000 яничар і звелів хану, взявши до війська й усю татарську орду, йти на Запорожжя, зруйнувати Січ і вигубити всіх запорожців до ноги.

Добре знаючи запорозькі звичаї, хан після наради з мурзами підступив до Січі саме на Різдвяні свята, коли запорожці

звичайно гуляють. Татари наблизились нишком серед ночі. Захопили на бекеті за кілька верст од Січі п'яних вартових і мордуванням змусили виказати, що хоч січова брама на ніч і замикається, та в Січ можна зайти потай через пролаз, яким запорожці ходять до річки по воду. Зрадівши таким відомостям, хан звелів турецькому паші вести своїх яничар через той пролаз і вчинити на Січі різанину; сам же з ордою підступив із поля, маючи на думці добивати запорожців, які тікатимуть із Січі.

Паша звелів туркам пролазити в Січ по одному і чекати од нього знаку до початку бою. Та тільки він помилився: усі яничари не вмістилися в Січі, поза стіною ще лишилося 1500 душ; та й сам паша не зміг уже пролізти в Січ; а тим часом запорожці помітили незвичних гостей, збудили Сірка, і той зразу ж звелів козакам палити з вікон із рушниць. Перші ж постріли підняли на ноги всі курені. З вікон, мов горох, полетіли в яничарів кулі. Половина запорожців тільки й знала, що набивала рушниці та передавала тим, хто стояв біля вікон, так що пальба не вщухала ні на хвилину. Яничари не зразу опам'яталися, що треба стріляти, та й стріляти їм за тіснотою було незручно. Частина турків кинулася тікати, та, давлячи один одного, щільно запакувала пролаз своїм трупом, і вже ніхто не мав сили ні зайти в Січ, ні вийти з неї, а запорожці тим часом били та й били яничарів із рушниць, аж доки всі вулиці поміж куренями вкрилися купами турецьких тіл, живих же яничарів дуже порідшало; тоді Сірко наказав товариству хапати списи та шаблі й добивати ворогів зручною зброєю. Доки встало сонце, в Січі полягли від зброї запорожців майже всі 13 500 яничарів, що вмістилися в ній; тільки невеликий загін турків козаки помилували й забрали в полон.

Хан, стоячи за стінами Січі, довго чекав, коли ж то вибігатимуть запорожці із Січі; а як утікачі, перелізши через стіни, сповістили йому про те, що сталося, то він скрикнув: “Сірко - шайтан, а не людина!” - і, мов навіжений, кинувся з усією ордою назад у Крим.

Через мерзлу землю неможливо було ховати вбитих, та й самі трупи попідпливали кров'ю і змерзлися цілими купами так, що, за наказом Сірка, запорожці, щоб позбутися мертвих тіл, рубали яничарів на шматки й, витягши їх із Січі на річку, спускали в ополонки. Майже цілий тиждень довелося вовтузитися з трупом та вичищати й обмивати Січ, бо всі курені й навіть церква були заплямовані турецькою кров'ю. Після того, як усе було впорядковано, січові панотці одправили перед усім товариством урочисту службу.

Військо Запорозьке разом зі своїм незмінним кошовим Іваном Сірком було дуже обурене таким несподіваним, як казав отаман, зрадливим нападом на Січ. Щоб помститися ханові, Сірко по весні скликав на Січ 20 000 козаків і виступив із ними потай у похід на Крим.

Недалеко Січі Сірко перевіз військо за Дніпро й повів його не на Перекоп, як звичайно, а до броду на Гнилому морі, що його добре знали втікачі з татарської неволі. Запорожцям пощастило зненацька вскочити в Крим, і вони блискавкою впали на татарські міста Ак-Мечеть (Сімферополь) та Бахчисарай. Хан ледве встиг утекти в гори і вже звідтіля почав скликати до себе орди; більшість же його скарбів та частину гарему запорожці захопили у свою власність.

Мабуть, про цей славний наскок Сірка на Крим і співається в пісні:

Ой, як крикнув же та козак Сірко
Та на своїх же, гей, козаченьків:
“Та сідлайте ж ви коней хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!”
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та вдїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж гадали,
Що то орли та з Січі втітали,
Аж то військо та славне запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі
виїжджало.
Та ми ж думали, та ми х гадали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж
гадали,
Та що над степом та сонечно сяє,
Аж то військо, та славне запорозьке,
Та на вороних конях у степу
виграває.
Та ми ж думали, ой, та ни ж
гадали,
Що то місяць з степу, ой, зісходжає,
Аж то козак Сірко, та кэзак же
Сірко
На битому шляху татар оступає.

Визволивши з неволі велика силу земляків і захопивши в неволю багато знатних татар, запорожці, обтяжені здобиччю, пішли назад до Гнилого моря та ледве встигли завчасу, бо хан, зібравши орду, напав, було, вже на запорозьку залогу, що обороняла брід.

Одбившись од татар, Сірко перейшов з усім військом та ясирем Гниле море й, наблизившись до Чорної долини, зупинився, щоб попасти коней. Тут на спочинку Сірко почув, що не всі визволені з Криму українці радіють тому; чимало й таких, що вже побусурманилися або мають дітей од бусурманів і шкодують за Кримом і кленуть запорожців за те, що ведуть їх на Україну. Та звістка тяжко вразила Сірка, і в голові його постало гостре питання:

“Як мусить жити далі Україна, коли діти так легко її забувають і перекидаються не тільки на ляхів та московців, а навіть на ворогів Христа - бусурманів”. У запалі він задумав помститися зрадникам і дати науку іншим. Суворий кошовий звелів зібрати всіх визволених до гурту - їх було біля 7000. Тоді він сказав, що нікого не приневолює вертатися на Україну; всякому вільно йти, куди він хоче. Почувши те, бранці поділилися, й біля 3000 побусурманених українців, покинувши запорозький табір, пішли назад до Криму. Діждавши, доки вони зайшли за кряж, Сірко одібрав кількасот наймолодших козаків (щоб загартувати молоде серце) і звелів їм сісти на коней, наздогнати перевертнів і повистинати всіх до ноги; сам же повагом поїхав слідом, щоб вивірити, як виконають його наказ. Коли він доїхав до Чорної долини, рясно вкритої покривавленим трупом, то його взяв жаль, і в задумі він мовив: “Простіть мені, брати мої! Але ліпше вам спати тут до страшного суду господнього, аніж розплоджуватись у Криму на безголів'я рідній вашій землі, а собі без святого хреста на вічну погибель!”

Повернувшись із визволеними християнами і 6000 захопленого бусурманського полону, Іван Сірко частину бранців послав Самойловичу, а решту лишив на Січі, щоб взяти за них із Криму викуп. І, справді, незабаром він дістав листа від хана з проханням відпустити полонених татар на волю за оплату.

Віддаючи бранців, Сірко переслав з ними ханові в Крим ухваленого радою 2 вересня 1675 року довгого листа, у якому докоряв ханові за зрадливий напад на Січ. У тому посланні містяться дуже цікаві згадки про давніх запорозьких лицарів та про події, які з інших джерел нам не відомі.

Глава 61. Друга руїна України

Року 1675-го Самойлович разом із російським військом знову пішов на Правобережжя й оточив Дорошенка в Чигирині, та той не піддався, а тим часом йому на поміч встигли турки, взяли Ладижин та Умань, що перебували на московській стороні, й увесь люд із тих міст погнали в неволю. Обороняли ті міста й дві сотні запорожців, які також дісталися чужинцям.

Восени 1675 року турки покинули Україну й рушили за Дністер, та з того не стало легше, бо польський король Ян Собеський задумав скористатися відсутністю їх і повернути Україну під владу корони, а для того він набрав чимале військо й кинувся пустошити українські землі ще гірше, ніж татари. Люд, який уже 20 літ переходив із Правобережжя на Лівобережжя, тепер посунув за Дніпро тисячами й десятками тисяч. Такому переселенню дуже сприяв Самойлович, який гадав, що це зменшує силу гетьмана Дорошенка.

Занепад і руїна України важким тягарем давили душу Сірка. Все життя він бився за волю рідного краю і з розпукою в серці бачив тепер, що вся його праця не дала щастя Україні й не зрятувала Правобережжя од повної руїни. Цей занепад Військо Запорозьке обмірковувало на своїй раді разом із ксшовим і вирішило, що коли вже неможливо зберегти незалежність, то треба хоч з'єднати обидві частини під рукою одного державця, щоб позбутися розбрату поміж себе й колотнечі. З московськими воєводами було тяжкэ й нудно, а проте жили там люди, мали що їсти і множилися; на Правобережжі ж, у боротьбі з поляками, турками та росіянами майже ніхто не доживав свого віку: всі або гинули од ворожої зброї, або кінчали своє життя в неволі. Україна вкрай стомилася від нерівних змагань і благала дати їй спокій. Через те рада погодилася з російською зверхністю і, щоб прихилити до того Дорошенка, Іван Сірко з полком запорожців восени 1675 року поїхав до гетьмана в Чигирин. Той зустрів кошового за містом дуже урочисто, як отамана Війська Запорозького й відомого на весь світ лицаря. Обидва козаки гірко плакали над долею рідної неньки України і завершили свою нараду тим, що Дорошенко в присутності свого війська склав присягу на підданство російському цареві, й частину своїх клейнодів, а саме - булаву й корогву, доручив Сіркові передати Війську Запорозькому.

Про цю подію Івін Сірко зараз же сповістив російський уряд, висловлюючи в листі надію, що цар зустріне Дорошенка з батьківською ласкою і захистить Україну своїм військом од усіх

ворогів: татар, турків та поляків так, щоб сплюндровані міста й села України знову залюднилися і втішалися своїми вольностями.

Вчинок Дорошенка й Сірка виявляє, що обидва ці щирі оборонці української незалежності розуміли, що Правобережжя добралося вже до краю, бо немає вже сил воювати, і що для подальшої боротьби на якийсь час потрібний спокій.

Підданством Дорошенка російському цареві вони мали надію зробити неможливими напади на Правобережну Україну Самойловича з російським військом, та тільки це було не на руку ставленику Москви - він хотів знищити Дорошенка, щоб самому бути єдиновладним гетьманом, і через те, довідавшись про Чигиринську подію, він через посланців застеріг царський уряд, що та присяга не щира - то лише лукаві заходи Сірка й Дорошенка проти нього - Самойловича.

Під впливом цих наклепів Олексій Михайлович послав Дорошенкові грамоту з вимогою, щоб той їхав у Батурин і там присягнувся перед Самойловичем і боярином Ромодановським, та на це гетьман, пам'ятаючи долю Сомка і Многогрішного, не пристав, так що й підданство Дорошенка Росії неначе й не вийшло.

На початку року 1676-го на Січ прибули посланці нового російського царя Федора Олексійовича, щоб прийняти од запорожців присягу. Сірко й Військо Запорозьке присягнули, й до того ж Сірко знову просив, щоб цар заступився за Дорошенка.

На початку ж року 1676-го турецький султан, почувши про присягу Дорошенка цареві, звелів татарам напасти на Україну.

За часів кошового отамана Івана Сірка на Запорожжі дуже добре були упорядковані в степах бекети з “хвигурами”, так що на Січі завжди знали про пересування татар, і Сірко не давав їм змоги переходити запорозькі землі. Тому вороги обминали свої давні шляхи, а рушали на Україну через Очаків поза Бугом. Так було й цього разу: виконуючи наказ султана, татари напали на Поділля й Волинь і почали забирати людей у неволю, та Сірко невдовзі дістав про те звістку й, перейшовши з кількома полками запорожців за Буг, розгромив багато татарських загонів, а бранців повизволяв.

Коло того часу польський король справді звертався до Сірка з пропозицією, щоб той згодився бути гетьманом Правобережжя під його рукою, та отаман відмовився, щоб не зчинити ще більшого заколоту на Україні.

Як тільки на російському престолі сів цар Федір Олексійович, Самойлович зараз же засипав його доносами на Дорошенка та Сірка й почав лагодитися до походу на Чигирин. Дорошенко ж

надіслав на Січ листа, в якому з великим жалем та смутком розповідав, до якої руїни дійшла ненька Україна, що там, де за часів Богдана Хмельницького пишалися заквітчані садками міста й села, тепер бовваніють самі почорнілі димарі.та виють голодні собаки. Церкви божі, писав Дорошенко, попалені, а де й лишилися цілі, то стоять порожні, бо нема кому, нема й для кого службу правити; лани позаростали будяками, й веселий край обернувся на пустку. В усьому тому, писав далі Дорошенко, винен “Сарданапал” Самойлович, що гетьманувати любить, а з пуховиків не хоче вилізти, щоб узятися за зброю та обороняти рідну землю від кримських вовків.

Коли цього листа зачитували перед січовою радою, то всі запорожці, як один, плакали; тоді ж вони одписали гетьманові, що будуть на його боці, бо “Попович” (Самойлович), збираючи полки на Чигирин, намислив богопротивне діло.

Довідавшись про постанову ради, Самойлович зараз же послав доноса цареві, а на Січ передав листа, в якому вимагав, щоб Військо Запорозьке видало йому клейноди й грамоти, які там дістали від Дорошенка, та щоб запорожці в міста не приходили й ніяких замішань на Україні не чинили. Разом із листом Самойловича на Січ було привезено ще й послання російського уряду, в якому містилася вимога, щоб Сірко залишив Січ та їхав жити до сім'ї на Харківщину.

Ще й не дослухавши тих листів, запорожці почали гукати, що ніколи клейнодів не віддадуть, бо це споконвіку січові скарби, а Сірка не відпустять до московського боярина. Після ж ради Кіш написав Самойловичу, дорікаючи за те, що робить наклепи на запорожців цареві; маючи багато війська, він ні Дорошенка за лихої години не рятував, ні Умані та Ладижину проти турків не подав помочі. Про клейноди запорожці повідомляли, що з тих часів, як козаччина почалася на Дніпрі й перші гетьмани жили за порогами, то й клейноди військові на Січ були державцями давані. Наприкінці запорожці заявили, що гетьман даремно зве запорожців свавільниками - “коли б запорожці не віддавали свого життя за Україну, то вже б давно серед неї татарські кочовища завелися б; свавільник же сам Самойлович, бо цар подарував Війську Запорозькому у власність Переволочанський перевіз, а гетьман царську грамоту про те заховав у свою кишеню”.

Доручаючи листа посланцям, Іван Сірко сказав їм переказати боярину Ромодановському, що він ні до нього, ні до Харківщини не поїде, бо не хоче знову опинитися у Сибіру.

Як видно з листа, за часів Сірка Військо Запорозьке не тільки “про око” визнавало владу російського уряду й гетьманську

особу, насправді ж воно дотримувалося права не виконувати тих указів, які порушували запорозькі давні звичаї або обмежували права козацтва.

Після того, щоб прискорити кінець пануванню Дорошенка, Самойлович зі своїми полками перебрався на правий бік Дніпра, прямуючи на Чигирин, і туди ж із російським військом виступив боярин Ромодановський. Дорошенко не мав ніяких засобів, щоб оборонятись од такої великої сили, й у вересні 1676 року вийшов із Чигирина у табір Ромодановського і склав у присутності Самойловича решту своїх клейнодів, що не була віддана Сіркові.

Раніше, ніж зробити це, Дорошенко випросив собі спокійне життя, але лишити його на Україні здавалося незручним - гетьмана вивезли до Москви, протримали там кілька років у почесному арешті, призначили потім воєводою до Вятки, й нарешті року 1682-го йому було подароване село Ярополче Волоколамського повіту, на Московщині, де він року 1698-го помер, далеко од свого рідного краю.

Не подавши Дорошенкові вчасно допомоги, турецький султан все-таки не хотів зрікатися західної України й восени 1676 року вислав за Дністер своє військо. Польський король хоч і вийшов йому назустріч, та мусив незабаром замиритися, віддати знову Поділля, Брацлавщину, південну Україну й Запорожжя, чиї землі, таким чином, юридичне перейшли під протекцію султана.

Запорожці й під час цього приходу турків і татар на Україну чинили їм усякі перешкоди. Сірко бив їх на перевозах через річки, та тільки його сила порівняно з турками та татарами була дуже мала і не могла зарадити королеві.

Тепер на Правобережжі з'явилося два зверхники - Росія й Туреччина. Але султан не хотів нічим ділитися і намагався силою відвоювати Чигиринщину. На початку року 1677-го, збираючись походом на Чигирин, щоб мати на Україні гетьмана зі своєї руки, він звелів вивезти із Стамбульської в'язниці Юрася Хмельниченка й проголосити його втретє гетьманом України.

Весною Юраська доставили морем у Крим, а звідтіля, наступаючи з турецьким та татарським військом на Україну, він наблизився до Запорожжя й прислав на Січ посланців, умовляючи через них одвойовувати Україну од поляків і московців. Але запорожці не послухали послів Хмельниченка, і Сірко не поїхав на побачення з Юрасем, як той вимагав. Проте тепер, коли Дорошенка на Україні вже не було, а разом із ним була страчена й надія на незалежність, запорожці вирішили зовсім не брати участі у війні Туреччини з Росією, а обстоювати лише свої власні права й інтереси й перш за все просити турків

вернути на Запорожжя тих січових товаришів, які були захоплені в Умані та Ладижині.

Цих своїх замірів Сірко не виявляв і весною того ж року їздив за наказом царя у Батурин радитися із Самойловичем та Ромодановським про те, як обороняти Україну од турків. Що було сказано на тій раді, невідомо, а тільки повернувшись на Січ, Сірко мовив товариству такі слова:

“Цар та гетьман тільки підманюють мене листами; покладатись же на них неможливо - треба самим про себе дбати!”

Ромодановський хотів, було, для оборони Кодака поставити туди російську залогу, та Самойлович одраїв те робити, щоб не дратувати запорожців. Усю весну Сірко, незважаючи на гетьманські накази, не мав сутичок ні з турками, ні з татарами, сподіваючись визволити так запорозьких бранців із неволі. Самойлович же брав те на зраду і щоразу писав Сіркові докірливі листи.

Літом 1677 року турецьке військо, сплюндрувавши все по дорозі, привело Хмельницького під Чигирин, та в серпні їх було там розгромлено, і турки й татари одійшли за свої кордони.

Скинувши одного супротивника Дорошенка, Самойлович усе думав, як би позбутися й другого оборонця незалежності України - Сірка, й послав цареві доноса, неначеб той сам хоче бути гетьманом Правобережної України й схиляється до згоди із кримським ханом та турецьким султаном. З приводу того доносу 11 грудня 1678 року на Січ прибув царський посол, а наступного дня і ханський посланець, прихопивши із собою на обмін запорозьких бранців.

Скликавши товариство на раду, Сірко запросив у коло царського посланця і, дістаючи з його рук царську грамоту, звелів прослати перед собою на землі, підклавши шапки, військову корогву, поцілував грамоту в печать, поклав собі на голову й передав судді Кудлаю, той підніс її писареві, наказавши читати вголос, щоб було все товариство. Вислухавши грамоту, запорожці кланялися й дякували цареві за ласкаве слово. Все це так робилося за давнім звичаєм.

Тоді Сірко попросив посла сказать про діло. Той хотів одкласти все на завтра, але, примушений Сірком говорити, мовив:

- Відомо вам, що великий государ вас, отамана і все Військо Низове, держав у своїй милості й жалуванням дарував і тепер жалує, наказував нам під час походу бусурманів на Чигирин іти зі своїм військом проти ворогів, а ви не тільки не пішли під Чигирин, а навіть коли кримський хан тікав до Дніпра, не вдарили на нього. Через що так вчинили?

На цю промову, переказуючи скорочено, Сірко одповів так: “Під Чигирин ми не ходили через те, що війська на Січі було обмаль, та ще й через те, що турки й татари мали думку раніше, ніж на Чигирин, іти на Січ, та, добувши її й зміцнивши, засісти в ній. Та й через те ми змирилися з ханом, щоб тим часом продати йому татарських бранців та щоб козакам було вільно виходити на море й на річки по рибу. Кілька разів писали ми Івану Самойловичу, щоб пустив із міст до нас козаків та припасу прислав нам, а гетьман і козаків не пустив і запасу не дав, через що запорожці змушені були харчуватися самою тільки рибою; коли ж ми змирилися з ханом, то за татар беремо великий викуп і по сіль у Прогної без перешкоди ходимо; якби ж ми з ханом не замирилися, то всі померли б з безхліб'я. Б'ємо чолом великому царю, щоб наказав гетьману прислати Полтавський полк, тоді ми по весні, як тільки припаси пришлете нам, розмиримося з ханом і підемо на Крим війною”.

Проте всі звинувачення Сірка у зраді цареві треба вважати цілком безпідставними, бо за два місяці після того він уже сповістив Самойловича й царя про те, що турки й татари лаштують новий похід на Україну, а на початку літа, коли турки й татари вже йшли на Чигирин, Сірко виплив із товариством байдаками в лиман і біля устя річки Корабельної атакував і потопив кілька турецьких галер, що везли припас війську, а після того поплив у річку Буг і спалив там збудований турками міст, зруйнував заставу й, погромивши бусурманів, визволив чимало невольників, а декілька татарських загонів примусив повернутись у Крим.

Глава 62. Остання руїна Правобережної України

Все-таки шкода, що завдав її туркам Сірко, не спинила їх - влітку вони оточили Чигирин і почали брати його штурмом. Самойлович та Ромодановський хоч і перейшли через Дніпро й навіть пробилися до міста, але не насміли вдарити на турків усією силою, й бусурмани після кривавого бою з колишнім Середнянським полком Дорошенка опанували нижнім містом. Після того Ромодановський звелів підпалити Чигирин з усіх боків, висадити в повітря верхнє місто й замок порохом, 12 серпня залишив разом із Самойловичем Чигирин, зник за Дніпром; тоді турки докінчили руїну столиці гетьманів Богдана Хмельницького та Дорошенка й вирізали тут усю людність до ноги. Покінчивши з Чигирином, турки кинулись на Канів та інші міста Чигиринщини. Жахнувшись із долі Чигирина, люди почали тікати за Дніпро, покидаючи своє добро й господарство. Самойлович сприяв тому, щоб Правобережжя стало пустелею; і хто не втік за Дніпро своєю волею, тих він видворяв силою з осель і переганяв на східний бік Дніпра у свою Гетьманщину.

Ту нещасливу годину, той “Згін”, коли батьки втратили дітей, а діти - батьків, довго пам'ятали українські люди, згадуючи те навіть у піснях:

Віють вітри все буйнії,
Ідуть дощі все тучнії,
Землю зворушають,
Травою устилають,
А квітками украшають.
Та йдуть люди-поселяне,
Все з дочками та з синами,
Покидають грунти свої,
Преславнії вжитки
І превтішнії пасіки.
Та чогось луга потемніли,
Наші поселяне посмутніли,
Засмутилася птиця,
Що назад воротиться
На свої прежні вжитки.
Уже весна - Дніпр широкий,
Перевози скрізь глибокі,
А зелені діброви ключі попускали.

Звістка про зруйнування Чигирина, Канева й інших правобережних міст тяжко вразила Військо Запорозьке, а найдужче старого кошового отамана Сірка. Іван Дмитрович був щирий син своєї неньки України. Він любив рідний край дужче за власне життя; за нього увесь вік воював, за нього не знав ні спочинку, ні покою, за нього легковажив життям. Він мріяв бачити вільними і ні від кого не залежними не тільки Запорожжя, а й усю Україну й завжди ставав ворогом того, хто хотів накласти руки на волю людей або поступався його правами, як Брюховецький та Самойлович. З усіх державців, що були сусідами України, він віддавав перевагу російському цареві, як одновірному, і, справді, служив йому чесно, а проте не хотів поступитися найменшою крихтою прав Запорожжя й України, добутих мечем за часів Богдана Хмельницького. Він любив Дорошенка, бо той теж боронив права України, а якщо Сірко коли й ставився до нього неприхильне, то тільки тоді, коли Дорошенко дозволяв уступати на Україну війську одвічних ворогів - бусурманів. Він умовив Дорошенка відцуратись протекції султана й покластися на оборону царя, і ось тепер, коли російське військо так легко, майже без бою, віддало Правобережжя на поталу туркам, Сірко почув себе винним у цій події - винним і перед Дорошенком, що пішов у неволю, й перед сплюндрованою Україною. Це почування насіло на нього важким тягарем і за рік звело лицаря в домовину.

25 вересня року 1678-го Сірко послав Самойловичу від усього Війська Запорозького довгого листа, дорікаючи йому за те, що, ворогуючи з Дорошенком, він забув про долю козацької неньки-України і спустошив її, а коли прийшли турки, то не зумів заступитися за неї. Між іншим, він писав: “Скажи ж тепер, пане Самойловичу, яку послугу ти зробив батьківщині, що Дорошенка в неволю вічну загнав, Чигирин з усією Україною сьогобочною стеряв, річкам крові християнської пролитися допустив і після того став зватися гетьманом обох сторін Дніпра?”

Помстившись на Україні за її прихильність до Росії, турецький султан хотів одплатити запорожцям за всі їхні повсякчасні шкоди. З тією метою він наказав поновити свої фортеці Аслам та Кизикермен і збудувати на острові Тавані ще й третю і між тими фортецями перетяти Дніпро ланцюгами із дзвониками, щоб запорожцям уже ніяк було випливати в лиман та Чорне море. Та, на щастя запорожців, ними ще керував Сірко. Він одразу збагнув небезпеку й, скликавши на початку 1679 року 15000 козаків, напав на ті міста, доки вони не були ще до ладу риштовані. Розігнавши татар, що утримували турецькі міста з

боку Січі, впень розгромив шість полків яничарів, які обороняли міста, захопив у полон велику силу робітників і самого Мустафуагу, що керував турецьким будуванням.

Султан не міг пробачити за той напад і весною 1679 року послав Дніпром нове військо, щоб зруйнувати Січ. Коли турки водою й берегом наближалися до Базавлука, Іван Сірко, не маючи надії дати відсіч, перенісся з Кошем та церквою на острів Лебедиха, а сам вийшов назустріч туркам до Базавлука. Побачивши чимале запорозьке військо, турки не наважилися переходити річку й повернули назад на південь.

Коли звістка про те, що Січ в небезпеці, дійшла до Самойловича, він послав Сіркові листа, сповіщаючи, що як треба, то він охоче допоможе запорожцям, але Сірко з Військом Запорозьким 6 квітня одписав йому так: “Якщо ваша вельможність маєте турбувати вашу особу так, як турбували для Ладижина, Умані, Чигирина й Канева, то ліпше вам зостатись у власній хаті й не дивитись на нашу загибель зблизька, як дивилися ви на загибель Чигирина; ми ж доручаємо себе заступництву всемогутнього бога й самі будемо дбати про себе, коли прийдуть вороги”.

Глава 63. Смерть Кошового Сірка

За якийсь час після того, 1 серпня 1680 року, Іван Сірко, перебуваючи недалеко від Січі на своїй пасіці (де тепер село Гола Грушівка), помер, а 2 серпня товариство перевезло його на байдаці в Січ і там, на січовому кладовищі, урочисто з гарматною пальбою поховало та, насипавши над домовиною могилу, поставили на ній надгробок із написом, що стоїть і досі, поновлений за часів Нової Січі.

За життя Сірко зажив собі поміж козаками такої великої слави, що останні вісім років козацтво щороку обирало його кошовим отаманом, чего споконвіку на Запорожжі не бувало. Всього ж Сірко був кошовим отаманом аж 15 разів. Наприкінці свого життя він мав такий вплив на запорожців, що під час всіляких на Січі суперечок та заколотів, які іноді зчиняла молодь, досить було йому вийти на майдан і сказати де натовпу: “Слухайте, діти, мене, старого, й робіть так, ік я кажу...” - і запорожці зараз же заспокоювалися й корилися старому кошовому. На татар Сірко нагнав такого страху, що навіть одна чутка про його вихід із Січі змушувала їх тікати в Крим.

Поховавши свого великого отамана, Запорозьке Військо щиро його оплакувало й довго пам'ятало події з його часів. Почасти ті перекази збереглися й до наших днів, причому Сірко згадується як великий характерник, що вміє замовляти ворожі кулі, обводити ворогам очі й таке інше. З народних пісень, крік згаданої, збереглася ще й про його жінку Сірчиху та синів:

У городі Мерефі жила вдова,
Старенька жона,
Сірчиха-Іваниха,
Вона сім літ пробувіла,
Сірка Івана в очі не видала.
Тільки собі двох синів мала:
Першого сина Сірченка Петра,
Другого сина Сірченка Романа,
Вона їх до зросту держала,
Іще од них слави-пам'яті сподівала,
Як став Сірченко Петро виростати,
Став своєї неньки старенької питати:
“Мати моя, старая жоно,
Скільки я у тебе пробуваю,
Отця свого. Сірка Івана, в очі не видаю;
Нехай би я міг знати,
Де свого отця, Сірка Івана, шукати”.

Далі дума розповідає, що Петро Сірченко поїхав шукати батька й, не знаючи козіцьких звичаїв, ліг безпечно біля лісу спочивати й був порубаний турками.

Після смерті Івана Сірка кошовим отаманом на Січі був обраний Стягайло, і той, сповіщаючи гетьмана про велике горе, писав разом із тим, що запорожці гуляли чайками на Азовському морі й 8 серпня добули там турецького корабля, а бусурманів на ньому повбивали і в неволю побрали. Виходить так, що той похід на Азовське море був споряджений ще Сірком, і це було його останньою працею.

Коли посланці Стягайла прибули до Москви, то на допиті так сказали про Сірка московським боярам: “Сірко не бажав добра великому цареві найперше за те, що був засланий у Сибір, по-друге - за гетьмана Самойловича, од котрого й Сірку і його жінці та дітям великі утиски були, а Війську Запорозькому образи й кривди, бо Самойлович одібрав у Війська маєтності й промисли і не пропускав на Запорожжя припасу”. Далі ті посланці ще розказали, що за якийсь час перед своєю смертю Сірко звелів зробити собі труну й щоночі лягав у неї, кажучи, що на одужання вже не сподівається.

Глава 64. Боротьба за права й вольності Війська Запорозького (1681-1709 роки). Наступник Сірка

Зі смертю кошового отамана Івана Сірка, можна сказати, закінчилася героїчна доба Запорожжя. Самонадія та гонор полишає Військо. Запорожці майже зовсім перестають втручатися у справи України і дбають тільки про те, як би обстояти й захистити права й вольності Війська Запорозького. На лихо майже двадцять років Запорожжя не мало освіченого й рухливого керманича. У всіх заходах Січі помітна млявість. Іноді хоча й траплялися тут події, що нагадували давні часи, та то вже були окремі й до того ж малі вибухи, взагалі ж серед козацтва не було ні одностайності, ні рішучості.

Так тривало до року 1702-го, доки не став кошовим отаман Кость Гордієнко. Він збудив Запорозьке Військо й запалив серця козаків, та було пізно: на запорозьких землях стояли фортеці з російським військом, а запорожці щодо зброї й військового строю опинилися далеко позаду своїх сусідів.

Перший після Івана Сірка кошовий отаман Іван Стягайло був людиною зовсім нікчемною, не дбав про те, щоб під час перемир'я між Росією й Туреччиною захистити інтереси Війська Запорозького, а тим часом на початку року 1681-го ті держави підписали Бахчисарайську угоду про мир на 20 літ. За тими умовами правобічна Україна між Бугом та Дніпром мала стати пусткою. Запорожжя ж лишилося під рукою царя. Підписуючи згоду, російський уряд не спитав запорожців про їхню думку, а кошовий Стягайло та гетьман Самойлович самі не подбали про задоволення військових потреб, і запорожцям не було надане право вільно плавати Дніпром у Прогної по сіль і в лимани по рибу, а позаяк Військо Запорозьке не могло без того жити, то між запорожцями й татарами виникли непорозуміння.

Дізнавшись, що російський уряд зовсім знехтував Військо Запорозьке, кошовий отаман Стягайло звернувся з проханням безпосередньо до хана, щоб дозволив запорожцям брати в Прогноях сіль, та той одповів, що він не перешкоджає, але, як й іншим покупцям, тільки за гроші.

Яка після Бахчисарайської згоди почалася на Запорожжі скрута, видно з листа новообраного кошового отамана Трохима Волошина до гетьмана Самойловича від 21 липня 1681 року.

Він скаржиться, що турки поновлюють Кизикермен та інші міста на Дніпрі, не пускають жодного козака на лимани по сіль

та по рибу “Через те, - пише він, - нам далеко вільніше було, коли ми билися з ворогами святого хреста, бо тоді ми дружно ходили на низ Дніпра; тепер же, після замирення, Військо Запорозьке опинилося неначе в неволі, одрізане од моря”.

Скрутним становищем скористався польський король Ян Собеський і почав засилати на Кіш посланців, підмовляючи запорожців до себе служити й заселяти спустошену Правобережну Україну. Ті заклики мали успіх, і з Запорожжя вийшло кількасот козаків, а між ними й Семен Гурко, прозваний у курені Палієм, що згодом став фастівським полковником і видатним оборонцем посполитого люду.

Глава 65. Наслідки Бахчисарайської Згоди

30 квітня року 1682-го Січ отримала з Москви грамоту з повідомленням про те, що на царський престол сів Петро Олексійович. Військо Запорозьке склало йому присягу, і влітку того ж року новообраний кошовий Василь Олексієнко, сповіщаючи російський уряд через посланців про присягу Війська Запорозького, разом з тим скаржився на те, що татари не пускають козаків на Низ, а без того запорожцям нема з чого жити. Проте російський уряд тепер уже не міг нічого зробити й раз у раз наказував козакам не зачіпати татар.

Це невдовзі призвело до того, що року 1683-го козаки почали грабувати всіх купців, що проїздили через запорозькі землі, незважаючи на те, чи були вони татари, вірмени, поляки, росіяни і навіть українці, а на початку року 1684-го пограбували і втопили татарського гінця. Разом із тим запорожці стали наскакувати на татарські кочовища, відбивати у них коней, худобу й завдавати сусідам всякої шкоди.

У таких грабунках та дрібній війні з татарами минули роки 1684-й та 1685-й. Року L686-го кошовий отаман Грицько Сагайдачний надумав, було, здійснити напад на татар і послав, як робилося і в давні часи, просити донських козаків, щоб зі свого боку вони підтримали, та виявилося, що й на Дону вже існували інші порядки: донці надіслали листа кошового до Москви, а звідтіля надійшов Сагайдачному наказ, щоб ні в якому разі не смів нападати на татар.

Під час кошевства Грицька Сагайдачного між Польщею й Росією була підписана навіть згода. За нею Польща назавжди зрікалася Києва. Росія ж обіцяла допомагати Речі Посполитій у її боротьбі з татарами й турками, що тоді ворогували з Польщею. Користуючись цією згодою, польський король Ян Собеський, виганяючи турків із Галичини, листом до Сагайдачного просив Військо Запорозьке надати йому допомогу. Обміркувавши листа на раді, запорожці кількістю 2700 душ ходили за Буг, пробилися через землі, захоплені татарськими загонами, аж у Молдову й сполучилися з польським військом у Яссах. Після того походу, під зиму 1686 року, король пустив запорожців на Січ, подарувавши кожному з них за службу по десять карбованих талярів.

Глава 66. Похід Голіцина через Запорожжя

Виконуючи умову з Польщею, російський уряд по весні 1687 року послав на Крим 100000 російського війська під проводом князя Голіцина та 50 000 українських козаків на чолі з гетьманом Самойловичем. На початку червня обидва війська підійшли до річки Самари й, спорудивши 12 мостів, перевезлися разом з обозами на південний її берег. За кілька днів до з'єднаного війська прилучилися запорожці з кошовим отаманом Филоном Лихопоєм, і всі разом вирушили до річки Конки.

Запорожці вели перед війська й, діставшись за Конку, сповістили Голіцина, що всі степи на південь од тієї річки спалені татарами й рухатися неможливо, бо скрізь замість трави попіл. Голіцин не послухав цієї поради й пішов із Самойловичем далі. Тяжко було просуватися пустелею, бо курява од попелу виїдала очі й забивала дух, а ще тяжче доводилося коням, бо майже не було паші. Доки військо вибралося за Янчокрак, попрямувало до річки Карачарівки, коні вже так захляли й потомилися, що не мали сили тягти вози й гармати і стали дохнути.

Спільники змушені були повертати назад, а щоб татар все-таки брав острах, Голіцин послав 20000 стрільців, а гетьман 20 000 козаків на західний бік Дніпра штурмувати разом із запорожцями Кизикермен.

Головне російське й українське військо, простуючи після того східним берегом Дніпра, на початку липня прибуло до Самари й почало переходити мостами на північний берег. Тут сталася несподівана й дивна пригода. Козаки ледве встигли переправитися, як з дванадцяти мостів спалахнуло і згоріло десять, і Голіцину довелося зводити нову переправу.

З того випадку скористалася козацька старшина, що ненавиділа Самойловича, й написала Голіцину доноса, ніби мости спалені через зраду гетьмана. Голіцин повідомив про те Москву, й через два тижні Самойловича скинули з гетьманського уряду й одвезли до Москви. Згодом його заслали в Сибір, де він і помер у Тобольську; величезні ж його маєтності й багатства були поділені між казною російської держави та скарбницею нового гетьмана.

Скинувши Самойловича, князь Голіцин тут же, у поході, біля річки Коломака, скликав 25 липня 1687 року козацьку раду, яка обрала гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Не можна сказати, щоб це робилося “вільними голосами”. Мазепа не

уславився ще ні як вояка, ні як добрий товариш, він тільки був дуже заможний та лукавий і, як згодом він сам хвалився цареві Петру, дав за обрання на гетьманський уряд князю Голіцину 11 000 карбованців та добрі дарунки.

Глава 67. Зрада Мазепою Війська Запорозького

Зі свого боку Мазепа, щоб догодити Голіцину й цареві Петру, в перший же день свого гетьманування згодився на порушення вольностей запорозьких, а саме на те, щоб на запорозьких землях, по річках Орелі й Самарі та на устях Орчика й Берестової, були побудовані фортеці, до яких Військо Запорозьке не сміло б доторкатися, та ще щоб до кінця війни Росії з Кримом запорожці не мали права торгувати з татарами й примирятися з ними.

Сповіщаючи 12 вересня кошового отамана Війська Запорозького Грицька Сагайдачного про затвердження на гетьманський уряд Мазепи, царі Іоанн та Петро подарували Запорозькому Війську прибутки з Переволочанського перевозу.

Раділи козаки, що Самойловича не стало й, щоб жити з Мазепою у згоді, послали йому привітання з обранням і висловили йому бажання “багато літ гетьманувати на користь неньці-Україні і не херхелювати на згубу Війська Запорозького, як почав було херхелювати зрадник Попович”..

Тільки даремні були надії запорожців: Мазепа, хоч і був родом з української шляхти, та освіту й виховання дістав у Польщі, бо ще хлопцем опинився на королівському дворі, й хоч потім близько стояв до Дорошенка, та, проте, радий був служити всякому, на чийому боці сила; і коли побачив, що Самойлович сидить на гетьманстві міцніше за Дорошенка, він перейшов на його бік. Вихований далеко від простого люду, Мазепа не вмів дбати про його права й потреби, а разом із тим залишався байдужий і до вольностей Війська Запорозького.

Ще за Самойловича почалося загарбання українських земель військовою старшиною та російськими воєводами; за Мазепи ж це розтягання досягло найбільшої сили.

Спочатку Мазепа роздавав вільні землі, далі - одібрані від польських магнатів; коли ж не стало вже порожніх грунтів, він став роздавати старшині й ті наділи, на яких сиділи селяни, причому вони переходили в підданство української військової старшини.

Російський уряд охоче затверджував таке розділення земель та поневолення українського селянства, бо це наближало лад Гетьманщини до устрою Великороси й, до того ж, сіяло розбрат між українською старшиною й простим людом.

Згодом, коли вже й селянські землі були поділені між старшиною, дійшла черга й до козачих грунтів; і для того, щоб оддати комусь їх, то козаки, які жили на них, повертали в

поспільство, доводячи всілякими кривдами, що вони були не природжені козаки, а здобули козацтво сваволею. Таким чином, гетьман разом із старшиною сам собі копав яму, бо поспільство, а почасти й козаки, почали вважати і його й старшину за своїх ворогів і шукали заступництва від своєї старшини в московських урядовців, яким це було дуже бажане, бо зменшувало вплив української старшини на людність.

Скориставшись пригнобленням народу на Гетьманщині, король Ян Собеський став закликати селян і козаків з Лівобережної України на Правобережну, поновив там козаччину й надав права козацьких полковників: у Корсуні - Іскрі, в Богуславі - Самусю, на Побужжі - Абазіну й у Фастові - Палію. Колишні виселенці з Київщини й Чигиринщини тисячами посунули тепер із Лівобережжя, а найбільше з полків Гадяцького, Лубенського й Миргородського, назад на Правобережну Україну й разом із переселенцями з Волині й Поділля враз залюднювали ситі й веселі грунти Київщини. До року 1683-го Правобережна Україна вже добре заселилася, а козацтво набуло в ній чималої сили. Польща втішалася з того, та тільки недовго, бо водночас із тим, як козацтво зміцнювалося, зростала й нехіть його бути під владою Польщі.

На Запорожжі після смерті Івана Сірка почався занепад. Мляві отамани, скоряючись російському урядові та Бахчисарайській згоді, дозволили туркам збудувати на низу Дніпра дуже міцні фортеці, й, тепер одірвані од моря, запорожці зовсім забули про свої колись славні морські походи. Військо Запорозьке не наважувалося воювати самостійно, як виступав Сірко, а ходило в походи тільки за наказом із Москви, неначеб другорядне російське військо; коли ж у році 1687-му запорожців покликали воювати проти татар, так як вони хочуть, і кошовий отаман Грицько Сагайдачний над осінь того ж року пішов на Кизикермен і Аслам-город, то такий похід мало додав запорожцям слави; користі ж вони не мали зовсім, а на початку січня 1688 року татари самі підступили до Січі й три дні добували її, хоч так само, як і запорожці, залишилися ні з чим.

Маючи на думці гнати татар і віддячити їм за напад, Сагайдачний звернувся до Мазепи, щоб той прислав на потугу бодай 1000 козаків, але гетьман хоч і обіцяв, та нічим не допоміг, і новий похід Сагайдачного не відбувся.

Незадоволені Мазепою за пригнічення посполитого люду, запорожці почали підбурювати до повстання проти нього та старшини селян у Лубенському та Миргородському полках. Мазепа зараз же надіслав про це свого доноса до Москви й дістав од російського уряду наказ зброєю приборкати запорожців.

Врешті до цього не дійшло, бо напровесні січовики самі вийшли з Гетьманщини.

Глава 68. Самарські російські городки

Занепад Запорожжя російський уряд вирішив використати з тим, щоб здійснити умову з Мазепою, і звелів йому, не гаючись, збудувати біля устя річки Самари, на північному її березі, Новобогородську фортецю проти татар і запорожців. Почувши про те, запорожці захвилювалися й спочатку хотіли, було, зброєю обороняти свої віковічні Самарські ліси й пасіки і не дозволяти московської будівлі, та тільки коли Мазепа прийшов до Самари з 20000 козацького війська та 10000 московських стрільців, січовики обмежилися тим, що послали царівні Софії скаргу про порушення їхніх вольностей і, затаївши в своєму серці образу, скорилися.

Спорудження Новобогородської фортеці почалося в березні 1688 року, й, поки воно тяглося, на Січі відбулося кілька бурхливих рад, і на одній із них Грицька Сагайдачного було скинуто з кошевства, а на його місце обрано вдруге Хвилона Лихопоя; та тільки й той протримався недовго, бо восени того ж року замість нього запорожці поставили кошовим Івана Гусака, що перед тим уславився, хоч і дрібними, та щасливими сутичками з татарами.

У серпні 1688 року Новобогородська фортеця була збудована, і там засіла московська залога з комендантом Косоговим; біля окопів було розташовано посад кількістю в 1000 родин. Ті новопоселенці разом із московськими людьми захопили всі запорозькі пасіки, що містилися по лісах над Самарою; вирубували ліси й чинили запорожцям, а найбільше запорозькому Самарському монастиреві всякі шкоди, й через те запорожці завжди вважали будівництво Новобогородської фортеці тяжкою й найбільшою собі кривдою й образою, але, не маючи сили стати на перешкоді, раз у раз дорікали Мазепі за те, що допустив до того.

Глава 69. Кошевство Гусака

По весні року 1689-го російський уряд спорядив новий похід на Крим. Сто двадцять тисяч московського війська, сполучившись із козацькими полками гетьмана Мазепи, посунуло лівим берегом Дніпра на Запорожжя і, приєднавши до себе ще й Військо Запорозьке з кошовим отаманом Іваном Гусаком, попростувало через степи на Крим. Незважаючи на величезну, як на тоді, силу, що мав під своєю рукою князь Голіцин, цей похід так само скінчився нічим, як і перший. Підступивши 20 травня під Перекоп, Голіцин не наважився його штурмувати; простоявши під фортецею кілька днів, повів усе військо назад.

Наблизившись у червні до річки Самари, Голіцин почув, нібито ченці-запорожці із Самарсько-Миколаївського монастиря нарікають на московський уряд за те, що він захопив біля Новобогородської фортеці запорозькі землі й ліси, й підмовляють запорожців до змагання. Щоб покарати ченців, він звелів оточити монастир і вчинив у ньому погром - стрільці грабували монастир, а ченців били різками, мордували, як хотіли, і врешті порозганяли по лісах.

Дізнавшись про погром свого монастиря, запорожці захвилювалися, й кошовий Гусак намагався заступитися за ченців, та Голіцин не звернув на його прохання ніякої уваги; Мазепа ж і пальцем не поворушив в оборону святого для запорожців і всієї України місця.

Управившись із запорозьким монастирем, Голіцин нагледів на Самарі, вище Богородської фортеці, в урочищі Сорок Байраків, ще одне місце, придатне під фортецю, і впродовж місяця збудував там другий городок на залогу в 500 стрільців і назвав його Новосергіївським.

Під впливом образи й кривди з боку Голіцина і, вважаючи на те, що московське військо, роздратувавши татар, покинуло Запорожжя без оборони, Іван Гусак одразу ж після невдалих походів Голіцина увійшов у зносини з ханом і замирився з татарами без відома російського уряду, як самостійна держава, забезпечивши собі при тому всі землі на правому боці Дніпра, аж до лиманів Дніпровського та Бузького.

Згода запорожців із татарами розлютила Мазепу, й він зараз же припинив забезпечення Запорожжя борошном, зерном і всіляким припасом; московський уряд затримав їхнє жалування. Січовики у ті часи ще мало сіяли хліба, й через те Війську Запорозькому довелося дуже скрутно - не було відкіля взяти борошна, й козаки їли саму тільки рибу. У тій пригоді кошовий

отаман Іван Гусак, обміркувавши становище Запорожжя на раді, послав до польського короля посланців із листом, у якому Військо Запорозьке скаржилося на те, що Московський уряд порушує його давні вольності й хоче обернути козаків невольниками бояр. Разом із тим запорожці просили короля прийняти їх під свою державу, як було ще за їхніх батьків та дідів.

Король не наважився виконати бажання запорожців, боячись війни з Росією, але з великою пошаною привітав і виряджав запорозьких послів.

Довідавшись про зносини кошового Гусака з польським королем, Мазепа через своїх посланців вимагав од запорожців, щоб ті скинули Гусака з кошевства, та тільки вони любили свого молодого й рухливого отамана й залишили суворий наказ без жодної уваги.

Добрі стосунки запорожців із татарами тривали недовго. Користуючись безпекою з боку Запорожжя, татари почали грабувати Правобережну Україну, й запорожці не стерпіли того й послали полк козаків на поміч коронному польському гетьману Яблоновському проти татар, а наприкінці року 1690-го самі стали нападати на степові татарські кочовища.

Глава 70. Гусак та Петрик

На початку року 1691-го на Січ прибився Петро Іваненко, прозваний на Січі Петриком. Він мав добру освіту й, пробувши чимало років старшим канцеляристом генеральної військової канцелярії на Гетьманщині, одружився з небогою генерального писаря Кочубея. Захопившись із малих літ оповіданнями й народними думами про боротьбу давніх козацьких гетьманів за волю України й розуміючи тогочасне її становище, той Петрик прийшов до думки, що Мазепа, разом із московськими воєводами, ведуть український люд до ще гіршого поневолення, ніж було до повстання Богдана Хмельницького, і зважився підняти український простий народ проти своїх новоявлених панів, а водночас і проти російських урядовців, що багато українських земель порозбирали у свою власність, разом із людьми.

Мазепа, почувши про такі заміри, став вимагати, щоб запорожці видали йому зайду, але на те не згодились ні рада козацька, ні сам кошовий отаман Іван Гусак; навпаки, запорожці охоче слухали запальні промови Петрика про занепад та недолю України й невдовзі обрали його військовим писарем.

Мазепа не наважився відверто сваритися з Кошем через Петрика й у всьому догоджав запорожцям, посилаючи на Січ борошно, залізо й інші потрібні припаси, а сам тим часом писав до Москви доноси про те, що запорожці хочуть зрадити царя, бо не видають зрадника Петрика.

Петрик тим часом справді умовляв кошового отамана Гусака підняти війну проти Мазепи. Між іншим, він казав Гусакові таке: “Хоч шість тисяч із собою орди візьми за Дніпро, так я горло своє ставлю, коли тобі не поклониться вся Україна. Гетьман зразу в Москву втече, бо там вся його душа, а в Україні тільки його тінь! Невже нам не поможуть наші брати, котрих сердюки, рандарі та дуки, що їм царі маєтності пороздавали, мало живцем не їдять? Та вони тільки почують, що ти з військом рушаєш із Січі, то самі тих чортових панів подавлять, а ми вже прийдемо на готове!”

Од таких промов Петрика поміж запорожцями пішло замішання, та тільки кошовий і військова старшина не дуже-то сприятливо ставилися до його замірів, і Гусак, хоч у кожному листі дорікав Мазепі за роздачу старшині земель, за поневолення люду, за одкупи та за спорудження Самарських городків, а тим часом усе не втрачував надії, що російський уряд сам лагідно задовольнить бажання українського люду й

запорожців щодо повернення на Україні давнього ладу й самоврядування.

Тим часом полк охочих запорожців, під проводом Юська, ходив проти татар на поміч фастівському полковнику Семену Палію й, напавши на орду, що верталася з німецької війни через Куяльницький пересип, чимало захопив татар у бранці й відбив у ворогів багато здобичі.

Не діждавшись од кошового Гусака згоди на участь Війська Запорозького у війні з Росією, Петрик залишив Січ і поїхав через Кизикермен у Крим до хана, взявши із собою 60 козаків, що захопилися його мріями про визволення українського посполитого люду од поневолення. Він мав думку робити так, як Богдан Хмельницький, себто: стати до спілки з татарами і наблизитися з ордою до Січі, щоб легше умовити Військо Запорозьке подати йому допомогу. Його жвавість та запальність вплинули на хана, й 11 квітня 1692 року хан, з одного боку, і Петрик од імені Війська Запорозького, з другого, склали умову, за якою хан мав допомогти Петрикові одібрати Гетьманщину й Слобожанщину від Московської держави до своїх рук; Петрик же за те мав перевести східні слобідські полки на спустошене Правобережжя з тим, щоб одчинити татарам Муравські шляхи до самої Московщини. Запорозьке Військо, від імені якого Петрик підписував умову, за свою участь у війні мало здобути собі владу на землі західних слобідських полків: Охтирського та Сумського.

Склавши таку умову з ханом, Петрик послав кілька листів до Запорозького коша, вмовляючи Військо Запорозьке пристати до нього. Ті листи щоразу читали на радах, й вони викликали між запорожцями розгубленість. Голова січова підтримувала заміри Петрика, маючи гадку погріти руки біля маєтків української старшини, що вже звалася панами; старшина ж Війська Запорозького, пам'ятаючи руїну Правобережної України і страхаючись, що боротьба у спілці з татарами проти Росії може призвести до такої ж недолі й Лівобережжя, не згоджувалась ставати на бік Петрика.

Найбільший вплив на запорожців зробив лист, написаний Петриком 22 червня 1692 року, де він, між іншим, писав: “Не один раз казав я вам, панове-молодці, яка небезпека загрожує нашій Україні і до якого занепаду іде вона через сусідніх державців: наче люті леви, роззявивши пащі, хочуть вони проковтнути нас щомиті й поробити своїми невольниками. Не дивно, що так чинить і король польський - ми здавна були його підданцями, та за Хмельницького, з допомогою орди, визволилися з неволі та ще й таку вчинили йому шкоду, що й

досі він ніяк не вичухається, й досі намагається, щоб знову український народ взяти в підданство і помститися нам за ту образу. Хан кримський за те ворогує з нами, що ми, пробуваючи поблизу, споконвіку на степах і на морі чинили йому лихо в людях і в здобичі, як і зараз чинимо; а от дивно, що московські царі, не зброєю нас придбавши, перевели наш край Чигиринський на лівобічну сторону, обсадились з усіх боків нашим людом, так що, звідкіля б прийшли вороги, та всі наші оселі попаливши, а людей у неволю побравши, повертаються назад. Московщина ж за ними, як за мурами, ціла і, не задовольняючись тим, намагається усіх нас повернути в холопи й невольники".

Далі в тому ж листі нагадується, що російський уряд для того віддає народ панам у неволю, щоб люд український змужичів (стратив культуру), "щоб тоді легше було осадити нас своїми воєводами й городами, які уже й збудував на Самарі". Щоб врятувати Україну, Петрик радив піднятися всім проти московців і приєднатись до нього тоді, як він ітиме з ордою добувати Україну.

У червні заміри Петрика почали здійснюватися. Кримський хан вийшов із великою ордою в Чорну долину і, вручивши там урочисто Петрикові гетьманські клейноди, проголосив його гетьманом України. Але наступного ж дня посипалися розчарування. Перш за все ханові не можна було виступати з усією ордою на Гетьманщину, бо за наказом султана мав воювати з німцями проти Угорщини; на Україну ж Калгою-Салтаном та Петриком він відрядив всього 20 000 вершників. Це поставило нового гетьмана в безнадійне становище, бо Мазепа повсякчас міг кинути проти татар 50000 козаків, не кажучи вже про військо російське. Але Петрик пішов разом із Калгою-Салтаном понад східним берегом Дніпра й зупинився проти Січі Запорозької в Кам'яному Затоні.

Тим часом у Січі сталися зміни. Ще восени 1691 року один жвавий козак, на прізвище Матвієць, підмовив кілька десятків товариства пливти з ним за Чорне море до імеретинського царя на службу й потай захопив для своєї справи одного військового байдака. Довідавшись про те, кошовий отаман Іван Гусак звелів заарештувати зухвальця й привести до нього, а той під час розмови з кошовим зчепився битися. Військовий суд засудив Матвійця за його вчинки до смертної кари, і йому стяли голову. Проте січова голота дуже любила сміливця, й коли до Січі вернулося товариство з лугів та степів і дізналося про його страту, то почало нарікати на Гусака за те, що звів доброго козака, і, врешті, в 1692 році обрало на кошевство ватага Федька.

Той Федько невдовзі виказав свою недотепність у керуванні справами й, коли на Січі виникло замішання й навіть заколот між козаками з приводу листів Петрика, то він не зміг вгамувати товариство й дати війську якийсь лад. Через те, коли Петрик уже наближався до Січі, Федька скинули з кошевства, і січова рада обрала знову Івана Гусака.

Гусак був крутої та впертої вдачі й, коли Петрик, стоячи з татарами у Кам'яному Затоні, прислав до нього посланця з листом, у якому необачно вимагав од кошового, щоб той прибув за Дніпро зустріти Калгу-Салтана із хлібом-сіллю, то Гусак власноручно побив посланця, а Петрикові звелів переказати, що "ніколи Салтан, ворог святого хреста, не діжде, щоб він, Гусак, його із хлібом зустрічав". То тоді Петрик переказав, що має таємні листи од гетьмана Мазепи, які може показати тільки самому Гусаку, й кошовий отаман, взявши із собою кількох курінних отаманів та 600 козаків, переїхав 17 липня байдаками на один з островів Дніпра біля Кам'яного Затону й, не довіряючи татарам, передав Салтанові, щоб той вислав заручників і, тільки діставши їх, рушив з отаманами у татарський табір.

У наметі Калги-Салтана після тривалої розмови Петрик признався, що ніяких листів од гетьмана він не має, а що склав із ханом умову "своїм розумом під впливом жалю через утиски й нестерпучі кривди на посполитий український люд".

Незважаючи на умовляння Петрика, Іван Гусак, знаючи добре, як татари плюндрують українські землі, не згодився йти разом із бусурманами воювати свій рідний край, а щоб не роздратувати татар, посилався на те, що Військо Запорозьке розійшлося по лугах і степах, і через те він не може з невеликим товариством розв'язувати таку справу, як війна з Москвою.

Повернувшись на Січ, Гусак усе-таки скликав раду й, розповівши про заходи Петрика, спитав, як гадає товариство. Запорожці після того запитання розбилися на два натовпи: менший, разом із старшиною, стояв на тому, що не годиться виступати у спілці з бусурманами проти православних людей; більший же натовп, головним чином голота, вигукував, що Петрик - розумна голова, навчає на добре і що треба йти визволяти Гетьманщину від Мазепи-зрадника, від москалів та своїх панів.

Тоді Гусак поклав булаву на стіл і сказав: "Нехай же хто інший веде військо проти своїх братів, а я не поведу". З тим він покинув раду і пішов до свого куреня, а слідом за ним склала свої клейноди й уся військова старшина.

Весь день і всю ніч військові клейноди лежали серед майдану на столі, а запорожці гомоніли й сперечалися. Та між голотою не

знайшлося нікого, хто б наважився взяти владу до своїх рук, і ранком прихильники Петрика послали просити стару старшину, щоб забрала свої клейноди назад. Гусак згодився повернути собі булаву, але рішуче відмовився вести військо на Україну в спілці з татарами.

Таким чином до Петрика могли прилучитися тільки охочі козаки, й за тиждень таких набралося з півтисячі.

Після того Калга-Салтан та Петрик рушили з військом на річку Московку, а далі - на Татарку, що впадала в Дніпро біля Кодацького порога, й нарешті перейшли за річку Самару. Відтіля Петрик послав листа в південні міста України, вмовляючи людей взятися до зброї, приєднатися до нього і боротися за свою волю.

31 липня Петрик із запорожцями та ватагою татар атакував Новобогородську фортецю. Козаки вдерлися у нижнє місто, запалили дві башти та кілька будинків, але коли з горішнього міста на них почали бити з гармат, вони одійшли геть.

Не добувши Новобогородської фортеці, Петрик попрямував далі до річки Орелі й до південних міст Гетьманщини. Китай-город і Царичанка зустріли його хлібом-сіллю, а проте приставати до нього ніхто не хотів. Український люд за 45 років боротьби знемігся й бажав хоч і підневільного, аби спокійного життя. Лишившись після “згону” з Правобережжя без осель, худоби, збіжжя й хліба, він тепер тільки почав усе те набувати й боявся знову, через змагання за волю, все те втратити.

Не розуміючи, від чого та байдужість українського люду, Петрик не втрачав надії, що його ще можливо підняти, й підступив з військом до Маячки, але там уже було кілька козацьких полків гетьмана Мазепи, а слідом мав підійти з полками і він сам та ще й московське військо. Довідавшись про те, татари одразу ж повернули назад і перейшли за Самару, аж на Татарку, а слідом за ними мусив відступити й Петрик. Із табору біля річки Татарки гетьмана покинули майже всі запорожці, й біля нього лишилося їх ледве кілька десятків. З ними він і пішов разом із татарами до Криму.

Перша невдача не засмутила Петрика, й на початку року 1693-го він із Нуреддин-султаном та ордою в 40 000 татар знову вирушив із Криму й, наблизившись до Січі, почав засилати на Кіш листи й підмовляти запорожців прилучитися до нього.

Кошовим отаманом Війська Запорозького на той час став Василь Кузьменко. Обрання його, замість Гусака, було дуже бурхливе, та ледве Січ трохи заспокоїлася, як до Коша прибув колишній кошовий отаман Федько з великою ватагою прихильників Петрика. Поєднавшись із січовою голотою, вони

зчинили на Січі заколот, розгромили декілька куренів, скинули з кошевства Кузьменка за те, що він не хотів прилучатися до Петрика й татар, і навіть вбили декого із старшини, але не змогли взяти влади до своїх рук, і за кілька днів партія поміркованих козаків розігнала петрикових прихильників й знову посадила на кошевство Василя Кузьменка.

Через перемогу на Січі поміркованих Військо Запорозьке й на цей раз не прилучилося до Петрика, за винятком поодиноких козаків. Не підбуривши запорожців до війни, татари пішли з Петриком на Переволочну, а далі - на Кишеньку, та не здобувши ні того, ні того міста, попрямували на Полтаву, захоплюючи на шляхах поодиноких людей в неволю. Не вдіявши нічого й біля Полтави й почувши, що наближається козацьке військо, татари посунули на Коломак, а звідтіля на південь, у степи.

Таким чином другий похід Петрика проти Мазепи обернувся на звичайний наскок татар на Україну за ясиром і завдав людям чимало лиха та шкоди; зрештою одвернувся од Петрика й люд на Гетьманщині та запорожці.

Коли прийшла звістка, що татари захопили на Гетьманщині людей у неволю, на Січі 3 травня відбулася бурхлива рада, й запорожці відібрали булаву у Кузьменка й передали її знову Іванові Гусаку. Як ворог бусурманів, він зараз же почав лаштуватися до походу на татар, але партія, прихильна до замірів Петрика і до згоди з ханом, скликала свою раду, й вона більшістю ухвалила не воювати з татарами. Іван Гусак не захотів після того бути кошовим і поклав булаву, а товариство обрало отаманом Семена Рубана.

Решта року 1693-го та рік 1694-й минули на Запорожжі в дрібних, звичайних зачіпках із татарами. Запорожці не наважувалися розпочинати війну з ними без помочі з боку українських козаків і закликали до походу Мазепу, але той відмовлявся тим, що без царського наказу він виступати не сміє; російський же уряд був у ті роки заклопотаний бунтами стрільців і не встрявав у війну.

Глава 71. Незадоволення запорожців Мазепою

Взагалі взаємини запорожців і Мазепи чим далі все гіршали, й мало не в кожному листі до гетьмана запорожці дорікали йому за те, що: 1) на Самарі, одвічній запорозькій землі, побудовані міста, обсаджені московськими людьми; 2) ті люди вирубали запорозькі ліси; 3) на Орелі сидить московський воєвода з ратними людьми, тоді як за умовою з Богданом Хмельницьким він мав бути тільки в Києві; 4) московський уряд без відома козаків та військового суду бере й засилає в Сибір козацьку українську старшину, полковників і навіть гетьманів; 5) московський цар раз у раз вимагає, щоб запорожці воювали проти татар і турків, а коли запорожцям стає скрутно, не подає їм помочі.

У середині року 1694-го на Січі знову зчинився заколот із приводу закликів Петрика до нового походу, разом з ордою, на Гетьманщину. Його прихильники скинули з кошевства Рубана за те, що той не хотів приєднатись до татар, але, як й обидва попередні рази, товариство не знайшло з-поміж себе козака, здатного тримати булаву, а через те на третій день заколоту вороги бусурманів взяли гору, обрали кошовим Івана Шарпила й почали лаштуватись до війни з татарами.

Глава 72. Нові зачіпки з татарами

З запорозьких ватажків того року найбільш уславилися Федько та Максименко. Останній року 1694-го навіть вирушив байдаками за Дніпро й, поминувши річкою Конкою Аслам-город, вийшов у Чорне море; далі ж, приставши до берега Криму, попалив багато татарських осель, визволив із неволі біля тисячі християн та, захопивши на байдаки стільки ж бусурман, повернувся до устя Дніпра. Тільки пропливти проти води повз турецькі міста йому не вдалося, й він змушений був потопити свої байдаки в Дніпрі й рухатися на Січ суходолом.

Окрім цих ватажків, запорожців водив на татар сам кошовий Шарпило. Розгромивши татар на Чонгарі та Молочних Водах і віднявши в них сім гармат, кошовий подався з козаками на низ Дніпра, на річку Ольхову та урочище Стрілицю, але під час його походу татари зробили засідку й несподіваним наскоком розбили козаків і прогнали на Січ.

Незадоволені такою невдачею, запорожці скинули Шарпила з уряду й обрали кошовим Петра Прима. Новий отаман восени того ж року ходив на татар, але, не діждавшись допомоги від Мазепи, невдовзі повернувся на Січ.

Глава 73. Семен Палій

З початком 1680-х років польський король Ян Собеський поновив на Правобережній Україні козаччину й почав залюднювати землю, що колись, як кажуть, текла молоком та медом, а тепер стояла пусткою. За 15 років, що минуло від Чигиринської руїни, багато українського люду, рятуючись від кріпацтва, що повелося на Гетьманщині, вернулося з лівого берега Дніпра на правий і разом із вихідцями із Запорожжя поповнювали козацькі полки, затверджені королем. До 1689 року козацьке військо набуло вже чималої сили, а відчувши свою міць, стало не пускати в свої межі польських панів, а тих, що встигли засісти, виганяло; пригадуючи Хмельниччину, погрожувало знову витурити поляків разом із жидами за Віслу.

З 1689 року нове козацтво під проводом своїх полковників і найвидатнішого поміж них Семена Палія повело відверту боротьбу з поляками та захопило навіть королівські фортеці у Немирові та Білій Церкві. Маючи осередком свого козацького війська Фастів, Палій бився не тільки з поляками, а водночас і з татарами й турками, і, незважаючи на невелику кількість свого війська, він мав щастя у тій боротьбі; оборона ж поспільства від панів зробила його народним героєм. Об'єднавши під своєю владою майже все Правобережжя, Палій пішов стежкою Богдана Хмельницького і просив царя Петра І прийняти Правобережну Україну під свою руку, та цар, щоб не мати сварки з королем, не згодився на те, а запропонував Палію з козаками переходити на східний бік Дніпра. Палій же не захотів, як він казав, покинути людність на поталу панам, а церкви віддати унії й лишився у Фастові, обстоюючи й надалі православну віру та українську людність.

Глава 74. Похід Шереметєва на татар

Напровесні року 1695-го цар Петро І, забравши владу до своїх рук, проголосив похід на турків і татар. Сам він рушив на турецьке місто Азов, а боярина Шереметєва з російським військом та Мазепу з українськими козаками послав проти турецьких міст на Дніпрі.

Мазепа перебрався з козаками на західний берег у Мишуриному Розі, Шереметєв - у Переволочній; далі, простуючи степовими шляхами, російське й козацьке військо підступило 24 липня до „Кизикермена й одразу ж кинулося громити його з гармат та штурмувати. Запорожці тим часом поновили собі чайки й під проводом кошового Максима Самійленка обложили з Дніпра весь острів Тавань із його фортецею. Кизикермен, хоч турки й татари добре його оборонили, недовго стояв і 31 липня після того, як росіяни й козаки вдерлися в місто і зчинили там різанину, здався на волю переможців. Слідом за Кизикерменем Тавань захопили запорожці; ті ж бусурмани, що були на кримському боці Дніпра, в Аслам-Кермені та Мубер-Кермені, побачивши, яка доля спіткала перші дві фортеці, покинули свої міста разом із риштуванням, та, забравши деяке збіжжя, втекли до Криму.

Запорожцям у Тавані дісталася велика здобич і сила бранців, і все те вони повезли чайками на Січ. Шереметєв та Мазепа не мали наказу рухатися далі на Крим і, передавши завойовані міста запорожцям, повернулися тим же шляхом на Україну.

Восени того ж року кошовим отаманом Війська Запорозького в сьомий раз був обраний Іван Гусак, який зараз же повів запорожців походом на татарську Стрілицю й Перевізну пристань, що навпроти Очакова, і, накоївши татарам чимало шкоди, до зими прибув на Січ.

Відплачуючи за руйнування Дніпрових міст, татари в січні 1696 року великою силою наскочили на Гетьманщину, сплюндрували всі села понад Ореллю й Дніпром, і, перекинувшись за Ворсклу, почали добувати Нехворощу. Мазепа в цій пригоді виявив свою нездатність до керування військом і допустив до того, що татари спустошили всю південну Полтавщину. В цьому поході з татарами знову був Петрик. Зі своєї упертості він не хотів розуміти, що коли у першому його поході запорожці відмовилися од нього, то тепер, під час війни запорожців із татарами, це було вже зовсім неможливо. І тут він знайшов собі смерть - загинув од рук одного з козаків.

Глава 75. Нові морські походи запорожців

Користуючись зруйнуванням турецьких фортець на Дніпрі, кошовий Іван Гусак у квітні 1696 року відрядив із Січі під проводом полковника Чалого 500 січовиків на море. Там запорожці вистежили сімнадцять турецьких галер та сандалів, що везли до Очакова припас і крам, маючи невелику турецьку залогу, й, напавши на той флот, штурмом побрали судна, захопивши крам на свої чайки, самі ж кораблі потопили.

Велика здобич, привезена Чалим на Січ, заохотила запорожців до нового походу, й новообраний кошовий отаман Яків Мороз в червні сам виплив на 40 чайках з 1740 козаками. В морі запорожці поділились на два відділи: Чалий із десятьма чайками повернув на Крим; кошовий же Мороз пішов гуляти морем та вистежувати турецькі кораблі.

Приставши до берега неподалік Козлова, Чалий знищив кілька татарських сіл та, взявши здобич і 62 бранці, поплив назад. Та під час повороту його спіткала недоля: біля Очакова на запорожців напало кілька турецьких галер і сандалів і почали громити їх із гармат. Щоб врятувати товариство, Чалий пристав до острова Березань, окопався там і два дні відбивався; на третю ж ніч нишком посадив козаків на чайки й рушив до Дніпра; але втекти запорожцям не вдалося: біля Сагайдачних кучугур турецькі галери наздогнали козаків і заступили їм шлях у Дніпро. Чалий змушений був топити чайки й виходити на лівий берег, а там запорожцям склалося ще на гірше: в Ольховому лісі їм перетнув шлях сам хан з ордою; з тилу ж переслідували яничари на галерах, і хоч як завзято оборонялися запорожці весь день, та бусурмани щільно оточили їх великою силою і, чимало повбивавши, решту, здебільшого поранених, разом із ватажком взяли у полон. Чалого вони зразу ж замучили, а товариство кількістю 340 душ послали до Очакова в неволю.

Ой, ударивсь пан отаман об сирую землю:
“Земле, земле сирая, ти матуся рідная!
Прийняла ти війська много запорозького,
Прийми й мене, отамана молоденького!”

Так загинув Чалий, нагадавши своїм походом та смертю колишню невмирущу славу Війська Запорозького.

Мало не спіткала така ж доля й кошового отамана Мороза. Початок походу був добрий: запорожці вистежили в морі кільканадцять турецьких кораблів, напали на них і захопили

три кораблі, останніх же розігнали по морю. На кораблях Мороз знайшов п'ять листів візира до хана з усілякими наказами й розпорядженнями; розуміючи вагу тих послань, швидше поплив до Дніпра, щоб передати із Січі ті листи через гетьмана цареві. Тільки в Дніпрових гирлах на козаків напали турки з галерами, певно, ті ж самі, що зловили там і Чалого, а зі східного берега цілими хмарами насідали татари. Мороз спробував, було, пробитися крізь турецький флот угору Дніпра, та те не вдалося. Тоді кошовий направив байдаки до західного берега та, закопавши гармати і всю свою здобич біля Стрілиці в пісках, а чайки потопивши, продерся серед ночі крізь орду й прибув на Січ суходолом, провівши навіть з собою 27 бранців із галер.

Походом Мороза й Чалого на море запорожці відтягли на себе турецький флот й орди кримського хана і тим дуже полегшили цареві справу біля гирла Дону, так що 17 липня 1696 року він з російським військом та українськими козаками, що були під проводом наказного гетьмана Лизогуба, взяв міцну турецьку фортецю Азов.

Глава 76. Мазепа на Запорожжі

Сподіваючись із боку турок на помсту за Азов, цар звелів Мазепі зробити багато човнів і по весні рушати походом проти бусурманів на Низ Дніпра разом із російським військом під проводом князя Долгорукого. Коли 25 травня року 1697-го гетьман виступив уже в похід, до нього прибув із Запорожжя козак Михайло й переказав дуже потрібні вісті про заходи ворогів. Разом із тим він розповів про дуже цікаву подію, що скидалася на втечу з неволі гетьмана Самійла Кішки, а саме: Михайло був бранцем у турецького крамаря 15 років, і, коли той останнім разом плив зі своїм паном у торгових справах з Цар-города в Козлов, невольники, що перебували на їхній галері, збунтувалися, порозбивали кайдани, знищили всіх бусурманів і випливли галерою в Дніпро, а біля Стрілиці покинули судно й разом із ним, Михайлом, серед великої небезпеки од татар пішки повернулися на Січ.

24 червня Мазепа з військом та обозами прибув до Дніпра й, ставши проти Кодака, вище порогів, діждався там згори Дніпра своїх човнів із борошном та іншим припасом і став їх спускати вниз через пороги; сам же перевізся на правий берег і пішов із козацьким військом до порога Вільного й Кічкаса зустрічати човни.

Певно, що запорожці не дуже сприяли Мазепі, бо не дали йому досвідчених лоцманів, і доки Мазепині човни піднімали до Кічкаса, то з них розбилося об каміння й пірнуло на дно разом із припасом 17 морських байдаків та 53, обкладених очеретом, менших.

22 липня гетьман із козацьким військом зупинився табором біля Чортомлицької Січі. Запорожці, хоч і не любили Мазепу, та шанували його як гетьмана України і на чолі з кошовим отаманом Яковенком зустріли його урочисто, з мушкетною й гарматною пальбою. Це було Мазепі так втішно, що він подарував товариству 2000 золотих із власної кишені.

Прибувши на Тавань, московське й козацьке військо заходилося будувати біля старої фортеці нову, й, коли вже її майже кінчали, до Тавані підступили татари й турки. Кримська орда наблизилась зі східного берега; Біл-городська ж підступила з правого, а Дніпром підпливало турецьке військо.

Незважаючи на те, що в Мазепи і князя Долгорукого було біля 200 000 війська, вони, побачивши орди, не мали зваги напасти на них і мерщій стали відходити назад, повз Запорозьку Січ, на річку Орель; у Тавані ж лишили всього 6000 з'єднаного війська,

російського й козацького, та ще 1000 запорожців на чолі з отаманом Яковенком.

Розуміючи, що в Тавані обмаль війська, татари кинулись облягати острів так, що Яковенкові, аби утримати фортецю, довелося викликати із Січі все Запорозьке Військо й послати гетьманові звістку, щоб давав поміч.

Мазепа й Долгорукий вернули з Опішні 20 000 війська назад у Тавань, та, доки воно прибуло, татари поробили навкруг нової фортеці шанці, підійшли рівчаками до Тавані й, підкопавши мури, висадили їх вибухом у трьох місцях. Проте, коли вони кинулися на штурм, запорожці разом із спільниками відбили їх і дещо поновили стіни. Не добувши Тавані, татари підступили до Кизикермена, а коли їх зустріли вогнем і там, вони, простоявши під фортецями, доки почалися холоди, рушили назад у Крим та Білгород.

Через зиму, а саме влітку 1698 року, Мазепа і князь Долгорукий знову вибралися походом на Крим, та тільки ще дужче набралися сорому. Вони йшли з Орелі через Самару, східною стороною Дніпра, і, не дійшовши далі Тавані, вирядили звідтіля.під Перекоп відділ війська на 10 000 душ. Але, зазнавши невдачі, ті повернулися назад. Діждавшись війська, князь Долгорукий із гетьманом по-прошкували на Україну, покинувши Тавань на самих козаків. Запорожцям довелося тяжко, та військо добре розуміло, яку вагу для життя Запорожжя мали фортеці на Тавані, й пильно обороняло їх од татар.

Глава 77. Згода султана з царем

Року 1699-го, 14 січня, цар підписав із турками замирення на два роки, а далі й мир - на 30 літ. За тією умовою всі фортеці Тавані, а також Кизикермен, росіяни мали зруйнувати й повернути туркам. Запорожцям дозволялося вільно плавати по рибу й сіль до самого лиману; зате коли хто з козаків нападав на бусурманів, того російський уряд карав на смерть.

Такі умови були дуже шкідливі для Війська Запорозького. Перш за все вони робили неможливим для запорожців брати в татар здобич. По-друге, дозвіл вільно плавати на лимани лишився тільки на папері, бо устя Дніпра перебувало в руках бусурманів.

Глава 78. Порушення запорозьких вольностей

За війни, після опанування Таванню й Кизикерменем, Військо Запорозьке стало, було, господарем Нижнього Дніпра та лиману й після п'ятнадцятирічної перерви тільки-но почало поновляти свої славні морські походи, та тут саме вони й увірвалися. Передачу туркам острова, за який козаки стільки років билися й проливали свою кров, вони мали собі за образу.

Незадоволення запорожців незабаром виявилося в тому, що коли прислане російське й козацьке військо стало руйнувати таванські міста, то запорожці не тільки не захотіли пособляти російським генералам в тій справі, а навіть чинили всілякі перешкоди; в листопаді ж: написали до Москви скаргу за недодачу жалування й порушення вольностей Війська на річці Самарі, що споконвіку належала Запорожжю.

Незважаючи на скаргу, російський уряд надумав збудувати на запорозьких землях ще одну фортецю. Року 1700-го на Запорожжя прийшов відділ російського війська й почав зводити ту фортецю на східному боці Дніпра проти Микитиного Рогу, в урочищі Кам'яний Затон.

Ця подія, яку Військо Запорозьке розуміло, як найбільшу собі кривду, призвела до рішучого незадоволення козаків російською зверхністю взагалі. Воно виявилося в тому, що коли цар Петро I року 1700-го розпочав війну із шведами й покликав запорожців іти разом з українськими козаками у Лівонію, то вони прогаяли багато часу й від Риги повернулися на Україну, майже не воювавши. Прибувши ж на Запорожжя року 1701-го, пошарпали на верхів'ях Інгулу крамарів зі Стамбула, що везли у Московщину коштовні речі, і, незважаючи ні на які вимоги гетьмана й навіть накази із Москви, не хотіли віддати пограбованого.

Глава 79. Кость Гордієнко-Головко

Лівонська війна Росії із Швецією ще дужче підбурила запорожців проти російської влади, бо козаки, повернувшись із походу, розповіли на Січі, що російські військові люди знущались над січовиками і з презирством на них дивились. Такий настрій призвів до того, що на початку 1702 року кошовим отаманом запорожці обрали ворога російської зверхності, козака Платнирівського куреня Костя Гордієнка-Головка. Походив він із Полтавщини, освіту ж дістав у Київській академії. Це був певний козак-лицар рішучої та впертої вдачі. Як і славний Іван Сірко, Гордієнко хотів бачити Військо Запорозьке незалежним ні од якої сусідньої держави й у такому напрямі повів справи військові.

Звідтоді, як Гордієнко взяв до рук булаву, Військо Запорозьке неначе прочуняло й захвилювалося. 23 жовтня року 1702-го кошовий послав через Мазепу листа до Москви, повідомляючи уряд, що козаки не хочуть мати московського міста в Кам'яному Затоні. Там же, між іншим, було сказано: “ще начальники московського війська не збудували того города, а вже перевіз наш біля Кодака відняли й чинять нам всякі кривди та збитки. Через те Військо Запорозьке, наказу про збудування города в Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того города на землях Запорожжя не дозволить, а якщо хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити”.

Під той час козаки були дуже потрібні російській державі через затяжну війну зі шведами, і цар Петро Олексійович замість того, щоб розгромити їх за непокору, послав на Січ стольника Протасова з коштовними дарунками й жалуванням і звелів своєму посланцеві прийняти од запорожців присягу.

Прочитавши урочисто, як годилося за військовим звичаєм, царського листа серед козацької ради, Гордієнко на пропозицію стольника - цілувати на вірну службу цареві хрест, рішуче сказав, що Військо Запорозьке не присягатиме через те, що московський уряд порушив вольності, побудувавши городки на Самарі й споруджуючи фортецю в Кам'яному Затоні, і, коли ті городки будуть поруйновані, тоді Військо Запорозьке і присягу складе.

Ворог запорожців - Мазепа, довідавшись про цю подію на Січі, послав цареві доноса, доводячи, ніби претензії запорожців на землю по Самарі зовсім безпідставні, бо вони не мають царської жалуваної грамоти, і радив вжити проти козаків рішучих

заходів. На Запорожжя ж він послав своїх підручних підмовляти козацтво, щоб скинуло Гордієнка з кошевства. Це Мазепі таки вдалося, і року 1703-го на кошевство було обрано Герасима Крису.

Догоджаючи Мазепі, Криса розгромив ватаги козаків Москаля й Ропухи, що шарпали подорожніх кримців, та з того в Січі стався заколот, і великі гурти запорожців пішли на Самару, знищили там селітряний завод гетьмана Мазепи й погрожували Новобогородському городку, а з кінцем 1703 року знову обрали кошовим Костя Гордієнка.

Весь 1704 рік минув на Запорожжі неспокійно. За згодою Гордієнка й усього Коша, велика ватага в 3000 козаків із гарматами вийшла із Січі, перевезлася вище Кодака за Дніпро на річку Самару, добула зброєю та зруйнувала Новосергіївське містечко й позганяла з південного боку Орелі всіх людей, що не мали запорозького підданства. З комендантом фортеці Кам'яного Затона - боярином Шеншиним - відносини запорожців були якнайнапруженішими, доходили до військових сутичок. Незважаючи на все те, можна з певністю сказати, що Гордієнко в ті часи не думав зраджувати царя, а тільки домагався від нього визнання давніх прав і вольностей Війська Запорозького. Це стверджується тим, що полк біля 2000 козаків цілий рік перебував у складі російського війська на Ладозі і в червні брав участь в атакуванні шведів на Чорній річці, біля Неви.

Глава 80. Кінець Палія

Тим часом на Правобережжі, що ледве стало оживати після великої Руїни, знову полилася кров. Побачивши, що поновлена козаччина не хоче знати поляків за своїх зверхників і не пускає на Україну польських панів, коронний польський гетьман Синявський із наказу польського уряду вирушив на Україну з великим військом і року

1703-го почав плюндрувати Поділля й Брацлавщину, приборкуючи непокірливу українську людність. Благання козацьких полковників, зокрема й Палія, до російської духовної влади й до царя Петра, щоб заступилися за руський люд та православну віру, лишилися марними, й Синявський вигубив козацтво по всій західній Україні, окрім Фастівщи-ни, де Палій спромігся-таки відбитися. Разом із знищенням козацтва поляки чинили утиски й православній вірі.

Палій втримався на Фастівщині, та ненадовго - його спіткало лихо, відкіля він і не сподівався. Влітку року 1704-го цар Петро І послав Мазепу з козацьким військом на Правобережжя, щоб громити тих польських панів, які виступали за шведську партію; Мазепа ж скористався цим випадком, щоб підгорнути Правобережну Україну під свою владу і стати гетьманом обох берегів Дніпра не тільки на папері, а й на ділі. На перешкоді йому стояв тільки фастівський полковник Палій, оборонець посполитого люду й ворог панства, яке розплодив Мазепа на Гетьманщині. Мазепа знав, що Палій мав великий вплив і що він не допустив би поневолити людність Київщини так, як це сталося на Гетьманщині.

Щоб відкинути Палія зі свого шляху, Мазепа закликав його до свого табору на приятельський бенкет, і, коли той, не маючи й у гадках нічого лихого, сидів в його наметі гостем, гетьман зрадливо звелів його зв'язати й вирядив у Москву, пояснюючи в листі до царя, ніби Палій прихильний до шведської зверхності. Петро І повірив тому наклепові й без ніякого суду заслав Палія до Сибіру й тільки року 1709-го, після прилучення Мазепи до шведського короля, повернув старого полковника на Україну. Тією волею Палій не зміг уже тоді скористатись, бо нудьга в засланні за рідним краєм і почуття образи від кривди, йому заподіяної, збавили нашому народному оборонцеві віку, й року 1710-го він помер.

Згадані події відбилися на житті Запорожжя збільшенням січового товариства, бо всі недобитки з козацтва Правобережної України тікали на Запорожжя й почасти записувалися в курені,

почасти ж сідали зимівниками на західних запорозьких землях.

Рік 1705-й минав на Запорожжі теж неспокійно, бо російський уряд почав разом із турецькими комісарами ставити на запорозьких землях межі й кордони. Гордієнко протестував з приводу того, що запорозькі землі межують без згоди й участі Військового Коша, й доводив, що ще з часів литовського князя Вітовта межа Запорожжя починалася від старого Очакова та йшла берегом моря й лиману до самого устя Дніпра, “де урочище Сто Могил”; “і ще й море було наше”, писав він, “поки з берега кінь доставав дно копитами, Дніпро ж завжди був запорозький, і ніяких меж на ньому не було”.

На протести Запорозького Коша російський уряд не звертав ніякої уваги. Росія на півночі ув'язалася в тяжку війну, на півдні ж хотіла мати спокій і, щоб не сваритися з турками, віддала їм усі землі по низах річок Інгулу, Висуні й Інгульця до устя річки Кам'янки. Це ще дужче обурило запорожців проти російського уряду.

Глава 81. Булавін та запорожці

Рік 1706-й кошовим отаманом на Січі пробув Тимофієнко, а 1707-го - Петро Сорочинський. Наприкінці того ж року на Січ прибув із Дону донський козак Булавін, що підняв на Дону збройне повстання проти російського уряду. Він просив помочі Війська Запорозького, але Сорочинський рішуче відмовив і навіть примусив Булавіна виїхати із Січі в Кодак. Незадоволена тим запорозька молодь та голота скинула Сорочинського з уряду й обрала знову кошовим Гордієнка. Проте й Гордієнко не згодився допомагати Булавіну й тільки дозволив приєднатися до нього окремим козакам. Цей вчинок свідчить, що ще й року 1707-го Гордієнко не думав виступати проти московської зверхності.

Через кілька місяців на Січі розійшлася чутка про те, що Булавін розгромив російське військо, опанував Новочеркаськ і проголосив себе отаманом Донського війська. Запорозька молодь захвилювалась і на раді, що відбулася 13 травня 1708 року, дуже нарікала на військову старшину за те, що та відраїла Війську боротися разом із Булавіним проти російських воєвод й ухвалила, доки не пізно, йти на Самару й зруйнувати там московські містечка. Мабуть, що воно так би й сталося, коли б саме тоді не прибули з Межигірського монастиря ченці. Почувши, що коїться в Січі, вони винесли на майдан хрест та Євангеліє й умовили запорожців не піднімати зброї на людей православної віри. Під впливом ченців більшість запорожців вгамувалася, й похід на Самарські містечка не склався; проте частина голоти, кількістю біля 1500 душ, покинула Січ і пішла до Булавіна. Під проводом отаманів Безпалого та Драного вони билися з російським військом біля річки Торця, а далі, відтиснуті бригадиром Шидловським, засіли в Бахмутському городку й там, відбиваючись од його війська, загинули всі до одного.

Глава 82. Шведчина

Шведський король Карл XII, звоювавши королів датського й польського, рушив із невеликим військом на російські землі й восени року 1708-го несподівано для всіх повернув із Смоленська на Стародуб, щоб зазимувати на Україні. Довідавшись про те, військова українська старшина підступила до Мазепи, вмовляючи його скористатися походом шведів і визволити Україну від московської влади. Мазепа й сам добре розумів, що під зверхністю Росії Україна не втримає своєї автономії, й, боячись, мабуть, щоб його не спіткала доля Брюховецького, став зав'язувати зносини з королем Карлом. Досі він певно не мав на думці зрадити царя, бо тільки-но своїм військом допоміг йому втихомирювати повстання Булавіна і з наказу царя порозсилав козацькі полки до Литви й у Петербург воювати проти шведів, та й людність на Україні він не попередив про мабутнє повстання проти московської зверхності.

Скінчилося тим, що шведський король прийшов у Новгород-Сіверський; Мазепа, лишивши частину свого війська в Батурин, сам із старшиною та кількома тисячами козаків рушив за Десну й поєднався із шведським королем. Разом вони попрямували до Батурина, та князь Меншиков із російським військом випередив їх і, підступивши під Батурин, почав його штурмувати. Козаки завзято обороняли місто, та тим тільки роздратували Меншикова. Серед ночі полковий старшина Іван Ніс перейшов на бік Меншикова й показав йому потайний пролаз у місто. Російське військо, не гаючись, серед ночі захопило місто й люто помстилося за змагання. Меншиков звелів вирізати весь Батурин до ноги й, загарбавши Мазепині скарби та всякий припас, саме місто спалив і зруйнував дощенту.

А в городі у Батурині мужиків та жінок
Упень сікли та рубали,
Церкви палили, святії ікони
Під ноги топтали.

Діставши від Мазепи звістку про те, що він став до спілки із шведським королем, кошовий отаман Кость Гордієнко дуже здивувався, бо завжди знав гетьмана за зрадника українського народу й найбільшого свого ворога. Проте, захоплений із давніх літ мрією оборони незалежності Запорожжя й усієї України від сусідів, він забув свою зневагу до Мазепи й, поєднавшись із ним та шведським королем, спробував повернути Україні здобуту за

часів Богдана Хмельницького волю.

30 жовтня цар Петро Олексійович повідомив Гордієнку про Мазепину зраду, вмовляючи його і все Військо Запорозьке лишитися вірним йому, а 12 листопада сповістив уже про обрання в Глухові нового гетьмана Скоропадського й упрошував кошового слухатися нового державця. Тоді ж на Січ були прислані від царя коштовні дарунки, а саме: кошовому 500, старшині 2000 і на козаків 12 000 червінців. Тільки й те не прихилило Гордієнка до Москви, і в одповідь він написав листа, сповненого нарікань за порушення Московською державою Переяславської умови з Богданом Хмельницьким і рішуче вимагав, щоб московські фортеці на Самарі та у Кам'яному Затоні були розкопані й поруйновані, а на Україні знищити російське й українське панство, а козацтву ж та люду посполитому повернути певну волю й давні права.

Не діставши на свої вимоги відповіді, Гордієнко на початку року 1709-го відрядив два відділи запорожців кількістю 6000 душ у Старий та Новий Кодаки, певне, з тією метою, щоб Меншиков, захопивши ті фортеці, не перетяв йому шлях на Україну й до шведського війська. Запорожці хвилювалися, і хоч більшість із них була прихильна до Гордієнка, проте існувала чимала партія, що страхалася воювати проти російського війська. На січових радах, коли виникали суперечки про те, на чий бік стати, “чи за шведів, чи за царя”, Гордієнко не раз складав із себе кошевство, але козацька голота й молодь всякий раз примушувала його знову брати булаву; прихильників же російської зверхності розганяла й навіть била.

Російський уряд кілька разів вживав заходи, щоб скинути Гордієнка, та це не вдалося, й тоді Меншиков, щоб заступити кошовому шлях на Україну, опанував своїм військом Омельник, Кременчук, Потоки, Менжеліївку та містечка по Орелі. Тільки й це не допомогло. Першого березня Гордієнко з 1000 запорожців вийшов із Січі й, прилучивши до себе відділи, що стояли в Кодаках, попрямував на Переволочну. Там відбулася козацька рада, в якій брала участь також і Переволочанська запорозька залога з полковником Нестулієм, і всі козаки, що були на раді, ухвалили приєднатися до Мазепи й шведів.

В середині березня Гордієнко рушив на Царичанку, а йому назустріч вийшов бригадир Кемпель з трьома тисячами російських драгунів. Запорожці рішуче атакували росіян і сто душ із них порубали, біля сотні захопили в бранці, а решту розігнали. Після того Гордієнко перебив російське військо ще під Келебердою і почав наступом брати всі міста на Орелі й Ворсклі. Український люд ще добре пам'ятав славу своїх заступників й

оборонців волі - запорожців і почав озброюватись та прилучатись до них, так що під рукою Гордієнка невдовзі зібралося 15 000 душ, хоч помочі запорожцям із того було мало, бо селяни проти рушниць та гармат російського війська могли протиставити тілька вила та коси; козацькі ж полки до того часу з наказу царя Петра І були вже вигнані з України в північні краї, щоб не підтримувати запорожців.

Відчинивши собі шляхи, Гордієнко пішов у Диканьку, де стояв Мазепа зі своїм невеликим військом. Там два давні вороги, Мазепа й Гордієнко, що тепер стали спільниками, зустрілися й умовились про дальше, а 27 березня обидва мали побачення з королем Карлом XII у місті Великих Будищах, причому Гордієнко привітав короля латинською мовою. Відповідав кошовому отаманові, теж латиною, державний шведський секретар Гермелін, похваляючись допомогти Україні повернути собі давні права. Після тих урочистих промов король частував Мазепу, Гордієнка й запорозьку старшину обідом.

30 березня Гордієнко перевів своє військо повз Полтаву до Нових Санжар і там розташувався табором. За якийсь час до кошового дійшло, що чигиринський полковник Ґалаґан ворогує із запорожцями, підступно їх захоплює й передає генералові Меншикову звістки про всі рухи Війська Запорозького. Цей полковник раніше був січовиком і військовим старшиною. Потім, останніми роками, із Січі подався на Україну й став полковником українського козацького війська. Як однодумець Мазепи, Гнат Ґалаґан разом із ним перекинувся на бік шведів, але роздивившись, що в короля дуже мало війська, і знаючи, яка велика сила в Петра І, він одразу збагнув, хто переможе, й потай утік од Мазепи до царя. Російському урядові була дуже потрібна така досвідчена в запорозьких справах і звичаях людина, й Ґалаґанові був даний охочекомонний полк у Чигирині, з яким він і чинив тепер запорожцям всякі біди. Щоб покарати Ґалаґана за зраду Війську Запорозькому, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців, та вони не змогли добути Ґалаґана, бо Меншиков встиг подати йому поміч.

Тим часом на Січі між тією частиною запорожців, що не пішла з Гордієнком, раз у раз виникали сварки. Прихильники Гордієнка зачіпали тих московських людей, що сиділи залогою у Кам'яному Затоні, й погрожували зброєю взяти ту фортецю; прихильники ж Москви упиралися. На початку квітня партія поміркованих взяла гору і, скинувши поза очі з кошевства Гордієнка, обрала замість нього знову Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже зрадів з цього приводу, та не минуло й кілька тижнів, як настрій січовиків змінився, і більшість, до якої

прилучився й сам Сорочинський, ухвалила на раді повстати за свої права й вольності й послати до кримського хана просити його допомоги.

Тим часом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців із Маячки та Нехворощі на Орелі й, вирізавши в тих містах всю людність, разом із жінками й дітьми, за те, що вони допомагали запорожцям, а оселі попалив. Далі він перейшов до Сокілки, яка на Ворсклі, й там став табором із 7000 драгунів та піхоти.

Глава 83. Руйнування Старої Січі

Новообраний кошовий Війська Запорозького Петро Сорочинський оголосив себе, як і Гордієнко, ворогом російської зверхності, й цар зведів Меншикову послати з Києва три полки Дніпром, щоб зруйнувати Запорозьку Січ.

Полковник Яковлев, ведучи російське військо водою, напав на Келеберду, де стояла запорозька залога, й, знищивши її мешканців, спалив усе місто. В погромі запорожців тут дуже пособили Яковлеву донські козаки, колишні спільники запорожців.

Після Келеберди Яковлев підступив до Переволочної. В цьому місті була невелика фортеця, в якій стояв із залогою в 1000 запорожців полковник Зінець, маючи ще під своєю рукою тисячі зо дві озброєних мешканців-переволочан. Оточивши Переволочну чималою силою, Яковлев вимагав, щоб запорожці віддалися на його ласку; коли ж ті відмовилися, російське військо почало обстрілювати фортецю з гармат, а далі й штурмувати її. Запорожці оборонялися вперто, до загину, але їх було в кілька разів менше, ніж війська в Яковлева, й вони всі загинули в бою. З мешканцями Переволочної Яковлев розправився з нечуваною лютістю - він звелів вирізати до ноги всіх, не минаючи жінок та дітей, а тих, хто ховався в хатах, спалив живцем разом із будівлями. Багато людності із жаху й розпуки кидалося, рятуючись, у Дніпро й гинуло в його хвилях. За кілька годин од Переволочної лишилися самі димарі - були спалені навіть млини на воді.

Зруйнувавши Переволочну, Яковлев повів своє військо Дніпром униз і легко опанував обоє Кодаків, бо там містилися дрібні запорозькі залоги, по кілька десятків козаків. Усі запорожці були тут так само знищені; мешканці перегнані в Новобогородське містечко, всі ж споруди в Кодаках спалені й поруйновані дощенту.

Від старого Кодака російське військо пішло Дніпром далі на південь та східним його берегом і 7 травня прибуло до Кам'яного Затону. Прилучивши до себе російську залогу, Яковлев 10 травня підступив до Січі. Кошового отамана Сорочинського тоді в Січі не було, бо їздив у Крим просити помочі в хана, на уряді ж сидів наказний отаман Яким Богуш. Усіх козаків було не більше, як тисяча душ, та й з тих більшість старих та покалічених, бо вся молодь пішла з Гордієнком на Гетьманщину; решта ж товариства жила, як і звичайно, по лугах та лиманах, бо без рибальства та полювання Військо Запорозьке не мало б чим

годуватися. Проте, не зважаючи на обмаль товариства, Богуш, зібравши всіх на раду, умовив козаків згадати давню славу Війська Запорозького не віддавати матір-Січ, як запорожці казали, “москалеві за спасибі”, а обороняти її до загину, а позаяк обстоювати всю Січ з такою малою силою козаків було неможливо, то Богуш, після першого ж дня оборони, покинув усі окопи, що були на березі Чортомлика, й уночі перевіз товариство на острів, де були руїни Старої Січі часів королів Жигмонта та Стефана Баторія. Там, одрізані од берега протокою, запорожці три дні відбивались од російського війська, що громило козаків гарматною пальбою з берега й атакувало острів із човнів. 14 травня був найдужчий штурм Січі, й хоч запорожці потерпали від гарматної пальби, а січові будівлі навіть зайнялися вогнем, проте запорожці відбили військо Яковлева й навіть знищили одного полковника, кількох офіцерів та більше трьох сотень простих москалів.

Після цього невдалого штурму Яковлев уже вагався, що йому чинити, аж тут на допомогу йому надійшов із двома полками охочого війська запорозький перевертень Гнат Ґалаґан. З такою великою силою вже неважко було здобути Січ, і, врешті, російське військо вдерлося на острів й почало штурмувати окопи. Запорожці, відбиваючись шаблями, гинули від багнетів російського війська, а все-таки не хотіли скоритися. Тоді Ґалаґан вискочив на окоп і почав гукати, що він сам запорожець і присягається, що як тільки козаки здадуться, то ні в кого з голови й волосина не впаде. Ці слова засмутили запорожців, і, сподіваючись, що колишній військовий товариш заступиться за них, вони почали складати зброю. Тільки те було їхньою помилкою: з наказу Ґалаґана його військо напосіло на них, безоружних, і почало всіх колоти й різати, та й сам Ґалаґан до того прикладав рук. У розпуці запорожці кинулися до річки Скарбної (Дніпрова протока) й, перепливши її, врятувалися в плавнях; ті ж, хто не зміг цього зробити, здебільшого поранені, кількістю 278 душ були захоплені в полон.

На одному з окопів було знайдено тяжко пораненого наказного отамана Богуша, який невдовзі помер; останнім же бранцям розлютовані упертою обороною переможці завдали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати навіть татари; деяким здирали з голови шкіру, інших настромляли на палі або четвертували; врешті ж збили на воді пліт, повісили на ньому кількох запорожців на шибениці й пустили Дніпром униз, щоб нижче Січі бачили, яка кара чекає на всіх запорожців.

Усі січові будівлі були спалені, не виключаючи навіть церкви святої Покрови - з неї тільки з наказу Яковлева було винесено

іконостас. Лють переможців не вгамувалася навіть на тому, й вони порозкопували на січовому кладовищі домовини й найперше роз'рили могилу кошового отамана Івана Дмитровича Сірка, кістки ж його розкидали в степу.

Довідавшись про зруйнування Запорозької Січі, цар подарував Гнатові Ґалаґану “за вірну службу” село Боровицю; про запорожців же видав наказ, щоб їх, де б хто запопав, катувати на смерть.

Тих козаків, які були з Гордієнком, звістка про зруйнування Січі тяжко вразила, але ніякого заколоту вони не вчинили й лишилися прихильними до свого отамана; не менш тяжко це приголомшило усіх січовиків, що були по лугах та річках і почули лихі вісті не відразу. Петро Сорочинський, прибувши з Криму на Запорожжя, вже після зруйнування Січі, почав скликати решту запорожців із лугів та лиманів на устя річки Кім'янки і став там кошем.

Глава 84. Полтавське бойовище

Гордієнко передбачав можливість нападу російського війська на Січ і ще в березні намовляв шведського короля взяти Полтаву, що стояла на шляху від шведського війська до Запорожжя й заступала запорожцям підходи до Січі. Король згодився нате і 4 квітня разом із Гордієнком та запорожцями штурмував місто, та тільки там стояла добра російська залога, що відбила той напад, і через те полтавська облога затяглася аж на три місяці, а тим часом сюди наблизилося велике російське військо під керуванням самого царя.

Хвалилися запорожці Полтави дістати:
Ще Полтави не дістали, а вже швед іздався.
На бідную головоньку кошовий зостався;
Ой, умерла в кошового старенікая мати,
Ой, нікому кошовому порадоньки дати.

Тим часом на Україні справа складалася не на користь шведам та Мазепі. Універсали гетьмана не мали ніякого впливу на український люд, бо Мазепу всі знали не за оборонця народних прав, а за гнобителя й щирого прихильника московських порядків. Йому ніхто не йняв віри, бо всі знали, що коли б він дістав повду владу й незалежність од Москви, то козаки й поспільство були б так само поневолені, як і під владою московських воєвод. Навіть козацька старшина, що намовляла Мазепу перейти до шведів, сама перекинулася разом із ним на бік короля; згодом побачивши, що Україна заповнена російським військом, шведів же дуже мало, почала полишати Мазепу й віддаватись на милосердя царя. Тільки по Ворсклі та Орелі, в тих місцях, куди заходили запорожці, народ повставав і прилучався до них, бо знав козаків за оборонців простого люду і всіх поневолених.

Карлу XII доводилося починати щось рішуче, й він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Але доля давно відсахнулася від нього; оглядаючи 17 червня табір царського війська, він був тяжко поранений в ногу. Проте, не зважаючи на ту рану, він 21 червня, лежачи на ношах, все-таки розпочав штурм Полтави. Бій тривав два дні, і все ніхто нікого не перемагав, а тим часом російське військо зовсім близько підсунулося до шведів. 27 червня сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, й у тій битві царське військо перемогло шведів.

Розбиті шведські полки мусили хутко відступати до Дніпра, щоб врятуватись у турецьких землях. Тоді ж запорожці стали Карлові у великій пригоді, бо знали всі шляхи, перевози й броди. Гордієнко повів короля понад Ворсклою на Переволочну й сам із частиною запорожців вискочив уперед, щоб наготувати на Дніпрі човни. Першим із утікачів досяг Дніпра Мазепа з генеральним писарем Орликом, і надвечір 29 червня запорожці вже перевезли їх на західний бік. Король Карл не міг встигнути за гетьманом: тяжка рана змушувала короля рухатися обережно, а тим часом російське військо хутко наступало на шведів. Становище короля було дуже скрутне, й коли б запорожці не налаштували для нього заздалегідь перевозу, то, мабуть, він дістався б цареві Петру І в бранці. Гордієнко, перевізши Мазепу, зараз же зв'язав докупи два байдаки і, як тільки в ніч на 30 червня король Карл прибув до Дніпра, Гордієнко вкотив його карету на байдаки й перехопився з ними на західний берег.

Шведське військо перевозили на правий берег весь день 29 червня, але човнів для того зібрали дуже мало, бо їх перед тим захопив полковник Яковлев, пливучи до Січі. Через те до ранку 30 червня на лівому березі Дніпра лишилося ще більш 16 000 шведів, а тим часом наспіло й російське військо. Далеко з більшим поспіхом перевозились через велику річку запорожці. Передбачаючи собі в помсту мордування на смерть, комонні козаки перепливали річку кіньми, тримаючись за їхню гриву; піші ж кидалися в воду, захопивши до рук дошки із возів, ярма, колеса або кулі очерету, й, держачись за ті речі, долали річку самоплавом. Через те, коли до Дніпра наблизилося російське військо, запорожців лишилося на лівому березі тільки 220 душ.

Шведський генерал у той час запитав Меншикова, на яких умовах можна здатися, і той одповів, що шведи мають скласти зброю і тоді будуть живі всі, окрім запорожців й інших підданців царя - зрадників. Шведи скорилися своїй долі; запорожці ж, знаючи, які нечувані муки чекають на них у руках московських катів, кинулися з берега в Дніпро і здебільшого загинули у хвилях рідної річки.

Глава 85. Після Полтави

Тим часом Гордієнко вже вів Мазепу та Карла за Дніпром понад річкою Омельником, а далі порадив іти через верхів'я Інгульця, понад Інгулом. За кілька днів усі щасливо прибули до Бугу й стали табором на 25 верст нижче устя Інгулу. 7 липня шведи вже перевозились за Буг у турецьку землю; слідом почали переправлятись і запорожці, та тільки, може, половина їх устигла перевезтись, як надійшла звістка, що до Бугу підступають російські драгуни. Почувши про те, всі запорожці повернули коней од Бугу й подались у добре їм знайомі байраки Дикого поля, пізніше ж повернули до устя Дніпра й приєднались до товариства, що було з кошовим отаманом Сорочинським.

Прибувши до Очакова, Карл дозволив запорожцям іти, куди хочуть, і значна частина подалася на низ Дніпра; решта ж із кошовим Гордієнком, Мазепою та королем Карлом перейшла до Бендер, де 22 серпня року 1709-го гетьман Мазепа, пригнічений тяжкими подіями, й помер.

Таким чином, року 1709-го землі Війська Запорозького, опріч південних степів, захопило російське військо, а самі запорожці були проголошені указом царя зрадниками. Всім українцям заборонялося знатися із запорожцями: навіть чумакам не дозволяли ходити у Крим по сіль, щоб на низу Дніпра вони не бачилися із запорожцями; увесь же люд полків Миргородського та Полтавського за те, що. став на бік запорожців, зазнав тяжкої покари - заслання в Сибір і навіть смертного вироку. Від Скоропадського, затвердженого на гетьманському уряді після втечі Мазепи, була відібрана влада й до нього приставили царського радника, боярина, який і керував Україною.

Проте ватажок запорожців Кость Гордієнко й після усіх цих подій не втратив свого завзяття. Він, разом із генеральним військовим писарем Пилипом Орликом, мав надію, що перемога Російської держави була випадковою, а занепад України тимчасовий. Вони обоє вірили, що шведський король знову стане могутнім; та й турецький султан, на їхню думку, не повинен був згодитись на те, щоб Росія зрештою прилучила до себе Україну й Запорожжя. Обидва втікачі плекали надію, що за допомогою Швеції й Туреччини Україна знову матиме незалежність. Під впливом таких сподівань у травні 1710 року в Бендерах запорожці, що лишилися з Гордієнком, проголосили Орлика гетьманом України, а після того запорожці, з одного боку, й Орлик, із другого, склали умову про те, як він має правити Україною і забезпечувати права й вольності

Запорожжя. Хоч та умова й лишилася назавжди на папері, проте вона цікава, бо виявляє бажання й міркування ідейних українців того часу й тодішніх запорожців. От скорочені основні пакти тієї умови:

1). На Україні мусить панувати віра православна з митрополією в Києві, залежною тільки од Цареградсь-кого патріарха.

2). Межа України з Польщею має проходити по річці Случ, а з Московією - як зазначено в Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3). З Кримським ханством має бути приязнь.

4). Столиці України Києву і всім містам українським забезпечити давні права.

5). Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники, ні інша військова старшина не забирала собі в підданці й не примушувала ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6). Гетьман не має права призначати на посади, бо всі посади мають бути виборні.

7). Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд.

8). Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову в гетьманській резиденції мають відбуватися генеральні ради задля вирішення всяких найважливіших справ. На ті ради мають з'їздитися: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною й сотники; виборні від полків генеральні радники й представники Запорозького Війська. Без ухвали генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи за радою генеральної старшини.

9). Побудовані російським військом на Запорожжі містечка мають бути зруйновані, й ніхто на запорозьких землях не має права ставити ніяких міст.

10). Міста: Трахтемирів, Келеберда й Переволочна з перевозами мають належати Війську Запорозькому, а також і весь Дніпро з усіма річками, починаючи од Переволочної до самого Очакова.

Окрім цих головних пунктів, було написано ще багато другорядних, що дуже докладно обґрунтовували конституцію України.

10 травня року 1710-го король схвалив обрання Орлика гетьманом та його конституцію. Все було добре обмірковано, та тільки не судилося укладачам конституції вернутися на Україну, щоб здійснити її.

Глава 86. Занепад Війська Запорозького (1710-1734 роки). Смуток на Запоріжжі

Під час атакування російським військом Чортомлицькоі Січі значна частина запорожців, як і щоліта, була на рибальстві й полюванні у Великому Лузі. Звістка про зруйнування Січі не один день, не один і місяць переходила з річки на річку, з байрака в бійрак, доки облетіла все Запорожжя, й товариство кілька тижнів збиралося й вирушало з місця на місце, поки нарешті скупчилося там, де річка Кам'янка впадає в Дніпро, й прилучилося до кошового отамана Петра Сорочинського. Він же повернувся з Криму ні в тих ні в сих, бо через мир із царем хан не наважився без дозволу султана надати запорожцям допомогу.

Впорядкувавши на Кам'янці свій кіш, Сорочинський через Кизикермен знову поїхав у Крим, щоб просити протекції хана, а тим часом до Нової Січі почали прибувати ватага за ватагою й ті запорожці, що були з Гордієнком. Частина їх відбилася від шведського війська під час перевозу через Дніпро в Переволочній, частина ж прибігла від устя Бугу, й нарешті більшість вирядив на Запорожжя з-під Очакова сам шведський король Карл XII, не маючи чим запорожців годувати. Бракувало ще тільки невеликого гурту найзавзятіших січовиків та самого Гордієнка.

Смуток оповив душі козаків, що підступили аж до татарських кордонів. Туга за зруйнованою ненькою-Січчю, що була свідком великих подій, та за “батьком” Великим Лугом, що споконвіку годував запорожців, розпукою пригнітила їм серце, й мимоволі у всіх виникало питання, чи не ліпше було б скоритися цареві, аби тільки жити на своїх рідних степах та у Великому Лузі. В перші ж місяці після “шведчини” на коші вже лунали голоси за те, щоб поклонитися цареві й просити його ласки. Може б, воно так і сталося, коли б з України не надходили такі тяжкі вісті. А до Нової Січі линула чутка за чуткою: що тих козаків, які були біля Мазепи, хоч би навіть мимоволі, тяжко катовано, а кого не замордовано на смерть, то заслано в Сибір. Навіть тих запорожців, що й не були з Мазепою, позаслано на Ладогу й у Петербург копати канави понад озерами та річками. З тих козаків, що були на канальських роботах, од незвичного болотяного повітря, вогкості та недобрих харчів, гинула майже половина, решта ж верталася на Україну каліками. Не зважаючи на те, замість померлих та покалічених, російський уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки. “Якщо ви прийдете на Україну, - переказували запорожцями з

Гетьманщини, то усі загинете. Єднайтесь із татарами та визволяйте нас, бо й ми всі од Москви пропали”.

Окрім “канальських робіт”, українських козаків кидали на північний Кавказ, на “лінію” - обороняти російські кордони од Кубанської орди, і там вони тисячами гинули од татар, черкесів та від пропасниці. Про походи на “лінію” та про недолю пробування там збереглася навіть народна пісня:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на “лінію” гонять.
У Глухові, у городі, стрельнули з гармати -
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно,
На могилі гетьман стоїть - геть там його видно.
“Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись - будем утікати”.
“Ой, ідіть же, панове, до Петра, до свата,
Ой, там буде вам, панове, велика заплата -
По заступу у рученьки та ще і лопата!”
Сидить козак на могилі, сорочку латає;
Ой, кинувся до черешка - копійки не має.
Їхав козак на лінію та й вельми обдувся,
Іде козак із лінії - як лихо зігнувся!

Під впливом таких звісток з України, коли гетьман Скоропадський серед літа року 1710-го прислав до Коша листа, вмовляючи запорожців одцуратись бусурманів та просити ласки царя, то кошовий отаман Осип Кириленко з товариством написав йому дуже докірливу й глузливу одповідь. Ось що там запорожці, між іншим, писали:

“Дивуємося, що ваша милость не соромиться звати себе Війська Запорозького і обох боків Дніпра гетьманом, коли ми вашої милості на той уряд не обирали, а піднесені, ваша милость, під мушкетами московськими”.

“Прикладаєш, ваша милость, до себе титул Війська Запорозького, коли воно тепер до регіменту вашої милості не належить і не хоче належати; та й Січа Запорозька, гніздо військове, джерело й захист вольностей військових, через запеклу московську до нас ворожнечу та через зраду проклятого Ґалаґана, невдячного за хліб наш військовий, перевертня і зрадника, знищена й зруйнована, нашій батьківщині на вічну неволю”.

“Як маєш бути, ваша милость, гетьманом обох боків Дніпра, коли на тогобічній стороні, чи теж Україні, князь Голіцин, воєвода Київський, владою своєю московською опанував і

немилосердні здирства людям чинить”.

“А як же, ваша милость, вольностями нас обнадежуєш, будучи сам невольник і під пильним доглядом міністра царського лишаєшся, без волі котрого нічого не владей чинити, а без печаті його нікуди писати!”

Це було писано 2 червня, а 3 серпня запорожці обрали нового кошового Лаврентія Степаненка, за підписом якого надіслано гетьману Скоропадському скаргу на полковника Гната Ґалаґана. З неї видно, що Ґалаґан не задовольнився зруйнуванням Січі, а й після того з ватагами нападав на запорозькі зимівники та бекети, хапав безвинних людей та видавав російським урядовцям на муки й заслання і чинив запорожцям всякі шкоди. За такі вчинки свого покруча козаки в своєму листі не пошкодували на його голову різних прокльонів, та тільки все те пішло намарне, бо Ґалаґан був у царській ласці, збудував собі біля Боровиці добрий будинок і жив, як кажуть, “паном на всю губу”, глузуючи з безсилого лютування своїх колишніх товаришів.

До осені 1710 року справа з переходом запорожців під протекцію кримського хана була вирішена і, зважаючи на те, що російський уряд погрожував послати військо, щоб зігнати запорожців із Кам'янки, за згодою турецького султана для Січі Запорозької було призначене інше місце, нижче Тавані, неподалік Олешок, біля протоки Конської та лимана Кардашина. Тільки запорожці того року не встигли перейти в Олешки, бо турецький султан, під впливом шведського короля, розірвав мир із царем і розпочав нову війну.

Глава 87. Похід Гордієнка на Україну

На початку листопада з Бендер прибув до Коша на Кам'янку Гордієнко й тут після бурхливої ради був знову обраний кошовим отаманом. Користуючись війною Туреччини з Росією, Гордієнко напровесні 1711 року вийшов із кількома тисячами запорожців із Січі на захід і, сполучившись із невеликою силою татар та Пилипом Орликом, разом із ними вступив в Україну. Треба гадати, що уривок із цієї пісні згадує саме про цю зустріч Орлика із запорожцями.

Ой, прибила хвиля човник,
Човник-лебедочку.
Ой, вискочив з нього Орлик
Та й почав бесідочку:
“Пугу, братця, пугу!
Пугу, запорожці!”

Похід Орлика та Гордієнка спершу мав успіх. Україна радо вітала запорожців, своїх давніх оборонців, й приставала до козаків. Умань, Богуслав та Корсунь охоче піддалися Орликові. Разом із запорожцями козацькі ватаги, зібрані Орликом, навіть розгромили генерального осавула Бутовича, посланого Скоропадським із гетьманськими козаками проти Орлика; самого ж Бутовича захопили в бранці, та тільки невдовзі й Гордієнка та Орлика спіткало розчарування. Ні козаки, ні татари не мали добрих гармат і через те не спромоглися добути Білої Церкви, де засіла в замку російська залога з гарматами, а доки вони облягали те місце, татари кинулись грабувати навколишні села та заганяти людей у неволю. Ніякі благання Орлика до Калги-Салтана, щоб спинив орду, не пособили; татари погнали до Криму тисячі українського люду і тим зрештою загубили справу Орлика, бо відвернули від нього земляків.

Глава 88. Похід на самарські містечка

Доки Гордієнко з Орликом та Калгою-Салтаном ходили на Україну, кримський хан Девлет-Гірей рушив на російські землі Муравськими шляхами, а позаяк вони виводили на Слобожанщину, то^татари й напали на слободи й міста Харківського полку. Сюди ж, за собою, хан закликав і тих запорожців, що не пішли з Гордієнком, та ті не захотіли воювати проти своїх земляків й умовили хана добути раніш Кам'яний Затон та Самарські містечка. Хан повернув із Слобожанщини на Самару й разом із запорожцями взяв Новосергіївське містечко, а російську залогу забрав у неволю; Новобогородська ж спільники не спромоглися добути, бо ні в татар, ні в запорожців не було гармат, і хан, покинувши Самару, подався з ордою у Крим.

Тим часом проти татар зібрався генерал Бутурлін із російським військом та гетьманом Скоропадським з українськими козаками. Не маючи вже з ким воювати, вони атакували Новосергіївське містечко, захопивши його. по-вистинали запорозьку й татарську залогу, що там: засіла, а всіх селян із села Вільного за те, що нібито вони допомагали запорожцям, вивели за місто і по жеребку кожному десятому відрубали голову; кому ж випало лишитися живим, тих разом із жінками та дітьми було заслано в Сибір.

Глава 89. Перехід запорожців в Олешки

Від Новосергіївська Бутурлін та Скоропадський вільно подалися на південь. Запорожці поступалися перед великим військом і, покинувши устя Кам'янки, перевезлися на татарський бік Дніпра та й отаборилися в призначеному їм місці біля Олешок. Сюди ж вийшов з ордою хан і не пустив далі російського війська.

Війна царя Петра І з Туреччиною 1711 року скінчилася для нього нещасливо. Після перемоги над шведами він легковажно ставився до ворогів і занадто необачно вирушив на турків, аж на річку Прут. Там його зустрів турецький візир із великим військом, а запорожці з Гордієнком перетинали за ним усі шляхи, захоплювали обози й відрізали російське військо од Дніпра. Становище царя Петра Олексійовича стало дуже скрутне - турки почали оточувати його військо, і, щоб врятуватися, він мусив одкупитись грішми та ще зректись на користь турків багатьох своїх придбань, а саме: повернути туркам Азов із землями по низах річок Дону та Міуса, зруйнувати й розкопати Кам'яний Затон та Самарські містечка, а гармати з Кам'яного Затону віддати туркам і “відняти свою руку” од запорожців разом з усіма землями, що до них із давніх часів належали.

Коли султан перемовлявся з російським послом про замирення, то в Стамбул їздили від України й од Запорожжя Пилип Орлик та Кость Гордієнко. Вони домагалися того, щоб султан примусив царя зректися всієї України, та російський посол роздав візиреві та іншим султанським радникам 100 000 червінців, і султана умовили згодитись на відлучення од Росії самого тільки Запорожжя, що ж до України, то з неї Правобережжя мусило повернутися знову до поляків, Лівобережна ж частина лишалася за царем.

По скінченні війни Гордієнко прибув зі своїм відділом січовиків до Олешківської Січі й почав впорядковувати січові будівлі. Якраз у цей час запорожці володіли й значною частиною Правобережної України, доки не встигли ще забрати її до своїх рук. Це виходить із того, що наприкінці року 1712-го Гордієнко призначив полковником в Умань січового товариша Поповича та ще посадив своїх людей в інші міста України.

Відплачуючи за ворожі вчинки запорожців та Гордієнка, російський уряд видав у той час указ, щоб на Запорожжя не пускати з Гетьманщини нікого, а коли б хто пішов, так того не впускати назад. Та люди, як і колись, тікали з Лівобережжя, не давали Війську Запорозькому дуже зменшуватись, та й узагалі

після війни 1711 року становище Війська Запорозького поліпшилося, бо після зруйнування Самарських містечок та Кам'яного Затону запорожці знову стали хазяїнами всіх земель, які одвіку належали їм. Завдяки ж згоді з татарами люди на всіх запорозьких вольностях зажили безпечно від татарських наскоків, і через те береги запорозьких річок, а також захисні байраки, яри та вибалки хутко почали вкриватися зимівниками й бурдюгами втікачів з обох боків України.

Проте добрі часи запорозького життя тривали недовго. Під час миру з Росією запорожці не дуже-то потрібні були ханові, й татари почали чинити їм утиски. Олешківська Січ була зовсім одірвана від земель Запорожжя й до того стояла в дуже сумній та непридатній місцевості. Замість широкого Дніпра тут, повз Січ, бігла вузенька річка Конка з дуже піскуватими берегами, й ті піски вітрами заносило навіть у саму Січ. Сумний вигляд мала й Січ, бо замість гарної церкви, спаленої в Чор-томлицькій, тут стояла маленька невисока церковця, схожа на курінь, із очеретяними стінами, з нап'ятим парусом замість даху. Серце козацьке щеміло, дивлячись на свою нову Січ та згадуючи веселі простори Базавлуцького лугу; татари ж ніяк не хотіли дозволити запорожцям перейти із кошем знову на Базавлук, а змушували їх лишатися в Олешках, щоб мати перед своїми очима. Потім хан одібрав од запорожців право вільно брати в Прогноях сіль, а примусив платити за неї мито. Третє горе запорожців полягало в тому, що під час руїни Чортомлицької Січі вони втратили всі свої гармати; Січ Запорозька не мала чим оборонятись, і татарам легко було повсякчас захопити її несподівано, а запорожців за непокору забрати в неволю. Хан не хотів давати козакам гармати; коли ж Гордієнко знайшов і відкопав на низу Дніпра свої, заховані у пісках кошовим отаманом Морозом під час його невдалого походу на море, й хотів тими гарматами риштувати Січ, то хан погрожував одібрати всю артилерію собі, так що запорожцям довелося знову заховати її у потаємному місці.

Дуже тяжко терпіли запорожці те, що бусурмани, яких вони звали поганцями, вороги святого хреста, що їх козацькі діди й прадіди споконвіку били, тепер намагались бути у них панами й змушували козаків воювати проти татарських та турецьких недругів і за бусурманів проливати свою кров. Більшість запорожців мала це навіть за гріх, і через те не дивно, що, вже, починаючи з року 1714-го, між товариством запорозьким точилися розмови про те, як би вирватися з непевного свого становища й повернутися знову під протекцію християнського царя.

Глава 90. Іван Малашевич

Найповажнішим представником партії, прихильної до російської зверхності, був на Запорожжі Іван Олексович Малашевич, обраний року 1714-го кошовим отаманом. Прибічники завзятого Гордієнка з часом почали втрачати свій вплив на громаду й того ж року з пропозиції Малашевича на військовій раді в Січі вирішено було послати до царя через гетьмана Скоропадського прохання прийняти знову Військо Запорозьке під свою руку.

Російський уряд не згодився на бажання запорожців та й не мав змоги, бо всі землі запорозькі на підставі Прутської умови відійшли до Турецької держави, й без нової війни султан їх не віддав би Росії. Невдалий кінець заходів Малашевича зробив його становище в Січі непевним, і восени того ж року, замість Малашевича, запорожці обрали кошовим Василя Осипова.

Чутки про зносини запорожців із російським урядом, мабуть, дійшли до хана, бо тієї ж осені він послав кошовому отаманові наказ, щоб з усім військом вийшов на Каланчак і дав там присягу ханові з тим, щоб дотримуватися його протекції. Такі домагання дуже обурили всіх запорожців, а тут ще татари відібрали в них усі Дніпрові гирла й почали збирати мито з рибалок. Під впливом тих утисків запорожці знову послали прохання до Петербурга про те, щоб їх взяли під царську руку; від присяги ж ханові ухилилися, сказавши, що більшість товариства розійшлась на той час по плавнях.

При тій нагоді Костя Гордієнко поїхав до хана клопотатися на користь Війська Запорозького, доводячи йому, що утиски примусять запорожців знову піддатись цареві. Добре відомий ханові й навіть султанові колишній кошовий мав вплив у Бахчисараї, й року 1715-го хан Каплан-Гірей, щоб прихилити Військо Запорозьке до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпро з усіма від нього прибутками.

Незважаючи на те, попередні татарські утиски зміцнили на Січі прихильну до Росії партію, й року 1716-го вона, взявши гору, знову обрала кошовим отаманом Івана Малашевича. А 3 травня отаман послав листа до Миргородського полковника Данила Апостола з проханням, щоб заступився за Військо Запорозьке перед гетьманом та царем, а пізніше написав про те ж саме гетьманові Скоропадському. Наслідком усіх цих прохань був тільки від російського уряду дозвіл переходити на Україну поодиноким запорожцям, “до зради непричетним”, і то з умовою, щоб вони вже не верталися на Запорожжя, а служили

на Гетьманщині сердюками.

Зрозуміло, що Військо Запорозьке та й сам Малашевич не того бажали, і з Січі на Гетьманщину ніхто не рушив.

Глава 91. Лихі вісті з України

Таке становище тривало до року 1722-го. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, а тим часом ще дужче та дужче обмежував автономію України. Людність українську обтяжували постоями російського війська, козаків же щороку мучили роботами й не тільки вже в Петербурзі та побіля нього, а ще й на каналах од Волги до Дону по річці Камишівці, в Астрахані, на гирлах та на спорудженні фортець на кавказькій “лінії”. З кожним роком українське козацтво тануло, мов страсна свічка на повітрі. Вважають, що тільки на п'ять років (1720 - 1725) на державних роботах померло біля 20 000 козаків; ганяли ж козаків працювати не тільки в цей час, а з самого початку шведської війни, з року 1700-го. Згадки про тяжку недолю козаків на канальських роботах збереглись навіть у народних піснях:

Ой, дали хлопцям широкі лопати
Та послали хлопця молодого та канави копати.
Ой, летів ворон да із чужих сторін
Та летючи кряче:
“Ой, сидить хлопець та над канавою
Та жалісно плаче”.
Ой, летів ворон та із чужих сторін
Та, летючи вгору, крикнув:
“Ще ж бо я хлопець, хлопець молоденький,
Ой, тутечки не привикнув!
Ой, продай же, тату, та воронії коні
Та викупи мене, хлопця молодого,
Із темної неволі!”

Зрештою козаки за часів Петра І збідніли вже до того, що навіть не мали за що купити коня й перетворювалися на хліборобів-посполитих. Полковничі уряди почали роздавати їх великоросіянам; року ж 1722-го до гетьмана була приставлена так звана Малоросійська Колегія, до якої з рук гетьмана перейшли всі судові справи.

Гетьман Скоропадський до того був приголомшений одібранням од нього залишків влади, що року 1723-го вмер, і Україна на якийсь час лишилася зовсім без гетьмана.

Кари й утиски щодо козаків не припинялися й після того: ще року 1723-го було вислано 10 000 козаків на Кавказ, на Каспійське море, будувати там фортецю святого Хреста, а коли половина з тих козаків померла там од пропасниці, а друга

половина знесилилася, то року 1724-го на їхнє місце було послано 10 000 з інших козацьких полків.

Після смерті царя Петра Олексійовича цариця Катерина I, продовжуючи політику свого чоловіка, наказом од 22 квітня року 1725-го потвердила, щоб з України ніхто не смів ходити на Запорожжя й навіть купці, вирушаючи до Криму, мали обминати Січ.

Глава 92. Початок Гайдамаччини

Під час знегоди, що панувала на Україні, Гордієнкові не дуже важко було своєю шанобою серед січового товариства знищувати вплив Малашевича, й запорожці лишилися в Олешках, скоряючись своїй долі. Нудьгуючи без війни, найзавзятіші із січовиків гуртували біля себе ватаги голоти й водили їх за Синюху на Правобережжя. Там саме відбувався передостанній акт трагедії українського життя: поляки, користуючись своїм правом, що набули його за Прутською умовою, захопили Україну своїм військом, забороняли всякі згадки про козацтво й повертали людей на кріпаків. Мов та галич, налетіли на Україну нащадки тих польських панів та магнатів, що під час повстання Богдана Хмельницького та боротьби з Дорошенком або загинули од козацьких щабель, або повтікали. Слідом за панами прокрадалися й жиди. З'явилися знову оренди шинків, річок, озер та перевозів, а щоб тримати селян у покорі, пани, як і сто літ до того, позаводили надвірні роти козаків.

Згадуючи одвічну мету існування козацтва - оборону поневоленого люду, ватаги запорожців виходили з Олешок та з Гарду на Бузі й чинили напади на маєтки польських панів, а іноді навіть вигонили їх із цілої округи, визволяючи, хоч на невеликий час, поневолений люд. Ті загони запорожців, що ходили на поляків, хоч і з відома Коша Запорозького, але на свою відповідальність, разом із людьми, що приставали до них у самій Україні, почали зватися гайдамаками.

Іноді такі гайдамацькі загони шарпали і своїх спільників - татар, та тільки за те Кошу доводилося дорого розплачуватися: після кожного такого нападу, на Січ прибували татарські мурзи й примушували кошового платити утричі більшу суму, аніж коштувало пограбоване в татар добро.

Час від часу кримський хан викликав із Січі полк або два запорожців і посилав їх воювати то з черкесами, то з калмиками, то зі своїми непокірливими мурзами, і Військо Запорозьке, хоч і дуже неохоче, а мусило те робити. Життя в Січі було сумне, бо через непридатну, піскувату місцевість в Олешківській Січі рідко коли пробувало більше як тисяча-півтори товариства; решта ж більш охоче жила по старих січах та ще на річках Самарі та Бугу й не тільки в літню добу, а навіть зимували там по бурдюгах та зимівниках. Таким чином Олешківська Січ тільки через те вважалася осередком Запорожжя, що в ній був кошовий отаман із старшиною та переховувалися військові

клейноди.

Тепер місце, де була Олешківська Січ, засипане пісками та обсаджене лозою, і замість січових руїн там можна бачити лише самі кучугури й шелюги.

По весні року 1727-го цариця Катерина І зійшла зі світу, й російська політика враз змінилася. За недолітнього царя Петра ІІ владу в державі спершу забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше - Довгорукі. Обидва вони були ворогами Малоросійської Колегії. І її враз було скасовано, а всемогутнього на Україні Вельяминова притягнено навіть до суду; влітку ж року 1727-го на Україні було оповіщено про вибори нового гетьмана, причому російський уряд застеріг українську старшину, що ніхто інший не буде затверджений на гетьманському уряді, як тільки полковник Миргородського полку Данило Апостол.

Українська старшина і взагалі громадянство, не розуміючи того, що повернення на Україні до старих порядків зроблене не з переконання в потребі такого повороту, а тільки з ворожнечі до вельмож, що стояли біля влади за часів Петра І, раділи, мов діти, і чутка про полегкості на Україні незабаром дійшла й до Січі Запорозької й підняла там вплив Малашевича та прихильників російської зверхності, так що того ж року, 19 жовтня кошовий отаман Павло Федорів за згодою товариства послав до нового гетьмана листа з проханням поклопотатися про те, щоб цар узяв запорожців під свою руку.

З тих заходів знову нічого не вийшло. Росія не хотіла воювати з Туреччиною, а через те й не бажала брати у свою владу Запорожжя; проте, маючи на увазі, що відносини Росії з Туреччиною погіршали ще з часів походу царя Петра І на персів, російський уряд визнавав корисним під час війни з турками мати запорожців на своєму боці й перестав надалі дратувати їх, як це було досі.

Глава 93. Кривда запорожцям од татар

Тут на Запорожжі сталася подія, яка зрештою повернула запорозьке життя в російську течію й назавжди знищила в серці Гордієнка надію зберегти автономію Запорожжя під протекцією кримського хана та турецького султана.

В грудні 1727 року Калга-Салтан (друга особа після хана) прибув до Бугу і звелів усім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні, кількістю до 2000 душ, покинути все й рушити з наказу хана з ним на Буджак утихомирювати тих мурзів, що неначебто повстали. Запорожці послухали Калгу й разом із тими татарами, що були під його рукою, воювали проти Білгородської орди. Але за якийсь час виявилося, що Калга-Салтан робив все те не з наказу хана, а самовільно, повставши проти його влади. Слідом за тією чуткою на Буджак прибув особисто хан із великим військом, і захопивши Калгу-Салтана, відрядив його до Стамбула на страту; запорожців же, одібравши од них зброю, звелів продати в неволю на галери.

Глава 94. Вихід запорожців з Олешок

Коли про цю подію дізналися по всіх річках та лугах Запорожжя, то зрозуміло, що все товариство надзвичайно обурилося проти татар та всіх прихильників татарської зверхності. Тим часом на Січі, де пробувало здебільшого старе козацтво, яке ненавиділо московські порядки, за короткий час до того прихильники татарської зверхності взяли гору й 23 травня 1728 року знову обрали кошовим отаманом Костя Гордієнка. Тоді вороги бусурманства, згуртувавшись на Самарі, вирішили силою забрати в Гордієнка клейноди. Під проводом завзятого ворога бусурманів - старого Івана Гусака, вони, сівши на 40 байдаків, прибули в Олешківську Січ, скликали там раду й почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорозьке до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знущаються над запорожцями, а навіть продають їх у неволю. Коли ж Гордієнко і колишній кошовий отаман Карпо Сидоренко почали казати про те, що російські канальські роботи гірші за турецьку каторгу, то прихильники Гусака й Малашевича побили Сидоренка, від Гордієнка ж забрали клейноди, а самого закували в кайдани.

Забравши владу до своїх рук, прихильники московської зверхності розгромили на Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі й, підпаливши січові будинки, перевезлися під Кизикерменом через Дніпро на правий берег і пішли на місце Старої Січі на устя Чортомлика. Там запорожці настановили кошовим отаманом Івана Гусака й розіслали по всіх кутках Запорожжя звістку про перехід Коша на старе місце.

Після того ж Іван Гусак відрядив до Петербурга посланців із проханням, щоб Військо Запорозьке було взяте під російську зверхність, та тільки й на цей раз, замість відповіді, був виданий наказ гетьманові і всім прикордонним начальникам, що пускати на Україну можна тільки поодиноких запорожців; коли б же вони наважились перейти Орель цілим військом, то їх треба зброєю відбивати назад за кордон, а на словах запорозьким посланцям сказали, що як трапиться нагода, то їх приймуть-таки в підданство.

Коли дізналися на Січі, що цар не приймає запорожців, то через боязнь помсти з боку татар та турків за зраду, запорозьке товариство почало хвилюватися й погрожувати кошовому Гусаку вбити за те, що призвів Військо до такого непевного становища. Через те отаман із купою своїх найближчих приятелів потай утік із Січі й хотів через Гетьманщину прибути

у Київ до воєводи графа Вейсбаха, та його було припроваджено до гетьмана.

Після цієї втечі очі всього Запорожжя знову звернулися на Костя Гордієнка. Тільки він один своїм впливом на хана міг врятувати Військо Запорозьке од султанського гніву. Ланцюги з Гордієнка зняли зараз же після того, як Кіш перейшов на Базавлуг, і він ще й під час кошевства Івана Гусака жив на Січі вільно і в шані; тепер же, лишившись без отамана, запорожці знову, було, обрали кошовим Гордієнка, але він, може, через свою старість, а, може, через пережиту тяжку образу рішуче відмовився од кошевства. Коли ж січове товариство стало просити його послужити громаді й погодити знову Військо з ханом, Гордієнко зараз же забув свої кривди, не хотів мститися й, поїхавши в Бахчисарай, заспокоїв хана, сказавши, що запорожці покинули Олешки тільки через те, що їм не до вподоби та місцевість, а що все-таки вони лишилися на своїх одвічних землях і не мають наміру ухилятись од ханської протекції.

Хоч Гордієнкові й пощастило залагодити відносини запорожців із ханом та султаном, проте турки через якийсь час прислали бендерського пашу подивитися, яке будівництво розгорнули козаки на усті Чортомлика, і врешті наказав, щоб запорожці перейшли із Січчю далі від російського кордону. Змушені знову покинути Стару Січ, козаки все ж таки не захотіли вертатися в піскуваті Олешки, а року 1730-го осіли Січчю на усті річки Кам'янки, з якої їм було зручніше, ніж з Олешок, приєднатися при нагоді до російського війська.

А події справді схиляли до такого єднання: 25 червня 1731 року цариця Анна Іванівна видала графові Вейсбаху указ на збудування цілої низки фортець од устя Самари по Орелі й до Дінця. І от граф, обмірковуючи, як обороняти ту “Українську лінію”, дійшов думки, що найкращою тут силою були б запорожці, що заступали Україну од татар більше двох століть. 31 серпня він за згодою з царицею послав кошовому отаманові Івану Малашевичу таємного листа, застерігаючи, що вже наближається час, коли цариця згодиться знову взяти запорожців у свою службу.

Такий час справді хутко настав. Року 1733-го помер польський король Август II. Після його смерті за польську корону почали змагатися син Августа Фрідріх, якого підтримували Австрія й Росія, та Станіслав Лещинський, що його хотіла сама Польща та підтримувала Франція. Лещинський, шукаючи собі підпори, звернувся за поміччю до турецького султана, кримського хана та кошового отамана Війська Запорозького Малашевича. Не

знаючи, як викручуватись, отаман вдався за порадою до російського фельдмаршала Мініха, а той - до цариці, схиляючи її якнайшвидше взяти запорожців під свою протекцію, не довести їх до служби ворожій стороні, й от 31 серпня 1733 року на Січ була надіслана царська грамота, якою прощалися провини запорожцям, і вони переходили у російське підданство.

Певно, що та милість не впала б на Гордієнка, відвертого й запеклого ворога російської держави, та він не дожив до того дня, коли Запорожжя віддавалось на ласку цариці. Він помер у Кам'янській Січі 4 травня 1733 року. Січове товариство, пригадуючи щиру душу, завзяття й лицарство свого отамана, поховало його, як і годилося козакові, з мушкетною падьбою, й на північ од Січі, де було січове кладовище, насипало над його домовиною таку ж могилу, як над домовиною Івана Сірка в Чортомлицькій Січі. Та могила й хрест над нею збереглися й до наших часів над Козацьким Річищем (Дніпровою протокою) недалеко від села Кам'янки на Таврії.

Глава 95. Другий вихід на Базавлуг

На початку року 1734-го настала вирішальна хвилина. Кримський хан вимагав од кошового отамана Івана Білецького, щоб запорожці йшли в Польщу на поміч королю Станіславу Лещинському, а це означало б, що запорожці мали б воювати проти російського війська, бо воно вже було в Польщі й руйнувало маєтки прихильників Лещинського.

При тій нагоді Білецький вирішив одверто стати на бік православного царя. Щоб одвести ханові очі, він із кількома тисячами війська вийшов до Бугу неначе для того, щоб сполучитися з ханом; насправді ж із дороги повернув назад і попрямував на Базавлуг, а Малашевич, за умовою з ним, перевів тим часом усе військо з Кам'янської Січі теж до Базавлугу, і все Військо Запорозьке, сполучившим там, 31 березня заклало над річкою Підпільною Нову Січ, всього на одну милю нижче Старої Січі проти Базавлугу.

Зі своїм переходом під руку цариці запорожці на цей раз уже не таїлися, а послали кримському ханові Каплану-Гірею, звістку, що вони не можуть воювати зі своєю вірою і своїми земляками, українськими козаками, що вони виступлять поруч із російським військом. З приводу переходу Запорозького Коша з річки Кам'янки на Базавлуг виникло затяжне листування та перемовляння між російським урядом та турецьким султаном. Почали з'ясовувати, чия ж то земля - той Базавлуг. Турки посилали навіть своїх людей оглядати місцевість, де осіли запорожці; російський же уряд дав своєму посланцю в Стамбулі наказ, щоб не доводити до війни з Туреччиною, а казати, ніби російська імператриця ніякого діла із запорожцями не має і що вони, хоч і перейшли, рятуючи себе, з одного Коша на другий, а проте оселились знову-таки на турецькій землі, а не на російській. Почувши це, від російського посла, султан звелів ханові умовити запорожців, щоб повернулися назад, а якщо вони не послухалися б, то змусити їх до того силою, як людей, що мешкають на турецькій землі.

Доки тривало те листування між сусідами, запорожці, отаборившись над річкою Підпільною, біля несходимої пущі Лугу Базавлугу, робили навколо свого нового коша окопи і зводили січові будівлі, не рахуючись із тим, кому та земля належала на папері, бо знали, що справді ті володіння разом із Дніпром, річкою Підпільною та Базавлугом споконвіку були запорозькі.

Улітку того ж 1734 року старий сіромаха Пилип Орлик, що, покинувши після смерті Карла XII Швецію, проживав у Салоніках, прислав через кримського хана до запорожців листа, умовляючи їх одцуратись ворогів-гнобителів неньки-України, та листи його не справили ніякого впливу, бо всі запорожці були захоплені радістю з приводу переходу на рідні місця.

Проте турецький султан не хотів так легко зректися запорожців, а тим більше їхніх земель, що за Прутською умовою відійшли його державі, а послав у Білу Церкву до графа Вейсбаха спитати, за яким правом російська цариця, взявши запорожців під свою протекцію, залишає їх на землі падишаха та ще й зводить там фортецю. Граф одповів, ніби ніякої будівлі на Базавлузі російський уряд не споруджує; запорожцям же, мовляв, наказано слухатися султанових наказів, а тим часом сам викликав кошового Івана Малашевича із старшиною у Білу Церкву, й там кошовий та всі його товариші, кількістю 153 чоловіки, 2 вересня 1734 року присягнули на вірність цариці.

Невдовзі після того із запорожцями на їхнє прохання було підписано в Лубнах умову, на підставі якої вони переходили в підданство російських царів. Головні підвалини були такі:

1) Всі провини запорожців проти Росії забути.

2) Мешкати запорожцям у тих місцях, де року 1709-го була зруйнована їхня Січ.

3) Користуватись запорожцям здобиччю від рибальства по річці Дніпру, а в степах полювати безборонне, починаючи від російських кордонів.

4) Мати запорожцям свою старшину зі своїм звичаєм.

5) Бути вірними російському престолу й пильнувати кордони російської держави.

6) Підлягати запорожцям старшому генералові російських військ на Україні.

7) Запорожці мають отримувати за свою службу жалування щорічно - 20 000 карбованців на все військо.

Після того на Січ було послано російського генерала Тараканова, щоб передати війську пйдарунки й одібрати од запорожців присягу. Довідавшись, що посланець наближається до Січі, кошовий отаман і все товариство вирішили зустріти його якнайурочистіше. Військо вийшло за Січ і стало по обидва боки шляху, і тут Малашевич привітав Тараканова промовою. Потім запорожці стріляли з мушкетів та з гармат, а коли прийшли в Січ і переступили поріг церкви, яка вже була збудована, то генерала зустрів пан-отець і відправив молебінь. Після тієї служби Військо зібралося на раду на майдані. Там прочитали царську грамоту про те, що запорожці переходять під Російську

державу, Запорозькому Війську вручаються нові клейноди, і все Військо, кількістю 7115 козаків, присягнуло. Як виявилось із курінних реєстрів, усіх запорожців тоді налічувалося біля 20 000, та тільки більшість їх, як і завжди, перебувала на вольностях.

Незабаром на Січ прибув і посланець турецького султана з грішми, подарунками й листами від хана та Орлика, щоб умовляти запорожців не піддаватися Росії, та було вже пізно: запорожці зустріли його без великої шани й дорікали за проданих у неволю товаришів; одповідь же на листи Орлика й хана дали глузливу й лайливу.

10 жовтня року 1734-го кошовий отаман Іван Малашевич повідомив графа Вейсбаха, що ті запорожці, які не були в Січі під час зустрічі Тараканова, присягнуть тоді, коли повернуться, в присутності своїх курінних отаманів.

Починаючи з часів смерті Івана Сірка, сила й вага Війська Запорозького хутко почала падати, і з незалежної од сусідніх держав військової громади, що року 1648-го спромоглася, разом із Богданом Хмельницьким, підняти на ноги й озброїти народне українське військо в 200 000 козаків, вона менше, ніж за сто літ, року 1734-го перейшла в підданство царя вже як підлегле російському генералові козацьке військо, без зазначення навіть меж своїх земель, мало не з такими самими правами, як військо Донське, Уральське й інші. Дивуватись нема чого, бо сто літ раніше сусідні із Запорожжям держави - Польща та Московщина, мали небагато постійного війська, і 20 000 запорожців тоді являли із себе велику силу: в XVII ж сторіччі, коли Російська держава легко виставляла в поле по триста тисяч війська, запорожці, що лишились в такій же самій кількості, як і в XVI столітті, до того ж не могли мати допомоги із знесиленої та пригніченої України, втратили своє значення, бо перестали бути великою силою. Наставав час, коли завзяття та вдача окремих людей втрачали на війні свою вагу й доба лицарства відходила в минулу давнину.

Глава 96. Нова Січ (1734-1775 роки). Упорядкування Січі на Підпільній

Осівши напровесні року 1834-го новим кошем над річкою Підпільною, недалеко устя річки Базавлука, запорожці, почуваючи себе в небезпеці від помсти татар за свою зраду їм, якнайхутчіше почали робити навкруг коша окопи та зміцнювати своє нове гніздо засіками; на вали поставили біля десятка гармат, захованих у пісках із давніх часів.

Доки навколо Січі копали окопи, всередині будували курені й інші січові будови, було закладено дерев'яну церкву святої Покрови, без якої, на думку запорожців, не може існувати й сама Січ. Тільки далеко не все товариство запорозьке могло прикласти рук до цього впорядкування, бо частина козаків, як і звичайно, пішла на рибальство та полювання, а кільком полкам довелося-таки взяти участь у змаганні польських королів Августа III та Станіслава Лещинського, тільки вже не на боці останнього, як того домагався кримський хан, а на боці російського ставленика Августа III

З Прутської умови, за якою Правобережжя знову дісталося Польщі, та до часів Нової Січі польські пани зрештою винищили незалежне од панів козацтво, зорганізоване Палієм та його товаришами, й поновили порядки, що існували до повстання Богдана Хмельницького. З метою залюднення спустошених земель Правобережної України польські пани закликали на свою дідизну переселенців з Лівобережжя, обіцяючи їм усілякі пільги. Звичайно, на землях, призначених для селитьби, пани виставляли на палі дошки з кількома рядками дірочок, і ті дірки визначали, скільки років поселенці мають володіти грунтами, не виплачуючи оренди і не працюючи на пана. Необачні люди, рятуючись од панщини, що вже заводилася на гетьманщині, тисячами переходили на правий берег Дніпра до грунтів, на яких дехто з них жив ще зі своїми батьками до “Згону”, не задумуючись над тим, що станеться в будучині. Час минав, а пани щороку забивали кілками на своїх дошках по дірочці, а як тільки всі позабивали, селяни опинилися без власних грунтів і цілком у панському ярмі. Одночасно з поневоленням відновлялася на Україні й унія. Вона хутко насувалась із Заходу й нарешті запанувала на Брацлавщині та Київщині.

Глава 97. Неспокій на Україні

Засмучений неволею український люд почав пильно прислухатись до оповідань старих людей та до кобзарських дум про те, як колись козаки визволяли Україну від панів; дали волю селянам; найзавзятіші з них стали міркувати, чи не можна б знову вчинити так, як це робив колись Богдан Хмельницький.

З назріванням у народі таких настроїв польські пани на Україні поділилися на дві партії й заклали спілки, що звалися “конфедераціями”. Одна з них тягла за Станіслава Лещинського, закликаючи собі на поміч татар; друга ж - за Августа III, і вона прикликала собі на поміч російське військо. Колотнеча між панами зчинилася ще в році 1733-му. Вони озброювали селян, складали з них сотні надвірних козаків, призначаючи сотниками здебільшого досвідчених у військових справах вихідців із Запорозького Війська, й ходили грабувати й нищити панів іншої конфедерації. Простому людові подобалося це, й він охоче кидав хліборобство й писався в надвірні козаки.

З весни року 1734-го на Україну вступило російське військо, а разом з ним козаки з Лівобережжя й кілька полків Війська Запорозького під проводом колишнього кошового Івана Білецького. Всі вони заходилися нищити маєтки й міста прихильників Лещинського, піднімаючи народ до повстання проти панів ворожої конфедерації. Побачивши, що польських панів б'є і російське військо, і запорожці, народ Правобережної України зрозумів це так, що, “цариця, мовляв, прислала своє військо, щоб визволити людей од панів та жидів”, і з поміччю захожих запорожців почав збиратись у ватаги та громити панів, не розбираючи вже, чи то прихильники Лещинського, чи Августа III.

Особливої сили набуло повстання українського люду на Брацлавщині. Там старшина надвірних козаків князя Любомирського, запорожець Верлан, назвавши себе полковником Війська Запорозького, скупчив навколо себе чимало озброєного люду, поділив його на сотні й завів у своїх загонах козацький устрій. Тих повстанців поляки прозвали “гайдамаками”, і та назва збереглася навіть до наших днів у прикладі до людей свавільних, завзятих та жорстоких.

Зі своїми ватагами Верлан рушив походом по всій Брацлавщині, руйнуючи панські маєтки, вирізуючи жидів, ксьондзів та уніатських попів і змушуючи людей присягати на вірність російській цариці. Згодом він перекинувся на Поділля й Волинь: громив невеликі хоругви польського війська, захопив

Жванець і Броди та сягав аж до Кам'янця та Львова.

На Поділлі хвиля повстання підхоплена “левенцями”, які ще з часів великого руху козаччини кублилися понад Дністром, ховаючись за таких часів у Волощину, а в Галичині - “опришками”, і згодом докотилася до верховин Прута, Черемоша й у Карпати до гуцулів, де продовжилася аж до року 1745-го під проводом прославленого в народних піснях Довбуша.

Ой, попід гай зелененький,
Ходить Довбуш молоденький,
На ніженьку налягає,
Топірцем ся підпирає
Та й на хлопці покликає:
“Ой ви, хлопці, ви, молодці!
А сходіться враз докупці,
Бо будемо раду мати,
Де підемо розбивати,
Щоби Кути не минути,
До Косова повернути.
Тепер, хлопці, ідем спати,
Бо маємо рано встати,
Та вставайте всі раненько,
Убирайтеся борзенько
У постоли скирянії,
У волоки шовковії,
Бо зайдемо та до Дзвінки -
До Штефанової жінки”.
“Ой, Довбушу, ти, пане наш,
Там пригода буде у нас!”
“Ви на мене уважайте -
По дві кулі забивайте,
Станьте, хлопці, під ворота,
А я піду під віконце -
Чи спить моє любе серце?...

Рух українського люду на Київщині та Брацлавщині було припинено зовсім несподівано. Станіслав Лещинський того ж року втік із Польщі за кордон, пани ж його партії скорилися російському урядові й просили оборонити їх од нападів гайдамак та допомогти їм вгамувати непокірливих селян. Російський уряд згодився на те, й ті самі начальники російського війська, які нещодавно закликали селян бити панів, того ж 1734 року надосінь розгромили ватаги Верлана й інших провідців - гайдамак, а далі почали винищувати на Україні й дрібніші

гайдамацькі загони; винищувати й захоплювати навіть поодиноких козаків і без жалю віддавати їх на суд тим же польським панам, які од них потерпали. Можна гадати, який був суд: гайдамакам і всім, хто не хотів коритися панам, поляки завдавали нелюдських мук і здебільшого навіть замордовували на смерть.

Багато при цьому загинуло люду й тільки дрібним гайдамацьким ватагам та поодиноким запорожцям пощастило втекти до Чути, або сховатись понад Бугом у байраках Запорожжя.

Звідтоді, себто з першого року існування Нової Січі, життя Війська Запорозького сполучилося з життям гайдамаків, що найбільше містилися на острові Мигеї на Бузі, в Чуті та по глибоких байраках, що спадають до Бугу, Інгулу та Інгульця.

Проте на західній Україні - Волині, Поділлі, Галичині й на Покутті гайдамацький рух ще довго не вщухав, і в народній поезії думи докладно розповідають про одну щасливу для повстанців баталію біля Городецьких ставків, чи озер, і про нещасливу - в лісі під Шаргородом на Поділлі.

I

Годі, годі, козаченьки, в обозі лежати,
Ой, ходімо під Гусятин жидів розбивати!
А в п'ятницю до полудня жиди розбивали,
А в суботу в Іванківцях худобу забрали.
Козаченько-стороженько своїм знати дає:
Ой, з-за гори високої да з зеленої дубини
Ідуть ляхи на три шляхи за півтори милі.
Крикнув козак запорозький да на свої люде:
“Йдеть волинський воєвода - баталія буде!”
Перед себе десять тисяч ляхів проганяли,
На крикливій доріженці там ся іспіткали,
Дали ляхам привітання, аж з коней спадали.
Виступали козаченьки із міста Зінькова,
Ой, летіли вражі ляхи з коней, як солома;
А добре ся пани ляхи з козаками били,
Що лежить їх з-під Городка на півтори милі.
Гей, показав Медвідойко богатирську силу,
Що потопив панів ляхів в Городецькім ставу.
А Волинський воєвода з гори поглядає:
Пан Борейко без кульбаки, охляп утікає.
Нещасливий місяць-квітень настав у сім року:
Рейментарю Борейкові потекла кров з боку.

Поклонився пан Борейко пану воєводі:
“А вже ж мені з козаками воювати годі!”
Борейкова дружинонька волає долами,
Один каже до другого: “Вже пана не мами!”
Борейкова дружинонька волає до неба,
Оден каже до другого: “Розійтися треба!”
Нещасная баталія під Солонківцями,
Лежать ляхи з козаками да все купоньками.
Нещасливая та битва лиха наробила:
В Солонківцях із ляшеньків висока могила!
Борейкова дивізія в той час замішала
Да й лядському всьому війську шика поламала.
В славнім місті, у Кам'янці, стрельнули з гармати:
Не по однім по ляшеньку заплакала мати.
В славнім місті, у Кам'янці, стрельнули з рушниці,
Не по однім по ляшеньку плакали сестриці.

II

Ідуть ляхи на Вкраїну, все собі думають,
А до Лугу козацького дороги питають.
Стоять ляхи в Шаргороді. В Лузі дають знати:
“Де вже ж ляхи, пани брати, козаків вішають”.
Гей, із лісу із Кицманя, сталася там зрада,
Ах, пропала Лужецькая велика громада!
Пан Любковський, ментар, в коло луг оточив,
А Підгурський з молодцями в очі їм заскочив.
Вийди з Вербки, Медвідойко, Луга рятувати,
А вже ж нам тут, пане брати, прийде загибати.
Прибіг з Вербки Медвідойко Луга рятувати,
Не міг ляхам ради дати, мусив утікати.
Гей, закликав Медвідойко сотника Сорича:
“Сідай, брате, ляхів гнати аж до Жабокрича”.
Біля села Жабокрича, де ляхи стояли,
Трьох козаків, як шпаконьків, на паль повбивали.
Не питайте на Вкраїні, ляше, доріженьки,
Тільки гляди, де по дубках висять козаченьки.
По нещасній Україні злинула новина:
Не одного смерть спіткала козацького сина!
Де вже ж нам тут, пане брате, більше не гуляти:
Борейчики, скурві сини, будуть нас вітати.

Глава 98. Новий устрій земель Запорожжя

Тим часом кошовий отаман Війська Запорозького Малашевич, заснувавши Нову Січ, подбав і про упорядкування всіх земель запорозьких і поділив їх на паланки, або як би сказати по-теперішньому, - повіти, призначивши в кожну невеликий відділ війська з полковником та іншою полковою старшиною. Усіх паланок до року 1764-го на Запорожжі було п'ять. На правому боці Дніпра: Буго-Гардівська, з осередком у Гарді на річці Буг, біля устя Сухого Ташлика; Інгульська - між річками Інгульцем та Дніпром, з осередком на місці, де була Кам'янська Січ; та Кодацька, угору Дніпра до річки Омельника з осередком у Старому Кодаку. На лівому боці Дніпра були: Самарська - між річками Ореллю та Конкою, та Кальміуська - від верхів'я Вовчої до річки Кальміуса, Берди та Азовського моря. Року ж 1764-го кошовий Пилип Федорів (Лантух) виділив із Самарської паланки, що вже доволі залюднилася, ще дві: Орільську та Протовчанську по річках Орелі та Протовчі й, окрім того, за згодою з Кримським ханом упорядкував восьму паланку - Прогноїнську, на Кінбурзькій косі, поміж Чорним морем та Дніпровим лиманом, де з давніх часів українські чумаки та запорозькі козаки брали сіль із Прогноїнських озер.

Татари не перешкоджали запорожцям порядкуватись, бо, з одного боку, не хотіли мати їх своїми ворогами, з другого ж - хан Каплан-Гірей, допомагаючи Лещинському, був з ордою в Каушанах на Буджаку і сам навіть боявся нападу запорожців на Крим.

Весь рік 1735-й минув для запорожців спокійно, бо кримський хан за наказом султана ходив того року на Кубань, а з Кубані - аж за Кавказькі гори - воювати персів.

Тим часом на Лівобережній Україні після смерті гетьмана Данила Апостола, що сталася 6 січня року 1734-го, російський уряд не дозволяв обирати нового гетьмана. Ця, сама по собі, велика подія, небагато важила для Війська Запорозького, бо воно тепер було залежне не від гетьмана, а від старшого з російських генералів на Україні. Дужче відбилося на запорожцях те, що року 1735-го помер генерал Вейсбах, який завжди прихильно ставився до них.

Глава 99. Нова війна Росії з Туреччиною

Призначений на місце Вейсбаха генерал Леонтьєв пізно восени року 1735-го пішов походом на Крим і примусив Військо Запорозьке прилучитись до себе. Той похід був невчасний і дуже невдалий: вигубивши 9000 свого війська від хвороб, Леонтьєв од річки Конки рушив назад. Чимало потерпіли від холодів і запорожці, повертаючись на Січ із порожніми руками.

Року 1736-го Росія, вже не криючись, проголосила війну з Туреччиною, й фельдмаршал Мініх, викликавши до Лубен отамана Війська Запорозького Івана Малашевича із старшиною, звелів йому вислати 3000 вершників у татарські степи, щоб стежити за рухом орди, решті ж запорожцям наказав рухатися разом із російським військом на Перекоп.

Незабаром після того замість Малашевича кошовим вдруге було обрано Білецького, й він із кількома тисячами козаків брав діяльну участь у штурмі Перекопу, а потім вдерся в Крим і біля річки Самарчика, зчепившись із татарами, що були під проводом Нурредина-султана, упень його розгромив. Султан був убитий, а корогва його й бунчук дісталися запорожцям. Після цього бойовища козаки пішли далі на Козлов; бранців же, а їх було дуже багато, послали в подарунок Мініху.

Слідом за запорожцями увійшло в Крим російське військо й посунуло на Бахчисарай та Козлов, але татари, побачившій свою кволість, підпалили з тієї нагоди степ, й не тільки спереду, а й позаду російського війська, і тим завдали йому прикрощів. Невдовзі в Мініха почали гинути люди, а ще більше коні, й він мусив повернути назад і вибиратися з Криму серед попелу й диму. Багато там впало російського війська, та тяжко довелося й запорожцям, бо вони йшли позаду, відбиваючи татар, що переслідували Мініха аж до Орелі. Не допустивши бусурманів до останньої річки, запорожці вдарили їм у бік і змусили тікати до Криму, а наздогнавши їх, погромили деякі татарські загони й захопили у бранці трьох мурз.

За послуги у походах 1736 року Війську Запорозькому була прислана від цариці грамота й нові клейноди: срібна, позолочена булава; обшитий золотою парчею бунчук, одна велика та чотири менших корогви й чимало перначів для військової старшини.

Окрім зазначених походів, у запорозькому житті року 1736-го сталися ще такі події. Ті з ватажків народного повстання року 1734-го, яким пощастило врятуватись у запорозьких землях,

знову згуртували коло себе побіля Бугу та в Чуті чималі ватаги гайдамаків й, проникнувши лісами та байраками на Україну, почали руйнувати та грабувати панські маєтки та вирізувати уніатів і жидів, як згадує гайдамацька, пісня:

Славна Чута товстими дубами,
Ще славніша Чута низом, козаками;
Що козаченьки завжди пробувають;
Із лядської України собі здобич мають.
Що драли ляхів, драли, обдирали,
Де був жид багатий, і того не минали,
Драли одамашки від польської ласки,
Драли кармазини, самі поносили,
Драли оксамити, шили шаровари;
Як загнали ляхів в кальнії болота,
Брали много срібла й злота.

Великого страху полякам завдавали цього разу гайдамацькі ватажки: Сава Чалий, Грива, Медвідь, Харко та Гнат Голий. Найбільше лютував Сава Чалий, і поляки, щоб його позбутись, зробили на завзятого гайдамаку засідку й, спіймавши до своїх рук, передали Потоцькому. Той же надумав зробити із бранця оборонця своїх маєтків од гайдамаків і умовив його стати на службу, обіцяючи за це шану й розкішне життя. Сава Чалий, щоб уникнути мук та смертної кари, згодився перейти на бік поляків і громити своїх колишніх товаришів-гайдамаків по їхніх кублах, що йому були добре відомі. Починаючи з року 1737-го, він справді почав ловити гайдамаків й завдавати, ганяючись за ними по запорозьких землях, великої шкоди, вже не тільки гайдамакам, а навіть Війську Запорозькому.

Другою подією на Запорожжі року 1736-го було збудування, з наказу київського генерал-губернатора Леонтьєва, що не любив запорожців і не йняв їм віри, поруч Нової Січі “Новосічинського ретраншементу”, себто окопів із будівлею, в якій містилася російська залога з комендантом. Така новина була неприємна запорожцям, і вони стали навіть хвилюватися, але Іван Малашевич, що з початку року 1737-го знову став кошовим, застеріг товариство, щоб поводилося з російським військом обережно.

На початку року 1737-го війна з турками та татарами поновилася, і Військо Запорозьке, з наказу Мініха, було поділене натроє: перша частина під проводом Малашевича повела перед армії Мініха в наступі на Очаків; друга з військом генерала Ласія - в поході на Перекоп; третя ж попливла байдаками в Лиман і на Чорне море, щоб чинити туркам шкоду навколо Очакова.

Російське військо разом із запорожцями здобуло Очаків, інші ж два походи не дали помітних наслідків.

Року 1738-го знову спалахнула війна. На цей раз розпочали її татари, наскочивши на Лівобережну Україну, так що запорожцям довелося зустрічати татар на повороті та відбивати в них полон. Після того Мініх вирушив походом за Буг і звелів туди ж іти й Війську Запорозькому. Кошовий Іван Білецький виступив теж за Буг і перебував біля Дністра аж до зими, а тим часом до наказного отамана Похволитого почали звертатись інші, окрім Мініха, російські генерали, вимагаючи, щоб той вислав і до них полки запорозьких комонних козаків.

Запорожцям і так уже тяжко було від затяжної війни, бо вона звела нанівець запорозьку торгівлю і згубила чимало товариства, а тут ще свавільні вимоги генералів украй роздратували всіх, хто лишився на Січі, й вони на раді склали листа до Білецького, дорікаючи йому, що покинув їх: “Кошовому отаманові - писали вони, - личить доглядати Січі, а не блукати з клейнодами по пустинях”.

Тільки під зиму Військо Запорозьке, обідране й босе, повернулося на Січ, та й то ненадовго, бо на початку року 1739-го знову мусило виступати в похід. На цей раз більшість війська повів новий кошовий Яків Тукало. Запорожці ходили з ним під Хотин, ведучи перед в армії Мініха, а добувши його, опанували Яссами та всією Молдовою. Тут добре допомагала частина Запорозького Війська що, випливши в Чорне море, підвозила на Дунай припаси й топила дрібні турецькі судна. Друге Запорозьке Військо, під проводом полковника Онисима Білого, виступило на чолі з генералом Ласієм, що ходив на Крим. Тут запорожці показали росіянам брід через Гниле море (Сиваш) і допомогли їм заволодіти Арабатською фортецею.

Восени року 1739-го турецька війна скінчилася. Вона майже нічого не дала Росії, запорожцям же тілька нашкодила Під час цих чотирьохрічних змагань загинуло біля 6000 запорожців, себто біля половини всього придатного до бою товариства. До того ж, ще під час війни занесли з Туреччини на Січ чуму, яка змусила товариство розбігатися з Січі; багато козаків загинуло з безхліб'я по луках та байраках.

Торгівля Запорожжя припинилась, і після війни запорожці лишились майже без хліба і одягу. Російський уряд із замиренням не вимовив запорожцям права вільно плавати по Чорному морю, і за пунктом ІХ умови з Туреччиною “морська торгівля між Росією й Туреччиною має відбуватись тільки на турецьких кораблях”. Що ж до земельних меж, то за умовою 1739 -1740 років, віддали Туреччині добрий шмат запорозьких земель

на західному боці Дніпра, з устями річок Мертвих Вод, Гнилого Єлан-ця, Інгулу й Інгульця. Правда, запорожці не хотіли й знати про передачу частини їхніх степів татарам і не пускали їх на устя цих річок.

В жовтні 1740 року померла цариця Анна Іванівна, а через рік на престол стала Єлизавета Петрівна.

Глава 100. Другий Гайдамацький рух на Україні

Весь час турецької війни народні рухи на Правобережжі не вщухали. Люди не хотіли коритися польській владі й гуртувалися по лісах, створюючи ватаги. Тільки на той час поляки мали завзятого собі оборонця в особі Сави Чалого. З полком найманого польського війська він стояв у Немирові й звідтіля без жалю вистежував і громив ватаги своїх колишніх товаришів, а коли ті якось почали втікати на Запорожжя, то він скористався з того, що Військо Запорозьке було на війні, вскочив слідом за гайдамаками з полком поляків та волохів у запорозькі землі, зруйнував на Бузі запорозький Гард, не пожалівши навіть церкви та рибальських гардів (приладдя для рибальства).

Звістка про цю подію страшенно обурила не тільки гайдамацьких ватажків, а й Військо Запорозьке, як громаду, бо зрада запорожця товариству була тяжкою ганьбою всьому Війську Запорозькому... І от один із гайдамацьких ватажків - Гнат Голий заповзявся скарати Саву Чалого за його зраду. Прихопивши з собою десяток найзавзятіших товаришів, він потай пробрався в Немирів, де Сава проживав у добротному будинкові, й однієї ночі вдерся з кількома козаками у хату до Чалого. Побачивши давнього приятеля на порозі, Сава зразу зрозумів, з якою метою той прийшов, і хотів було оборонятись, та Гнат Голий із товаришами накинулися на нього зі списами і, захопивши живого в бранці, привезли на Січ, а там військовий суд засудив зрадника до смертної кари, і Саву Чалого козаки забили киями.

Зрада Чалого й кара з боку запорожців справили на Україні велике враження, й це відбилося в багатьох народних піснях, і кобзарі й досі співають на Україні:

Ой, був у Січі старий козак, на прізвище Чалий,
Вигодував сина Саву ляшенькам на славу.
“Ой, чи бачиш, старий, сідий, а що твій син робить, -
Як полове запорожців - то в кайданах водить!”
Ой, як крикнув старий, сідий та на запорожців:
“Хіба ж нема поміж вами удалих молодців?!”
Обізвався Гнатко-братко: “Та ні в віщо вбратись;
Знаю, знаю пана Саву - можу з ним погратись”
“Ой, як можеш, брате Гнате, з Савою погратись,
Буде тобі, брате Гнате, у віщо й убратись”
Ой, ще не світ, ой, ще не світ, ой, ще не світає,

А вже Гнатко з кравчиною коники сідлають.
Заїхали в нову корчму меду-вина пити.
Набігались вражі ляхи, - хотіли побити.
Ой, вдарили запорожці навхрест шабельками,
Повтікали вражі ляхи попід рученьками.
Ой, був Сава в Немирові в тестя на обіді,
Та не знав він і не відав об своїй гіркій біді.
Приїжджає та пан Сава та до свого двору,
Питається челядоньки: “Чи все гаразд дома?”
“Ой, все гаразд, пане Саво, і добра година:
Породила твоя пані хорошого сина;
Ой, все гаразд, пане Саво, та за одно страшно:
Виглядають гайдамаки із-за гори часто”
“Та нехай вони виглядають, - я їх не боюся! -
Єсть у мене війська много, - я з ними поб'юся!”
Ой, сів Сава кінець столу та листоньки пише,
А Савиха молоденька дитину колише;
Сидить Сава в кінці столу, листоньки читає,
А Савиха молодая важкенько зітхає:
“Ой, ну, люлі, мале дитя, ой ну, люлі, спати, -
Наїхали гайдамаки до нашої хати”.
А у того пана Сави весь двір на помості,
Приїхали та до нього козаченьки в гості.
“Здоров, здоров, пане Саво, а що ти гадаєш:
Здалека ти гостей маєш, - чим їх привітаєш?”
“Ой, чим же вас, милі братця, я буду вітати, -
От дав мені господь сина, - буду в куми брати”.
“Ой, чом же ти, пане Саво, тоді не кумався,
Як у Січі з отаманом у вічі видався?
Та йшов же ти біля його та й не привітався?”
“Піди, хлопку, піди, малий, та уточи пива, -
Та вип'ємо з козаками за малого сина;
Піди, хлопку, піди, малий, та уточи меду, -
Трудно-нудно на серденьку: головки не зведу!”
“Не того ми наїхали, щоб пить, кумувати,
Хочем тебе, пане Саво, із душею взяти.
Було б тобі, пане Саво, Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців в куми собі брати!
Було б тобі, пане Саво, шкоди не робити,
Запорозьким козаченькам голов не лупити,
А піймавши у неволю, - в кайданах не водити”.
Ой, кинувся да пан Сава до ясної зброї, -
Та підняли пана Саву на ратища вгору.

Відплачуючи за Саву Чалого, польські пани з чималим полком війська гналися за ватагою Гната Голого та, не наздогнавши її, напали на запорозький Гард і вдруге зруйнували його. Запорозький Кіш скаржився з приводу цього Сенату, й російський уряд листувався з польським урядом, та поляки так і відповіли, що Гард поруйновано за те, що запорожці наскочили на Немирів і захопили там польського полковника Саву Чалого.

Після того наскоки гайдамаків на польських панів на Правобережжі довго не припинялися й викликали з боку польського уряду скарги в Петербург на те, що по війні Росії з Туреччиною не запрошували Польщу до межування земель, і через те нібито запорожці захопили біля Синюхи польські землі. З приводу цього наприкінці року 1744-го Київський генерал-губернатор Леонтьєв наказав кошовому Якиму Ігнатовичу розпитати запорозьких дідів та списати для нього, де справді була межа Війська Запорозького з Польщею.

З відповіді Коша Леонтьєву од року 1745-го, виявилося, що поміж запорожцями добре зберігались перекази про здобутки Війська за часів Богдана Хмельницького й попередніх гетьманів. Перш за все з уст дідів записали, що межа з Польщею була по річці Случі, й усі землі від Дністра до Дніпра складали сьогобочну, Правобережну, Україну. Інші діди, зрозумівши, що мовиться про землі виключно Запорожжя, обмежовували їх так: запорозькі землі йшли на заході од устя Тясмину до Дніпра через Чорний ліс до річки Висі під Лебедин, далі річкою Синюхою та Бугом до Очакова і лиманом, “поки кінь копитами дна достане”, до устя Дніпра; до Запорожжя також належали Трахтемирів, де був запорозький шпиталь, та Келеберда й Переволо"на на Дніпрі.

Глава 101. Суперечки за землі

Біля тих же часів почалися суперечки за землі й на сході Запорожжя із донцями. Чим дужче слабшала татарська орда, тим більше її земель захоплювали запорожці й донські козаки. Землі по Міусу, Лугані, Бахмутці, Терцю, Кальміусу та Берді обидва війська мали тепер своїми, ворогували за них, навіть бились і скаржились один на одного до Петурбурга. Опріч того, козаки обох військ переїздили за Азовське море на рибальство й там билися за коси й лимани.

Року 1745-го в змагання Війська Запорозького з донцями втрутився нарешті російський уряд і царською грамотою наказав кошовому Василеві Сичу, щоб усі побудовані запорожцями на Єйських косах курені попалити й надалі на той бік Азовського моря запорожців не пускати.

Побачивши, як хутко заселялися суміжні із Запорожжям землі, козаки звертались до Сенату з проханням потвердити межі Війська Запорозького, та тільки, замість того, вони діждали, що на військових землях із наказу цариці Єлизавети знову почали будувати фортеці. Першим був збудований Ново-Архангельський шанець на річці Синюсі, проти української Торговиці. Другим - Орловський шанець біля Бугу, де тепер Ольвіопіль.

Запорожці з колишньої партії Гордієнка стали, було, нарікати на Малашевича, що не обстоює давніх меж Запорожжя, але року 1750-го мала місце подія, що подала запорожцям надію на краще й заспокоїла їх: своїм указом цариця від 22 лютого відновила на Україні гетьманство, при чому козацькій старшині було загадано обрати гетьманом Кирила Розумовського, а указом од 19 жовтня 1750 року велено Війську Запорозькому перейти під руку гетьмана України, “як то в минулі часи було, до року 1708-го”.

Глава 102. Порушення запорозьких вольностей

Тільки невдовзі Військо знову було пригнічене розчаруванням: гетьман Розумовський не мав майже ніякої влади й не лише не обстояв запорозьких земель, а року 1751-го навіть сам повідомив Кіш, що всі запорозькі землі на південь од Синюхи та Висі на 20 верст, простягаючись од Буга до Дніпра, разом з устям річки Омеляника, віддаються під залюднення втікачам із Сербії, що прийшли на Україну під проводом полковника Хорвата.

Та звістка, мов грім, ударила запорожців, і не встигли ще вони від неї прочуняти, як року 1753-го від запорозьких земель було відмежовано ще землі од устя Чорного Ташлика до устя річки Самоткані по Дніпру й розпочато будівлю фортеці святої Єлизавети (де зараз Єлисаветград). Одмежовані від запорожців землі було прозвано Ново-Сербією. Та й на цьому ще не скінчилося лихо запорожців, і того ж таки року 1753-го на східному краї Запорожжя теж одмежували частину запорозьких земель по річках Торець, Бахмутка та Лугань і від Донця та до Савур-могили й теж віддали втікачам із різних слов'янських земель під назвою Слов'яно-Сербії.

Нові поселенці незабаром не тільки освоїли запорозькі землі, а почали силою зганяти з тих земель козаків, що хоч і в невеликій кількості, сиділи по своїх вольностях зимівниками й бурдюгами.

Найбільш утиснули нові поселенці городових козаків. Пікінерські солдати не пускали запорожців рибалити або забирали в них наловлену рибу. Біля церкви запорозької пікінери збудували свої кухні; коли ж священик почав заперечувати, то капітан зовсім заборонив без свого наказу правити в церкві.

У Січі з приводу цих подій виникали бурхливі ради, та тільки з того нічого не виходило, і після дорікання старшині та бійки поміж себе товариство заспокоювалося на тому, що надсилало скаргу цариці й гетьманові й сподівалося, що відібрані землі будуть повернені Військові; ті ж із товариства, хто не знав, куди подіти своє завзяття, йшли в гайдамаки й ватагами наскакували на польські й татарські межі.

19 липня року 1753-го на Січі було прочитано царський наказ про те, що надалі Війську забороняється змінювати старшину без відома російського уряду. Той же указ упень руйнував запорозький звичай вибирати старшину щороку, а разом з тим

одміняв і право обирати старшину вільними голосами всього товариства за своїм бажанням, бо російський уряд міг би й не дозволити обрати того, хто був йому небажаний.

Незважаючи на той указ, 1 січня 1754 року на Січі відбулася рада, на якій кошовим замість Ігнатовича обрали Грицька Лантуха (Федорова). Довідавшись про те, що новий отаман, не спитавшись російського уряду, взяв булаву, а разом і владу над Запорожжям до своїх рук, гетьман Розумовський, що мав би обстоювати права Війська Запорозького, просив у цариці дозволу скинути Грицька Федорова з кошевства і, щоб налякати й інших, завдати йому за непослух покарання, та вже сама цариця лишила пропозицію Розумовського без наслідків.

Незабаром після обрання на уряд Грицько Лантух, зважаючи на скарги поляків і татар на напади гайдамаків, послав військового осавула Петра Калниша з полком запорожців вишукувати й винищувати гайдамацькі кубла. Калниш вистежив ватагу гайдамаків біля річки Бугу, і хоч вони завзято оборонялись пальбою з рушниць і навіть із гармат, обгородившись засіками, та запорожці взяли їх і декого побили, а більшість порозганяли.

Проте цей погром був ні до чого, бо року 1755-го гайдамаки так само чинили напади й на польські, й на татарські межі. Тоді Федорів надумав послати до гайдамаків старих дідів, щоб умовити їх покинути гайдамацьке життя. Діди порозшукували всі гайдамацькі кубла по Бугу й по Чуті, розказали їм, що тими лихими вчинками користуються російські вороги Війська Запорозького з тим, щоб зовсім одібрати од Війська його землі, а саме Військо скасувати. Гайдамаки разом із дідами плакали над лихою долею українського народу та приборканого Війська Запорозького й, урешті, щоб не згубити Запорожжя, пішли своєю волею за дідами на Січ, а там кошовий отаман змусив їх присягнути, що не будуть надалі гайдамачити, й без ніякої кари розпустив їх по січових куренях.

З цього випадку скористався Ново-Сербський генерал і зробив наклеп на кошового й січову старшину, ніби вони покривають гайдамаків і розділяють із ними награбоване добро. Це дійшло до самої цариці, і за її наказом сталася нечувана, відколи існувало Військо Запорозьке, подія: отамана Лантуха (перехрещеного російським урядом у Федорова) та осавула Чорного викликали до Глухова на суд і туди ж привезли й кількох запорожців, захоплених у Ново-Сербії на гайдамацтві.

Гайдамаків допитували, чи справді вони гайдамачили з відома Коша Запорозького, а награбоване добро привозили на Січ і розподіляли між військовою старшиною. Кати завдавали

всіляких мук, аби вони в тому признались, та тільки коли гайдамаки, колишні запорожці, побачили, що разом із ними судять і “батька” кошового, то в розпачі попадали навколішки перед Лантухом і одноголосно ствердили, що гайдамачили проти волі січової старшини - своєю сваволею.

Слідство над кошовим Лантухом тривало цілий рік, і врешті його із шаною відпустили на Січ. Це порушення давніх прав Війська Запорозького, що тільки за військовою радою визнавало право судити отамана, засмутило Військо і вкинуло в душі старих січовиків тяжкі передчування.

Найбільше Військо Запорозьке побоювалося за свої вольності, і ще до початку слідства про участь запорожців у гайдамацтві військова рада на початку року 1755-го послала до Петербурга й гетьмана Розумовського депутатів - колишнього кошового Данила Гладкого, військового старшину Петра Калниша (перехрещеного в Петербурзі на Калнишевського) та писаря Івана Чугуївця, наказавши їм домагатися, щоб Військові Запорозькому було видано царську грамоту на володіння військовими землями.

Депутатів протримали в Петербурзі цілий рік і, посилаючись на те, що в московських архівах не знайдено універсалу Богдана Хмельницького, вирішили, що раніше, ніж розв'язувати питання про запорозькі землі, треба їх переписати та звірити на картах.

Доки та січова депутація оббивала пороги в столичних канцеляріях, генерал Ново-Сербії Хорват там же в Сенаті клопотався про те, щоб новосербським полкам віддали всі запорозькі землі од північної межі вниз Дніпром до острова Хортиці. Гетьман Розумовський, згоджуючись без суперечки на передачу запорозьких земель сербам, повідомив про те Кіш, але на Січі лист гетьмана здійняв таку бучу, що кошовий Федорів 20 серпня 1756 року відповів Розумовському, що коли б од Війська Запорозького відібрали землі, то воно не мало б рації служити “Всеросійському престолу”.

Такою відповіддю Грицько Федорів натякав на те, що в розпачі Військо Запорозьке змушене буде знову перейти під турецьку зверхність, і той лист справив такий вплив у столиці, що Хорвату було відмовлено в його домаганнях.

Глава 103. Межування запорозьких земель

Року 1757-го до фортеці, святої Єлизавети почали збиратись уповноважені для опису земель і меж Запорожжя: від гетьмана Розумовського, від Коша і від Ново-Сербських та Слобідських полків; та тільки межування не відбулося, бо російський уряд не прислав інженерів та землемірів, а тим часом поселенці, мов сарана, щодня наскакували на запорозькі землі з України й Молдови й, дістаючи листи на володіння землями по річках та байраках Запорожжя, виганяли старих запорожців з їхніх зимівників, одбирали пасіки та худобу й осідали, хто де хотів, між Бугом та Дніпром, цілими слободами.

Таке становище змусило запорожців у 1758 році знову послати в Петербург депутатів із проханням, щоб одмежувати запорозькі землі від Ново-Сербії, не дожидаючись того “описанія”, а за картою, складеною року 1740-го інженер-полковником Дебоскетом. З цього видно, що Військо Запорозьке вже зрікалося тих великих земель, що від нього відкраяли, а хотіло хоч забезпечити себе від подальших загарбань. Щоб легше досягти якихось добрих наслідків, Калниш, обраний знову депутатом, повіз од Коша на подарунки петербурзьким вельможам найкращих коней, верблюдів, рибу, кофій і гроші.

Проте, незважаючи на задобрювання вельмож дарунками, справа запорожців не посувалась. Як писав Калнишевський Кошеві, в столиці йому дорікали військовими звичаями, що запорожці “щороку наново обирають кошового отамана й старшину, хоч і попередня старшина була справна”. Такі дорікання виявляють, що петербурзькому панському урядові зовсім незрозумілий був демократичний та республіканський запорозький устрій. Тільки наприкінці року 1759-го депутати повернулися на Січ, повідомивши товариство, що деякі прохання Війська Запорозького задоволене; що ж до земель, то ніякої обіцянки про те, щоб не віддавати її під нові селитьби, не мають.

Невдовзі після повороту Калнишевського з Петербурга на Січі спалахнула велика пожежа. Згоріло аж 14 куренів, і вогонь мало не знищив церкву. Хто підпалив, козаки не знали, і зажурене тим випадком січове товариство почало гомоніти, що та пожежа віщує щось лихе.

Закряче ворон, степом летючи,
Заплаче зозуля, лугом скачучи,

Закрукають кречети сизі,
Загадаються орли хижі,
Та все, та все по своїх братах,
По буйних товаришах-козаках.

Тим часом року 1759-го почалося-таки “описаніє земель Війська Запорозького”. Представники Війська Косап та Самбок уперто обстоювали права Війська Запорозького на землі до річки Синюхи, Висі та Тясмину, так уперто, що в суперечках із депутатами Ново-Сербії та Ново-Слобідського полку писар запорозький Андрій Товстик погрожував, що як слобідські поселенці й надалі будуть захоплювати запорозькі землі, то Військо Запорозьке змушене буде обороняти свої права збройною рукою.

Але Товстик забув, що за Нової Січі не ті були часи, що за кошового Івана Сірка, і за ті слова, що він сказав, генерал Муравйов звелів Товстика заарештувати та ще й примусив Кіш покарати його.

Перепис запорозьких земель тривав кілька років, а тим часом Ново-Слобідські поселенці захопили вже землі на південь од Самоткані по Дніпру, мало не до Романкова.

Незадоволена Лантухом за жорстоку розправу з гайдамаками січова сірома року 1759-го скинула його з уряду та обрала Олексу Білецького, але через рік на Січі взяла гору військова старшина, і обрала Лантуха, так що він знову почав викорінювати гайдамацтво. Восени року 1761-го гетьман Розумовський прислав на Кіш подяку за розгром гайдамаків і потвердив наказ про те, що кошового, суддю, писаря й іншу старшину Війську Запорозькому не дозволяється змінювати за своєю волею без дозволу російського уряду.

На той час, 25 грудня 1761 року, цариця Єлизавета Петрівна померла, і на престол ступив цар Петро III. Невдовзі після того, а саме року 1762-го, на російський престол стала цариця Катерина II. З реєстрів козаків Війська Запорозького, що складало їй присягу, видно, що військо ще було досить численне. Не лічачи тих запорожців, що сиділи зимівниками, присягнуло їх: на Січі - 13 427, у Кальміуській паланці - 674, Бугогардівській - 427, Інгульській - 282, Самарській та Орельській - 2323, Кодацькій - 820, всього - 17 969, та ще жонатих козаків у Самарській паланці нараховувалося 1021 та в Кодацькій - 1291.

На той рік кошовим на Запорожжі став уперше обраний Петро Калнишевський, і 12 вересня року 1762-го він, з усією військовою старшиною, був викликаний до Москви, щоб дивитись на коронацію цариці. Катерина II прихильно зустріла запорожців, подарувала Калнишевському велику медаль із своїм портретом і

передала через нього Війську Запорозькому нові клейноди.

Глава 104. Оборона запорожцями своїх земель

Після того, року 1763-го, коли отаманом знову був Грицько Лантух (Федорів), почалося “описаніє” земель Війська Запорозького, й нові загарбання із боку Ново-Сербських та Ново-Слобідських поселенців. Вигнані із зимівників запорозькі діди приходили на Січ, скликали товариство на ради й вимагали, щоб Кіш заступився за покривджених. Козаки хвилювались і, нарешті, на раді 2 квітня 1763 року ухвалили обороняти свої одвічні права на землі Війська Запорозького збройною рукою і всіх поселенців, що перейшли за межі дарованих указами цариці Єлизавети земель, зігнати їх із військових грунтів.

Діставши про це від Коша наказ, полковник Бугогардівської паланки Деркач, узявши із собою кільканадцять козаків, почав зганяти всіх поселенців із Лисої гори, що біля Чорного Ташлика, й палити їхні оселі. Генерал Ново-Слобідських полків зараз же поскаржився на Деркача в Петербург, і там, визнавши вчинок останнього за справжній бунт, довели про нього до відома цариці, а та звеліла полковника Деркача заарештувати й послати на суд до гетьмана у Глухів.

Кошовий Грицько Лантух на цей раз не піддався, і хоч викликав Деркача на Січ, але у Глухів до гетьмана не послав, доповівши гетьманові, що військова рада обміркувала вчинок Деркача й визнала його гідним полковником паланки. Щоб виконати царський наказ, Розумовському довелося для слідства в цій справі послати на Січ окремого полковника. Тоді Лантух, маючи за неможливе керувати військом натоді, коли одвічні військові права, як він казав, “топчуть у багно”, напередодні року 1764-го зрікся кошевства.

На раді 1 січня козаки довго вагалися, кого обрати, і врешті наставили старого курінного отамана Канівського куреня Пилипа Федорова. То був видатний січовий дід. Як однодумець і прихильник небіжчика Костя Гордієнка, він брав участь в обороні року 1709-го Старої Січі з Якимом Богушем од російського війська і врятувався тоді од смерті тільки тим, що мав силу перепливти річку Скарбну й заховатись у плавні.

Першим ділом старого кошового було налагодити відносини Війська Запорозького з Кримом, і це йому вдалося; далі звелів

полковникові Андрію Порохні об'їхати всю межу Запорожжя, починаючи од Дніпра, по Орелі й до Дінця й далі до устя Кальміуса, і всіх, хто осів там слободами й хуторами без дозволу Коша, зігнати геть за межі Запорожжя. Наслідком такого наказу було те, що деякі оселі були зруйновані; більшість же сіл охоче перейшла в підданство Запорозького Війська й лишилась на своїх грунтах.

Такі розпорядження Пилипа Федорова у столиці визнали свавіллям і змусили його і січня 1765 року зректися кошевства. Старий запорозький лицар, подякувавши товариству за хліб та сіль, пішов у Самарську пущу оплакувати колишнє вільне козацьке життя; на його ж місце, отаманом, рада обрала Петра Калнишевського.

Глава 105. Кошовий Петро Калнишевський

Калниш, або ж Калнишевський, родом був із військової старшини Лубенського полку й, незважаючи на те, що зовсім не знав грамоти, був чоловік досвідчений, розумний і дуже набожний. Року 1763-го він збудував церкву в Лохвиці, року 1768-го - церкву Петра й Павла в Межигірському монастирі й нарешті, року 1770-го - церкву святої Покрови в Ромнах.

Ще до обрання Калнишевського на отамана, а саме 10 листопада 1764 року, указом цариці Катерини II гетьманство на Україні було востаннє скасовано, і знову Україною почала керувати колегія з чотирьох росіян та чотирьох українців. Фактичним же правителем України, а разом із тим і Запорожжя - став граф Румянцев.

Глава 106. Залюднення Запорожжя

Першою подією за Калнишевського було нове “описаніє” земель Війська Запорозького. Воно тривало весь 1766-й та ще й 1767-й роки. Кошовий, що побував уже з депутаціями в Петербурзі, знав, що всі сусіди Запорожжя зазіхають на вільні запорозькі степи і що єдиний засіб зберегти їх, це - залюднити самому Війську Запорозькому; і от він із перших же місяців своєї праці почав заохочувати козаків з України переходити на землі Запорожжя, а сам з депутатами від Війська поїхав у Петербург клопотатися знову, щоб на запорозькі землі було видано царську грамоту. Ця неспокійна доба запорозького життя у зв'язку з подальшими подіями відбилась навіть у народній пісні:

Ой, з-під города, з-під Лизавета сизі орли вилітали,
А в городі та в Лизаветі все пани собирались.
Пани сенатори, пребольшії генерали, вони думали, гадали:
“Ой, як би нам, панам сенаторам, запорозьку землю взяти?
Ой, як би ж нам, ой, як би ж нам їх вольності одібрати?”
Ой, одібрали всі вольності запорозькі, почали лани ділити.
Ой, одібрали та всю запорозьку землю, тепер самі владають,
А до запорожців, низових молодців, часто листи посилають.
А запорожці та добрі молодці усе теє та гаразд знали -
Посідлали вороні коні та під турка втікали.

Але даремні були заходи Петра Калнишевского й до того, щоб залюднювати військові запорозькі землі. Хоч за нього понад річками Запорожжя справді з'явилося чимало хуторів, а деякі селитьби, що існували раніше, тепер поширилися й обернулися на села й слободи,як наприклад:

Романкове, Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Діївка, По-ловиця, Чаплинська Кам'янка, Самара, або Новоселиця, Кільчень, Чаплі й Никитине, та тільки згодом і це залюднення земель було зараховане в провину Війську Запорозькому: пани сенатори довели цариці, ніби запорожці для того заводять у себе хліборобство, щоб економічно не залежати від Росії та відокремитись од неї.

Нове “описаніє” запорозьких земель скінчилося тим, що в Запорозького Війська відібрали землі по Орелі на підставі того,

що за Прутською умовою ті володіння належали до Російської держави. 18 липня року 1767-го Кіш Запорозький виряджав у Москву нових депутатів, викликаних туди для участі в складанні “Нового уложенія”, й козацька рада надала їм наказ про те, чого вони мають домагатися для Запорожжя. Ось тільки найголовніші пункти:

1). Потвердження прав і давніх вольностей Війська Запорозького, наданих од польських королів та литовських князів. Щоб те потвердження записати для “незабвенності” в генеральне “Уложеніє”.

2). Щоб землі, відмежовані Донському війську, під Ново-Сербію, Слов'яно-Сербію та Ново-Слобідські полки, були повернені Війську Запорозькому.

3). Щоб фортеці й редути: Старо-Самарський, Ново-Січовий, Кам'янський, Біркутський, Микитин, Кодацький та Єлизаветин були зруйновані, а землі повернені запорожцям.

4). Щоб Військо Запорозьке підлягало не Малоросійській Колегії, а Колегії закордонних справ.

5). Щоб було забрано із запорозьких земель усі команди й відділи військ російських та пікінерських.

Усі ті заходи запорожців звелися нанівець і, як каже добродій Скальковський у своїй “Історії Нової Січі” про запорожців тільки згадується у царській грамоті од 19 грудня року 1768-го, де сказано: “щодо суперечок за землю нашого вірного Війська Запорозького з мешканцями Кате-рининської провінції, то повеліли ми нашому Київському губернаторові Воєйкову відкласти розгляд до спокійніших часів”.

Глава 107. Рух українського люду до волі

Тим часом на Правобережжі набув сили новий вибух народного невдоволення. Починалася остання дія трагедії українського життя. До поневолення селянства з початку 1760 року на Київщині прилучилися ще й утиски віри. Поляки добиралися вже до останніх закутків, де ще зберігалося православ'я. Уніатські митрополити укоренилися в Радомишлі, завели тут свою консисторію й почали поширювати унію до самого Дніпра. Російський уряд не звертав на те ніякої уваги, і знищення православної віри пішло дуже хутко. В оборону її повстав тоді ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Він залучив до своєї діяльності всі навколишні монастирі, а саме:

Жаботинський, Мошногірський, Медведівський, Лебединський та інші, і став умовляти міські й селянські громади, щоб не визнавали уніатських попів й давали притулок всім оборонцям православ'я.

Коли Мельхиседек зібрався їхати шукати заступництва в цій справі до митрополита за Дніпром, то поляки зробили на дорозі засідку, щоб його захопити, тільки про це довідався колишній запорожець, а тоді сотник Жаботинської сотні надвірних козаків князів Любомирських, Харко і, відборонивши з козаками ігумена, провів його за Дніпро. Розлютований з цього польський регментар Во-ронич зрадливо закликав Харка у Паволоч і там звелів звести його зі світу без ніякого суду. Про цю подію народ український склав і зберіг чимало пісень, хоча розповідають вони про смерть Харка по-різному.

I

Ой, як сотник, як став Харко у Паволоч уїжджати,
Ой, вийшов же та пан Паволоцький медом-вином частувати,
Ой, як став сотника, а сотника Харка, медом-вином частувати,
У панські палаци до матці хрещеної у гостину зазивати.
Ой, як став же сотник Харко меду-вина напиватися.
А потім став сотник, а сотничок Харко да і став забуваться,
На панські перини став він похиляться.
Ой, тепер же ви, ляшки, ой тепер ви, пани, ой, тепер ви

позволяйте:
Ой, лежить же п'яний Харко, да тепер його збавляйте,
Тепер маєте час, маєте годину, тепер його оступайте,
Ой, і заржав коник вороненький, стоячи на стайні,
А скололи Харка, скололи сотника в голубім жупані.

II

Ой, як стали Харка, як стали сотника
Із світу згубляти,
Ой, і став же його коник, коник вороненький
Жалібненько ржати;
Ой, заржав же вороний коник
В стайні на помості;
Та вже вбито Харка сотника
В Морозівці на мості.

Не захопивши Мельхиседека, уніатське духовенство року 1767-го знайшло собі підмогу в Барській конфедерації. Це була спілка польських панів, що збунтувались проти польського короля Понятовського, ставленика Росії, й не дозволяли йому робити полегкості православним. Підтримуючи уніатів збройною рукою, конфедерати силою примушували православних приймати унію, мордуючи й караючи непокірливих. Привідцем цієї конфедерації був Осип Пулавський.

Мельхиседек, повернувшись потай од митрополита, скликав до Мотронинського монастиря декого із православного духовенства на пораду, і там було вирішено вдатися за заступництвом до Війська Запорозького та російського уряду.

Після наради Мельхиседек поїхав на Січ, плачучи, розповідав там, перед скликаною радою, про польські образи й поневолення православної віри, додавши, що навіть сам він уже сидів у в'язниці уніатського митрополита. Окрім Мельхиседека, на Січ прибуло ще чимало православних попів, яких поляки повиганяли з приходів, і вони теж плакали й скаржились козакам на польські кривди.

Запальні промови ігумена дуже схвилювали запорозьке товариство. Козаки плакали, присягаючись стояти за віру батьків до загину, як їхні діди й прадіди стояли, та тільки кошовий Калнишевський, страхаючись за долю Війська Запорозького, вжив усіх заходів до того, щоб стримати козаків од походу на Україну, хоч усе-таки кілька сот запорожців пішли до Чути та за Синюху.

Із Січі Мельхиседек поїхав до Петурбурга, щоб добитися там зі своїми скаргами навіть до самої цариці, й мав од неї обіцянки про заступництво. Справді-таки, цариця Катерина через свого посла клопоталась у Варшаві, щоб не утискували православної віри, і хоч з її заходів нічого не вийшло, та чутки про оборону царицею православної віри розійшлися по Україні й досягли Запорожжя. Народ став завзятіше обстоювати православ'я, поляки ж почали вживати проти православних найлютіших кар. Вони завдавали непокірливим тяжких мук, і випадок із мордуванням мліївського титаря був не вигадкою Тараса Шевченка в його поемі “Гайдамаки”, а історичною подією.

Ті кари й мордування схвилювали людей на Україні й обурили давніх оборонців українського люду - запорожців. Наслідком учинків Барської конфедерації було те, що в Чорному лісі, Чуті й на Мигеї знову скупчилися під проводом колишніх запорожців чималі ватаги гайдамаків, які згодом називалися в народі “коліями”.

Тим часом польський король, не маючи сили боротися зі сваволею панів Барської конфедерації, просив російський уряд дати на Україну для приборкання панів російське військо. Цариця прислала військо, і як тільки воно кинулося руйнувати маєтки непідвладних королеві панів, простий люд на Україні зрозумів те так само, як і року 1734-го, що начебто це військо має визволяти людей од польских панів. Пішли чутки навіть про “Золоту” царицину грамоту, якою нібито наказувалося винищити всіх поляків та жидів; і під впливом тих чуток народ почав гострити ножі, дожидаючись тільки привідців, що завжди приходили із Запорожжя.

Зрозуміло, що запорозькі традиції не давали січовикам спокійно дивитись на те, що коїлося на Україні, й завзятіші з них подалися до Тясмину на Чигиринщину й у квітні 1768 року скупчились у лісі біля Мотронинського. монастиря, обравши на отамана Максима Залізняка.

Максим Залізняк, як згодом засвідчив на Січі отаман Тимошівського куреня, прибув на Запорожжя біля року 1757-го і, пробувши там кілька років молодиком, привчився ходити біля гармат і був на Січі гармашем. Проте йому було нудно тут: він часто ходив на заробітки до татарських рибалок на великі лимани, а останні роки перед повстанням часто пробував у Лебединському та Мотронинському монастирях. Гомоніли люди, що він мав думку навіть лишитися в монастирі назавжди, та промови отця Мельхиседека разом із вістями про нечувані утиски поляків проти українського люду, збудили в його серці завзяття й рішучість. Із вісімнадцятьма товаришами Залізняк,

діставши од Мельхиседека благословення, вийшов у ліс за дві версти од монастиря, до Холодного Яру, й там почав лагодити зброю та закликати до себе людей з усіх околиць. Тут він поєднався із дрібними ватагами запорожців і з гайдамаками, що надходили з Мигеї й із Чути, а під впливом чуток та кобзарських співів сюди почала збиратися, тікаючи від панів, і голота з України.

Наприкінці квітня Максим Залізняк вирушив із своїми ватагами з лісу і, як оповідають народні перекази, після посвяти Мельхиседеком козацької зброї, пішов із коліями на Медведівку і, розправившись там із поляками, уніатськими попами та з жидами, попрямував далі на Жаботин. По шляху народ радісно зустрічав Залізняка та його товаришів, допомагав йому перемагати команди жовнірів та приєднувався до повстанців. Тодішні думки українського люду можна зрозуміти з уривку народної пісні.

Ой, сів пугач на могилу
Та й крикнув він: пугу!
Чи не дасть бог козаченькам
Хоч тепер потугу!
Щодень ждемо, щоніч ждемо,
Поживи не маєм.
Давно була Хмельниччина, -
Уже не згадаєм.

Про вихід Максима Залізняка із Мотронинського монастиря та про перші події коліїв теж збереглися уривки з народної пісні:

Максим, козак Залізняк,
Славний, з Запорожжя,
Як виїхав на Вкраїну,
Як повная рожа.
Славний козак Залізняк,
Славний козак і Гнида -
Не зосталось на Вкраїні
Ні ляха, ні жида.
Ой, в городі Мотровичах
Нова новина:
Породила козаченьків
Шовкова трава.

Жаботинський сотник Мартин Білуга, що заступив місце вбитого поляками Харка, теж приєднався до Залізняка, і вони разом помстились за Харка і зчинили в Жаботині різанину; скарали на смерть навіть самого губернатора Степовського.

Гей, Максиме-полковнику, ти славний воїну,
Гей, випусти з Жаботину хоч людську дитину!
Максим козак Залізняк листи одбирає,
Усіх ляхів із жидами докупи збирає.
Ізігнавши усіх ляхів з жидами докупи,
Оддав ляха губернатора да Білузі в руки.
Білуга Мартин Жаботинський та по ринку ходить,
Свого пана губернатора за собою водить.
І, водячи за собою, та й до його й каже:
“Не одного тепер ляха голова поляже!”

Після Жаботинської різанини польське панство на Україні разом із католицьким та уніатським духовенством і жидами заметушилось і почало рятуватися. Всі пригадали оповідання дідів про Хмельниччину й, покидаючи все своє добро, кинулись тікати. Та тікати в Польщу було далеко й небезпечно, бо скрізь навколо вже піднімалися месники за польські кривди. Довелося всім ховатися в Умані, де була міцна фортеця та замок пана Потоцького з чималою військовою залогою.

До Залізняка тим часом приєднався козацький сотник із Сміли Шило. Розправившись в місті, Залізняк послав Шила та Білугу з відділами на Богуслав, а сам пішов на Корсунь.

Гей, як вийшов сотник Смілянський з своїми козаками:
“Ступай, ступай, Шило сотнику, в Богуслав із нами!”
А в'їхали в Богуслав у середу вранці,
Накидали в тій годині жидів повні шанці.

Здобувши після того ще й Черкаси та прилучивши до себе кілька загонів інших ватажків, Залізняк підступив під Лисянку, де в замку Яблонівського скупчилося більше 200 панів та жидів. Поляки почали, було, обороняти замок, та мешканці-українці одчинили Залізнякові браму, й колії, вдершись у замок, лютували над поляками й жидами, а ще гірше над католицькими ксьондзами.

Скрізь, де колії брали містечка, замки й міста, вони руйнували панські оселі й будинки, мордували жидів та ксьондзів і палили костьоли.

Покінчивши з Лисянкою, Залізняк зі своїми ватагами наближався до Умані, куди збіглося багато шляхти та жидів і де містилися чималі польські скарби. Оборона міста лежала головним чином на двірських козаках пана Потоцького на чолі із сотником Іваном Гонтою. Він мав у поляків велику шану, а проте, коли спалахнуло повстання Залізняка, Гонта згадав, якого батька він син, і увійшов із Залізняком у зносини.

Гонта, сотник Уманський, поміж військом ходить,
А з Максимом Залізняком листами говорить.
А в неділю рано стали в дзвони бити,
Гей, став Гонта з козаками під Умань підходити.

Коли Залізняк уже зовсім наблизився до Умані, Гонта вийшов зі своїми козаками йому назустріч, ніби игоб би-тися з ним, а проте прилучився до нього.

Разом із Гонтою Залізняк здобув Умань, а далі, й замок, у якому оборонялася польська шляхта; побив багато поляків і жидів, поруйнував костьоли та єзуїтські школи і взагалі вчинив погром, найбільший з усіх, які досі робив.

Доки Залізняк був під Уманню, інші гайдамацькі ватажки громили польську шляхту по інших місцях. Семен Неживий з-під Мошен хазяйнував на Черкащині, Іван Бондаренко - на Полісі, а Яків Швачка розправлявся з панами та жидами в околицях Білої Церкви, Василькова та Фастова. Цього ватажка коліїв теж оспівала народна пісня:

I

Ой, не звіть мене Швачкою,
А звіть мене Кийло!
Позаганяв жидів, позаганяв ляхів
В Білу Церкву на стійло.
Ой, вже ж тая Білая Церква
Та оббитая китайками;
Ой, тепер вона да завойована
Да славними козаками!

II

Ой, хвалився та батько Швачка,
Та до Фастова йдучи -
Ой, будемо драти, панове молодії!,
З китайки онучі.
Та ходить Швачка та по Фастові
Та й у жовтих чоботях -
Ой, вивішав жидів, ой, кивішав ляхів
Та на панських воротах.

У ті ж часи стався випадок, що дуже зашкодив справі народного повстання на Україні і навіть Війську Запорозькому. 18 червня гайдамацький загін козаків у 300 душ напав на містечко Палієве Озеро, біля турецького кордону, й почав бити

там поляків і жидів; коли ж ті стали тікати в сусіднє турецьке місто Балту, гайдамаки обложили те місто і давай вимагати, щоб турки видали їм утікачів. Турецький каймакан на те не згодився і запросив зі свого боку, щоб гайдамаки відступили геть од кордону. Тоді гайдамаки вдерлися в Балту силою і побили не тільки поляків та жидів, а й турків.

Той випадок обурив турецького султана, що тільки й чекав, як би розпочати війну з Росією; російський же уряд обвинуватив у цій події запорожців, посилаючись на те, що вони брали участь у гайдамацтві, та й на саме українське повстання глянув уже неприхильним оком.

Щоб виправдати Військо Запорозьке, Калнишевський негайно вислав із Січі на чолі із Сидором Білим кілька сот козаків гамувати коліїв, та тільки запорожців попередив російський генерал. Серед літа Барську конфедерацію було придушено, й російський генерал Кречетников у Бердичевському замчищі взяв Пулавського в бранці. Зараз же після того польський король попросив царицю Катерину допомогти йому своїм військом приборкати “хлопське” повстання. Росії після знищення Барської конфедерації народне повстання на Україні було вже не потрібне, й цариця, вдаючи із себе незадоволену з того, що повстання вибухнуло неначе з її дозволу, звеліла начальникам російського війська схопити привідців повстання.

На підставі того наказу генерал Кречетников прибув із своїм військом до Умані й зупинився поруч із табором Залізняка, що нічого ще не відав про зміну політики російського уряду, і, вдаючи із себе, як було й досі, спільника козаків, закликав усю гайдамацьку старшину до себе на бенкет. Не маючи ні гадки про лихо, Залізняк, Гонта й інші гайдамацькі ватажки пішли до намету російського генерала на сніданок, але як тільки вони підгуляли, Кречетников звелів їх усіх пов'язати.

Проте, мабуть, Залізняк пив, та не упивався, а стежив за кожним рухом Кречетникова, бо коли почали роздивлятися поміж пов'язаними на бенкеті й у гайдамацькому таборі, то виявилось, що хоч усіх ув'язнених гайдамаків було аж 845 і з них 65 запорожців, та тільки Залізняка поміж ними не знайшли. Це ще дужче ствердило народні думки, що Залізняк - характерник і напустив на москалів ману так, що ті не побачили, як він виходив із намету Кречетникова й далі - з табору.

Після того російські генерали й полковники так само позахоплювали мало не всі інші гайдамацькі ватаги, бо вони мали православних росіян за своїх спільників і не стерелися їх. Швачку та Неживого було привезено до Києва і згодом заслано в Сибір; Журба ж не дався в руки живим і був убитий разом із

трьома десятками своїх товаришів. Козака Швачку народ оспівав не менше за Харка та Залізняка:

I

Ой, на козаченьків, он, на запорожців та пригодонька стала:
Ой, у середу та у обідній час їх Москва забрала.
Крикнув Швачка та на осавулу: “Із коней - додолу!
Ой, не даймося, панове молодці, ми москалям у неволю!”
Москалики умні, москалі розумні, розуму добрали:
Ой, наперед Швачку із осавулом докупи зв'язали.
Ой, ізв'язали і попарували й на вози поклали,
Із Богуслава до Білої Церкви їх у неволю зібрали.
Ох, пошлемо галку, ох, пошлемо чорну а до Січі рибу їсти,
Ох, нехай донесе, ох, нехай донесе до кошового вісті.
Ох, уже тій галці, ох, уже чорній та назад не вертаться,
Ох, уже ж нам, панове молодці, із кошовим не видаться!

II

Ой, узяли Швачку та й повезли Швачку
Аж у Київ возами…
Оглянувся назад на Вкраїну
Та й залився сльозами!
Ох, і лети ж, галко, ох, лети ж, чорна,
Аж у Низ до кошового!
Нехай пише листи на білій бумазі
Та дає мені вісті.
Ой, уже ж галці, ой, уже ж чорній
Та й на Низ не літати…
А вже козакові, а вже Швачці
На Вкраїні не бувати.

Куди подівся Залізняк із бенкету генерала Кречетникова - невідомо. Народні оповідання розказують, що він до кінця свого віку блукав по байраках колишнього Дикого поля - побіля Бугу та на верховинах Інгулу й Інгульця.

Найдивнішим і найтяжчим для коліїв було те, що російські війська, захоплюючи їх, видавали усіх, хто не був родом із Лівобережної України і не був запорожцем, до рук тим самим польським панам, проти яких вони повставали, а вже пани чинили з ними, що знали: вигадували їм таких мук, яких ніхто не знав, допоки й світ стоїть. Суд (коли тільки можна назвати

судом мордування до смерті) відбувався над гайдамаками в місті Кодні. Там було замучено на смерть і Ґонту. З нього та його товаришів, Білуги й Шила, три дні з живих здирали потроху шкіру і тільки, коли ті почали вже помирати, було їх четвертовано.

Мали пани на Вкраїні добрі оборонці:
Звірилися сотникові Уманському Ґонті.
Мали пани на Вкраїні дуже добрий трунок,
Пани тії розумнії дадуть сі рятунок.
Пани теє зрозуміли, згоду учинили:
Підкинувшись під Умань, Ґонту ізловили.
Вони ж його насамперед барзо привітали,
Через сім день з нього кожу по пояс здирали
І голову облупили, сіллю посипали…
Пан рейментар походжає: дивітеся, люде,
Хто ся тільки збунтував, то всім теє буде.

Біля Кодні було поховано кілька сот замордованих на смерть волелюбних українців, а скільки народу розійшлося з Кодні з одрубаними або спаленими вогнем руками, скільком були відтяті на руках пучки, скільком випечені очі, - так того ніхто не передав би. Народна пісня так згадує сумний кінець цього українського народного повстання:

Ой, і зв'язали та попарували,
Ой, як голубців у парці,
Ой, засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці.

Місто ж Кодня з того часу стало на Україні словом прокляття. Кому бажають у житті найгіршого, то кажуть: “Бодай тебе Кодня не минула”.

Простий народ на Вкраїні мав у своїх згадках Залізняка за такого ж самого оборонця його прав, як і Богдана Хмельницького, і в одній із пісень він навіть, сидячи у Київській Печерській фортеці, погрожує полякам:

“Іди, іди, Залізняку, годі вже гуляти,
Підем в Київ у Печорське Богу роботати”.
І говорить Максим-козак, сидячи в неволі:
“Не матимуть вражі ляхи на Вкраїні волі.
Течуть річки з всього світу до Чорного моря,
Минулася на Вкраїні жидівськая воля”.

Замішані в повстанні українські люди, почуваючи за собою правду, мужньо приймали муки і вмирали не з каяттям, а з

надією, що за їхню смерть помстяться товариші, як сказано в пісні:

> “Гей, котрії козаченьки будуть в світі жити,
> Не забудьте козацької смерті відомстити”.

Та тільки не сталося того: ніхто не помстився за тяжке мордування гайдамаків. Пригноблений люд незабаром зневірився у своїй міці й тільки руїни панських будинків ще який час нагадували про Коліївщину.

Глава 108. Незадоволення запорожців Калнишевським

Захоплення гайдамаків російським військом та видача їх полякам на нелюдську розправу страшенно розгнівила запорожців на поляків і на російський уряд, і коди 26 грудня 1768 року кошовий Петро Калнишевський став перед радою і прочитав указ цариці про війну з Туреччиною, запорожці почали його взивати зрадником за те, що лишив Україну під час повстання без помочі. Далі натовпи козаків, розігнавши старшину з майдану, порозбивали старшинські будинки, одімкнули пушкарню й випустили на волю усіх товаришів, засуджених за гайдамацтво.

Переляканий тим погромом Калнишевський, переодягнений у ченця, втік із деякою старшиною байдаком у Кодак, і тільки січовий пан-отець вгамував розпалених запорожців і умовив їх знову прийняти Калнишевського на уряд.

Трудне й складне було становище Калнишевського: з одного боку, державний уряд і Київський губернатор докоряли йому за участь запорожців у гайдамацтві, з другого, - запорожці не дозволяли карати за гайдамацтво своїх товаришів і дорікали тим, що він не допомагав повстанцям на Україні.

Калнишевський не зміг вивернутися з того становища й почав робити великі помилки, підточуючи підвалини давнього січового устрою.

Треба зазначити, що невдовзі після турецької війни 1738 - 1740 років традиції Війська Запорозького щодо волі, рівності й братерства почали занепадати. Старшина військова стала на облюбованих кутках Запорожжя будувати собі зимівники, пускала туди одружених козаків і під їх доглядом вирощувала собі коней, худобу та овець і хутко забагатіла. Рівність станів на Січі таким чином порушилась, і між запорожцями з'явилися свої “дуки-сріблянники”, як на Гетьманщині; старшина ж військова, обтяжена своїми гуртами худоби, табунами коней та отарами овець, почувала себе залежною від російського уряду, що міг усі ті їхні багатства відібрати, а не від товариства, про яке мала б дбати. За кошевства Калнишевського поділ запорожців на дуків (старшину) та голоту, або “чернь”, ще дужче зміцнився і поставив більшість запорожців у залежність од меншості.

За Калнишевського ж занепав і віковічний звичай військовий - обрання щороку вільними голосами кошового отамана. Російський уряд давно лихим оком дивився на те, що Запорозьке Військо на своїх радах старшинує над старшиною і вибирає собі

нову старшину, скидаючи часом тих, хто був до вподоби російському урядові, й аж двічі вже надходили накази Війську, щоб не сміло змінювати старшину без дозволу. Калнишевський був відомий самій цариці, й це дало рацію січовій старшині пустити поголоску, що Військо Запорозьке тільки й тримається на Калнишевському й коли б Військо скинуло його з кошевства, то зараз було б скасоване й Запорожжя. Через те, боячись за долю всього Війська, запорожці, починаючи з 1765 року, не скидали Калнишевського з уряду, хоч на нього й на іншу старшину було незадоволення “черні”, і він порушував одвічні військові звичаї, за такі вчинки на Старій Січі кошового вкинули б у річку.

Глава 109. Участь запорожців у війні Росії з Туреччиною

Починаючи року 1769-го нову війну з Туреччиною, Катерина II прислала Калнишевському і всьому Війську Запорозькому грамоту, в якій, між іншим, писала: “Ми вважаємо (запорожців) найзичливішими нашими підданими й за першої нагоди Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому Низовому вчинимо”.

Кримський хан Крим-Гірей теж мав надію прихилити запорожців на свій бік і взимку 1768 року без ніякого окупу пустив на Січ усіх запорожців та чумаків з України, що були під час розмиру захоплені в Криму і вже навіть продані в неволю.

Ці заходи нічого не дали, бо перш за все Калнишевський був щирим прихильником російської зверхності й міцно тримав владу у своїх руках; по-друге ж, після виходу із Січі в монастир Пилипа Федорова партія турецької зверхності не мала жодного видатного представника й занепала.

В січні 1769 року кримський хан розпочав війну проти Росії, щоб не зустрітися на поході із запорожцями, обійшов поза Бугом і наскочив на Ново-Сербію. Всі новосербські й пікінерські полки позалишали свої оселі й засіли у фортеці святої Єлизавети; слобожани ж покидали все своє збіжжя й побігли у Чорний ліс. Татари перейшли Буг льодом, попалили всі слободи й Запорозьку Гардову паланку і в лютому вже повернулися назад за Буг.

По весні Калнишевський вислав 38 військових байдаків та 1700 душ товариства під проводом Пилипа Стягайла стежити за ворогами на устях Дніпра та на лиманах; сам же мав думку обороняти південні кордони Запорожжя, та тільки не міг того зробити, бо 9 червня 1769 року він отримав од київського губернатора Румянцева такого листа: “Зважаючи на рух ворогів.до наших кордонів, наказую вам (“повелеваю”) з усім Запорозьким Військом негайно рушити із Січі битим шляхом на фортецю святої Єлизавети й поміж річками Зеленою та Довгою, біля балки Широкої, отаборитись до наступного наказу”.

Таким чином. Військо Запорозьке, якому ніколи не сміли наказувати навіть гетьмани і яке за часів Старої Січі листувалося безпосередньо з державцями, діставало тепер накази від губернатора й мало виконувати їх, хоч би вони були й зовсім нерозумні, як сталось і цього разу.

Як тільки татари довідались, що кошовий із 7350 запорожцями вийшов із Січі на захід, умить же двома ордами

наскочили на Запорожжя. Перша хотіла перевезтися через Дніпро біля устя Кам'янки, щоб напасти прямо на Січ, але тут Стягайло з військовими байдаками перешкодив татарам на перевозі і навіть потопив деякі їхні судна разом із людьми. Друга орда таки продерлася крізь російське військо генерала Б ерга, що стояло понад річкою Конкою, наскочила на запорозьку Кальміуську паланку, і хоч запорожці завзято оборонялися, але татари всіх їх перебили й, подавшись на північ, поруйнували Самарську, Протовчанську й Орельську паланки. Полковник Порохня, що був на лівобережних запорозьких землях, мав у всіх паланках всього 1260 козаків, та й ті були розкидані, через те він не зміг оборонити лівобережного Запорожжя, й татари попалили багато зимівників та слобід, забрали в неволю понад 300 душ, і між ними 60 запорозьких дідів-пасічників, та до того, ще зайняли 22 000 голів запорозької худоби, з якої 600 коней самого кошового. Незважаючи на таку небезпеку для Запорожжя, Калнишевський мав був іти на Буг і звідтіля вислати в авангард війська генерала Зорича 1000 запорожців під проводом старшин Андрія Ляха та Олекси Чорного. В серпні із наказу Румянцева, він кинув ще два загони на поміч генералові Зоричу: один під проводом Павла Головатого під Очаків і другий під проводом Андрія Носача - до Дністра.

Таким чином усе Запорозьке Військо було поділене на дрібні загони, воювало без власної ініціативи й було тільки на послугах у війська російського, ведучи йому перед та показуючи шляхи, криниці, місця для таборів тощо. Проте всі відділи запорожців воювали сміло і стали російському військові у великій пригоді, а один з тих відділів, який од Носача перейшов до Семена Галицького, повернувся восени на Січ навіть з великою здобиччю, пригнавши 18 бранців, 20000 коней, 1000 рогатої худоби, 4000 овець та 180 верблюдів. Частину здобичі було одіслано Кошем у подарунок Румянцеву й сенаторам; решту ж поділили військом, як звичайно.

Щасливий ще похід стався в листопаді 1769 року під орудою полковника запорозького Колпака. Він вистежив татар біля річки Вовчої, розгромив їх упень і захопив корогву та 170 коней.

У листопаді Калнишевський із головним військом урочисто вступив у Січ. Наказний кошовий Іван Бурное із старшими дідами зустрів військо верхи біля Багнової могили, коли ж військо наблизилось до самої Січі, то на січових баштах стали палити з гармат.

На зиму запорожці розіслали в степи бекети й поставили на могилах “хвигури”: 1) біля устя річки Кам'янки; 2) на низу Дніпра в урочищі Скалозубовім; 3) за Дніпром, проти Січі, на урочищі

Темному; 4) над Дніпром, на Лисій горі; 5) на урочищі Городищі (Кам'яний Затон); 6) в Голій Пристані на Дніпрі; 7) над Дніпром, в урочищі Тарасівському; 8) в урочищі Біленькому; 9 та 10) на Дніпрових островах - Хортиці й Дубовому, що між порогами; 11 - 16) понад Самарою: біля Ново-Богородського ретраншементу, в урочищі Садках, у Вільному, в урочищі Лучині, в Журавському й в урочищі Богдановому. Опріч бекетів біля хвигур, запорожці об'їздили ще сю зиму степи окремими чатами, бо відомо, що вони відвідували річку Гайчур та могили Барабашеву й Токмак.

Доки військо перебувало зиму на Січі, поміж запорожцями знову вибухнуло незадоволення старшиною, найбільше з приводу того, що військо на війні було на послугах російському війську та генералам, які часом поводились із запорожцями і навіть з їхніми полковниками та старшиною дуже нечемно, та ще з приводу того, що Калнишевський, як казали козаки, “підслуговуючись Москві”, покинув без війська східні запорозькі землі й призвів їх до руїни, а чимало товариства - до загину.

У грудні року 1769-го під час обіду в Корсунському курені козак Дорошенко почав дорікати отаману Петрові Остроуху та колишньому кошовому Скапі за те, що вони допомагають “москалеві”, гнітять товариство, і зрештою назвав їх обох зрадниками; після обіду ж, коли Скапа почав Дорошенкові погрожувати, козаки побили Скапу, кажучи, що він, їздивши в Москву “складати закони”, продав запорозькі вольності за того портрета (медаль), що носить на грудях. Калнишевський звелів Дорошенка і всіх, хто бив Скапу, заарештувати, і всупереч із звичаями Війська Запорозького, віддав їх на суд комендантові Ново-Січового ретраншементу. Цим учинком отаман показав, яка різниця була між ним та кошовим Іваном Сірком. Той уперто обстоював незалежність військового запорозького суду од російської влади, кажучи, “як ми видамо одного (самозванця Сімеона), то Москва всіх нас поодинці розтягає”; Калнишевський же сам порушив ту незалежність без вимог навіть із боку російського уряду.

Незадоволення кошовим спалахнуло знову, коли Калнишевський в березні 1770 року виступав у похід. Корсунський курінь не захотів іти слідом за кошовим, вимагаючи, щоб раніше було визволено із в'язниці Дорошенка та його товаришів. Наказний отаман Косап почав умовляти корсунців, але вони, дійшовши до річки Базавлука, отаборилися там і стали вибирати собі нового отамана. Щоб приборкати корсунців, Калнишевський із походу попросив генерала Паніна заарештувати бунтарів російським військом й заслати їх за непокору “на Сиберію”. Так воно й сталося, і чимало запорожців

Корсунського куреня загинуло в Сибіру на каторзі.

З цих випадків видно, що Калнишевський, як і колись Мазепа, Самойлович та Брюховецький, підтримав свою владу на Січі не власним впливом на громаду, а силою російського уряду та війська.

Останній вчинок украй одвернув од нього запорожців і в березні того ж року Щербинський курінь змовився, щоб Калнишевського вбити та, обравши кошовим отаманом Пилипа Федорова, перейти під протекцію турецького султана. Змова ця почала поширюватись у війську, та про неї довідався один із січових священиків і застеріг Калнишевського, а той ужив заходів, щоб завчасу загасити бунт.

На початку року 1770-го все Запорозьке Військо було поділене на три частини. Головне військо - 7352 козаків із Калнишевським на чолі було віддане під команду князя Прозоровського. Друге військо - Низове, 2930 козаків - під керуванням військового старшини Третяка - на чотирьох десятках байдаків випливло в лиман під Очаків; нарешті, третя частина війська - 995 козаків - під орудою полковника Порохні стала під команду генерала Берга, військо якого стояло на річці Конці.

З першого війська ватаги комонних запорожців об'їхали всі степи біля Очакова, здобули його передмістя, причому 10 запорожців було вбито та 27 поранено, і дійшли до Дністровського лиману. Виявилось, що татари поховались у фортецях та за Дністром і навіть худобу свою позаганяли так, що запорожцям небагато дісталося здобичі.

Запорозькі байдаки з полковником Третяком ціле літо вишукували ворогів у лиманах і мали зачіпку з турками біля Кінбурзького замку. Зачувши на Кінбурзі стрілянину, з Очакова випливли 11 турецьких кораблів і погнались за запорожцями. Третяк заманив турків до Дніпрових гирл. Зчепився там із ворожими кораблями й невеликими гарматами із своїх байдаків накоїв трьом кораблям такої шкоди, що весь турецький флот мусив тікати назад у Очаків. Восени, повернувшись на Січ, Третяк попросив генерала Паніна, чи не можна б дати Війську Запорозькому хоч дві гармати, які б стріляли так далеко, як турецькі.

Тієї ж осені головний відділ Запорозького Війська ходив під рукою князя Прозоровського під Очаків. Проти нього з фортеці виступила залога в 5000 душ із гарматами, та запорожці разом із донцями та карабінерами розгромили її й захопили здобич: три мідяних гармати, 11 прапорів, пернач та безліч усілякої зброї. Як виходить, цей бій був нелегкий, бо в запорожців загинув

курінний отаман Яків Воскобойник та поранило курінного Михайла Дегтяря і двох військових старшин, Івана Бурноса та Пилипа Стягайла.

Після того, як турки й татари були розбиті біля річки Ларги, а пізніше біля Кагулу, татари кинулись тікати із Буджака через Очаків та Кінбурн у Крим. Тут їх вистежив Данило Третяк своїм флотом, розбив деякі їхні загони й захопив 673 душі невільників, здебільшого волохів та жидів, а пізніше напав на самого кримського хана, коли той переїздив через Кінбурнзьку косу й, знищивши військо, що з ним було, відібрав дві корогви та срібну, з позолотою, палицю. Навіть сам хан ледве не дістався йому в бранці. З визволеного полону волохів було поселено на запорозьких землях біля устя річки Сури, - село Волоське, що існує й зараз; жидів же запорожці не захотіли тримати на своїй землі й одіслали в фортецю святої Єлизавети до російського начальства.

Надходила вже зима, а проте низовому загонові запорожців накинули ще нову роботу. Побачивши, що розбите турецьке військо пішло за Дунай, а кримський хан ледве втік у Крим, Буджацькі й Едісанські татари, а далі й Едічкульські та Джамбуйлуцькі, залишившись без турецької оборони, перейшли під владу Росії. Щоб забезпечити перші дві орди від впливу та помсти турків, російський уряд надумав перевезти їх на лівий бік Дніпра разом із їхніми гарбами, худобою та збіжжям. Оту тяжку роботу Панін і накинув на Третяка.

У листопаді запорожці серед криги, що пливла Дніпром, мусили перевозити на військових: байдаках і людей, і коней, і гарби з усіляким збіжжям. Біля Кизикермена козаки таким чином переправили біля 12000 татар та кілька десятків тисяч коней і худоби, але при тому втратили три десятки військових байдаків та застудили чимало товариства.

За службу Запорозького Війська цариця Катерина 5 січня 1771 року видала указ, яким “за отличные в прошлую и нынешнюю камлании отлично-храбрые противу неприятеля поступки и особливое к службе усердие” пожалувала Калнишевському золоту медаль, обсипану самоцвітами, із власним портретом. Таїкі ж медалі, тільки без самоцвітів, були пожалувані; військовому обозному Павлу Головатому, писареві Івану Глобі, хорунжому Якову Качалову, осавулу Сидору Білому, судді Миколі Косапу й військовим старшинам: Івану Бурносу, Андрію Носачу, Андрію Порохні, Андрію Лук'янову, Макару Нагаю, Софрону Чорному, Пилипу Стягайлові, Лук'яну Великому, Олексі Чорному та Василеві Пишличу.

Після цього року у царському дворі стало звичаєм, або, сказати б, увійшло в моду, записуватися вельможам у запорозькі козаки, й першими записались граф Панін та князь Прозоровський.

Цілу зиму, як і попередній рік, запорожці мусили тримати в степах бекети; по весні ж Військо Запорозьке знову поділилось. Кошовий із 6000 козаків та 12 гарматами пішов під Очаків та Хаджибей і мав там три щасливі баталії з ворогами: 21 червня, 15 вересня та 9 жовтня. Друга частина війська попливла байдаками на низ і цього разу не тільки лиманом, а й давнім запорозьким шляхом - на Дунай.

На жаль, тепер військо мало тільки 19 байдаків, бо решта загинула і зіпсувалася під час перевозу через Дніпро татар. З цими суднами 16 квітня 1771 року із Січі вирушив уповноважений радою полковник Яків Сідловський. Незважаючи на свою невелику силу, запорожці пропливли до Килії, а далі, виконуючи накази генералів російського війська, ходили під Тульчу, Смаїлів (Ізмаїл), Браїлів, Мачин, Гірсове та Силістрію й інші міста, які здобувало російське військо. Під Тульчою запорожці, які колись за часів Сагайдачного, штурмували й захопили чотири турецькі кораблі й чимало галер та менших суден, а в гирлах, біля устя Дунаю, добули 8 галер із 26 гарматами. Окрім того, козаки скрізь вистежували турків, нападали на їхні бекети, чимало брали в полон й піднесли славу Війська Запорозького на таку височінь, що вона вже давно не бувала. На жаль, і втрати Війська під час сього походу були великі, й навіть був поранений і помер од ран сам полковник Сідловський.

Третій відділ Запорозького Війська в 500 козаків під проводом Опанаса Колпака був з армією князя Долгорукого і вів їй перед у поході на Перекоп. 21 травня Колпак перейшов Білозерку й, проминувши Каїрку, Виливали, Чорну Долину, Зелену Долину, Чаплинку та Каланчак, подолав недалеко Перекопа Гниле Море й сповістив Долгорукого, що татари засіли в Перекопі й не виходять із нього, хоч запорожці й під'їздили під самі стіни та викликали їх на герць. Опріч того, Колпак дав Долгорукому відомості, де зручніше штурмувати перекопські мури і де й як покопані перед містом рівчаки.

Завдяки таким даним російське військо легко взяло стіну, що йшла од Перекопу до Чорного моря, й атакувало хана з його військом за містом. У цьому бою запорожці взяли діяльну участь, виманили татарську кінноту на російські гармати, а коли кіннота розгубилася - кинулися їх гнати й перебили більше тисячі татар. Баталія скінчилася тим, що Перекоп здався, а хан із рештою війська кинувся тікати, та запорожці ще довго його

гнали, маючи бранців і здобич.

Від Перекопу запорожці наступали на Карасубазар, але той здався без змагання, тоді їх було послано через гори на Кафу. В горах запорожці мали запеклі сутички з татарами й, розгромивши їх, захопили чималу здобич.

Прибувши з боєм під Кафу, Колпак діждався, доки підійшло російське військо, й потім узяв зі своїми запорожцями участь у бою під Кафою і в штурмі цієї стародавньої фортеці. Бусурмани були переможені. Хан із яничарами та безліч турків і заможних татар повтікало кораблями в Туреччину. Кафа ж здалася на милість звитяжців.

Під час боїв біля Кафи запорожці захопили три ворожі корогви, булаву й чимало всілякого добра, та тільки все те, як і здобич, здобуту раніше, всупереч із запорозькими звичаями було забрано за наказом російських генералів. З приводу цього Колпак скаржився в рапортах до кошового.

Після Кафи запорожці пішли на Арабатську Стрілку й узяли там штурмом фортецю. Коли ж увесь Крим скорився, Колпака з запорожцями було переведено на устя Дніпра.

За походи 1771 року цариця Катерина знову видала Війську Запорозькому грамоту (22 лютого 1772 року), в якій, вихваляючи його, писала, що милість і ласка її до Війська не тільки надалі не зменшиться, а навіть збільшиться.

По весні року 1772-го Війську Запорозькому знову велено було вислати байдаки на Дунай, і на похід було видано 5000 карбованців. Замість померлого від рани Сідловського, своїм привідцем на цей раз запорожці обрали полковника Мандра. З ним козаки, рушивши із Січі 5 травня, щасливо минули Очаків та Кінбурн, перестояли біля Хаджибея та Акермана негоду й наближалися вже до Дунаю, коли на морі знову знялася хуртовина й, розбивши два байдаки Канівського та Вищестеблівського куренів, потопила їх з усім знаряддям та трьома запорожцями; решта ж ледве врятувалася на інших байдаках.

Прибувши на Дунай, запорожці стали чинити напади на турецькі судна і в боях втратили біля сотні козаків. Тут же відбулося замирення до березня 1773 року, й запорожці, що припливли на байдаках, цілу зиму протрималися на Дунаї.

Головне Запорозьке Військо з Калнишевським на чолі в році 1772-му знову стежило за турками в Очакові. На низу Дніпра плавав із 1000 козаків полковник Рубан. У Перевізькій, на усті Інгульця, стояла запорозька залога з 200 козаками, а полковник Колпак із п'ятьма сотнями був то в Олешках, то на Прогноях; одного ж разу князь Прозоровський викликав його в Ак-мечеть

(Сімферополь), бо хоч татари вже й перейшли під російську протекцію, а все-таки були неспокійні й чинили наскоки.

Цього року частина запорожців на Дунаї перебувала під рукою Потьомкіна, і їхнє життя, звичаї та сміливість так йому сподобалися, що він і собі захотів приписатися до запорозького товариства і звернувся з приводу того до кошового листом од 15 квітня 1772 року, в якому, називаючи Калнишевського батьком, просив милостиво зарахувати його до Кущівського куреня.

Запорожці прийняли Потьомкіна до товариства й дали йому січове прізвисько Грицько Нечоса, бо князь носив на голові пишну перуку. Коли Калнишевський видав Потьомкіну атестат на козацтво, той окремим листом йому дякував за те і дав обіцянку завжди оберігати інтереси Війська Запорозького. Вся Січ була задоволена цією одповіддю і, зрозуміло, що нікому тоді й на думку не спало, що саме Нечоса за кілька років згубить Запорожжя.

Наприкінці року 1772-го між російським урядом та. Військом Запорозьким виникла суперечка. Будуючи біля устя Московки Олександрійську фортецю, Новоросійський губернатор Чертков звернувся до Коша з листом, щоб запорожці не перешкоджали забирати на будівлю цеглу, вапно, камінь і мармур, що були у Великому Лузі між річками Кушугумом та Конкою на руїнах стародавніх споруд. На це Кіш одповів, що руїни давніх храмів невідомих народів на островах Великого Лугу на оці Війська Запорозького, і Кіш, як скінчиться війна, думав скористатися тим матеріалом для збудування у Січі великої церкви, а через те, мовляв, просить заборонити інженерам ламати ті будівлі й забирати власність Війська Запорозького. Разом із тим Кіш наказав полковнику Велегурі та Пилипу Сніжку збройне обороняти ту власність та вольності запорозькі біля фортець, які зводилися понад Дніпром та Конкою.

Напровесні 1773 року Калнишевський знову рушив під Очаків, тільки повів за цим разом усього 5000 козаків, бо за чотири роки війни запорожці чимало вже втратили своїх товаришів. За літо вони мали кілька невеликих зачіпок із татарами без особливих втрат.

Полковник Колпак зі своїм відділом перебував під Кінбурном. Там віч воював за давнім запорозьким звичаєм: вистежував, коли турецькі сандали й галери приставали до берега, кидався серед ночі на них, знищував турків під час сну й, постягавши із суден гармати й іншу здобич на берег, судна спалював. Так було потоплено й спалено у різних місцях 5 турецьких кораблів. При тому траплялися й криваві сутички, коли запорожцям доводилось одверто плече в плече йти на бусурманів, і козаки

знову тут себе прославили. В одному з таких боїв було поранено полковника Малого в руку, писаря Маєвського в щоку, а товариства вбито було 16 та поранено 110.

Коли після останнього бою настала ніч, Колпак звелів пішим козакам облягати турків, щоб не дати їм утекти, та незадоволена втратами піхота збунтувалася й побила самого Колпака, дорікаючи йому за те, що багато стратив товариства без користі й що за чотири роки війни козаки украй зубожіли.

Того ж року Дунайський запорозький флот із полковником Мандром багато завдав шкоди туркам під Силістрією, перешкоджаючи їм перевозитися з одного берега Дунаю на інший; коли ж Румянцев почав штурмувати Силістрію, то й запорожці, вилізши з байдаків, наступали з річки і, захопивши декілька окопів, вдерлися в передмістя. Під час цього штурму був поранений і невдовзі помер запорозький полковник Дукич.

Із початком року 1774-го Військо Запорозьке знову виступило з Січі кількома відділами: 3000 козаків під проводом колишнього судді Івана Бурноса та 2000 - під проводом Порохні оточили Очаків і мали там з турками дрібні сутички. Серед літа Порохню з його полком та Колпака з кіннотою князь Долгорукий викликав до Криму, бо там турки висадили своє військо й баламутили татар. Козаки з полковником Мандром, як і торік, воювали на Дунайських гирлах.

Незважаючи на те, що війна тривала вже п'ятий рік, запорожці все-таки билися рішуче й намагались підтримувати свою славу, сподіваючись, що вірною, кривавою службою вони заслужать од цариці повернення військових, одібраних під слав'янські оселі, земель. Ласкаві реляції й листи графа Румянцева, князів Прозоровського, Долгорукого, Потьомкіна й навіть самої Катерини подавали їм на те певну надію. Потьомкін навіть так захопився запорожцями, що 22 травня 1774 року подарував товариству 38 кашоварних казанів на всі 38 куренів, натякаючи в листі, що ті найкращого виробу казани будуть ознакою його приязні та любові до Війська Запорозького, які непорушне підтримуватимуться ним завжди.

Глава 110. Розчарування запорожців

Та коли 10 липня 1774 року Росія підписала з Туреччиною Кучук-Кайнарджійський мир, всі надії запорожців розвіялися, як дим. Всілякі компліменти урядовців у бік Запорожжя скінчилися, і Війську не тільки не повернули його земель, а навіть одібрали в нього Прогноїнську паланку, де козаки споконвіку безборонне користувалися сіллю для себе і навіть продавали її чумакам, як свою власність. Тепер Прогноїнська паланка була прилучена до Російської держави. Та й на тому ще горе запорожців не вичерпувалося: Кримське ханство було визнане начебто самостійною державою й до нього прилучили запорозькі землі по Кам'янці, Конці, Білозерці та Рогачику; всі ж мости й перевози запорозькі через Буг, Дніпро, Самару, Солону й Базавлук, що давали прибутки Війську Запорозькому, перейшли до казни.

Коли ж із приводу таких наслідків п'ятирічної служби запорожців під час війни з турками Запорожжя було пригнічене розчаруванням, про казани Потьомкіна була складена навіть пісня:

Ой, як дізнали тії сенатори, що запорожці їм вірять,
Ой, да й приказали запорозьку землю всю кругом мірять.
А розмірявши, запорозьку землю на плани знімали,
А щоб запорожці того не дізнали - казани їм у Січ прислали.
Ой, прислали на всі курені міцні мідяні казани,
А за ті; казани запорозькі всі лани були побрані.
А це ж тобі, пане кошовий, за всі твої вірні служби,
А як поїдеш в город-столицю, наберешся нужди.

9 вересня року 1774-го головне Запорозьке Військо з кошовим повернулося з походу на Січ. Його зустріли за звичаєм, з гарматною пальбою й молебнем. Воно ще не знало про умови й наслідки миру й раділо, почувши, що товариша курінного - Грицька Нечосу призначено генерал-губернатором Новоросійського краю, сподіваючись, що тепер-то він подбає про те, щоб запорожцям були повернені давні їхні права й вольності. Напередодні ж повернулася частина військових байдаків із Дніпра, інша ж лишилася на Низу, дожидаючи з Дунаю полковника Мандра.

Тим часом із Мандром сталася пригода. Дозвіл вертатися на Січ полковники Мандро й Гук дістали тільки 15 вересня, себто

саме тієї пори, коли Чорне море найбурхливіше, й не встигли вони випливти з Дунаю, як 21 вересня запорозькі байдаки захопила в морі велика хуртовина, й, повикидавши їх на скелі, сім побила й потопила з усім добром, при чому чимало загинуло й товариства. Решта байдаків врятувалася в усті Дністра, й Мандро, перестоявши в Акермані, рушив далі до Дніпра, запорожців же з затоплених байдаків послав із полковником Гуком на Січ пішки.

Прибув на Січ Мандро тільки 14 листопада з тяжкими пригодами від морозів; Гук же, що повів своїх обідраних та оголених товаришів через Бендери, зазнав ще більшої біди й тільки 27 січня 1775 року прибув на Січ із покаліченими козаками.

Не зважаючи на те, що Військо Запорозьке п'ять років пробуло на війні, Кошу Запорозькому весь час доводилося змагатись за свої землі з новими переселенцями. Року 1772-го поселенці з-за Орелі знову почали будуватись на запорозьких землях усупереч протестам запорожців. Тоді полковник Гараджа силою зігнав свавільців, а їхні оселі попалив. Те ж саме зробили запорожці і з поселенцями Бородаївки, що осіли між річками Інгульцем та Жовтою.

Зі сходу теж насувалися на запорозькі землі донські козаки, і Кальміуському полковнику Петрові Велегурі довелося зброєю витісняти їх із кіс Азовського моря. Нарешті спорудження фортець Дніпровської лінії завдавало Війську Запорозькому великої шкоди, бо москалі вирубували ліси й випасували траву.

Оборону запорожцями своїх земель сусідні російські губернатори розцінювали як бунт проти царської влади і розбій. Побільшені та прикрашені звістки про такі випадки доходили до вищого уряду й року 1773-го викликали з боку Сенату застереження й наказ запорожцям: “свавільства прикордонні облишити, знайдених у землі речей - каміння, цегли й мармуру собі не присвоювати: полковника ж Гараджу з Орільської паланки викликати на Січ під небезпекою монаршого гніву”.

Здивоване цим наказом Запорозьке Військо послало весною року 1774-го в Петербург до цариці Антона Головатого з тим, із чим зверталося й через попередні депутації, а саме: щоб усі землі, відібрані од Війська під Слов'яно-Сербські та Слобідські поселення, а також передані Війську Донському, повернути Війську Запорозькому. Цариця зустріла Головатого й обіцяла йому, що всі суперечки з сусідами буде розглянуто, а поки щ.о хай запорожці сидять тихо.

21 червня 1774 року новий Новоросійський генерал-губернатор Потьомкін, живучи завжди в Петербурзі, ще

раз послав Калнишевському подарунки: дзигарик та оксамит, написавши дуже дружнього листа, який закінчив по-українському: “Будь ласка, батьку, пришли мені гарного татарського коня, щоб козакувати годився”.

Але запорожців, коли вони довідалися про наслідки миру з Туреччиною, почали гнітити тяжкі передчування, які, за переказами старих людей, вже після зруйнування Січі, ще побільшились, коли з якихось причин навколо Січі й навіть на стріхах куренів надосінь стали пугукувати сичі:

“Ой, не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку!”
“Ой, як мені не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А мені ніде та прожити.
Ніде мені гнізда звити.
Малих діток виглядіти”.
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраяеньку.

На Січі стало сумно. Запорожці відчували небезпеку своїй волі з боку Російської держави, й настрій тієї доби відбився знову в пісні:

Ой, прислухайтесь, хлопці, славні запорожці,

Щось у хмарі гуде!
Ой, щось на нас, хлопці, славні запорожці,
Та пригодонька буде.
Ой, заступайтесь, хлопці, славні запорожці,
Плече повз плече,
Та не даймо, хлопці, славні запорожці,
Москалеві Січі.

І, справді, за півроку після дзигарика Петро Калнишевський отримав од Потьомкіна листа завсім іншого змісту: про “батька” і про своє козацтво вже не згадувалося, а Війську Запорозькому погрожувалось царським гнівом за те, що не пускає на свої землі поселенців.

Ще восени 1774 року Запорозький Кіш вислав Сидора Білого, Антона Головатого та Логина Мощенського депутатами до Петербурга, де тоді мали розглядати справи Війська Запорозького. А тим часом зачіпки запорожців із поселенцями не припинялися. Калнишевський після козацьких розрухів 1769-го та 1770 років та під впливом вимог козацьких рад не смів не боронити військових земель збройною рукою й дозволив писареві Орільської паланки Вермінці зігнати слободу Лихівку;

Потьомкін же за це звелів силою взяти Вермінку в бранці й одіслав у столицю.

Головатий у Петербурзі півроку оббивав пороги у князів Потьомкіна, Вяземського, Прозоровського й у інших вельмож, та тільки всі вони в своїх думках уже межували запорозькі землі поміж себе і, зволікаючи час, запевняли царицю в тому, що Військо Запорозьке після того, як татари скорились, стало зовсім не потрібне й, покладаючись на зачіпки запорожців із поселенцями, вмовляли її, щоб зовсім скасувати Запорожжя, бо, мовляв, неможливо серед царства мати свавільне військо, яке не хоче підлягати російській владі та царській волі, а то ще може й зрадити державі.

Зрештою цариця Катерина II погодилася з думками вельмож; у квітні року 1775-го видала вона Потьомкіну наказ одібрати від Війська Запорозького зброю і зліквідувати його назавжди. До того ж, цариця висловила побажання, щоб якнайменше чинити бешкету й проливати крові. Потьомкін доручив виконати царський наказ генералу Текелію, сербину родом, а допомагати йому мав князь Прозоровський.

Тече річка невеличка, підминає кручі, Заплакали запорожці, від цариці йдучи. Ой, не велить да цариця степу оддавати, Посилає москаликів Січу руйнувати.

Глава 111. Знищення Запорозької Січі

Під руку Текелія було надано велике військо, й він, зібравши його до фортеці Єлизавети, поділив на п'ять відділів: у першому, що Телекій мав вести прямо на Січ, було чотири полки кінноти, шість полків піхоти та п'ять полків козаків донських та інших, всього біля 40 000 чоловік із півсотнею гармат; у другому - під проводом генерала Чорби, що мав наступати степами з півночі, простягшись лавою від самого Дніпра до Бугу, було 26 ескадронів регулярної кінноти та полк донців, усього 4000 вершників, третій, що під проводом генерала Лопухіна мав наступати з півдня, від Александр-Шанця (Херсона), захоплюючи всі степи від устя Інгульця у Дніпро, до Бугу, складали полк гусарів, три полки донців та три полки піхоти, всього на 12 000 душ; четвертий під проводом генерала Бальмена, рушив понад Дніпром на Новий та Старий Кодаки і мав один полк драгунів, один - піхоти та два полки донців, усього - біля 6000 душ; нарешті, п'ятий, під проводом полковника Звєрєва, мав захопити запорозький Гард і одібрати зброю у всіх запорожців, що рибалили на Бузі та його притоках, був із двох полк-ів донців, полку драгунів та 13 ескадронів но-вослобідських, всього - на 4000 душ.

Таким чином, Військо Запорозьке, після затяжної турецької війни налічувало ледве 10000 козаків, а Текелій виставив проти нього біля 66 000 війська та, крім того, ще князь Прозоровський послав біля 20 000 у лівобережні запорозькі паланки: Орільську, Самарську, Протовчанську та Кальміуську. Таку велику силу державного війська було кинуто на Запоріжжя, певно, з тією метою, щоб запорожці відмовилися від самої думки про змагання.

25 травня року 1775-го всі п'ять відділів російського війська несподівано для запорожців рушили на запорозькі землі, а серед ночі на 4 червня генерал Текелій наблизився до Січі, обложив її своїм військом, повиставляв у кількох місцях гармати і через Шамбаш підійшов мало не до самих січових окопів. У Січі тієї ночі всі спокійно спали, бо ніхто не чекав ні з якого боку лиха, й тільки світом, побачивши білі намети російського війська та наведені на Січ чорні пащі гармат, запорожці заметушилися, мов мурашки в мурашнику. Хто був простіший, той думав, що знову починається війна з турками, й запорожці мусять іти разом із державним військом, але старі січовики сумно покивали сивими чубами: “Не на турків дивляться московські гармати”, - казали вони.

Після сніданку Текелій прислав на Січ одного із полковників, закликаючи військову старшину прибути до його табору. Коли посланець, передавши, що йому було звелено, залишив Січ, кошовий Калнишевський вийшов із усією старшиною з паланки на майдан, де стояли натовпи козаків, і, як згадували старі діди, спитав:

“А що, панове, товариство, будемо тепер робити? От кличе нас москаль у гості: чи йти, чи не йти? Це так, що як підеш, то, може, назад і не вернешся! Чи оддамо Січ москалеві, чи не оддамо?”

Між запорожцями виникло замішання: більшість не хотіла коритись, а прагнула зброєю обстоювати свою волю, свою матір-Січ; старшина ж запорозька і всі, хто мав зимівники, хутори та худобу, січові дуки-сріблянники - були за те, щоб скоритись, аби зберегти своє майно. Між двома партіями зчинилася колотнеча. Калнишевський умовляв січову сірому не змагатись, кажучи, цю хоч би навіть запорожці й побили Текелія, то все одно цариця прислала б ще більше війська, і все-таки взяла б Січ. Але промови Калнишевського не мали впливу: запорозьке лицарство вважало скасування Січі за нечувану кривду й хотіло битися навіть без надії на перемогу, а лише з тим, щоб, як казали запорожці, не затоптати в болото козацької слави.

Глава 112. Вихід запорожців на Дунай

Коли Петро Калнишевский не дозволив одімкнути пушкарню, де переховувалися гармати, порох, кулі й інша зброя, натовпи запорожців відбили двері й стали витягати на стіни гармати; тоді на майдан вийшов січовий архимандрит Володимир і, тримаючи в руці хрест, став умовляти запорожців, щоб не проливали братньої крові, а скорилися божій волі. За неслухняність та пролиття крові він погрожував запорожцям карою божою на тім світі, й ця промова на побожних запорожців справила вплив: запорожці вгамувались і залишили думку про змагання, а замість того над майданом почулися вигуки: “На Дунай! До турка!”

Партія турецької зверхності існувала на Січі ще з часів Костя Гордієнка й навіть раніше. В перші роки Нової Січі та партія майже зовсім занепала, але останні 15 років, коли почалося розтягання запорозьких володінь, прихильна туркам партія знову набула сили й хотіла навіть убити Калнишевського й перейти в турецькі землі ще за кілька років до руйнування Січі. Тепер, передбачаючи загибель Запорожжя, партія турецької зверхності зразу, за одну годину, значно зросла, зміцніла січовою голотою, що приєдналася до неї, й стала лагодитись до втечі в турецький край.

Тим часом Калнишевський одягнувся у найкраще вбрання, почепив на шию царську медаль із самоцвітами, взяв у руку хліб із сіллю і разом із суддею Павлом Головатим, писарем військовим Глобою та всіма курінними отаманами пішов із Січі до московського стану. Тільки не допомогли кошовому ні покірливість, ні зароблені ним од цариці медалі: Потьомкін уже запевнив Катерину, що запорозький кошовий разом із суддею й писарем - злочинці, варті смертної кари. Калнишевського, Павла Головатого та Глобу було заарештовано в наметі Текелія й закуто в кайдани; курінні ж отамани, повернувшись на Січ, проголосили, що з наказу цариці Війську Запорозькому вже “не бути” і що завтра все військо, курінь за куренем, може виходити за окопи й складати свою зброю перед генералами.

Між козаками знову запанувала розгубленість, по Січі пішла чутка, що як тільки обеззброять запорожців, то будуть їх “голити” в москалі, як уже вчинили з козацтвом на Україні, й багато січовиків, що раніше згідні були скоритись, тепер вирішили не видавати зброї, а приєднатись до тих, що лагодяться “на Дунай”. Як тільки смеркло, всі “дунайці” стали перевозитись на річку Підпільну й там обрали собі наказного

кошового отамана Ляха, а після того цілу ніч, певно, перевозили із Січі в плавню всілякі припаси й харчі, бо без нічого їхати в таку далеку дорогу було неможливо.

Та меншість запорожців, що лишалась на Січі, очевидно, ставилась до “дунайців” прихильно, бо дозволила не тільки взяти припаси, а навіть віддала втікачам престольний із Січової церкви образ святої Покрови, без якого, на думку козаків, не могла б існувати на Дунаї сама Січ. Взяли так само “дунайці” малу військову корогву та кілька перначів і прапорів. Перед світом тієї ж ночі, а, може, перестоявши ще кілька днів у плавні, де поміж вкритими лісом островами очі Текелія не могли їх бачити, “дунайці” вирушили вниз Дніпром, навіки попрощавшись і з Великим Лугом, і з рідною Україною.

Закутих у кайдани Калнишевського, Головатого та Глобу того ж дня під великою вартою було виряджено до столиць

Ой, повезли запорозьких панів у Москву-город спішно;
Ой, посадили їх у неволю; сенаторам стало втішно.
Ой, тішились пани-сенатори і меншії генерали,
Що одібрали в запорожців землі та володіють самі.
Славно було в Запорожжі всіма сторонами;
А тепер ніде прожити за вражими панами.

Глава 113. Доля Запорозької старшини

П'ятого червня 3000 запорожців, що не пішли на Дунай, заходилися виносити та здавати свою зброю. Складали її й курінні отамани й інша військова.старшина, але Текелій повертав зброю старшинам. Не віддав тільки військовому старшині Андрію Порохні, полковникам Чорному, Степану Делеху, Івану Куликові та Івану Гараджі, курінним отаманам Параличу та Головку й полковому старшині Вермінці. Всіх їх було заарештовано - кого в Січі, а кого й поза Січчю й віддано під суд; решту ж запорожців привели до присяги.

Глава 114. Руйнування Січі

Тим часом на Січ прийшло кілька московських полковників із відділом державного війська. Поділившись на кілька гуртків, вони винесли з паланки військові клейноди, вивезли із Січі військову канцелярію, забрали в пушкарні зброю, пограбували гроші в скарбниці, сукна та всілякий військовий припас, а зрештою заглянули в церкву й, піднявши святий престол, дістали з-під нього шухлядку з найдорожчими військовими документами й передали її Текелію.

Побачивши, що начальники забрали із церкви шухлядку, донські козаки зрозуміли те так, що їм можна погріти біля церкви руки, і, вскочивши в неї, позривали з образів понавішувані на них золоті хрести, золоті та срібні медалі, а кому того не вистачило, то почали здирати з образів срібні ризи, а коли й того не стало - одірвали срібну царську браму й, побивши та порубавши її на шматочки, порозтягали по кишенях. Старі січовики плакали, дивлячись, як гинуть їхні святощі, та було вже пізно: спинити чужих людей, які хазяйнували в Січі, вони вже не мали сили.

В народних піснях так оспіване руйнування Січі:
Світ великий, край просторий, та ніде прожити:
Славне військо Запорозьке хотять погубити.
Ой, цариця загадала, а Грицько пораїв,
Щоб зігнати запорожців та аж до Дунаю.
Вже ж на річці Базавлуці і москалі стали,
Славні ж хлопці-запорожці пили та гуляли.
Ой, вже ж москаль Запорожжя кругом облягає,
А наш батько Калнишевський того й не гадає.
Ой, із Низу, із лиману вітер повіває,
А вже ж москаль, а вже ж москаль Січу обступає.
Васюринський-козарлюга не п'є, не гуляє
Та свойого отамана рано пробуждає.
“Та встань, батьку-отамане, кличуть тебе люде,
Ой, як станеш ти на башті, москаля не буде!”
А москалі не дрімали, запас одбирали,
А московськії старшії церкву грабували:
Та беруть срібло та беруть злото, восковії свічі.
Ой, заплакав пан кошовий з старшиною в Січі.
Ой, вийшов же пан кошовий та на круту гору:
“Не руйнуйте, люди добрі, хоч Божого дому!”
Запорозькі отамани, як орли, літали,
Свого батька кошового вірненько благали:

“Позволь, батьку-отамане, нам на башти стати,
Ні одному генералу з плеч головку зняти!
Москаль стане лагерями, а ми куренями,
Москва стане із штиками, а ми з кулаками,
Ой, щоб слава не пропала поміж козаками!”
“Не дозволю, миле браття, вам на башту стати;
Однакове християнство - грішно вигубляти!”
А вже ж уступила одна дивізія та серед самої Січі -
Ой, взяла ж вона січові гармати, всі козацькі здобичі.
Ой, крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи серед церкви:
“Прибирайтесь, славні запорожці, так, як би ік смерті!”
Ой, крикнув же та Калниш кошовий, та стоячи на дзвіниці:
“Гей, відкидайте, славні запорожці, списи та рушниці!”
Ой, пливе щука з Кременчука, розбита із лука…
Ой тепер же нам, Калниш кошовий, з тобою розлука!
Ой, пішли, пішли славні запорожці та не пішки - дубами,
Ой, як оглянуться до славної Січі, умиються сльозами.

За кілька днів після одібрання зброї запорожцям звелено було розходитись, хто куди знає, а згодом, коли небораки розбрелися, Текелій, лишивши на Січі полк драгунів, щоб не пускати запорожців назад, пішов зі своїм військом геть, а Січ передав князеві Прозоровському. Той же доручив остаточне руйнування Січі полковникові Норову, й він догодив йому так, що зоставив на місці Січі самі тільки окопи. Курені він порозламував і деякі з них перевіз до Микитина, побудувавши з них гамазеї, а деякі попродав селянам, запорозьким підданцям, які на тому місці, де був Січовий Шамбаш, незабаром населили цілу слободу Покровську, що тимчасово звалася навіть містом Покровським. Пушкарню й скарбницю було завалено й засипано землею так, що й одшукати їх тепер неможливо, а всю Січ узагалі Норов перекопав, шукаючи грошей, тому його прозвали запорожці Норою. Кіш січовий Під-пільня згодом замулила так, що його тепер зовсім немає; нарешті, князь Вяземський, якому дістались обидві Січі з усіма лугами й степами, почавши будувати свої економії, побив на січовому цвинтарі всі каплички, надгробки й хрести й забрав їх на підмурки до будинків; збереглося тільки небагато запорозьких хрестів, і то не в Січі, а поза окопами на кладовищі.

Невдовзі од Січі Запорозької лишилися тільки оголені та перекопані окопи, і 3 серпня року 1775-го цариця Катерина окремим маніфестом оголосила по всій Росії, що “Січ Запорозька

дощенту вже зруйнована й саме ймення запорозьких козаків надалі не повинне вживатися та згадуватись”.

Доля Калнишевського, Глоби й Павла Головатого була дуже сумна. Протримавши їх рік у Московській в'язниці, неначе для слідства, Потьомкін 14 травня 1776 року подав цариці рапорт про те, що “вероломное буйство” тих запорозьких старшин “столь велико, что по всяким законам они заслужили по всей справедливости смертную казнь”, а проте, не бажаючи їхньої смерті, Потьомкін радив цариці замість смертної кари кинути їх у неволю до північних монастирів.

З великою таємницею і під пильним наглядом Калнишевського було перевезено до Архангельська, а далі в Соловецький монастир, і там вкинуто у вогкий та холодний льох під монастирською баштою. До стелі в тому льоху біля дверей - три аршини, а в другому кінці - тільки півтора. Світла майже зовсім не було. Утримувати кошового наказано ігумену дуже суворо, і з льоху його виводити на монастирські трапези тільки тричі на рік: на Великдень, на Спаса та на Різдво, та й у ті дні йому не дозволяли розмовляти з сторонніми людьми.

У такій тяжкій неволі Калнишевський пробув 25 років, і тільки за указом Олександра І від 15 березня року 1801-го кошового отамана було помилувано, та він не мав сили скористатися волею і лишився до смерті в Соловецькому монастирі. Помер він на 112-му році життя 31 жовтня 1803 року. Згодом над домовиною Калнишевського покладено надгробок із таким написом: “Здесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда запорожской грозной Сечи Казаков Атамана Петра Калнышевского, сосланного в сию обитель по Высочайшему повелению в 1776 г. на смирение. Он в 1801 г. по Высочайшему повелению снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно познавшего свои вины. Скончался 1803 года, октября, 31 дня в Суб. 112 лет от роду смертию, благочестивою, доброю. Блаженни мертвий, умирающие о Господе. Аминь. 1856 г. А. А.”.

Народ український, що впродовж кількох століть мав у Військові Запорозькому заступника й оборонця своїх прав, а в часи недолі, міцний та затишний притулок, гірко оплакав скасування Січі::

Та ще не світ, та ще не світ, та ще не світає,
А вже ж москаль Запорожжя та кругом облягає.
Ой, облягши Запорожжя, став степ межувати,
Ой, став городи, панські слободи по річках саджати…

Глава 115. Шукання страченої волі (1776-1828 роки). Після руїни

Від 3 серпня 1775 року указом імператриці Військо Запорозьке було скасоване назавжди. Проте ця славна лицарська громада, що більше трьох століть заступала Польшу, Україну й Московщину від татар, ще не хотіла вмирати. Дуже міцно трималися між запорозьким товариством лицарські традиції й перекази про минулу славу Війська та про ту користь, яку мала Росія у війнах од нього. Через те запорожці не вірили тому, що надалі в боротьбі з Туреччиною Росія впорається без них. Вони були певні, що колись російський уряд покличе їх назад і, мандруючи в далеку чужину, співали:

Ой, не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили.
Степ широкий, край веселий
Та й занапастили'
Наступає чорна хмара
І дощик із неба'
Зруйнували Запорожжя,
Буде колись треба'
Ой, чи гаразд, чи не гаразд,
Нічого робити'
Буде добре запорожцям
І під турком жити

Всі історичні джерела сходяться на тому, що року 1775-го, із Запорожжя вийшло в турецькі землі біля 5000 козаків. Але щоб підняти таку кількість та ще з припасом харчів, треба було не менше як 100 - 120 морських чайок, а стільки їх Військо не мало за весь час існування Нової Січі; після останньої ж турецької війни їх лишилось ледве два-три десятки. Через те з певністю можна гадати, що запорожці перебралися в турецькі землі не тільки байдаками, а й пішки. Є відомості, що ікону святої Січової Покрови перенесли на Дунай не ті запорожці, які попливли водою під проводом Андрія Ляха, а ті, що йшли під проводом Бахмета суходолом. Так само й народні пісні згадують про мандрування запорожців не тільки “через море дубами”, а “понад лиманами”.

Ой, ішли наші славні запорожці
Та попід Бугом-рікою,
Ой, широкою та глибокою,

Гей, та понад лиманами.

Ой, уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали:
Ой, облягли їх, облягли москалі
Та всіма сторонами

Ой, кругом церкви, церкви Січової
Караули стояли,
Ой, священику, отцю Владимиру,
Та служити не дали.

Ой, летить бомба з московського поля
Та посеред Січі впала,
Ой, хоч пропали славні запорожці,
Так не пропала їх слава!

Окремі ватаги запорожців, певно, за умовою, складеною ще на Січі, прямували на Дністровський лиман до турецького міста Акермана (Білгорода) Білогородський паша зустрів козаків прихильно, допоміг їм харчами й дозволив стати біля лиману кошем. Запорожці ж, як тільки трохи впорядкувались і розділились на курені, не гаючись, за поміччю того ж паші, послали до султана депутацію просити, щоб він узяв їх під свою протекцію і дав землі під Січ та на інші потреби Війська. Хто був старшим предствником Війська Запорозького у тій депутації і на яких умовах султан забрав запорожців під свою руку, буде відомо, мабуть, тільки тоді, коли побачать світ божий ті документи, що їх року 1828-го останній кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий передав цареві Миколі І.

Хто керував Кошем біля Акермана, теж невідомо, але відомо, що вже там Військо Запорозьке поновило свою січову організацію, бо депутацію до султана було складено з 40 козаків, а саме: 38 представників од куренів та ще - військового писаря й кошового отамана.

Із січової старшини, що разом із Ляхом та Бахметом пішла в Туреччину, знали тільки ті, що року 1806-го вже дідами, вернулися на Україну, а саме: Іван Губа, Хома Бучинський, Василь Чорнявський, Роман Циганка, Печений, Ломака, Сокіл, Боровик і Чорнюга та ще Самійло Калниболоцький, який пізніше уславився кривавою розправою за Дунаєм над некрасівцями.

Про те, чого досягла депутація, можна тільки здогадуватися з подальших подій. Запорожцям султан забезпечив їх військовий устрій, віру, одежу й волю і дав під Січ острів святого Юрія з

гирлами Дунаю - Сулинським та Катирлезьким (Георгіївським), і степ на південній протоці Дунаю. Дунавці, біля лиману Разін. Опріч того, запорожцям дозволено було вільно рибалити, полювати й навіть оселятись зимівниками та слободами по всіх річках та лиманах од Очакова до Дунаю. Кошовий отаман мав права двобунчужного паші, а Військо Запорозьке, або як його називали турки, Військо Буткальських козаків, отримало військові клейноди: булаву, бунчук - із двома хвостами, печать та корогву, на якій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого на чорному полі - срібний місяць. Ту корогву висвятив Цареградський патріарх. Кошовому отаманові султан окремо подарував короткого ятагана в золотих піхвах, цяцькованих самоцвітами; він мав переходити од кошового до кошового, і, таким чином, теж увійшов у склад військових клейнодів під назвою “топуз”.

Зі свого боку запорозькі депутати присягнули султанові - вірно йому служити на морі й суходолі проти його ворогів і слухатись Силістрійського пашу. На початок запорожцям було доручено захищати кордони на російській межі - понад Бугом.

Треба гадати, що доки відбулися всі церемонії й умови про перехід Січі за Дунай, минув чималий час, і запорожці, скориставшись дозволом султана, розійшлися з-під Акермана ватагами понад своєю одвічною річкою Бугом, з тією тільки різницею, що до 1775 року вони рибалили й полювали зі східного її берега, тепер же почали рибалити і з західного. Крім того, вони осіли своїми паланка-ми біля Хаджибейського тя Талигульського лиманів, а частина товариства, що виходила із Запорожжя пізніше на дрібних човнах, не наважуючись пускатися ними в море, осідала на острові Березані, неподалік Очакова, та на пересипі Хаджибейського лиману, де тепер передмістя Одеси - Пересип.

Весь край, що року 1775-го заселили запорожці, був дуже спустошений під час останньої війни, а татари з нього або повтікали за Дунай, або перейшли на російську сторэну, і їх загнали в Ногайські та Кубанські степи. Через те запорожцям тут було велике привілля. Чутка про те хутко досягла Запорожжя й України, бо запорожці, рибалячи на Бугові, мали щоденні зносини зі своїми товаришами, які лишилися під Росією, і от за Буг посунули вгікачі вже невеликими гуртками й поодинці, як із Запорожжя, так і з України, рятуючись од панщини. Декому щастило прибути сюди навіть із жінками й дітьми, й вони осіділи тут на вільних землях, будуючи собі землянки й хати.

Щодня за Бугом кількість утікачів з України збільшувалась, і вже через рік у Туреччині їх було біля 7000 душ, а року 1778-го між Бугом та Дунаєм їх налічували до 4000 та за Дунаєм не менше того. Турецький берег Бугу став мрією всього поневоленого кріпацтвом українського люду й почав зватися краєм, де не було панщини.

Може, одному із сотні втікачів пощастило перебратись за Буг, останніх же ловили й тяжко катували за втечу, але це не перешкоджало їм тікати знову.

Скасувавши Військо Запорозьке й не зумівши утримати запорожців у російському підданстві, Потьомкін хутко збагнув, що зробив помилку, й заходився викликати козаків назад, на східний бік Бугу, та тільки йому хотілося так їх повернути, щоб не віддавати їм земель. Вже 31 жовтня 1776 року фаворит цариці доповідав про те, що південна Росія лишилася беззахисною, а для того, щоб її оборонити, він радив мати на південному кордоні 9 полків гусарських, 6 пікінерських та 2 полки з тих козаків, які лишилися на Запорожжі.

Цариця дала на те згоду, й запорожців силоміць почали брати в пікінери, при чому одрізували їм оселедці, відбирали одежу і всіляко з них знущалися. Зрозуміло, що тим Потьомкін ще дужче обурив запорожців проти російських порядків і примусив тікати за Буг навіть тих, цю вже посідали по селах та хуторах Запорожжя.

Побачивши, що силою із запорожцями нічого не можна вдіяти, Потьомкін почав закликати їх із Бугу та з Дунаю ласкою, і 5 травня року 1779-го за його порадою цариця Катерина II видала Маніфест, яким запрошувала козаків безпечно повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них (але не всьому Війську) землю та службу з російськими чинами й рангами; коли ж той Маніфест нікого з Туреччини не повернув, вона 27 квітня 1780 року вдруге його оголосила. Але він не мав на запорожців ніякого впливу, бо, за переказами втікачів, вони добре знали, що на Запорожжі, на їхніх одвічних землях, губернатори, справники та інші урядові особи робили зовсім не те, що було писане в маніфестах.

Глава 116. Доля запорозьких земель і козаків

Зимівники й займища військової старшини: Калнишевського - на річці Кам'янці, Павла Головатого - на Солоній, писаря Ґлоби - на Малій Тернівці, осавула Якова Качалова - у Великому Лузі, полковника Колпака - на річці Багатій та інших - були конфісковані й спродані здебільшого тим же генералам, полковникам та іншим військовим чинам, що їх цінували й продавали. Військові гурти товару й табуни коней забрала казна, а те поділено між греками та арнаутами, що під той час осіли в Керчі, Єнікале й на землях Запорожжя. Добро січової церкви, яке лишилося після пограбування під час руїни, Потьомкін почасти подарував згодом у собор Миколаєва, почасти ж забрав собі. Землі Запорожжя були поділені між губерніями Новоросійською та Азовською і після того петербурзькі вельможі та сенатори вже не ховалися із своїми давніми потаємними бажаннями, а почали випрошувати собі в цариці запорозьких земель. Найбільше, а саме 200 000 десятин, захопив генерал-прокурор князь Вяземський. Йому припали обидві Січі з величезною площею степів, лиманів та лугів. Трохи менше, хоч теж чимало (біля 150 000 десятин), привласнив Потьомкін. Околиці сучасного Катеринослава з лісами й островами на Дніпрі були подаровані князю Прозоровському, Гард на Бузі з великою площею земель - дістався князеві Поліняку; графу Кирилу Розумовському, останньому гетьману України віддали 35 275 десятин, графові Каменському - 20 000 десятин, графині Браницькій - 21 614, поручнику Черткову - 15 570, а далі почали роздавати запорозьку землю всякому, хто хотів, аби тільки він посадив по 13 дворів своїх кріпаків на кожні 1500 десятин та платив щороку по 2 з половиною копійки за десятину, й таким чином, до року 1784 було роздаровано панам 4470302 десятин запорозької землі.

Але ще й після того лишилася вільна земля на Запорожжі, й її почали віддавати поселенцям, а найбільше - німцям. Найперше, їм випало серце Запорожжя - острів Хортиця, і західний берег Дніпра, починаючи од кінця порогів, униз за острів. На кожну німецьку душу дісталося дурно 65 десятин землі й, крім того, всякі запомоги грішми й лісом на будівлю й господарство.

Така величезна на Запорожжі зміна не могла статися протягом одного року, а потребувала чимало часу, і те запорозьке товариство, що під впливом промови січового пан-отця Володимира скорилося своїй долі, в перший рік після

зруйнування Січі не дуже побивалося над цим і не відразу вгадало, що буде далі.

Указом цариці від 1775 року запорозьким козакам дозволялось або йти до своєї родини, відкіля хто прибув на Січ, або жити на Запорожжі, взяти собі від казни під оселю землю й вести хліборобство. Першим своїм правом майже ніхто із запорожців не скористався, бо всім добре відомо, що на Україні, як Правобережній, так і Лівобережній, панувало кріпацтво, лізти ж самохіть у ярмо ніхто не хотів. Тільки невелика частина запорозького товариства пішла на межу Слобідської України й осіла там по слободах та біля річки Береки, решта ж лишилася у своїх рідних, политих кров'ю батьків, степах.

Степи Запорожжя ще й під час скасування Січі в кінці XVIII століття перебували майже в первісній красі. Буйні трави ще ховали в собі цілі гурти ходоби, і, як і колись, тільки високі роги волів випиналися з-під трави на світ. Трава в степах щороку росла доти, поки під осінь од вітрів та дощів лягала цілим шаром на землю. Поміж тими високими травами мешкала велика сила дикого звіра й птиці: ще водилися на Запорожжі навіть олені й дикі коні, ще ходили по степах цілими табунами. Луги Запорожжя були вкриті непорушними одвічними лісами, а озера по них кишіли водяною дичиною; лимани й річки були повні рибою, по степових байраках ще красувалися зелені діброви, а поміж дубами росли родючі дерева: груші, кислиці, вишні, барбарис, калина, видолинки степові вкрили непролазні терники... Було ще на Запорожжі де пожити, було і з чого жити!

Більшість запорожців розійшлася по зимівниках до приятелів, що раніше покинули Січ та осіли у захисних кутках Запорожжя. Зимівників на Запорожжі існувало біля тисячі, тепер же, після руїни, кількість їх ще збільшилась на кілька сот. Багато запорожців прибилося й до запорозьких сіл понад річками Оріллю, Самарою та Протовчою, і такі села, як Романкове, Тритузне, Таромське, Кам'янка й обидва Кодаки відразу поширилися вдвічі, а між двома Кодаками виникло нове село Лоцманська Кам'янка. В тому селі російський уряд оселив запорожців, які добре знали дніпровські пороги з тим, щоб вони проводили плоти з лісом та інші судна.

Проте чимало поодиноких запорожців ще довго, як посиротілі діти, блукали по лугах та по степах, як згадує пісня:

В темному лузі явір зелененький,
Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький;
Спинився ж він та й став міркувати,
Взяв бандуру, почав вигравати.

Ой, голосно ж бандуронька грає,
Струна струні стиха промовляє:
Ой, де ж тії козаки гуляють?
А де ж вони слави добувають?

Тільки не минуло й двох років, як запорожцям довелося каятись, що не пішли разом зі своїми товаришами за Буг. Роздаючи землі панам та вельможам, російський уряд викликав з одмежованих їм земель тільки ті села й оселі, які були на генеральних картах; зимівники ж на картах не позначались, і майже всі вони попали разом із землями в панські руки. Нові власники не хотіли признавати за запорожцями прав не тільки на грунти навколо зимівників, а навіть на худобу й хати. Вони відбирали запорозькі оселі під казарми для своїх нових поселенців-кріпаків, худобу виганяли на роботу й навіть вважали своєю власністю; самих же запорожців записували в кріпаки.

Зрозуміло, що запорозька сірома не скорилася тому, а покидавши свої гнізда, стали мандрувати світ за очі: хто - за Буг, хто - в Таврію, до татар, а хто - навіть за Кубань:

Ой, у полі криниченька,
там дівчина воду брала,
Мені молодому шляхи розказала:
“Ото ж тобі, та добрий молодець,
Ані плакать, ні тужить;
Ото ж тобі, та добрий молодець,
Аж три дороги лежить:
Одна на Дін, друга у Крим,
А третяя на Дунай-річку!”

Проте старим запорожцям і тим, що мали вже сім'ю, не так-то легко було втікати й вони разом із дітьми таки й опинилися в кріпацтві. Скарги декого з них до губернаторів, хоч і мали наслідком накази поміщикам не одбирати у запорожців хат і не чинити їм утисків, та ті накази так і лишалися тільки на папері.

Стогін стояв на Запорожжі від утисків поміщиків, і той стогін відбився в народній пісні покликом до останнього кошового отамана Петра Калнишевського та до цариці Катерини:

Ой, встань, батьку, та встань, Петре, - кличуть тебе люде,
Як поїдеш до цариці, по-прежньому буде.
Ой, піди ж ти до столиці прохати цариці,
Чи не вступить царство землі по прежні границі?
Чи не верне степи й поля, всі клейноди наші?
Ой, царице, наша мати, змилуйся над нами,

Оддай же нам наші землі з темними лугами!”
“Не на те ж я, запорожцю, москалів заслала,
Ой, щоб твої луги й землі назад повертала!
Не на те ж я запорожці, Січ розруйнувала,
Щоб назад вам степи й луги й клейноди вертала!”
Текла річка із-за саду та й упала в кручі -
Заплакав же пан кошовий від цариці йдучи.
Текла річка-невеличка, заросла лозами -
Заплакав же пан кошовий дрібними сльозами:
“Ой, великий світ, царице, і всім ти владаєш,
А вже ж ти нас, запорожців, з місця споміщаєш,
Та вже ти ж тих вражих панів та все награждает”.
Та летить крячок та на той бочок, та, летячи, кряче,
Та все військо запорозьке та з Калниша плаче,
Та летить крячок, та на той бочок - де взявся шуліка,
- Ой, не буде в Січі города од нині й до віку!

-

Трохи легше було тим січовикам, що прибилися до великих сіл: їх разом із селами записали в казенні поселяни, й жили вони трохи вільніше за панських, але землі їм було відмежовано небагато й про життя з полювання та рибальства, як за часів Запорожжя, вже не могло бути й мови - довелося братися до коси та плуга й перекинутись у “гречкосіїв”.

Чутки про те, що недалеко за Бугом товариші їхні живуть вільним козацьким життям, доходили й на Запорожжя і викликали в серцях поневолених запорожців пекучий біль:

Ой, як був у мене коняка -
Був коняка-розбишака,
Була шабля і рушниця
Ще й дівчина чарівниця!
Ой, коняку турки взяли,
Ляхи шаблю пощербали,
І рушниця поламалась,
Ще й дівчина відцуралась!
Між Буджацькими степами
Ідуть наші з бунчуками,
А я з плугом та сохою
Понад нивою сухою!...

Опріч усіляких тягарів, що падали на казенних поселенців, вони ще мусили приставляти рекрутів у пікінерські полки.

Поневолення запорожців, разом із зміцненням кріпацтва на Україні, народ український оспівав у чудовій пісні про “Правду та Кривду”:

Нема в світі правди, правди не зіськати!
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів край порога,
А щира неправда сидить кінець стола!
Уже тепер правда сидить у темниці,
А щира неправда з панами в світлиці!
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом напувають.
Уже тепер правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла, чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди, що рідная мати…
Де б ми її в світі могли одшукати?
Ой, орлице мати! Де ж тебе нам взяти?
Тебе не купити, ані заслужити!
Коли тебе, правдо, в світі увидіти,
Орлиними крилами раді б ми летіти.
Ой, як же тим діткам без матері бути?
Да щодня заплачуть, не можуть забути!
Вже рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати - правди не зіськати,
Тільки сріблом-злотом панів насищати.

Вісті про таке поневолення запорожців на самому Запорожжі долітали разом із втікачами за Буг та Дунай, і через те не дивно, що всі заманювання Потьомкіна і Маніфести цариці задунайські запорожці сприймали з великим недовір'ям, як те видно з народної пісні:

Ой, пише москаль та й до кошового:
“А йдіть до мене жити,
Віддам землю по-прежньому:
А до Дністр гряницю!”
“Ой, брешеш, брешеш ти, вражий москалю, -
Хочеш піддурити:
Як підемо ми до тебе,
Будеш лоби голити!”

Всім посланцям Потьомкіна, навіть військовому старшині Сидору Білому, який за його наказом їздив у 1784 році на Дунайський запорозький Кіш, козаки відповідали, що раніш, ніж закликати запорожців вернутись на російську сторону, Потьомкін повинен віддати тим, що лишилися на Запорожжі,

військові клейноди разом із військовими землями.

Ой, зібралися пани генерали в Сенат сеймувати:
Ой, як же се військо, славне запорозьке, зібрати.
Хоч сеймуйте, пани генерали, да не так воно буде:
А верніть військові клейноди, то й само військо прибуде.

Потьомкіну і взагалі Росії запорожці дуже були потрібні, - всі тепер зрозуміли, що мати їх під час війни з турками на боці ворогів дуже зле; але як же можна було вволити їхню волю й повернути їм військові землі, коли сам Потьомкін уже володів величезною площею тих грунтів. До того ж, Потьомкін залюднював ті землі своїми кріпаками із середньої Росії й поневолив та повернув у кріпацтво в Олександрівському повіті 247 душ запорозьких козаків та 508 душ колишніх вільних людей, запорозьких підданців. Зрозуміло, що вимог запорожців про землю не могли задовольнити, а щоб спинити щоденну втечу кріпаків за Буг, то Потьомкін став клопотатись про те, щоб одсунути турецьких запорожців далі від російського кордону.

Ще року 1779-го російський уряд вимагав од султана, аби видав російських утікачів-запорожців, та той відповів на те, що не видасть нікого, а лише згоден дозволити тим із запорожців, які самі забажають повернутись у свою землю, вийти з Туреччини. А позаяк таких не знайшлося, то запорожці лишилися за кордоном і надалі.

Глава 117. На Дунаї

Після того Росія стала вимагати, щоб султан одсунув запорожців кудись далі від російського кордону, покладаючись на те, що козаки нібито порушували межі й нападали на російських підданців. Щоб не мати з Росією зачіпок, султан справді звелів козакам одійти від Буга на Дунайські гирла і тим дуже погіршив їхнє становище. Запорожці ще з давен звикли жити не стільки на Січі. скільки на вольностях. Як на Запорожжі в Січі пробувала звичайно ледве десята частина товариства, так було й на Дунаї, бо, скупчившись у Січі, козаки не мали б із чого жити. Через це наказ султана дуже не подобався запорожцям.

На Дунайських гирлах козаків одразу зустріли неласкаво. На єдиному здатному під будування Січі степу, за річкою Дунавцем, вже давно сиділи донські козаки (некрасівці, або липовани), що втекли після Булавінського бунту з Дону на Тамань, а з Тамані - за Дунай. Султан, приймаючи під свою руку запорожців, дав їм під Січ ті ж землі, на яких жили донці, міркуючи, що й ті й ті козаки одної віри житимуть поміж собою лагідно. Проте це було непорозумінням. Устрій Війська Запорозького зовсім інший, ніж у донців, після ж діяльної участі донських козаків у руйнуванні Січі, запорожці дивилися на них лихим оком.

Донці, або, як їх звали запорожці, липовани, не пустили січових козаків будувати Січ на місці, призначеному султаном, коли ж запорожці хотіли зігнати їх силою, то липовани послали султанові скаргу й почали одганяти нових поселян зброєю. Султан дуже здивувався, почувши про сутички між запорожцями й донцями: “І то урус, і то урус, - казав він, - і не можуть у злагоді жити!” Проте в суперечці двох козацьких громад він потяг руку за липованами, як першими поселенцями, запорожцям же наказав шукати собі під Січ інші землі.

Січовики неохоче зійшли з Дунавця, бо на інших протоках Дунаю не було високого сухого степу, а скрізь тільки низькі плавні, вкриті лісом, озерами та очеретами. Де осіли вони під той час кошем - невідомо. Дехто гадає, що в Кара-Гармані на острові святого Георгія; інші ж історики твердять, що задунайські запорожці зовсім не мали Січі аж до 1814 року, коли вони таки збудували її на Дунавці. Остання думка, як нам здається, не може бути певною, бо коли б Січ не існувала з 1775 року до 1814-го, то за такий тривалий час устрій Війська Запорозького мусив би занепасти, чого, однак, не сталося.

У перші десять років життя запорожців у Туреччині Січ у них стояла десь на дунайських гирлах, бо відомо, що повсякчас між

запорожцями й донцями виникали криваві бійки за лимани, озера й гирла, де рибалили ті й ті, й нарешті року 1778-го донці, вистеживши, коли на Січі було мало козаків, несподівано напали на неї, знищивши чимало запорожців, спалили Січ.

Коли сталася та подія, запорожці стали збиратися до війни, щоб відплатити липованам, та султан запобіг тому лихові й наказав запорожцям перейти з кошем вище по Дунаю, в Сеймени - місцевість поміж Силістрією та Рущуком.

Запорожців це дуже образило й обурило. Відходити так далеко від України їм не хотілося, бо це утрудняло зносини з рідним краєм, та й їздити на рибальство із Сеймен у гирла неблизько.

Глава 118. Початок чорноморців

Тим часом за два роки до того в Криму спалахнуло повстання татар, і князь Потьомкін року 1783-го розіслав по землях колишнього Запорожжя й за Буг до турецьких запорожців заклики, щоб вони сходилися у Херсон, де з них будуть складені охочі команди під персональним проводом самого Потьомкіна. З російського Запорожжя зібрались біля тисячі козаків, і князь призначив їхнім отаманом військового запорозького старшину Сидора Білого, на поміч йому дав колишнього суддю Війська Запорозького Антона Головатого.

Скориставшись негодою, Сидір Білий 24 жовтня подав Потьомкіну прохання про те, щоб визволити від панів поневолених запорожців і дозволити їм хоч перейти в казенні (колишні запорозькі) села. Князь загадав губернаторам переписати запорожців, які опинилися в кріпацтві, й з'ясувалося, що тільки в двох повітах - Олександрівському та Катеринославському - у 116 панів було кріпаками 3735 запорозьких козаків і при них 2175 душ жіноцтва та ще поневолених колишніх запорозьких підданців - 3650. Тільки з того перепису нічого не вийшло, бо Потьомкін не мав права одібрати в панів кріпаків, та й сам своїх поневолених запорожців не мав охоти зрікатися.

Справа з татарами в Криму невдовзі скінчилася, але Потьомкін лишив тисячний відділ запорожців на службі й 6 квітня 1784 року добув дозвіл цариці на те, щоб поновити Військо Запорозьке як організацію на зразок війська Донського, а після того послав Сидора Білого на Дунай закликати запорожців повернутися в Росію. Проте й на цей раз, незважаючи на те, що запорожці були незадоволені наказом султана про перехід у Сеймени, вони не захотіли вертатись і подали через Білого таку саме відповідь, що й раніше, себто вимагали поновити Військо Запорозьке з його клейнодами й вольностями.

Глава 119. Вихід запорожців на Тису

Майже тоді запорожці звернулися через австрійського консула в Яссах до цісаря Иосифа II з проханням віддати їх під свою руку й відвести Військові Запорозькому землю під Січ й вольності.

Цісарю бажано було мати проти турків вояків, слава про яких три століття линула по всьому світові, й він призначив для Запорозького Війська землю в провінціях Банаті та Бочці, біля річки Тиси, між містами Цента й Панчова.

Наприкінці року 1785-го в Цісарщину перейшло 8000 душ запорозьких козаків - здебільшого запорожців із Дніпра. За умовою з Австрійським урядом Військо Запорозьке забезпечило собі: 1) свій давній військовий устрій; 2) право вільного обрання військової старшини, при чому та старшина визнавалася австрійським урядом: кошовий отаман у рангу полковника австрійської служби, курінні отамани в рангу ротмистрів; 3) свій виборний військовий суд; 4) право щорічного поділу військових земель поміж куренями (як одвіку бувало); 5) право носити своє запорозьке вбрання і зброю, яка кому до вподоби; 6) діставати од цісаря жалування нарівні з австрійським військом.

Зі свого боку за ті привілеї Військо Запорозьке мало під час війни складати окремий полк вершників і відділ козаків на байдаках, щоб випливати ними в Дунай.

Хто був під той час кошовим отаманом Війська Запорозького - не знати, хоч, певно, в австрійських архівах можна було б знайти більш-менш докладні відомості про життя запорожців на землях Угорщини.

Отож, запорожці вийшли на Угорщину в значній кількості, а проте подальші події виявляють, що й на Дунаї їх лишилося чимало, бо вони брали участь через два роки у війні Туреччини з Росією. Треба гадати, що завдяки втечі за Буг поневоленого люду із Запорожжя та з України, кількість запорожців за Бугом за перші десять років після зруйнування Січі на Підпільній збільшилась із 5000 найменше, як до 15 000, і з тої кількості більше половини війська перейшло в Цісарщину, а біля 7000 лишилося в Туреччині, ставши кошем у Сейменах.

Глава 120. Чорноморці й дунайці

Тим часом на Дніпрі всі російські урядовці лагодились вітати царицю Катерину II, що намислила подивитися на своє придбання - Запорожжя й Таврію. В Новому Кодаці споруджували царський палац, де імператриця мала зустрітись з австрійським цісарем Иосифом II. Людей зганяли з усього краю до Дніпра, щоб переконати царицю, як уже рясно залюднено запорозьку “пустиню”. Од села Половиці, де задумали закласти місто Катеринослав, рівняли шлях до Ненаситецького порогу й далі аж до Херсона. Через річку Суру зводили величезний міст, гребля від якого збереглася й до наших днів. Над усім тим клопотався Потьомкін, щоб показати наслідки своєї діяльності на нових землях.

Разом із тим князь усе робив, щоб гостя побачила запорожців і викликав Сидора Білого та Головатого із ватагою запорозьких вершників для супроводу цариці з Кременчука. Тепер він мав уже певні заміри піднести наново Військо Запорозьке тільки з умовою, щоб не вертати йому Запорожжя, а дати землю під військо або в Прогноях, або на Тамані.

Певно, за згодою Потьомкіна Білий, Головатий, Легкоступ та ще деяка запорозька старшина скористалася випадком і року 1787-го подала Катерині в Кременчуці прохання про відновлення Війська Запорозького, а під час царициної подорожі запорожці складали почесну варту й гарцювали кіньми біля її карети.

Прибувши водою до Романкова, Катерина поїхала далі берегом. У Кодаку зустрілася з німецьким цісарем, а заклавши в Катеринославі собор, вирушила до Ненаситецького порога й зі скелі Манастирка милувалась, як запорожці переганяли через поріг її флот, дякувала їм і була дуже ласкавою до запорозької старшини. Коли мандрівниця поверталася з Таврії, козаки знову-таки супроводжували її карету аж на Полтавщину.

Тим часом почало складатися на війну Росії з Туреччиною, і Потьомкін, якому цариця Катерина доручила керувати всім російським військом, зрозумів, як дуже поттрібні тут запорожці. Тільки вони знали всі річки, байраки і шляхи за Бугом та на Буджаку, де мала відбуватися війна. Тільки їм були відомі військові звичаї турків, і козаки вміли вистежувати ворога й несподівано нападати на нього. Щоб залучити запорожців на російську службу, князь оголосив по всіх запорозьких землях, що доручає старшинам Сидору Білому та Антону Головатому збирати всіх січовиків на “козацьку” службу.

На заклик Потьомкіна відгукнулося чимало запорожців, і першим прибув до нього в Єлисаветград із півсотнею товариства полковник Війська Запорозького Харко (Захар) Чепіга. Потьомкін дав і Харкові одкритого листа на збирання колишніх запорожців та “всяких людей”, і не тільки на Запорожжі, а ще й за Бугом; у січні ж року 1788-го князь вручив йому полковницького пернача на ознаку його прав. З ним Чепіга їздив за Буг, бачився зі своїми колишніми товаришами й умовляв їх переходити на російську сторону. Чи вдалося старому полковникові побувати на Запорозькім Коші у Сейменах - невідомо, але він зустрічався з військовим осавулом задунайського Коша і мав з ним розмову.

Лаштування турків до війни з Росією збентежило задунайських запорожців. Їм випадало битися за бусурманів проти одновірних християн, і це багатьом мучило сумління, коли ж Чепіга ще порозказував, що Потьомкін, знову збирає під свою руку запорожців і що, таким чином, задунайським запорожцям доведеться бити своїх товаришів, то чимало хто почав вагатися, на чий бік стати. Такий настрій запорожців відбився навіть у пісні.

Ой, наробили та славні запорожці та великого жалю:
Що не знали, кому поклонитися - та которому царю.
Ой, поклонилися турецькому - під ним добре жити,
А за все добре, за одно недобре - що брат на брата бити.

До такого настрою задунайських запорожців прилучилася ще й туга за Україною та своєю родиною, бо чимало запорожців, які поприходили на Дунай за останні десять років покидали, тікаючи од кріпацтва, своїх коханих або жінок та дітей. Про таку тугу народ склав багато пісень, з яких подаємо дві:

I

Ой, там за Дунаєм -
Крутим бережечком.
Ой, там розмовляє
Сокіл з козаком:
“Ой, ти, соколоньку.
Ти, братіку мій!
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи не був ти, брате,
В моїй стороні?
Чи плаче, чи тужить

Дівча по мені?”
“Не плаче, не тужить
На ліжку лежить,
Правою рукою
За серце держить!”

II

Ой, там за Дунаєм
Та за тихим Дунаєм
Молодець гуляє.
Молодець гуляє,
Та молодець гуляє.
На цей бік гукає:
“Подай перевозу,
Та подай перевозу,
Я перевезуся
На свою Вкраїну
Та на свою Вкраїну
Ще раз подивлюся!”

З таких причин молоді задунайські запорожці, сподіваючись добути своєю службою собі й своїм поневоленим сім'ям вільне життя, в кількості за півтисячі душ, хто - поодинці, хто - ватагами, почали переходити на східний берег Бугу, а деякі загони прямо випливали з дунайських гирл байдаками і морем прибували до Прогноїв, де вже стояв кошем Сидір Білий із своїм запорозьким товариством.

Проте Кіш Війська Запорозького не повірив Потьомкіну, який уже раз зрадив запорожців. На раді січова старшина доводила козакам, що не може бути, щоб князь віддав Війську Запорозькому права, коли він сам тримає в кріпацькій неволі кілька сот козаків. Таким чином, біля 6000 задунайських запорожців лишилися на боці турків.

Тим часом Потьомкін справді завзявся, щоб наново підняти запорожців, хоч, може, й не мав гадки вертати їм колишню волю й права. Головатий, Білий та Чепіга зрозуміли його надзвичайне честолюбство та гонор і, потураючи йому та величаючи його батьком і “найсвітлішим”, або великим гетьманом і таке інше, випрошували в нього для запорожців все більше прав.

До кінця 1787 року запорожці збиралися піші в Прог-ноях під рукою Сидора Білого, а верхівці - на Чилеклеї з Чепігою; у грудні ж, з наказу генерала Суворова, піші козаки перейшли з Прогноїв у Василькове й, заклавши там військовий кіш та поставивши деякі курені, завели на коші січовий лад. На загальній раді вони

обрали Сидора Білого кошовим отаманом, Антона Головатого - суддею, а Івана Підлисецького - писарем. Разом було обрано й 38 курінних отаманів, “як одвіку водилося з Запорозькому Військові”.

Суворов, звертаючись до запорожців, називав їх у своїх листах “Військом Вірних Запорозьких козаків”; Потьомкін же слово “Запорозьких” не вживав, а писав: “Військо Вірних козаків”.

У січні року 1788-го Потьомкін повідомляв цариці, що запорожці просять, аби оселити їх на Тамані, що вони у більшості тепер одружені й надалі хочуть зректися свого бурлацького “розпутнього” життя. Цариця відповіла, що їй приємно те чути й що вона доручає Потьомкіну надати запорожцям землю так, як він сам має за краще. Разом із тим 22 лютого вона радила Потьомкіну відмінити назву Війська Запорозького, щоб, мовляв, народ не зрозумів так, буцімто за потрібне визнали знову піднести Запорозьку Січ.

Того ж лютого, 27 числа, генерал Суворов прислав “Вірного Запорозького Війська отаману кошовому Білому” пожалувані царицею військові клейноди: корогву велику, білу із синім хрестом, кілька менших корогов для куренів, булаву, бунчук і декілька перначів, а 13 травня Потьомкін прислав ще й військову печать.

Запорожці зустріли на Коші військові клейноди дуже урочисто й, прочитавши на раді грамоти й ордена Потьомкіна, послали йому в подарунок дванадцять дерев'яних ложок свого виробу та ваганки й стябло.

Разом із тим Сидір Білий знову вжив заходів, щоб переманити до себе задунайських запорожців. Звістка про те, що Війську Запорозькому повернуті клейноди, справді багато важила в очах запорожців, і, гадаючи, що слідом за клейнодами Війську Запорозькому будуть віддані його вольності (землі), чимало запорожців почало переходити через Буг і приєднуватись до Білого й Чепіги так, що врешті задунайців зібралося на російській стороні понад 1000 душ.

Весь харчовий припас і деяку зброю Військо Вірних козаків діставало од казни, як й інше російське військо; казенні ж були й човни, й на весну козаки добре упорядкувалися, Кіш навіть мав свою, похідну церкву.

На самому початку війни виявилося трагічне становище запорожців, яким доводилося “брат на брата бити”, як каже народна пісня. Задунайський запорозький кіш виставив на боці турків 4000 козаків почасти піших, почасти на байдаках із гарматами. При Війську Запорозькому була старшина: кошовий отаман Грицько, прозваний Абдулою, військовий суддя Яків

Гончар, військовий писар Іван Іванько та військовий хорунжий Грицько Табан. Відомо, що кошовий отаман мав булаву, як і на Січі. Всі запорожці отримували в турків жалування десь 12 карбованців щороку на козака.

З того Запорозького Війська на початку війни біля 1000 козаків прибуло до Очакова й звідтіля вони стали човнами наскакувати на російські кордони, що лежали понад лиманами.

У вересні року 1787-го турки хотіли захопити Кінбурнзьку фортецю з моря, а щоб виманити російське військо з Кінбурна в бік озер, вони послали п'ять байдаків із задунайськими запорожцями на схід од Кінбурна, наказавши там висадитися. Побачивши десант, Суворов послав “вірних” запорожців вибити з берега ворогів. Запорожці зблизились зі своїми братами, погорювали зі свого непевного становища й, зробивши про око росіян і турків декілька пострілів на вітер, розійшлися в різні боки: задунайці - до турецького флоту, а “вірні” - до Кінбурга.

Другий відділ задунайських запорожців турбував російські кордони із суходолу через річку Буг, і під час одного з таких наскоків був поранений на смерть кошовий отаман Грицько Абдула, і замість нього запорожцям довелося обирати нового кошового, й вони вручили булаву Гардовому, який прослужив отаманом до кінця війни.

21 травня року 1788-го турки підпливли до запорозького Васильківського Коша й перед світанком, коли в січовій церкві відбувалася відправа, почали пальбу по Січі з далечини і стріляли довго, але ніякої шкоди запорожцям не завдали. Важче довелося запорожцям, коли 7 червня велика турецька флотилія Гасан-паші із 57 кораблів вийшла з Очакова й напала на запорозькі байдаки та російський флот. Під той час знялася велика хуртовина, й російські судна не могли йти проти вітру, так що туркам легко було знищувати їх із великих гармат. Тут-то запорожці й нагадали всьому світові про свою давню славу. Не страхаючись турецьких гармат, вони вибігли на гребках із байдаками наперед і, зачепивши російські кораблі линвами, тягли їх на турків. Зчинився бій. Три турецькі кораблі злетіли вгору від вибухів, а решта одійшла од Очакова.

Вся слава того бою припала запорожцям, і, мабуть, про цей бій і згадує народна пісня:

Ой, ставали на Тавані проти Яниколя;
Ой, там була хуртовина із Чорного моря.
Ой, в неділю пораненьку, як стало світати,
Ой, став наш Головатий на хлопців гукати:
“Піднімайте, добрі хлопці, паруси всі вгору:
Ой, б'є турок з Очакова з пушок на тривогу”

Піднімали добрі хлопці всі паруси вгору,
Пішли Дніпром проти води кораблі на воду,
Пішли наші добрі хлопці Дніпром проти води,
Набралися сердешнії превеликої біди.
Ой, поглянув Головатий в прозорую трубу -
“Ой, тепер же вражих турків боятись не буду”.

Через десять днів у лимані біля Очакова спалахнув другий морський бій. Російським суднам, що були далеко менші за турецьких, легше було переходити мілкі місця; триповерхові ж турецькі кораблі сідали на дно, не мали змоги хутко повертатись між піскуватими косами лимана й бідували. Запорожці ж скористались випадками, коли турецькі кораблі ставали на мілке й кидалися штурмувати їх. Бій був щасливий для росіян: турецька флотилія через якийсь час почала тікати, але запорожці, що переслідували ворогів із величезним запалом, мали великі втрати; кошового отамана Сидора Білого було поранено на смерть, і наступного дня він помер; побитих же запорожців хоч було небагато, та зате аж 235 козаків дісталися туркам у неволю. Сталося те нещастя від того, що штурмувати турецькі судна запорожці намагалися невеликою силою, і на деяких кораблях турки, почавши відпливати в море, забирали необачних лицарів у полон. Таким чином, запорожцям року 1788-го випала точнісінько така ж пригода, як під час морського походу року 1625-го.

Поховавши за запорозьким звичаєм кошового, що не пошкодував свого життя, аби заслужити новонародженому війську козацькому ласку Потьомкіна й цариці, запорожці зібрали раду, щоб обрати нового отамана. Голоси на раді розділилися надвоє: перші гукали: “Виберемо Антона Головатого! Він з біса мудрий - буде добре правити кошем!” Інші сперечалися: “Що ваш Антін! Хоч і розумний, та школяр, військові ж треба ватажка. Харка (Чепігу) настановимо кошовим - він б'є і в полон бере бусурманів!” “Та не дуже харкайте! - гукали знову перші. - Головатого кошовим!” Скінчилося все-таки на тому, що обрали Чепігу, і Потьомкін затвердив те обрання.

В липні Чепіга приїздив на кіш і передав там своє старшинування над пішим військом та байдаками Антону Головатому. На раді, що при ньому відбулася, Чепіга почув чимало нарікань на російських генералів за те, що не постачають припасу, недодають жалування й таке інше. Проте кошовий зумів заспокоїти товариство і, зібравши військові клейноди, вирушив до коша свого комонного війська. Зі своїм відділом Чепіга весь час ходив перед російським військом на чатах, а коли Потьомкін наблизився до Очакова й почав

облягати місто, Чепіга чатував із боку Хаджибея й, підступивши вночі потай до самого турецького замчища, сам захопив у бранці двох турків і привіз їх до князя. Після цієї події козаки ще дужче стали шанувати Чепігу й навіть дивитись на нього, як на характерника.

Доки російське військо стояло біля Очакова, до задунайських запорожців доходили вісті про те, що в російських запорожців справді заведено всі давні запорозькі звичаї, а позаяк Військові Запорозькому були повернуті й клейноди, а у військових клейнодах запорожці вбачали ознаку автономних прав, то в багатьох задунайців, навіть у старшини, виникало питання, чи не час, справді, покинути ворогів Христа та приєднатись до своїх братів. Задунайці почали шукати випадку, щоб умовитися з кошовим Чепігою.

Вистеживши з такою метою у вересні на березі бекет “вірних” козаків, задунайці підпливли до них байдаком, браталися і просили викликати до Аджеясс кошового Чепігу, щоб домовитися з ним про приєднання задунайських запорожців до своїх братів російських.

Чепіга, за згодою Потьомкіна, приїздив в Аджеясси й передав задунайцям листа від князя, в якому той ім'ям цариці обіцяв усім турецьким козакам ласку, аби тільки поєдналися зі своїми “вірними” товаришами. Та треба гадати, що і в тому листі Потьомкіна не було певних обіцянок про землю й права, бо задунайці перше сказали, що передадуть листа до своїх комонних товаришів на Дністер, щоб порозумітися всім купно із старшиною, а 28 вересня сповістили, що комонні запорожці на пропозицію князя не пристали. Разом із тим задунайські козаки застерігали своїх російських товаришів, аби не зближалися з ними понад Чорним морем, щоб, часом, не пролилася братня кров. Невдовзі після того - 2 жовтня року 1788-го - задунайці з дністрянського відділу наскочили на Балту і зчинили в ній погром.

Очаків довго не здавався, відбиваючи всі штурми російського війська. Йому дуже допомагала турецька флотилія, підвозячи під захистом фортеці на острові Березані припас і військо. Щоб перетяти тим кораблям шлях до Очакова, треба було неодмінно взяти Березань. Потьомкін ще в липні наказував Суворову захопити острів, та російський флот, хоча й атакував його, нічого не зміг із ним вдіяти, бо на острові стояла міцна фортеця з великими гарматами. Тоді вже восени, коли турки через хуртовину підпливли до Очакова, Потьомкін прикликав до себе Головатого і звелів йому захопити Березань.

7 листопада Антін Головатий узяв на дуби, озброєні дрібними гарматами, 800 запорожців і прямо серед дня рушив до Березані. Береги того острова були дуже круті, а вода трималася така мілка, що навіть дубами не можна близько під'їхати. Серед острова стояла фортеця, а понад кручами були покопані окопи й влаштовані гармати. Головатий направив байдаки прямо на батарею, під якою береги опускалися нижче. Турки заходилися палити з гармат, та запорожці, не зважаючи на те, хутко підпливли на гребках до мілкого місця, стрибнули у воду, підтягли байдаки ближче до скель, забрали на плечі рушниці й гармати й полізли на кручі.

Коли запорожці наблизились до берега, то туркам стало незручно стріляти в них, бо козаків захищав високий берег, і вони, видряпавшись без перешкоди на скелі, кинулися штурмувати батарею. Оборонців було мало, так що запорожці одразу вибили їх з окопів і, захопивши батарею, загнали ворогів до фортеці. Але взяти її було не так-то просто, бо турки відбивалися з гармат і рушниць. Щоб полегшити штурм, Головатий відвів запорожців назад і, повернувши турецькі гармати жерлами на фортецю й, поставивши ще на березі козацькі гармати з байдаків, зчинив велику пальбу. А тут ще наблизилася російська флотилія й почала громити Березань з іншого боку так, що коли запорожці налагодились до нової атаки, то турецький паша Осман здався Головатому в полон з усім своїм військом.

У Березані запорожці захопили 11 турецьких корогов, 21 гармату та чимало зброї й припасу. Відбив же Головатий в боях одного полкового старшину та 24 козаки, між якими було й кілька курінних отаманів.

Потьомкін дуже радів тому, що взяв Березань: почепив Головатому на груди Георгіївського хреста й подякував усій козацькій старшині й козакам. Але доки брали Березань, Чепіга підкрався із частиною своїх запорожців до Хаджибея і спалив у самому місті гамазеї з борошном та іншим військовим припасом.

Незабаром після штурму Березані, а саме 6 грудня, російське військо разом із запорожцями здобуло й Очаків. Під час того бою задунайські запорожці, підпливши до Березані, почали стріляти з байдачних гармат, а далі, приставши до берега, хотіли штурмувати острів, але, роздивившись, що на острові свої ж брати, посідали на байдаки й попливли в море. Все-таки під час гарматної пальби. з обох боків було по кілька вбитих та поранених козаків.

Участь запорожців у подіях під Очаковом згадується в народній пісні, де чомусь розповідається про козацьку одіж. Треба гадати, що до того часу запорожці так обшарпалися, що в російських генералів виникло питання, чи не видати їм солдатське вбрання.

Хвалилися запорожці Очаків дістати,
Щоб з мурованих колодязів коней напувати.
Очаків дістали, і сам хан нам здався,
Вже на наших запорожців весь москаль піднявся.
Зібралися генерали ситку ситкувати:
“Яку будем запорожцям одежу давати:
Чи козацьку, чи гусарську, чи третю - солдатську?”
“Хоч ми будем, братці, канави копати,
А не будем солдацької одежі приймати,
Бо солдацькая одежа куца, ще й погана,
Нехай наша не загине запорозька слава!”

За послуги запорожців у війні 1788 року на Чорному морі Потьомкін, виконуючи волю цариці, звелів запорозьким “вірним” козакам зватися надалі “Військом Вірних Чорноморських козаків”. Проте, як тільки на зиму припинилася війна, про чорноморців зараз же й забули: Чепігу з вершниками направили зимувати на Громоклію, де не було й оберемка сіна, так що він, щоб врятувати коней, мусив розпустити козаків до весни, хто куди знає; на острові Березані запорожці мало не пухли з голоду, бо їм не підвозили припасу, а від морозу вони рятувалися тільки тим, що палили фортечні будівлі; з Васильківського коша чорноморцям наказано було вийти, а курені віддати під турецьких бранців. Козаки, мабуть би, загинули взимку, та старший не послухався наказу генерала Хрущова й зимував із козаками на коші, а на дрова розламав цілий поверх фрегата “Василій Великий”, що стояв у Бузькому лимані, затертий кригою.

Тієї зими взагалі багато суден затерло льодом, і, щоб зберегти всіляке корабельне приладдя, Потьомкін звелів вирядити 300 чорноморців, наказавши генералу Суворову забезпечити їх теплим одягом, видати харчі й платити за роботу по 12 карбованців на місяць. Але Суворов нічого того не зробив, через що багато козаків, працюючи на воді й на льоду, покалічились, а коли звернулись до генерала Фалієва, що завідував роботами, щоб зарадив лихові, то той пригрозив, що як коли вони відмовляться працювати, то будуть “вистріляні й виколоті”.

Що мали діяти чорноморці? Сорок вісім душ із них одвезли на Кіш з відмороженими руками та ногами; декілька замерзло на

смерть, а решта втекли, мабуть, на Дунай. Замість втікачів та покалічених, кіш вислав інших 300 козаків, але й ті або незабаром похворіли або невідомо де поділись, бо хоч і дуже чорноморці хотіли заслужити царицину ласку, та працювати за таких умов було неможливо. Всього вважають, за зиму 1788 - 89 років з голоду, холоду й надсадних робіт загинуло біля 500 чорноморців.

Чимало зазнали за сей рік лиха запорожці й на колишній власній землі. Коли, з наказу Потьомкіна, Чепіга, Сидір Білий та Головатий ще по весні року 1788-го почали збирати під бунчук кошового всіх запорожців, то більшість поміщиків, незважаючи на повеління князя, яким доводилося до відома що запорожці збираються з волі цариці, силоміць не пускали запорожців од себе, вважаючи їх своїми кріпаками. От що пише добродій Короленко про те, що перетерпіли козаки в 1788 році:

“Щоб не пустити запорожців на військову службу, поміщики мало що чинили всілякі перешкоди, а й примушували їх до тяжких без спочинку робіт і, що найголовніше, відрізували у козаків оселедці, ознаку козацької честі. Були випадки, що поміщики змушували козачу сім'ю удень робити без спочинку, а на ніч забивали в колодки, щоб не втекли з панщини, і те мордування чинили не раз; інших після тяжких поденних робіт увечері сікли різками й кидали на ніч у ями, а один пан, довідавшись, що від нього втекло кілька колишніх запорожців до кошового, замкнув їхні сім'ї в пустку, не давав їм їсти і по тричі на день бив батогами не тільки жінок втікачів, а навіть дітей-підлітків”.

Послані з Коша запорозькі старшини нічого не могли вдіяти з панами, бо їхню руку тягли, не зважаючи на накази Потьомкіна, всі повітові урядовці, й навіть бувало так, що ті запорозькі старшини, яких Чепіга посилав визволяти своїх товаришів з неволі, самі не знали, як уникнути від цупких панських пазурів.

Боліючи серцем за покривджене запорозьке товариство, Чепіга, в жовтні 1788 року, написав про всі ті кривди Потьомкіну, прохаючи його дати війську свої грунти, на які можна б переселити родини запорожців із поміщицьких земель. Треба гадати, що сам князь до того часу випустив уже на волю тих запорожців, які були в кріпацтві у нього самого, бо він видав новий наказ про те, щоб урядовці пильнували, аби колишнім запорозьким козакам не чинилося ніяких перешкод до переходу у Військо Вірних Козаків і щоб родини тих козаків ніхто в неволі не тримав і кривд їм не завдавав.

Незважаючи на такий наказ, справники не тільки не визволяли з кріпацтва тих запорожців, що ще не були в

Чорноморському війську, а навіть тих козаків, яких Чепіга розпустив на зиму по домівках, вони арештовували й передавали поміщикам як втікачів, а вже пани та їхні управителі немилосердно катували козаків і знову повертали в кріпацтво. Кошовий отаман ще раз посилав до поміщиків козацьку старшину, та тих старшин справники брали під варту, а “бумаги”, видані їм од кошового, з глузуванням дерли на шматки.

Через таке становище по весні козацтво збиралося до кошів дуже мляво. У травні Головатий перейшов зі своїм кошем із Василькова на устя річки Березані; Чепіга ж був у дуже непевному становищі, бо вершників у квітні згуртувалося біля нього лише 130 і ледве до 10 травня зібралося 570 душ, решта ж ніяк не могла вирватись од панів. Тільки після нових наказів Потьомкіна губернаторам та справникам, наприкінці травня їх зібралося коло Чепіги біля 1000 душ, з якими він, з наказу Потьомкіна й під рукою Кутузова, почав наступати чатами на Бендери.

Випередивши відділ донських козаків та російську кінноту, що йшли поруч із чорноморцями, Чепіга неподалік Бендер, на перевозі через Дністер, натрапив на 3000 турків і зчепився з ними, сподіваючись негайної помочі від донців. Але допомога чомусь забарилася й тисячі чорноморців довелося п'ять годин битися з утричі дужчим ворогом. Козаки опинилися в скруті; у бою було поранено в плече навіть самого Чепігу. І тоді лише підійшли донці й драгуни, й турків було добре відсунуто.

Зважаючи на тяжку рану, Чепіга викликав із Березані Головатого й передав йому клейноди, Потьомкін же звелів усю чорноморську кінноту перевести на річку Березань, щоб Головатому зручніше було керувати військом.

До осені Чорноморське військо збільшилося, бо князь посилав визволяти козаків од поміщиків уже не козацьку старшину, а особливих чиновників-засідателів, і ті силоміць дещо зробили. До серпня під рукою Головатого перебувало 2000 вершників і 5000 піших.

Разом із тим Потьомкін вживав заходи й до того, щоб побільшити Чорноморське військо ще й за кошт задунайських запорожців, і першого вересня послав із старшиною Чорноморського війська Черновим до них листа, в якому умовляв запорожців перейти на руську сторону, погрожуючи, що коли не покаються й на цей раз, то звелить розправлятися з ними, як із злодіями й ворогами Хреста. Тільки його заходи не дали наслідків. Задунайці мали певні відомості через чорноморців, що повтікали до них, як про важкі роботи, до яких

примушували запорожців російські генерали, так і про брак у чорноморців харчів та про невиплату жалування. В Туреччині вони не знали такого лиха і через те не хотіли зраджувати султанові, що доволі правдиво піклувався про них.

У серпні чорноморцям наказали з частиною їхнього війська, а саме: з трьома комонними полками та трьома пішими, всього 3000 козаків, взяти Хаджибей. Перед тому військові вів полковий осавул Кіндрат Табанець, який зовсім несподівано для ворогів наблизився до Кривої Балки, що за 7 верст од Хаджибея. З 11 на 12 вересня туди ж прибув і генерал де Рібас із російським військом і серед ночі вирядив два полки чорноморців та один батальйон російської піхоти на штурм фортеці. Хоч турки й оборонялися, але тут запорожці не мали майже ніяких втрат.

Після Хаджибея чорноморці брали діяльну участь в завоюванні Акермана, Паланки та в під'їзді до Кілії.

Захопивши берег Чорного моря, Потьомкін направив все своє військо на Бендери. Першого листопада чорноморці, кількістю 2298 козаків, були під містом, разом із Чепігою, що вже одужав од рани; Головатий же, випливши з моря Дністром на п'ятдесяти байдаках, наблизився теж до фортеці. Чорноморці були тут дуже корисні, й під час штурмів одбивалися доти, поки Головатий не заїхав із байдаками Дністром у саме місто, колишню Тягиню, яку запорожці не один раз добували ще за два з половиною століття досі, а як тільки чорноморці почали обстрілювати місто з байдаків - турецький паша відразу ж здався.

За участь у війні 1789 року кошовий отаман Чепіга отримав армійський чин бригадира, Головатий - полковника. Проте у внутрішньому житті війська справи стояли погано. Хоч Потьомкін і щиро піклувався про чорноморців, та підручні йому генерали не слухали його наказів: жалування козацькому війську задержували, сукна на одяг не давали, харчів теж не можна було в них допроситися, та найбільше ж дошкуляли запорожцям тяжкі роботи.

З наказу адмірала Воинова, запорожці змушені були витягти із дна лиману з потоплених суден гармати, ядра й інші речі. В липні, за повелінням самого Потьомкіна, кошовий вислав 500 чорноморських козаків до Херсона, щоб гнати відтіля плоти до устя річки Інгулу; Головатому ж князь наказав піднімати з козаками потоплені турецькі кораблі.

Чорноморці хоч і виконували ті роботи, але були дуже ображені тим, що їх повертають на робітників. У Херсоні козаки навіть зовсім покинули працю й почали розходитися так, що з 500 їх ледве втрималося на місці 300. З Коша вислали у Херсон новий полк козаків, але й той почав розбігатися. Кожен із

російських генералів вимагав прислати йому на роботу чорноморців, неначе невольників, і ніхто не клопотався про те, щоб їх одягти, взути й нагодувати. Надосінь козаки не витримали голоду і стали тікати та шукати собі заробітків. Під той саме час російське військове начальство хотіло порушити запорозький устрій і загадало обрати сотників. Проти цього рішуче повстали всі курінні отамани й сказали, що коли у війську будуть обрані сотники, то вони всі зречуться своєї служби. Головатий хотів, було, покарати двох отаманів за непокору киями, та козаки вчинили справжній бунт, так що довелося ту новину відкласти надалі.

Після того піші козаки вирядили депутацію до Чепіги зі скаргою на Головатого, який не дбає про козаків, а вони босі, голі й цілий рік не дістають валування. Запорожці погрожували, що коли ще якийсь час не дістануть грошей, то подадуться на Дунай.

Чепіга не мав сили нічого вдіяти, й незадоволені козаки, зібравши раду, ухвалили скинути його з кошевства, та тільки, через військовий стан, не наважились того зробити без згоди Потьомкіна й послали йому листа, скаржачись на Чепігу, що той через старість та поранення не може до ладу керувати військом. Проте Потьомкін не звернув на прохання козаків ніякої уваги, й Чепіга лишився кошовим і надалі.

Треба гадати, що частина чорноморців таки перейшла за Дунай, проте друга частина, з дозволу Потьомкіна, почала виводити на нові завойовані землі між Бугом та Дністром свої сім'ї й осідати хатами. На зиму чорноморцям було загадано захищати кордони по Дністру, й Чепіга заклав військовий кіш у селі Слободзеі над Дністром, на 20 верств нижче Бендер.

Невдовзі після нового року цариця Катерина звеліла Потьомкіну зватись “Великим Гетьманом козацьких військ Катеринославських та Чорноморських”. Це було приємно для князя і козаків, бо він мав піклуватися про Чорноморське Військо.

Глава 121. Запорожжя між Бугом та Дністром

Першим ділом “Великого гетьмана” було затвердження Чепіги й Головатого на уряді. Разом із тим він наказав вислати до нього за почесних чатівників 500 найжвавіших чорноморців і нарешті 1 березня сповістив кошового, що, піклуючись про Військо Вірних Козаків Чорноморських, він клопочеться перед царицею, щоб дати їм під оселі грунти поміж Бугом, Дністром та Чорним морем, а до того ще землю біля Кінбурна з озерами, які ще не наділені панам. Обіцяв він виділити війську й ліс на будівлі.

Треба думати, що цариця затвердила пропозицію Потьомкіна, бо 19 квітня він прислав на Кіш ордер про те, що пообіцяні землі справді передаються Чорноморському війську з додачею ще Єнікальської округи з Таманню. Далі 14 липня він звелів генералові Кутузову оголосити всім, хто живе між річками Бугом та Дністром, що вони переходять під владу Чорноморського війська.

Велика радість охопила колишніх запорожців, коли в присутності депутатів од війська почали відмежовувати чорноморцям землю. Межа пішла од Чорного моря вгору Дністром до Бендер, а від того міста через верхів'я річок Кучургана та Куяльника на Тилигул, а звідти на верхів'я Березані та, повернувши тією річкою трохи вниз, попрямувала до Бугу, й, впершись у нього проти Богоявленська, пролягла лиманом, доки, обминувши Очаків, вийшла до моря.

Прийнявши одмежовані землі, Чепіга наказав усім полковникам пильнувати, щоб ніхто, не рубав на військовій землі садів та лісу, та переписати всі рибальські заводи й брати з них на військо мито.

Сотні родин колишніх запорожців прибували тепер у Слободзею й розподілялися Чепігою по паланках на місця, визначені Кошем під оселі, так що новий край, незважаючи на війну, хутко почав залюднятися. Паланок було засновано три: Подністрянська, Березанська та Кінбурнзька. В Слободзеї зараз же почали споруджувати церкву та військову паланку - будинок для кошового отамана й канцелярії.

Таким чином, російським запорожцям року 1790-го були виділені ті ж землі, які року 1776-го турецький султан уже віддавав. Час дуже сприяв козакам перевезти свої родини, бо війна поновилася тільки під осінь. Оселялись запорожці здебільшого в домівках тих молдаван, які повтікали за Дністер, хоч немало було й таких, що ставили власні хати українського

вигляду. Коли ж восени чорноморці пішли на Дунай, то біля впорядкування осель поралися батьки та жінки козаків.

У жовтні чорноморські козаки билися під Кілією, а їхні байдаки плавали в гирлах Дунаю й допомагали російській флотилії розбити турецький флот і здобути Тульчу й Ісакчу. Плаваючи в гирлах Дунаю, чорноморці щодня зустрічалися із задунайськими запорожцями, що з турецького боку несли таку ж передову службу, як і чорноморці з російського. Проте кривавих сутичок між ними майже ніколи не траплялося. І ті й інші запорожці обмежувалися тим, що передавали до своїх старших військових начальників звістки про заходи ворогів. Байдаків у задунайців було далеко менше, ніж у чорноморців, і це в очах турків давало їм право відступати перед своїми братами без бою.

Зустрічались і браталися тут у гирлах не тільки прості козаки, а навіть запорозька старшина обох боків, а щоб виправдатися перед російським та турецьким начальством, вони пояснювали це тим, буцімто умовляли запорожців ворожої сторони переходити на їхній бік. Так військовий осавул Задунайського коша Стадник перемовлявся на чатах із старшиною чорноморців Реуцем. Коли ж хто-не-будь із чорноморців не вертався од задунайців, то осавули доповідали Головатому, ніби турецькі запорожці захопили його в бранці.

На початку зими Головатий, з наказу генерала де Рібаса, наблизився до Ізмаїла й громив його з гармат, а коли на острові біля Верхніх Чаталів були збудовані російські батареї, то чорноморці напали біля міста на турецькі судна: побили їх із гармат, потопили і спалили. При тому полковий старшина Черниш зі своїм байдаком піддав огневі три турецьких кораблі.

Знищивши турецький флот нижче міста, Головатий переплив біля Ізмаїла до другої частини турецьких суден, що стояли вище, і знищив ще й ті. До тих славних подій Головатий додав і те, що висадив десант і здобув фортецю Табія. Зрадівши такій перемозі над турками, він дуже заповзявся і зі своєю невеликою силою пішов штурмувати потужну турецьку батарею. В запалі чорноморці таки захопили її, та ні де Рібас із флотом, ні російське військо з поля не подали їм помочі, й турки, виславши з міста чимале військо, одбили свою батарею назад із чималими втратами для чорноморців.

12 грудня удосвіта почався штурм Ізмаїла. На долю чорноморців припала головна участь у битві з боку Дунаю. Запорожці!, не звертаючи уваги на ворожу пальбу, кинулися з байдаків на берег: рубали сокирами засіки й видиралися на турецькі батареї. Чимало їх тоді загинуло, та вони піднесли

славу козацьку.

Коли чорноморці вже вдерлися в місто, на один з їхніх полків накинувся з яничарами хан Каплан-Гірей і так їх притиснув, що багато козацьких голів покотилося по вулицях Ізмаїла. Вже й дві гармати забрали, було, в чорноморців турки, та тут їм на поміч наспіли російські гренадери й разом із козаками повистинали й перекололи усіх яничарів так, що й сам Каплан-Гірей загинув разом із п'ятьма своїми синами.

З народної поезії до наших часів дійшли про цю подію лише уривки однієї, мабуть, довгої пісні:

Від Килії до Ізмаілова покопані шанці,
Ой, вирубали турки новодинців у середу вранці.
А чорноморці, храбрі запорожці, через Дунай переїздили,
Вони ж тую проклятую Змаілівську орду з батареї збили.
Ой, дали ж, дали змаілівські турки Анадольському баші знати,
Що не мусиш, Анадольський башо, проти чорноморців стояти.
Ой, став же Змаїлівський баша білий флаг викидати,
Ой, тоді стали славні запорожці запаси й ружжя відбирати.
Ой, брали ружжя, брали коні й сукна дорогії...
Котрих порубали, у острові поховали,
А котрі поранені - у Килію одправляли.

Під час штурму Ізмаїла чорноморці захопили 26 турецьких прапорів і багато здобичі. Проте і втрати козаків були чималі: вбито й поранено: 24 - військових та полкових старшин і 388 - козаків.

За лицарські вчинки чорноморців Чепіга дістав Георгія III класу, а Головатий - хреста святого Володимира.

Перебувши перші місяці року 1791-го почасти на своїх землях, почасти біля Ізмаїла, чорноморці в березні знову зібралися на Дунаї. Там почалися зустрічі та братерські зносини запорожців обох ворожих сторін. Наприклад, 5 травня запорожці-задунайці, наблизившись до Тульчі, закликали до себе на бенкет чорноморців із полка Давида Білого. Він дозволив хорунжим Сербину та Харченку поїхати з товаришами до запорожців. Інші козаки Білого позаздрили тому, й дехто з них, сівши в другий байдак, теж вирушили з осавулом Яновським гостювати під Тульчу. Запорозький осавул Іван Сутика з товаришами по-братерському вітав у себе чорноморців і так частував їх, що ті через якийсь час, де бенкетували, там і полягали. Білий мусив

послати за своїми козаками полкового старшину Лисицю, і вже тому, хоч і над велику силу, вдалося привезти своїх гультіпак, та й то не всіх, бо частина не захотіла вертатися до свого війська й лишилася із задунайцями. Коли Чепіга довідався про цей випадок, то забрав у Білого пернач.

Проте цього року між запорожцями та чорноморцями траплялись і криваві сутички. Одного разу задунайські запорожці напали на чорноморців, коли ті їхали з Килії до Ізмаїла міняти паперові гроші на срібло, й, примусивши тих вийти на берег, забрали їхнього байдака, разом з усім, що в ньому було. Іншим разом ті ж запорожці підстерегли полкового старшину чорноморців Строця, коли той, вертаючись із 19 козаками з Галацу до Килії, зупинився на ніч біля одного острова. Запорожці зненацька серед ночі напали на чорноморців, одного з них вбили, трьох поранили, а десятьох захопили в бранці. Тільки Строць із п'ятьма товаришами заховався в очереті і врятувався. Ранком, коли підпливли до того місця ще декілька чорноморських байдаків і, розпитавши Строця, подалися шукати першого човна, то знайшли його аж біля Ісакчі, вже спаленого.

З приводу цього випадку Чепіга видав наказ, щоб козаки-чорноморці не вважали турецьких запорожців за християн, а під час зустрічі вбивали б їх, як ворогів і гнобителів віри христової. Проте чорноморські козаки мали ці нечислені випадки ворожнечі з боку запорожців за герці і, здибавши їх між очеретами, часом не тільки мирно розмовляли з ними, а навіть переходили на бік турків. Таке ставлення чорноморців до запорожців занепокоїло Головатого, і він пустив поміж козаками чутку, ніби турецький султан, коли буде перемир'я, то видасть усіх запорожців Потьомкіну. Те збентежило як чорноморців, так і запорожців: перші перестали перебігати на турецьку сторону, а другі навіть нахвалялися побусурманитись, щоб тоді вже султан не зміг їх видати.

У травні російське військо мало переходити за Дунай, і чорноморці дуже тому сприяли. До червня вже й Чепіга з військом був за Дунаєм і тут під Бабадагом здибався з чималим турецьким військом, у складі якого було й декілька тисяч задунайських запорожців. Тут серед бою зустрілись у ворожих військах не тільки товариші, а навіть рідні брати. Задунайські запорожці взагалі не воювали проти своїх товаришів чорноморців, а задунайський козак Помело, побачивши свого брата-чорноморця, навіть застеріг його, щоб чорноморці не ганялись за турками,'| бо вони зманюють їх на татарську залогу.

Завдяки застереженню Помела, Чепіга не потрапив у розкинуту турками пастку, а зайшов татарам у бік і разом із донцями розгромив як татарське, так і турецьке військо, а наступного дня сплюндрував і Бабадаг.

Від Бабадагу чорноморці рушили разом із російським військом генерала Рєпніна під Мачин і брали там участь у великому та славному бойовищі 28 червня. На тому боюд і скінчилася війна з турками, бо 31 липня в Галаці було підписано між Росією й Туреччиною згоду, за якою межею між цим'и державами став Дністер; інші ж завойовані Потьомкіним міста на Дунаї були повернуті султанові.

Тим часом Потьомкін захворів і направився із Дунаю. до Миколаєва, але од'їхавши од Галаца лише 40 верств, почув себе кепсько й попросив чорноморців, що гарцювали кіньми обабіч карети, покласти його на землю, щоб вмерти спокійніше. Козаки прослали на траві килим, і князь проти ночі на 5 жовтня 1791 року помер.

Смерть Потьомкіна дуже занепокоїла чорноморців. Тільки він, називаючись Великим гетьманом, мав силу та бажання підтримувати чорноморців і змушувати російських генералів більш-менш визнавати козацьку старшину” за офіцерів, а поміщиків - визволяти хоч невелику частину поневоленого запорозького товариства; тепер же, після його смерті, за чорноморців не було кому заступитися бо всі російські генерали, за винятком дуже небагатьох, дивились на козаків майже із зневагою.

Старшину Чорноморського війська найбільше непокоїли права війська на землю, бо хоч на Коші й був указ Потьомкіна про надання Чорноморському війську володінь між Бугом та Дністром і по Кінбурнзькій косі, й та земля навіть була одмежована, та царської грамоти на неї військо досі не отримало.

По скінченні війни більшість Чорноморського війська зимувала на Дунаї. Тільки Чепіга та Головатий із невеликими відділами повернулись за Дністер на козачі землі. Тут зразу ж вони почули непевні вісті. Російські урядовці з посміхом перестерігали чорноморців, щоб не розташовувались на Дністрі, бо все одно землі між Дністром та Бугом роздадуть панам; генерали ж російського війська не в жарт гомоніли, що чорноморці будуть повернуті в звичайні полки московського війська.

Глава 122. Клопіт про кубанські землі

З приводу таких чуток військова старшина радилась, міркувала і врешті вирішила послати до Петербурга Головатого із шістьма депутатами просити царицю про видачу грамоти на землю. Головатий перший зрозумів, що на Дністрі чорноморцям не втриматись, і через те за його порадою старшина випрошувала землю на Тамані, аби тільки найбільше. 29 лютого на раді старшини склали прохання до цариці. Воно подає цікаві відомості про справи війська Чорноморського.

1). З початку останньої турецької війни ми, з волі Вашої Імператорської Величності, були зібрані небіжчиком Великим Гетьманом Потьомкіним з колишніх запорожців, кількістю 12 622 козаків, щиро служили В. І. В. кінно, пішо й на флоті.

2). З наказу найсвітлішого князя між нами була уряджена старшина: суддя, писар, хорунжі, пушкар, довбиш та курінні отамани. Дав нам покійний булаву, 17 перначів, знамено (корогву), прапорів 14, військову печать і гармати, а під оселю обіцяв відвести нам землю, відібрану од ворогів між Бугом та Дністром, та іце на Кінбурнзькій стороні.

3). За його ж, небіжчика, наказом ми вже оселили на тих землях сім'ї наші, кількістю 1759, а в них чоловічого коліна 5068 душ та жіноцтва 4014, і позаводили собі хати, млини, вітряки й господарство з хліборобством, скотарством, садівництвом, виноградарством, пасіками та рибальством.

4). Багатьох із нас, колишніх запорожців, ще пани поміщики та їхні прикажчики тримають у підданстві й мордують під вартою, а жінок та дітей гнітять роботою. А коли б усіх тих запорожців з їхніми родинами визволити, то було б нас самої тільки чоловічої статі тисяч двадцять п'ять.

5). Багато між старшиною й козаками таких, що коли переселялись із сім'ями на нові землі, то пани й їхні прикажчики безневинно пограбували й нашого добра не вертають.

На підставі всього того чорноморці просили: “Нас, войсько, в своє монаршеє благоволеніе матерски приняв, для поселенія нас на Тамани с окрестностями оной милостиво повелеть отвести выгодные земли так достаточно, чтобы имеющее быть преумножение сему войску безнужно помещаться могло и навечно спокойное, потомственное онаго владение отправленному с сим, избранному от нас войсковому судье Антону Головатому Высочайшую Вашего Императорского Величества милостивую грамату выдать, так же о выпусках с

губерний служивших В. И. В. старшин и Козаков с их семействами и имением и о возврате заграбленного в таковых имениях учинить всемилостивейшее разсмотрение”.

Виряджаючи Головатого до столиці, військова рада одночасно послала військового полковика Гулика з півсотнею товариства оглянути Тамань і весь край між річкою Кубанню та Азовським морем.

Головатий поїхав у Петербург, а тим часом із Дунаю почали повертатись на Дністер піші чорноморці і їхня флотилія в 50 байдаків. Козаки мало що знали про заходи своєї старшини щодо переходу на Кубань і, повернувшись до своїх осель, почали щиро братися за господарство. Проте вся їхня праця була даремна, бо ще раніше, ніж чорноморці вирядили Головатого до столиці, а саме 20 лютого 1792 року, був виданий царський указ про те, що “добута од Порти Отаманської земля між Бугом та Дністром прилучається до Катеринославської губернії”. Ця звістка дійшла до Слободзеї у квітні, коли Головатий ще перебував у Петербурзі й військо ще не знало про те, що йому відводяться землі на Кубані, а через те чорноморці були приголомшені тяжким розчаруванням. Всі розуміли, що указ цариці матиме ті ж наслідки, що й скасування Січі року 1775-го, й козацтво заздалегідь почало лагодитись тікати туди, куди під час зруйнування Запорожжя повтікали їхні товариші, бо сподіватись собі вільного життя, коли за Буг пустять панів, уже всі сказали - “годі”. Більш рухливі козаки, не обтяжені ще хатами та сім'ями, зараз же почали тікати на Дунай, як згадує пісня:

Ой, ходімо, пани-брати,
Царицю просити:
А чи не дасть же нам
Хоч віку дожити.
Дарувала землю
Од Дністра до Бугу,
Аж по ту гряницю,
По Бендерську дорогу.
Дарувала землю
Ще й сухі лимани:
“Ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупани”.
Дарувала, дарувала
Та й назад одняла.
І жалю, печалі
Козакам завдала.
Тепер, пани-браття,
Не думай, не думай

Сідаймо на човни
Та й махай за Дунай
Ой, гукнули, миле браття,
Ой, гукнули, гукнули,
Як сіли на човни
Та й за Дунай махнули
Тепер, хлопці, молим бога.
За царицю небогу,
Що нам показала
Та й за Дунай дорогу.

Тим часом Головатий, добре вже знаючи столичні й навіть придворні порядки і звичаї, дуже вміло здобув собі ласку впливових у цариці осіб і 1 квітня, перебуваючи зі своїми товаришами на прийомі, звернувся до неї з промовою, яка їй сподобалась. Головатий та інші депутати чорноморців мали такий вигляд: голови у всіх були виголені начисто, як долоні, а на маківці в кожного був довгий оселедець, закручений кілька разів за ліве вухо; довгі, пишні вуса надавали козакам суворості. Одягнені всі були в стародавнє запорозьке вбрання і взуті в червоні сап'янці на високих підковах. Таким чином, у 1792 році чорноморці ще міцно додержувались запорозьких строїв.

Незважаючи на царську ласку й заходи Головатого, справу чорноморців протримали в Петербурзі три місяці, й тільки 30 липня 1792 року вийшов такий царський указ:

“Войско козачье Черноморское, собранное покойным генерал-фельдмаршалом, князем Потемкиным Таврическим из верных Козаков бывшей Сечи Запорожской в течение последней нашей с Портой Оттоманской войны многими мужественными на суше и водах подвигами оказали опыты ревностного к службе нашей усердия и отличной храбрости. В воздаяние таковых сего войска заслуг Всемилостивейше пожаловали Мы оному в вечное владение состоящий в области Таврической остров Фанагорию, с землею между рекою Кубань и Азовского моря лежащего и простирающегося от Фанагории к морю до Ейскаго городка; по реке же приближающегося к устью Лабы”.

Того ж дня була підписана й грамота Чорноморському війську на володіння зазначеною в указі землею й пожалувані війську клейноди; корогва та срібні литаври, й надано право користуватися тими клейнодами, що видані були війську раніше - року 1788-го, а саме: корогвою, булавою, перначами та військовою печаттю.

Цей дозвіл мав велику вагу, бо надавав право мати свою окрему старшину, свій суд і взагалі самоврядування. Другою грамотою, виданою на прохання Головатого, цариця звеліла

повернути чорноморцям, що служили раніше в Запорозькому Війську, затриману на землях Запорожжя їхню маєтність.

15 серпня Головатий із товаришами нарешті наближався до Слободзеї. Чутка про щасливе завершення переговорів уже розійшлася поміж козаками, й військо з Чепігою на чолі урочисто зустріло своїх депутатів хлібом-сіллю. За містом, на високому помості, вкритому килимами, Головатий вручив кошовому грамоту, хліб-сіль од цариці й подарунок - коштовну шаблю, оздоблену самоцвітами.

Після того в отамана був сніданок для всієї військової старшини, а у військового судді - обід; просте ж козацтво частували на майдані. Радіючи з того, що скінчилося непевне становище війська, старшина й козаки весь день співали пісню, складену Головатим:

Годі, годі журитися! Пора перестати, -
Діждалися від цариці за службу заплати:
Дала хліб-сіль і грамоти за вірнії служби!
Ой, тепер ми, миле браття, забудем всі нужди:
В Тамані жить, вірно служить, гряницю держати,
Рибу ловить, горілку пить, ще й станем багаті.
Да вже треба женитися і хліба робити,
А хто йтиме із невірних - як ворога бити.

Глава 123. Перехід чорноморців на Кубань

2 липня 1792 року було видано царського указа про те, щоб флотилія Чорноморського війська негайно рушала на Тамань. Чепіга зараз же звелів скликати піших козаків в Акерман, де вже стояли запорозькі байдаки. Почалися збори, про які згадується в пісні:

Ой, тисяча, ще й сімсот дев'яносто другого року,
Прийшов указ від цариці, аж із Петербурга-города.
А щоб пан Чепіга та пан Головатий
Усіх запорожців зібрали та на Кубань вайлували.
Ой, пора нам, братця, в поход убираться
Та з Дністром прощаться.
Ой, прощай ти, Дністре, ти, річенька бистра!
Та поїдем на Кубань пить водиці чистої.
Ой, прощайте, курені любезнії,
Треба від вас повалити на чужі землі.

Коли в Акермані зібралося біля 4000 козаків, за дорученням Коша полковник Сава Білий посадив їх на 50 байдаків та одну яхту й перевіз морем у Очаків, а полагодивши там деякі байдаки, рушив далі навкруг Криму на Тамань, куди й прибув 25 серпня. З ним було: полковників - 4, осавулів - 4, хорунжих - 4, квартирмейстерів - 4, сотників - 51, отаманів - 20, пушкар - 1, гармашів - 124; всієї ж старшини й козаків - 3847 душ.

Слідом за флотилією, Чепіга вирядив на Тамань через Керч 600 піших козаків із полковником Кордовським, які так само безпечно прибули туди. Казна видала чорноморцям на новому місці 1000 колод лісу, й Вони зараз же заходились будувати на руїнах давніх міст Тамані та Темрюка курені й інші військові споруди, а після того взялися до рибальства.

2 вересня кошовий Чепіга, зібравши в Слободзеї комонних козаків, відправивши молебна, рушив у похід суходолом із 2000 вершників, із військовими клейнодами й похідною церквою. Він повів військо на Сокільський перевіз на Бузі, а далі через усе Запорожжя за Дніпро й за Дін. Йдучи Запорожжям, не пізнавали вже старі січовики своїх степів, і мимоволі на їхні очі набігали сльози, коли замість безкрайнього простору вони бачили витолочені поміщицькими отарами трави, стріхи панських будинків і багато сіл із чужесторонніми людьми: литвинами, молдаванами, арнаутами, греками, сербами й великоросами. Тарпани та олені за 17 років зовсім зникли із степів і перейшли

за Дон - туди, куди тепер рухалися й запорожці.

Тільки 23 жовтня отаман Чепіга прибув до межі земель Війська Чорноморського і став на зиму в покинутому Ханському містечку, на правому боці річки Єї, біля її устя. З ним було 2063 козаків та старшини.

Найтяжче завдання дісталося Головатому. Треба було підняти й перевезти у новий край одружених козаків із їхніми родинами. Плач стояв поміж Бугом та Дністром. Жінки й діти не хотіли кидати осель, до яких за три роки вже звикли й біля яких чимало попрацювали. Коли Головатий запросив перезаписатися, хто хоче переходити на Кубань, а хто хоче лишатися на Буджаку, то виявилось, що тільки січовики, аби зберегти свою козацьку волю, згодилися податися на Тамань; всі ж із запорозьких поселян, не бажали залишати своє господарство. А до того часу між Бугом та Дністром вже існувало 25 козацьких сіл, не рахуючи окремих хуторів.

Та не вспіли ще сімейні чорноморці розпродати свої хати й худобу, як на Подністров'я налетіли пани з грамотами на вічне володіння землями, а коли де траплялись люди, то вони їх проголошували своїми кріпаками. Таким чином, дуже багато запорожців, які щойно вибились із неволі, тепер опинилися в кріпацтві, а на Кінбурнзькій стороні граф де Віт замежував собі цілу слободу чорноморців Забаринську, в якій було навіть управління Кінбурнзької паланки Чорноморського війська, і всіх людей, що жили в слободі, разом з усім їхнім добром та господарством, записав своєю власністю. На накази Головатого козакам, щоб виступали з паланками до Слободзеї, де Віт не звернув ніякої уваги й нікого з козаків не випустив. Головатий скаржився на лютого пана генералові Коховському, та його скарга не мала наслідків - так усі сімейні козаки Кінбурнзької паланки й лишилися під панами разом зі своєю старшиною. Так же вчинили і граф Безбородько, і генерал де Рібас, і Державін, і Глинка й інші. Просто кажучи, року 1792-го вдруге відбулося все те, що чинилося 15 років до того на Запорожжі: козаків, щоб не йшли у військо, забивали в колодки, замикали по льохах, віднімали від них жінок та дітей, а хто намагався тікати, у тих одрізували оселедці.

Кого із сімейних чорноморців не встигли захопити пани, ті почали розпродувати свої хати й маєтки, а скуповували їх за безціиь місцеві урядовці. Чорноморська старшина дбала про те, щоб якнайбільше вивести народу на Кубань і вмовляла всіх кидати Дністер:

Харко листи засилає,
На Кубань-річку закликає:

Дарує лісами, вільними степами
І ще й рибними плесами…

Нарешті 26 квітня року 1793-го, після молебна в Слободзеї, Головатий поділив весь свій великий обоз на 20 валок і вирушив до Бугу. З ним було всього біля 2000 старшини та козаків, не рахуючи їхніх родин. Переправившись через Буг на Сокільському перевозі, а через Дніпро у Бориславі, Головатий поділив переселенців на дві частини й послав одну на Керч і Тамань, а другу через Дін - до Єї.

Це переселення сімейних складалося далеко сумніше, ніж одиноких. Знову ж сталося те, що й під час "Згону" після руїни Чигирина:

Течуть річки із-за гори мутні,
Ідуть люди із городів смутні,
Покидають вжитки, пасіки любезні
І предорогії грунти.

Коли підрахувати всіх козаків, що перейшли на Кубань із Савою Білим, Кордовським, Чепігою та Головатим, то виходить всього біля 8200 душ, а проте в проханні, що возив Головатий до столиці, Кіш налічував тих, що під час війни з турками служило, 12 622. Куди ж поділося решта - 4400 козаків? Не могли ж стільки захопити поміщики. Правда, біля тисячі душ запорозької сіроми, що не мала за що переселятись, довго вешталось по заробітках у південному краю, доки осавул Черненко, зібравши їх в Одесу, вирядив-таки за поміччю генерала де Рібаса на Кубань; а все-таки не вистачало чимало чорноморців, і через те треба гадати, що під час згону з Дністра чимало їх пішло не на Кубань, а на Дунай. У цьому немає нічого дивного, бо Чорноморське козацтво не могло не помітити, як стародавні запорозькі звичаї у війську порушувалися, починаючи з заборони щорічного вибору старшини, використання козаків на казенних роботах і таке інше, тоді як у Задунайському запорозькому війську стародавня регула ще зберігалася досить чистою, і простому козацтву жилося далеко вільніше. Шукання волі й примусило їх зректися Кубані та перейти на Дунай. Цей факт стверджується й текстом народної пісні:

Дарувала нам цариця землю
І всі чотири лимани:
Гей, ловіть, хлопці, рибу
Та справляйте жупаии.
Ми думали, миле браття,
Що ми жупани справляли,

Аж ми собі, миле браття,
На ніженьки кайдани заробляли,
Ой, ходімо, браття, до церкви
Та помолимося богу,
А чи не дасть нам, братця, господь
Аж за Дунай дорогу.
Ой, устали раненько
Та важкенько зітхнули,
Та підняли паруса вгору,
Та за Дунай махнули.
Ой, спасибі тобі, Катерино,
Та за твою ласку,
Що ти спекла на Великдень
Нам гречану паску.
Ой, спасибі, Катерино,
Та за твою волю,
Що нам показала
За Дунай дорогу...

Тяжко довелося запорожцям-чорноморцям у перші роки на своїй новій Україні. Одночасно вони будували оселі й оборонялись од нападів черкесів. Прикубанські степи тоді були такі саме, як степи Запорожжя сто літ до того. Там, на Чорномор'ї, буяли височенні й рясні трави, такі ж водилися у степах птахи і звірі, навіть дикі коні (тарпани), а по лиманах та озерах ловилася така ж сила риби. В одному тільки степи Чорномор'я були гірші за степи Запорожжя: вони лежали низько над морем та над річками, мали багато боліт, особливо на Тамані; не було тут чудових, глибоких, скелюватих байраків Запорожжя, майже зовсім не росли ліси, а замість того шуміли очерети на розлогих, болотяних берегах річок; вода там стояла на цілі верстви, й від того козаки хворіли на пропасницю, що зводила зі світу навіть літніх, кремезних, мов дуби, січовиків.

Головний Кіш Війська Чорноморського став біля річки Кубані в Карасунському Куті; курені ж осіли окремою слободою або станицею. Місця для станиць оглядав та визначав сам Чепіга з представниками куренів; кому яке місце, тягли жеребки. До 38 куренів, що завжди були у Війську Запорозькому, на Кубані додали ще два: Катерининський та Березанський. Бездомівні козаки (бурлаки) могли й не вирушати в станиці, а жити в Катеринодарі, й для них там були побудовані курені, або, по-новому кажучи, казарми.

Найтяжча руїна запорозькій регулі дісталась од тих же людей, які двадцять років клопоталися над поновленням Війська

Запорозького. У січні 1794 року Чепіга, Головатий та військовий писар Котляревський видали й оголосили уклад Чорноморського війська під назвою “Порядок общей пользы”. Зроблено те було без обміркування на козацькій раді й навіть без відома й бажання козаків. Затверджені на своїх посадах владою “Великого Гетьмана” Потьомкіна, підвищені російськими чинами та обдаровані кавалеріями, привідці Чорноморських козаків вже не хотіли радитися з товариством, маючи його за щось нижче від себе, і ще більше не бажали мати над своєю діяльністю контроль із боку військової ради.

У виданому зазначеним тріумвіратом “Порядке общей пользы” зовсім не згадано про військову раду, так наче її ніколи й не існувало на Запорожжі. Така зміна цілком стосувалася поглядів російського уряду, який, ще з часів царя Олексія Михайловича, неприхильне дивився на військову раду в запорожців, і тому, можливо, що Головатий своїм “Порядком общей пользы” скасував цю раду через домагання вищого російського уряду.

Той же “Порядок” забезпечив військовій старшині, “яко вождям-наставникам”, право на “вечное спокойное владение” землями, себто затвердив приватну власність на землі, яка за царською грамотою була призначена всьому Військові. Зрозуміло, що з цього почалося розмежування чорноморців на панів та козаків, як велося із часів Мазепи й на Україні. Ті пани, або старшина, стали добиватися російських армійських чинів, а чимало їх уже й мали ще з турецької війни - і з того пішов поділ козацтва, як у регулярному російському війську, на офіцерів та нижніх чинів. Тож про запорозьке товариство за таких обставин уже годі згадувати.

Нарешті порушена була запорозька регула щодо жіноцтва. Січі, або Коша, на Кубані вже не було. Катеринодар, у якому жила козацька сірома, не був Січчю, а був містом, де мешкало жіноцтво. Та й узагалі сірома, якої прибуло на Кубань біля 60 000 душ, хутко зменшувалась у своїй кількості, почасти вимираючи, почасти одружуючись. Про це дуже дбав тепер військовий уряд, бо навіть у “Порядке общей пользы” на окружні правління покладався обов'язок: “для распространения семейственного жития холостых к женитьбе побуждать”. Сімейні основи, зрозуміло, справили великий вплив на уклад козацького життя, хоч далеко менший, ніж перші три причини.

Таким чином, завдяки “Порядку общей пользы” на Чорномор'ї через кілька років од запорозьких звичаїв лишились одні згадки.

Тільки один раз запорозька сірома, раніше, ніж вимерти або занепасти душею, захвилювалась і зробила спробу підняти з домовини стародавні запорозькі звичаї. Ця хвилина відома в історії під назвою “Персидського бунту”.

В липні року 1794-го два полки чорноморських вершників під бунчуком отамана, старого Харка Чепіги, були вислані в Польщу, де, між іншим, брали участь у штурмі Праги та Варшави. Не встигли вони в останні дні року 1795-го повернутися з далекого походу в Катеринодар, як у лютому року 1796-го кошовому знову наказали вирядити два полки відбірних козаків у Астрахань для війни з персами.

Полки ті повів військовий суддя Головатий. Весь перський похід склався невдало. Вже в Астрахані чорноморці од незвичного повітря почали хворіти; коли ж їх перевезли морем до Баку, то хвороби ще збільшились, і козаки почали мерти. З тої недуги вони занепали духом, а тут ще й війна тяглася дуже нудно, бо ніяких боїв не було, а замість того козаків змушували тяжко працювати. Незадоволені - почали тікати. А куди - з такої далекої сторони?

Почули чорноморці, що в грузинського царя є вільні козаки - 800 душ із кошовим отаманом Розтрьопою - і що цар Грузії платить добре жалування; того було досить, щоб козаки з околиць Баку почали тікати понад річкою Курою до Грузії. Зникло, мабуть, не більше сотні, та чи знайшли вони в Грузії козаків, чи загинули в чужій стороні з голоду, чи дісталися татарам та персам у неволю - невідомо.

Почав хворіти біля Каспійського моря й сам Головатий і 28 січня року 1797-го помер. Трохи раніше, а саме 14 січня, помер у Катеринодарі Чепіга, так що старшим у війську лишився військовий писар Котляревський, та й той незабаром поїхав на коронацію царя Павла І. Там Котляревський сподобався цареві й 27 липня 1797 року, без вибору й бажання Війська Чорноморського, його призначили “Військовим отаманом”. Цим указом царя Павла І зрештою скасовувалися виборчі права козаків і сама назва “Кошового отамана”.

Глава 124. Заколот на Кубані

У травні року 1797-го перська війна скінчилась, і чорноморці з полковником Чернишовим пішли на Кубань. Втративши у поході половину товариства і натерпівшись всякого лиха, чорноморці повернулись у Катеринодар у кількості всього 504 козаків, друга ж частина загинула під час війни. Козаки мали себе покривдженими своєю старшиною й хотіли поскаржитись Котляревському, але той був на Тамані. Тоді козаки після зустрічі та молебна, коли їм наказано було розходитися по куренях, заявили старшому після Котляревського полковникові Кордовському, що не підуть у курені, доки не задовольнять їх за кривди, вчинені їм під час походу. Вони стали кошем на майдані й сказали, що дожидатимуть, доки повернеться отаман.

У давні часи на Запорожжі козаки зараз витягли б довбиша, вдарили б у котли, скликали б раду, поскаржилися б на старшину товариству, погомоніли б - от би й одлягло од серця. Тепер же, хоч цариця Катерина й подарувала Війську Чорноморському котли, навіть срібні, та старшина далеко заховала їх, щоб козаки вже не почули й дзвону. Та й товариства в Катеринодарі було обмаль - всі сиділи по станицях, або чатували кордони - аж курені бур'яном поросли.

Думали-гадали покривджені та й подали у військову канцелярію скаргу на ім'я “Чорноморського військового общества”, себто звернулися до всієї козацької громади.

Вони скаржились на те, якої шкоди завдавала козакам військова старшина, а саме:

1). Як ішли козаки походом в Астрахань, то Головатий наймав чумаків, щоб везти козацьке збіжжя, та не заплатив за хури з військової казни, а вивернув із козацького жалування по 50 копійок з кожного;

2). В Астрахані ганяли козаків на роботи, а гроші за працю, як чули козаки, старшина забрала собі.

3). У Баку козаків примушували складати в бунти лантухи з припасом, дозволяючи відпочивати тільки по дві години в день. За ту роботу виплачували по 5 копійок за чверть, але козаки не дістали й шага.

4). Під час війни ще багато довелося працювати козакам, та за те їм нічого не дісталося, а чули вони, що старшина приховала 16 000 карбованців, виданих за те від казни.

5). У Баку козацька старшина продала 64 чверті військового борошна за 660 карбованців, але гроші приховала.

6). На переселення козаків із Дністра казна видала 30 000 карбованців, козаки ж нічого з того не отримали.

7). Горілку, яку відпускали з казни для хворих козаків, старшина продавала на свою користь.

Пізніше до тих пунктів обвинувачення козаки додали ще чимало оповідань про попередні неправдиві вчинки старшини, скоєні ще під час турецької війни та після неї, й кінчали собі скарги тим, що козацька старшина забрала собі у власність найкращі на Чорномор'ї землі, рибні лимани та плеса.

Нема чого й казати, що таких злочинів старшини не могло б бути, коли б у Чорноморському Війську, як колись на Запорожжі, щороку збиралися ради, на яких кожен старшина мав би звітуватися перед товариством.

Діставши звістку про незадоволення козаків, Котляревський, пригадавши, мабуть, що на Січі не насмілився б і очей показати, легкодухо втік у Усть-Лабу просити російського війська, щоб вгамувати, як він казав, бунт.

Тим часом чутка про те, що чорноморці почали шукати правди, розійшлася й по станицях, і незадоволені козаки почали і звідтіля сходитися до Катеринодара. Найбільший вплив мав на присутніх ще не старий козак завзятої вдачі Дикун. З наказу Котляревського його було заарештовано, але товариші одбили й визволили Дикуна, й, зібравшись на раду, вирішили скинути всю старшину, яка од них ховається, та обрати нову.

Прибулий випадково на Кубань генерал Пузиревський, на прохання Котляревського, вислухав козаків і, довідавшись, що вони хочуть обрати старшину, сказав, що цього не можна робити, бо Котляревський призначений військовим отаманом од царя. Тоді козаки: Дикун, Шмалько, Собакар, Половий та інші відповіли, що згоджуються коритися Котляревському, але всю останню старшину зараз же поскидають. І так й учинили - обрали, а між усіма Дикуна - військовим осавулом, Шмалька - пушкарем, а Собакаря - полковником на соляний двір.

Тоді Пузиревський вдався до хитрощів: порадив козакам написати скаргу цареві й послати її з депутацією у столицю, а доки депутація повернеться з Петербурга, лишити на уряді стару старшину. Щирі серцем козаки пристали й на це і, не сподіваючись провокації, обрали депутатами всіх тих, хто найбільше обстоював їхні права: Дикуна, Шмалька, Собакаря, Полового та ще до десяти душ. Усіх їх, як тільки вони прибули до Петербурга, було заарештовано; в Катеринодарі ж тим часом почали саджати інших непокірливих. Позаяк острогів у той час не було, то арештованих пускали в глибокі ями, з яких неможливо було вилізти. З одної ями, що була близько од берега

Кубані, козаки підкопались до річки, і 30 чоловік втекло на Дунай, передати товаришам звістку, що загинула вже на Кубані запорозька воля. З інших заарештованих, яких налічувалось біля двох сотень, 50 душ померло до закінчення суду через неможливі умови життя в неволі. Багатьох же, кого хотіли посадити, не вдалося розшукати; - треба гадати, що, хоч і далеко був Дунай, а чорноморці знаходили туди стежку: просто брали човники, й, покладаючись на козацького заступника святого Миколу, перепливали Чорним морем.

Довго мучились у тюрмах Дикун, Шмалько, Собакар та Половий, доки нарешті привезли їх назад, у Катеринодар, де мало відбутись катування. Тільки Дикун та Шмалько не дожили до тортур - Дикун помер по дорозі до Катеринодара, а Шмалько - у в'язниці, як уже його привезли до Катеринодара; Собакаря ж та Полового було покарано батогами перед військом, а далі їх затаврували, обірвали їм ніздрі й заслали на каторжні роботи до Сибіру.

Так було поховано на Кубані запорозьку волю, виборче право й військову раду.

Глава 125. Задунайська Січ

Значно упертіше змагалося запорозьке козацтво за свою волю на Дунаї. Року 1785-го більша частина задунайських запорожців перейшла в Цісарщину на річку Тису. Там козаки перебули всю війну Туреччини з Росією років 1787 - 1791-х і, запевне, повинні були брати в ній участь проти турків, бо в перші часи тієї війни австрійський цісар був у спілці з царицею Катериною. На жаль, про життя запорожців у Цісарщині історики досі не знайшли майже жодних відомостей. Нема сумніву тільки в тому, що прожили козаки на Тисі біля 20 років і покинули австрійські землі біля 1804 - 1805 року.

З яких причин залишили запорожці Австрію, теж невідомо, хоч можна думати, що сталось те через земельну тісноту. Долина річки Тиси в ті часи була вже густо залюднена й запорожці мали неодмінно щодня, щогодини змагатись за одмежовані їм грунти, а тому можливі були й криваві сутички з угорцями, за що австрійський уряд, мабуть, і утискував запорожців. До того ж, не було тут і того, що так любили запорожці: розлогих степів, рясних дібров та рибних лиманів. Згадки про минуле знову манили козаків на Дунай - ближче до рідної України, адже стало всім ясно, що, відірване од рідного краю, запорозьке товариство за кілька десятків років зрештою вимре. Щоб не допустити того, запорожці, за згодою турецького султана, перейшли на нижній Дунай у Сеймени, де стояли Кошем їхні задунайські брати.

Під час того переходу якась купка запорожців, що мали за гріх служити бусурманському цареві проти християн, одкололася й подалася через Венецію на острів Мальту, де в ті часи ще животіли Мальтійські лицарі, схожі за своїм життям із запорожцями. Хоч історичних джерел про цей поділ запорожців ще ніде не одшукано, проте про нього цілком ясно згадує запорозька пісня, записана в пізніші роки на Дунайських гирлах.

Ой, повійте, вітри, та все низовії,
Та на наші лодки - та все дубовії,
А на наші реї - та все кедровії.
На наші паруси - та все шовковії!...
Ой, зажурився сивий соколочок:
Ой, бідна наша, наша головонько,
А, що не вкупі наші брати сіли.
Наші брати сіли та й пісні заділи -
Один у москаля, другий у турчина,

Третій у малтиза служить за одежу.
І той гірко плаче за польськую межу:
Ой, ти москаль, ой, єретичний сину,
Запропастив Польшу - ще й нашу Вкраїну!

Од завершення війни Росії з Туреччиною, себто з року 1791-го, й до початку нової між цими державами, року 1806-го, історія не має майже ніяких звісток про задунайських запорожців, а проте подальші події доказують, що вони жили на Дунаї, добре зберігаючи свою волю та свої запорозькі звичаї. Січі Запорозької, коли розуміти її обов'язково з окопами та куренями, може, в Сейменах і не було; запорожці жили там, як засвідчують народні перекази, у землянках та в бурдюгах, а проте неодмінно існувала січова військова рада, яка й не допустила до розпаду запорозької громади й до забуття козацьких звичаїв. Була, напевне, там і своя церква, яка вберегла запорожців од потурчення.

Хоч за 30 років, що минули після зруйнування Запорозької Січі на Дніпрі, чимало січовиків склали свої кістки в чужих землях, турецьких та німецьких, а проте Військо Запорозьке на Дунаї не зменшувалось. Тому сприяли, як одібрання од Чорноморського війська земель між Бугом та Дністром, так і пригнічення на Україні селянства кріпацтвом, од чого люди завзятої вдачі тікали світ за очі, а найбільше - на Дунай, до запорожців.

Чимало втікачів давала Правобережна Україна, де, після поділу Польші, переходу Київщини, Волині й Поділля під Російську державу, було заведено тяжке кріпацьке ярмо, як і на Лівобережжі. Ті сумні часи народ український згадує, між іншим, у такій пісні:

Наступала чорна хмара, настала ще й сива.
Була Польща, була Польща, та й стала Росія:
Женуть батька в степ косити, сина - молотити,
Третю дочку, паняночку, - тютюну садити,
А невістку з свекрухою на лан жито жати.
Сіли вони обідати, гіркий їх обіде,
Озирнуться позад себе - аж економ їде.
Під'їжджає пан економ, канчук розпускає:
“Чому, чому, вражі люде, усіх вас немає!”
“Економе, добродію, що маєм робити?
Покидали малі діти, нікому глядіти”.
“А я звелю ваших діток в ставках потопити,
Да всім же вам, вражим людям, в роботу ходити!”
Ходить попок по церковці - і книжку читає:
“Ой, чом же вас, добрих людей, у церкві немає?”

“Ой як же нам, добродію, у церкву ходити.
Од неділі до неділі кажуть молотити!”

Чимало доброго й загартованого боротьбою товариства давало задунайським запорожцям Чорноморське військо навіть і після переходу на Кубань. Про це свідчать, як народні перекази, зібрані добродієм Кондратовичем у Добруджі, так і деякі варіанти козацьких пісень про одбирання земель по Дністру.

Дарували ж нам землю од Дністра до Бугу,
А гряницею по Бендерську дорогу.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нашу землю на вражих панів роздали.
Дарували, дарували та й назад одібрали,
А нас, козаченьків, на Кубань-річку заслали.
А ми ж, козаченьки, гам не схотіли жити,
Посідали на лодочки та й за Дунай махнули.

Глава 126. Участь запорожців у війні 1806-1811 років

Року 1806-го починалася нова війна Росії з Туреччиною, й задунайським запорожцям знову доводилося “брат на брата бити”. З наказу Силістрійського паші Військо Запорозьке було поділене на два відділи: перший із кошовим отаманом Самійлом Калниболоцьким був викликаний у Рущук під бунчук його доброго приятеля Омера-паші; другий же, не відомо під чиїм керуванням, плавав Дунаєм, оберігаючи його від російського війська, починаючи від Рущука аж до Чорного моря.

Щоб дістати запорожцям якнайбільше жалування й харчів, Калниболоцький, за умовою з Омером-пашою, написав візирю, наче їх удвічі більше, ніж було насправді. Та той прислав когось перевірити, і Калниболоцький водив запорожців перед очима того посланця подвічі й потричі, користуючись вузькими вулицями Рущука.

Коли почалися біля Рущука бої, окремі ватаги запорожців мали таємні зносини з російським військом і, де було можливо, уникали проливати “християнську кров”, а дві-три сотні козаків навіть здалися в полон. Тих бранців російський уряд вирядив, було, у Сибір, але доки вони дійшли до Курської губернії, війна скінчилася, і їх, як турецьких підданців, погнали назад у Туреччину. Переходячи через Київ, запорожці зупинилися там на два тижні і здибалися випадково з двома своїми давніми січовими товаришами, що опинилися тут одразу після зруйнування Січі на Дніпрі, - Романом Вівсяником та Данилом Хуторним. Розпитавшись про життя на Дунаї, київські товариші передали з ними “гостинця” для січової церкви - ризу, хрест та Євангеліє.

Чорноморці теж брали участь у турецькій війні, тільки на цей раз дуже нещасливо. Тоді вони були дуже вже знесилені боротьбою з черкесами, яка була набагато важча, ніж колишня сутичка з татарами. Старі січовики майже всі вже загинули у тій боротьбі або вимерли. Флотилія Чорноморського війська занепала настільки, що, виряджаючи полк козаків на Дунай, військовий отаман не зміг послати їх на байдаках, а вирядив пішки через Керч до Херсона, а вже там козаків посадили на незграбні судна, що звалися “канонерськими лодками”, і послали на Дунай. 12 травня року 1807-го полковнику Чорноморського війська Паливоді було наказано розгромити своїми канонерськими човнами турецькі батареї на південному березі Дунаю неподалік Верхніх Чатал. У бурхливу темну ніч

Паливода й поплив до призначеного місця, та тільки тут одразу виявилося, що поскільки запорожці й чорноморці добре і зі славою вміли битися на своїх чайках-байдаках, настільки ж не керували канонерками. Хуртовиною порозкидало їх у всі боки, а самого Паливоду поставило на мілину під ворожими батареями. Ранком турки розбили його судно з гармат, сам же Паливода й чимало козаків зустріли свою смерть, а решта потрапила в бранці. Після того чорноморці ще два роки плавали по Дунаю, доки від них майже нікого не лишилося живого, і тільки кілька десятків із них повернулося на Кубань раніше, ніж скінчилася війна.

Хоч усі народні перекази й пісні сходяться на тому, що запорожцям добре було "під турком жити", а проте кожен козак виховував у серці надію повернутися на "тихі води, на ясні зорі", як зазначав народ у пісні:

Летів орел понад морем та й став голосити:
"Ой, як тяжко козакові на чужині жити!"
Летів орел понад морем та, летівши, крикнув:
"Ой, як тяжко нещасному жить, де не привикнув".

І от ще перед початком війни декотрі запорожці почали переходити на російську сторону, а коли генерал Міхельсон наблизився до Ізмаїла, то двоє старшин Задунайського Запорозького Війська - Іван Губа та Хома Бучинський, прибули туди з товаришами на кількох байдаках і просили ласки російського генерала. Губа й Бучинський були з тих запорозьких дідів, що ще тридцять років тому не стерпіли неправди, не захотіли втратити козацької волі й пересилилися разом із найзавзятішим товариством на Дунай. Тепер старі їхні кістки просилися в рідну землю, воля ж через старість була вже їм не потрібна, і вони вирішили клопотатися перед російським урядом, щоб їх узяв під свою ласку й пустив на Україну доживати свого віку.

На перший час із тих запорожців, що перейшли з Губою, і з тих, що перекинулися на руську сторону окремо від них, уряд склав окреме військо. Всіх їх набралося на Буджаку біля п'яти сот, і на раді вони обрали Івана Губу своїм отаманом, Бучинського - суддею, Романа Циганка, Печеного та Ломаку - осавулами, а Олексу Сокола - військовим писарем. Запорозькі втікачі, незважаючи на свою незначну кількість, хотіли зберегти всю запорозьку організацію. Здавалося, що й російський уряд сприяв тому, бо указом царя Олександра І з 20 лютого року 1807-го запорожцям звелено було зватись "Усть-Дунайським Військом", проте невідомо, з яких причин те військо проіснувало

недовго; іще навіть не скінчилася турецька війна, як воно було скасоване, їхні клейноди відвезли в Катеринодар. Частина старшини й козаків Усть-Дунайського або Буджацького війська перейшла теж на Чорномор'я; друга ж частина осіла на Буджаку, на річці Сараті, що впадала в озеро Сосик в урочищі Ак-Мангіт, і склала село казенних поселян тієї ж назви.

Чим пояснити те з'явище, що в той час, як чорноморці тікали на Дунай, задунайські запорожці переходили на російську сторону? Ми гадаємо, що не знаходячи волі в одному місці, розігнана з Дніпра запорозька сірома переходила на друге, доки один за одним не поскладала своїх кісток, де кому бог дав.

Після закінчення війни, року 1811-го, в Румунії робили перепис народу, бо там набралося дуже багато всіляких забіглих душ, і найбільше - з України, що не мали змоги потрапити за Дунай до запорожців. Перевірку чинили комісари російські, турецькі й молдавські, і тоді російські підданці, щоб не дістатися знову своїм панам на катування, здебільшого називали себе запорожцями, турецькими підданцями. Всіх таких втікачів турецькі комісари брали під свою оборону й висилали за Дунай, через що кількість задунайських запорожців одразу збільшилась.

Глава 127. Війна запорожців із некрасівцями

Відчувши в собі силу завдяки ще переходу старих січовиків із Цісарщини, запорожці вирішили вибити з дунайських гирл некрасівських козаків і осісти на їхньому місці. Вимога запорожців щодо дунайських гирл і Дунавця зі степовими околицями цілком зрозуміла. Перш за все там були найкращі води для рибальства, і за них запорожці завжди ворогували з некрасівцями; по-друге, туди легше було потрапляти втікачам з України й Чорномор'я, по-третє, на південь од дунайських гирл лежав добрий степ, де могли б випасатися коні й худоба; й, нарешті, козаки не забували свого права на дунайські гирла, бо султан ще року 1776-го подарував їх запорожцям, і тільки через некрасівців вони не змогли ними скористатися.

Зважившись на те рішуче діло, енергійний запорозький кошовий Самійло Калниболоцький поїхав до турецьких пашів у Тульчу, Сулин та Бабадаг і почав їм доводити права запорожців на дунайські гирла, а коли ті з ним не сперечались та обіцяли не втручатись у сварку запорожців з некрасівцями, то отаман року 1811-го рушив із частиною війська із Сеймен у Кілійське гирло Дунаю, виганяючи берегами всіх липован з їхніх осель. У Вилкові він прилучив до себе запорожців, які перебували там на рибальстві, й разом із ними поплив Чорним морем до Портиці - протоки, що сполучає з морем лиман Разін. Тут передній відділ Запорозького Війська зустрів озброєний опір із боку некрасівців і був змушений навіть одбиватись од них у засіках, але коли на поміч прибуло головне Запорозьке Військо, то некрасівці були відбиті; запорожці ж попливли лиманом до липованського села Сарикіой. Тут уже не змагались, а відступили до головного свого місла Дунавця. Лишивши частину козаків у Сарикіої, Калниболоцький перейшов із рештою (певно, знову-таки, морем та Дунаєм) у Тульчу і вчинив там таку різанину всім липованам, що згадки про неї живі на Дунаї й досі.

Але головні сили некрасівців ще не були розбиті й завзято змагались. Весь 1812 рік між ними та запорожцями точилася дрібна війна по всіх дунайських гирлах, і, нарешті, наприкінці того ж року козаки, покинувши Сей-мени, рушили всім кошем униз до моря, але недоїхавши, мусили зазимувати в Ісакчі на Дунаї, бо несподівані ранні морози скували Дунай кригою.

Весною 1813 року запорожці попливли далі в Георгіївське гирло й стали кошем на його усті в Катирлезі. Надзвичайно впертий опір некрасівців у попередні роки під час оборони свого

обгородженого окопами й засіками Дунавця і всього високого степового кряжу, обмеженого з півночі Георгіївським гирлом Дунаю, зі сходу річкою Дунайцем і з півдня - лиманом Разіним, неначе змусили запорожців зректися думки про захоплення Дунавця, бо вони побудували у Катирлезі курені й навіть вивели по вікна рублену з квадрового дерева церкву, як і на Підпільній, але високі води в Дунаї, що мало не заливали коша, і, головним чином, брак побіля Катирлезу степу, змусили запорожців знову добиватися свого.

Того ж літа вони пішли війною на некрасівців, розкиданих од Тульчі до Дунавця. Змагання колишніх спільників - козаків запорозьких та донських було надзвичайно вперте й криваве. Іноді донці вистежували валку запорожців і, напавши на неї ненароком, вирізували всіх до ноги; зате, коли й запорожці вдиралися в якусь липованську слободу, то не лишали живими не то що козаків, а навіть ні жінок, ні дітей. Запорожцям була потрібна земля, де жили донці-некрасівці; ті ж не хотіли залишати свого давнього гнізда, й через те змагання мало скінчитись лише смертю слабшого.

Турецький уряд зовсім спокійно дивився на боротьбу поміж себе руських людей і запорожцям казав: “Маєте силу, то бийте й вигоньте липованів”; некрасівцям же на їхні скарги відповідав: “Маєте силу, то не пускайте запорожців, а не маєте, то просіть собі в султана іншої землі”.

Лютість запорожців під час війни ще збільшилась після того, коли донці, піймавши одного із найзавзятіших запорозьких розбишак, козака Притику, розіп'яли його на кількох дошках і пустили так пливти по Дунаю. Запорожці знайшли Притику біля моря вже мертвого й дали клятву не милувати жодного липована.

Два роки тривала війна запорожців із некрасівцями, і врешті 1814 року козаки взяли штурмом Дунавець; липовани втекли в Бабадаг, а звідтіля турецький уряд через якийсь час переселив їх у Малу Азію, в місто Майнос.

Глава 128. Задунайська Запорозька Січ

В яких саме межах визнав турецький уряд за козаками завойовані ними землі, певних відомостей нема; старі ж запорозькі діди, що доживали свій вік на дунайських гирлах, на підставі своєї пам'яті, розказували не однаково: дехто з них показував межу Запорожжя од лиману Разіна, через Бабадаський лиман, річкою Тойия, до якогось стовпа, що був укопаний на березі Дунаю між Тульчою й Ісакчою; другі проводили її од міста Преславу на Георгіївському гирлі Дунаю до Разіна, і треті - від Кам'яного лимана, біля того ж гирла Дунаю, і теж - до Разіна. На схід же земля запорожців тяглася через острів Драний та острів святого Георгія до Чорного моря. Опріч того козаки хоч і перейшли всім кошем у Верхній Дунавець, а ніколи не кидали рибальських заводів у Вилкові та Катирлезі, маючи там свої військові паланки.

У Верхньому Дунавці запорожці впорядкували Січ, цілком подібну до останньої, на. Підпільній. Було там збудовано 38 куренів для життя козаків, паланка, титарня й церква. Навкруг Січі від поля лежали окопи завдовжки в дві верстви, їх копали ще в давні часи італійці, потім поновлювали некрасівці й, нарешті, підправляли запорожці. З півдня й зі сходу Січ захищалась річкою Дунавцем, із сторчовим, у 10 сажнів заввишки, берегом, та плавнями й болотами. Для причалу морських суден та військових байдаків, на Дунавці, знову-таки, так само, як на Підпільній, було зроблено Кіш.

Треба гадати, що отаман Самійло Калниболоцький був не з молодих запорожців-приблуд, а зі старих дніпровських січовиків, та, певно, що, незважаючи на чималу добу в 40 років, яка відмежувала Покровську Січ од Задунайської, вся старшина тут була із старих запорожців, бо інакше навряд чи зберігся б так добре за Дунаєм давній січовий лад. Тільки й одміни було в Дунавці проти Січі на Підпільній, що шинок стояв не за окопами на Шамбаші, а біля берега у самій Січі.

Січове життя за Дунаєм мало в чому відрізнялося од життя на Дніпрі. Так само не допускалося жіноцтво; всі сімейні запорожці, як і на дніпровському Запорожжі, виходили на хутори та слободи. Неподалік Січі, на північ, було велике запорозьке село, що по-турецькому звалося Райєю; понад Георгіївським гирлом запорожці жили в Муругилі, Махмудіє, Беш-Тепе, Пирлиці, Преславі, Тульчі й подекуди окремими хуторами; на острові ж святого Георгія лежало велике село Кара-Гарман та запорозькі присілки в Івончі, Горгові та Катирлезі.

Військова рада та вибори військової старшини відбувалися щороку, а коли саме - кажуть не однаково: добродій Скальковський в історії Нової Січі твердив, що, як і на Дніпрі, старшину за Дунаєм обирали на Новий рік, а добродій Кондратович із народних переказів передає, що те проводили на Покрову, в день престольного свята в Січовій церкві.

Так само, як і два століття тому, за часів гетьманів Самійла Кішки й Сагайдачного, після служби в церкві, на Січовий майдан виносили стіл і накривали його килимом. Там військова старшина складала свої клейноди й по тому козаки, як і споконвіку водилося, обирали нову старшину вільними голосами, причому здебільшого декілька партій змагалося за свого кандидата. Коли старий кошовий був розумний, правдивий та дбалий, то козацтво обирало його кілька років підряд; наприклад, відомо, що Самійло Калниболоцький пробув кошовим з року 1807 до 1814-го; недбалих же скидали з кошевства навіть серез строку, як, скажімо, року 1816-го змінили чотирьох кошових.

В останні роки існування Січі права брати участь в обранні старшини почали домагатися одружені козаки, але перша ж рада була для них дуже невдалою, бо дала такого кошового (Гладкого), який сам, своєю волею, скасував Запорозьке Задунайське Військо.

Зберігся за Дунаєм і звичай, що старі, поважні козаки кінчали своє життя в монастирях. Тільки на Дунаї у запорожців не було такого монастиря, як Самарський; із Задунайської Січі запорожцям доводилось іти “спасатись” або на “Святу Гору” (Афон), або у Молдову, в монастир, який козаки називали по-своєму Мирнопояном.

Гармат у Задунайській Січі не було, мабуть, за умовою з султаном, хоч під час війни турки давали запорожцям гармати та байдаки. Кінноти за Дунаєм козаки мали небагато, певне, через те, що після згону з Буджака, під час російсько-турецької війни 1787 - 1801 років, вони більше, як 15 років, не володіли степом. Тільки на Дунавці вони знову почали заводити коней, та вже не встигли придбати великих табунів.

Під час війни військом керували наказні отамани, обрані тими ж козаками, що вирушали в похід. Як і за часів Нової Січі із запорожцями була своя церква й священик.

Войовничий хист козаків за Дунаєм занепав. Це так і мало бути, бо зникла та провідна мета, яка породила на світ Військо Запорозьке - боротьба з бусурманами та оборона українського люду. Тепер козакам доводилося боротись не з бусурманами, які вже нічим не зачіпали Україну, а за бусурманів проти християн,

і така суперечність не могла не розхолоджувати їхньої войовничої вдачі. Занепад бойового хисту в задунайських запорожців відбився, між іншим, у дозволі коша козакам наймати за себе під час походів інших охочих людей; хоч, правда, таку полегкість мали тільки ті запорожці, які вже побували на війні.

Старі дніпровські козаки після переходу Січі на Дунавець хутко почали вимирати, бо наближалося вже піввіку з того часу, як вони покинули Підпільню, а разом із старими січовиками гинули й лицарські запорозькі звичаї; нові ж козаки, втікачі з України, дивились на Січ Задунайську тільки, як на захисний куток, куди не досягали довгі руки російського панства.

З часом, коли поневолення на Україні людей кріпацтвом дедалі міцнішало, а земля між Дніпром та Дністром залюднювалася, втеча за Дунай ставала набагато труднішою. По дорозі українців ловили пани й забирали в неволю до себе. Між Бугом та Дністром точилося пряме полювання на таких людей, та й у Молдові втікачі ще не були в безпеці, бо молдавани й турки, що жили у Молдові, користуючись з їхнього беззахисного й нелегального становища, так само брали їх своїми невольниками. Траплялося, що втікачам щастило попасти за Дунай лише через 6 - 7 років блукання від одної неволі до другої.

Щоб полегшити втікачам подорож за Дунай, запорозький Кіш час від часу висилав на Україну окремих “вожаїв”. Вони звичайно вирушали до Києва, або в Почаїв на прощу, а повертаючись назад, підмовляли людей тікати од панів і йти разом із ними за Дунай на Січ. Такі “вожаї” приводили на Січ по десять, а іноді й більше молодих козаків. Російські урядовці на Україні не зачіпали запорозьких “вожаїв”, бо їм на Січі видавали пашпорти, як турецьким підданцям.

Про труднощі переходу за Дунай збереглися навіть пісні:

I

Ой, да Дунай-річка та широка,
Та на перевозі все глибока,
Да луги із лугами,
А береги з берегами…
Ой, там запорожці приїжджали
І молодих бурлак проводжали…
А тепер не проходять
І бурлак не проводять -
За превражими панами!
Ой, да наші пани все поляки,

А пишуть письма про бурлаки:
“Да коли б нам їх піймати,
Да кого б нам оддати
Да у ті нещасні солдати”.

II

Там стояли все могили,
Де бурлаки проходили.
Та степи за степами
І луги з берегами…
Там чумаченьки проходили
І бурлаченьків провозили.
А тепер не проходять
І бурлак не провозять -
Все за вражими панами.
Наші бурлаченьки догадались -
Через Дунай-річку перебрались.
Та Дунай річка-мати,
Та не дай погибати
Нам, безщасним сіромахам.

Суд у Задунайській Січі був такий же, як і на Запорожжі. Судили козаків курінні отамани та військовий суддя. Карою злочинцям були здебільшого ті ж самі киї, що й на Дніпрі. За більш тяжкі вчинки засуджували, як і на Запоріжжі, до шибениці.

Священики призначались на Січ молдавським єпископом, але виключно ті, на кого вказував Запорозький Кіш. Траплялося й так, що запорожці обирали священика з-поміж себе, аби був письменний та богобоязкий. Таких козаків єпископ брав до себе, навчав, як служити, й після того висвячував і постригав.

Землю в Задунайському Запорожжі так само ділили, як і на Дніпрі. Всяк, хто будував собі оселю, мав право орати землю й засівати стільки поля, скільки мав сили доглядати. Дозволялося використовувати й робітників, так що й за Дунаєм незабаром почався поділ товариства на дуків та голоту.

Жило за Дунаєм Військо Запорозьке з рибальства та полювання. Риби в дунайських гирлах була сила-силенна і кожен курінь мав свого окремого гармашного завода, а то й декілька. Збували рибу запорожці у великі міста по Дунаї: Галац, Браїлів та інші. Надзвичайно багато водилося на дунайських гирлах та островах дичини. Тут ще в ті часи ходили табуни оленів, вепрів, кіз, а озера й протоки вкривали дикі гуси, качки,

лебеді й баби. Полювання на дичину велося не тільки з рушницями, а й із капканами та іншим приладдям.

Окрім рибальства та полювання, запорожці добували ще гроші заробітками. Вони вільно ходили працювати по всій Туреччині і заробляли там досить добре.

Горілку на Січ приставляв звичайно якийсь жид, але сам не торгував нею, а здавав відрами на- кіш; торгували ж у шинку самі запорожці, кожен курінь по черзі, і вся користь од продажу горілки йшла у військову скарбницю.

Від турецького султана запорожці мали жалування й “таїну”, себто припас. З нього їм видавали: борошно, чечевицю, оцет, олію, порох та олово (свинець). Скільки од султана мав кожен козак таїни невідомо; жалування ж - десь 12 карбованців на рік.

Незабаром після впорядкування Січі на Дунавці Калниболоцький передав булаву кошового діду Рогозяному. З яких причин те сталося, немає відомостей; треба думати, що через недугу, або й смерть, бо після року 1814-го про нього вже ніхто не згадує. Дід Рогозяний був такий саме старий січовик, як і Самійло Калниболоцький, але ще кремезний, дожив до останнього дня Задунайської Січі. Пробув кошовим він недовго, певно, через свою надзвичайно сувору вдачу, а після нього отаманом обрали Ляха. Мабуть, то був не той Лях, який виводив запорожців з Дніпра, бо той коли б і жив у 1815 році, то мав би дуже похилий вік.

Певно, що Лях був добрим кошовим, бо його обирали на уряд два чи три роки підряд. Слідом за Ляхом, року 1816-го, козаки настановили кошовим Михайла Литвина, козака тихої та богобоязливої вдачі. Про нього збереглося таке оповідання: Січовий пан-отець Лук'ян Куліш сказав раз у його присутності в церкві промову, в якій дорікав запорожцям за те, що вони проливають у війнах християнську кров. “Церква у нас, - сказав він, - вся в золоті, а по вікна в крові християнській: ви сього не бачите, а я бачу!” Вражений промовою пан-отця Литвин, за його порадою, пішов у монастир Мирнопоянський і так скінчив своє життя ченцем.

Після Литвина до кінця року 1816-го та у 1817-му перебувало аж п'ять кошових: Білюга, Гордина, Василь Смик, Олекса Рясний та Олекса Сухина. Всі ті кошові, напевно, були досить нікчемні люди, і їх хутко скидали з кошевства. Відомо, наприклад, що Олексу Рясного ще й побили киями за те, що він ночами навідувався до молодиць.

Під час кошевства Рясного запорожці, з наказу султана, посилали полк козаків на утихомирювання повстання сербів, а чи брали вони якусь участь у боях - невідомо.

Після Рясного, року 1817-го та 1818-го, кошовим був Семен Мороз, людина завзятої вдачі. Під час його кошевства, за умовою з турецьким урядом, Кіш посилав 600 козаків у Стамбул ставити на якійсь річці “муругілі”, чи “заставки” (шлюзи). Бувший на тих роботах запорожець Коломієць розказував року 1881-го про ті роботи, що турки поводилися з запорожцями дуже добре: “по три хліби на день давали” і платили добре; “Паша було приїде, то без бакшиша не виїде; три рази на тиждень їздив і на баркасі, було, везе повні мішки срібла та золота”.

Переставши бути кошовим, Мороз подався на Святу Гору (Афон), постригся там у ченці й навіть через якийсь час став архімандритом в одному з монастирів; з чого можна думати, що він був людиною освіченою.

З кошових, що керували Січчю у 1818 та 1820 роках, відомо тільки про Никифора Білугу та Грицька Головатого. Тоді греки, маючи намір підняти проти турків повстання, розсилали по всіх турецьких землях агітаторів, щоб підмовляти людей на свій бік і тим зменшувати турецьку силу, а збільшувати свою. На Січ вони прислали з Афону архімандрита Філарета, щоб відмовити запорожців допомагати туркам. Філарет виголошував у Січовій церкві промови, страхав запорожців карою на тім світі за пролиття християнської крові й закликав їх повернутись у Росію, даючи поруку в тому, що всім подарують їхні провини, й вони мали великий вплив, і між козаками збиралися наради про те, на чому їм стати.

Настрій старих дніпровських січовиків у той час добре змальовує народна пісня, записана на Дунаї:

Закричала ластівонька,
Зо дна моря виринаючи,
Гомоніли запорожці,
Та й по Січі походжаючи:
“А що будем, братії, робити,
А що будем починати?
А чи будем на Русь іти,
Чи будемо у турчина проживати?”
“А чом же нам на. Русь іти?
Вже ж нам, браття, з родиною
Та й до віку не видатися!

Справді, де б старі, самотні діди знайшли б собі притулок на Україні, коли їхні. батьки давно вже були на тім світі, брати ж та сестри або так само повмирали, або були вже немічні? Не таке було становище молодших запорожців, пізніших утікачів з України. Більшість із них покинула в рідному краю жінок та

дітей, і надія на нове спільне життя з ними не могла, не манити втікачів назад, додому.

Скінчилося на тому, що якась частина запорожців, разом з архімандритом Філаретом і старшиною Чернявським виїхала із Січі в Одесу. Російський уряд зустрів Філарета прихильно й наділив його золотим наперсним хрестом; доля ж запорожців невідома - більшість їх розійшлася на заробітки.

А тим часом на Січ прибув другий архімандрит з Афону, колишній отаман. Почувши, що починається війна, Семен Мороз не всидів у монастирі й, скинувши із себе митру, знову надів запорозьку шапку та почепив до стегна шаблю.

Запорозький Кіш, з наказу султана, вирядив на грецьку війну полк запорожців, а наказним отаманом у той похід призначив Мороза. Є деякі відомості про те, що козаки брали участь в облозі Місолонгі, але їхня доля була дуже нещаслива. Коли запорожці вже верталися з Греції у Стамбул морем, то турецький корабель, на якому було 600 запорожців і сам Мороз, греки потопили вибухом, і всі козаки, за винятком небагатьох, загинули в морі.

На все запорозьке товариство те нещастя справило надзвичайне враження, бо вони зрозуміли його, як божу кару за пролиття християнської крові.

Року 1825-го кошовим отаманом за Дунаєм став Василь Чернюга, а 1826-го та 1827-го - Василь Незамаївський. За останнього кошового австрійський консул у Галаці передав на Кіш листа від російського коменданта в Ізмаїлі Тучкова. В ньому повідомлялось, що наближається війна Росії з Туреччиною, що російське військо зараз же перекинеться на турецький бік Дунаю, і через те запорожцям треба заздалегідь подбати про свою долю й перейти на російський бік.

Становище запорожців, справді, було кепське. Вже дві попередні війни показали, що турки не можуть вистояти проти Росії. Можна було побоюватися, що Росія забере ті землі, де сиділи запорожці, і їм доведеться переселятися кудись далеко в Туреччину, де не буде вже ніяких зв'язків з Україною. Незважаючи на те, старий дніпровський січовик Незамаївський не згодився на пропозицію російського уряду. Спиняла його головним чином турбота про долю, яка чекала всіх втікачів із російської сторони, і про тих земляків, які жили слободами й не мали змоги переїхати на російську сторону разом із козаками.

“Не я на Дунай козацтво заводив, - казав Незамаївський, - не я й виводити буду”. А тим часом, сподіваючись скрутного становища війська, він, покладаючись на свою старість, на Покрову року 1827-го відмовився наново бути кошовим.

Глава 129. Останній Кошовий Отаман Йосип Бондар (Гладкий)

Охочих брати булаву кошового під такий час було небагато, й козацтво довго сперечалося, кого настановити отаманом. Почувши про такий безлад на Січі, підняли голос селяни й почали галасувати, що хочуть мати за кошового Йосипа Бондаря. Той Бондар, а по-письменному, Гладкий, був родом із козаків Золотоніського повіту Полтавської губернії. Біля року 1820-го він, покинувши свою сім'ю пішов в Одесу на заробітки й там вчинив щось таке, що змусило його втекти на Дунай до запорожців. Приписавшись на Січі в Платнирівський курінь під прізвищем Бондаря, він брав участь у війні турків із греками, а 1827-го був отаманом Платнирівського куреня. Які зв'язки мав Гладкий із задунайськими селянами і з яких причин вони хотіли мати отаманом саме того, хто через півроку віддав їх на поталу туркам - невідомо, але треба гадати, що Гладкий був людиною хитрою й потайною, що, незважаючи на недовгий час свого пробування на Січі, зумів запобігти собі ласки на Коші і в селах.

Козаки не сперечалися із селянами, й Гладкого проголосили кошовим. Після обрання, а можливо, що й раніше того, він зав'язав зносини з генералом Тучковим і, забезпечивши собі з боку російського уряду панське становище та добре жалування, а всім козакам і втікачам з України - амністію і волю разом з родинами до кінця життя, Гладкий згодився перейти на бік Росії. Проте, коли став підготовляти до своїх замірів запорожців, то побачив, що старе козацтво не поділяє його думок і не хоче зрікатися підданства турецькому султанові. Це примусило Гладкого бути обережним і ховатися із своїми задумами від усіх. З метою ж зчинити між козацтвом замішання, він пустив чутку, ніби султан, сподіваючись війни на Дунаї, хоче переселити всіх запорожців, разом із райєю (селянами), в Єгипет. Та чутка, справді, дуже збентежила багатьох і сприяла тому, що частина козаків прихильніше поставилась до переходу за Дунай, на російську сторону.

З початку року 1828-го великий візир прислав на Січ наказ готувати козаків до війни; на страсному ж тижні він ствердив, щоб негайно 13000 запорожців було вислано до Силістрії. Почувши, що треба йти “бити брат на брата”, багато запорожців розбіглися по плавнях, маючи надію уникнути тим гріха. Це сприяло заходам Гладкого. Він вирішив просто зрадити старих козаків і послати їх у Силістрію, щоб вони не могли перешкодити йому перейти на російський бік, хоч і міг

передбачати, що султанський гнів за його зраду впаде на тих козаків, що перебуватимуть у турецьких руках.

Набравши 2000 неприхильних до його думок козаків, Гладкий хотів вирядити їх у Силістрію, але старі козаки, певно, передбачаючи зраду, змусили його самого йти з ними. Щоб заспокоїти козаків, Гладкий вирушив у Силістрію, але там запевнив візиря, що йому треба вернутись на Січ для того, щоб зібрати ще по плавнях козаків, а далі, підняти Кіш і перевезти його на час війни у Ядерне (Адріанополь). Такі заходи кошового в усьому були бажані візирю, і він відпустив Гладкого на Січ.

Глава 130. Зрада Гладким запорожців

Прибувши на Дунавець, Гладкий уже не ховався зі своїми замірами й, побоюючись, щоб старі діди, між якими ще був живий і грізний дід Рогозяний, колишній кошовий, не подали звістки про його зраду в Тульчу, він похапцем склав на байдаки церковний престол, образи, корогви, військові клейноди та ще дещо з військового добра й зі своїми прихильниками, кількістю біля 200 душ, сів на байдаки й подався Георгіївським гирлом у Катирлез, а далі морем у Вилкове.

Гладкому було байдуже, що з 13 000 Війська Задунайського Запорозького при ньому лишилося двісті козаків, зате він віз із собою військові клейноди й, отже, стане перед царські очі не як втікач із Туреччини Йосип Гладкий, а як кошовий отаман Задунайського Війська Запорозького. Проте йому все-таки бажано було збільшити кількість своїх товаришів і, проїжджаючи повз Катирлез та Вилкове, він приєднав до себе з кількома байдаками тих козаків, що завжди стояли там, оберігаючи рибальські заводи, хоч і не сказав їм навіщо бере їх із собою. Тільки підпливаючи Килійським гирлом до Ізмаїла, він оголосив усім запорожцям, куди вони пливуть. Вертатись назад було вже неможливо, і всі 500 козаків, що були з ним, скорилися комендантові Ізмаїла.

У той час в Ізмаїлі перебував цар Микола І, і після недовгого карантину Гладкий із запорожцями став перед ним і вручив йому військові клейноди й грамоти турецького султана та німецького цісаря. При тому, як одностайно показують усі джерела, сам Гладкий і козаки були в смушевих шапках із кольоровими верхами, в жупанах із “чотирма рукавами”, себто з вильотами, в широких кольорових штанях та шкуратяних чоботах, себто в тій одежі, в якій запорожці ходили в урочистий час і два століття тому.

На прохання запорожців прийняти їх під свою ласку, цар одповів: “Бог вас простить, батьківщина прощає і я прощаю!”.

Саме в той час російське військо вишукувало місця, де б перевезтись через Дунай. Гладкий, добре знаючи весь низ, похвалився цареві вказати таке місце. Недалеко Ісакчі через плавні йшла до Дунаю якась стародавня гребля, захована серед дерев і очеретів. Турки не знали про неї й лишили те місце без оборони, а Гладкий саме туди й повіз переднє російське військо. За ним стало переправлятися й головне військо, а коли на турецькому боці була вже чимала російська сила, цар загадав Гладкому й себе перевезти на той бік, кошовий сів на стерно

байдака, а за гребки взялися курінні отамани та військові старшини, й разом вони перевезли царя на запорозькому байдаку через Дунай до війська; згодом же так само повернули його й назад до Ізмаїла. Задоволений імператор дав Гладкому чин полковника й, до того ж іще, нагородив як його, так і всю старшину Георгіївськими хрестами.

Після того Йосип Гладкий брав зі своїми запорожцями участь у війні з турками і дістав за те генеральського звання.

Коли скінчилася війна, російський уряд хотів оселити запорожців біля Анапи, на південному березі річки Кубані, та Гладкому це не сподобалося - він боявся, щоб його Задунайських запорожців не приєднали до Чорноморського війська, бо від нього тоді одібрали б булаву. Йому хотілося бути не нижче того, чим він був за Дунаєм, і він випросив у царя, щоб із Задунайських запорожців було засноване окреме козацьке військо, похваляючись, що тоді він зуміє зібрати ще багато запорожців з турецької сторони.

Цар Микола І взагалі ставився до Гладкого дуже прихильно. Він задовольнив його бажання й, призначивши для вихідців з-за Дунаю землю біля Азовського моря, звелів називати їх Азовським козачим військом, а Гладкого призначив наказним отаманом. Доки те військо вийшло з Буджака на нову землю, минуло чимало часу, але Гладкому не тільки не вдалося збільшити кількість підвладних йому козаків, але й ті козаки, що він хитрощами захопив із Катирлеза та Вилкового, побачивши зміну в Азовському війську запорозьких порядків, один по одному тікали од нього назад, за Дунай. До 1832 року біля Гладкого лишилося лише біля 200 його однодумців, а щоб про те не стало відомо цареві, він мусив записувати в Азовське військо біглих людей, навіть молдаван і циганів.

Нарешті року 1832-го Гладкий перевів Азовське військо на землю між річками Бердою й Кальчиком. Там було наділено у власність: наказному отаманові Гладкому - 1600 десятин землі; полковникам та військовим старшинам - по 400 десятин, а іншій старшині - по 200 десятин. На решті землі були засновані станиці Микільська, або Кальчик, Стародубівка, Покровська та Новоспасівка, а далі був переданий військові ще й посад Петровський.

Таким чином ніякої обіцяної запорожцям Січі на Кальчику закладено не було; із запорозького ж товариства, що вийшло з Задунайської Січі, стали перевертнями:

Йосип Гладкий - генералом і заможним поміщиком, старшина - підпанками, козаки ж - селянами.

Року 1865-го Азовське військо було скасоване. Частину козаків переселили на Кубань і посадили між Анапою та Новоросійськом; решту ж повернули на поселенців і почали брати на службу в російське військо, як про те навіть згадує пісня:

А наш Гладкий-отаман поголив, ще й поголить.

А все ж нам козацьку славу зробить!

Під час переходу на Чорномор'я азовські козаки ще визнавали себе нащадками запорожців і не хотіли виходити зі своїх осель на переселення, доки не понесли разом із ними військові клейноди; коли ж на Кавказі побачили, що їх оселяють не як військо - однією купою зі своїм осередком, а мішають із донцями, терцями та азіатами, то підняли справжній бунт, і тільки зброєю примусили виконати наказ начальства.

Генерал Гладкий помер року 1866-го від холери в місті Олександрійську, де на старому кладовищі можна й зараз бачити його могилу, впорядковану онуками. На надгробку такий напис: “Генерал-майор Йосип Михайлович Гладкий. Козак Платниривского куреня. Последний Кошевой Атаман Запорожской, Задунайской Сечи. Скончался 10 июля 1866 года”. Нижче на тому надгробку вибито вірш Тараса Шевченка “Б'ють пороги”, який найменше личить тому, хто подбав про скасування останньої Запорозької Січі.

За часів царя Миколи І, може, вищому російському урядові, справді, здавалося, що Гладкий, згубивши Задунайське Запорожжя, зробив діло, корисне Російській державі, за що й був обдарований царською ласкою, але тепер, мало не через сто літ, всім має бути ясно, що своїм вчинком Гладкий завдав лиха не тільки своїм землякам, що загинули за Дунаєм від помсти турків, румун та мокан, а й усій Російській державі; бо тепер замість того, щоб мати за Дунаєм велику українську колонію, Росія має Добруджу, щільно залюднену румунами, між якими винародовлюються останні нащадки задунайських запорожців.

Глава 131. Кінець запорожців

Коли звістка про зраду отамана запорозького Гладкого султанові розійшлася по українських селах Добруджі та по плавнях Дунайських гирл, розпач охопив увесь український люд, бо всі боялися помсти турків. Хто тільки мав човни, всі кинулись тікати морем до російських берегів, залишивши все своє добро. Але раніше, ніж на Задунайське Запорожжя набігли турки, до запорозьких осель кинулися молдавани та мокани й почали не тільки грабувати хати, а часом вбивати й людей. Молдавани ж із села Беш-Тепе прямо-таки хотіли вирізати сусіднє українське населення, щоб забрати їхні маєтності, й тільки молдавський священик не допустив їх до того злочинства.

Мокани, які раніше чимало потерпали від запорожців, тепер почали в плавнях полювати на них, як на дичину, і вбивати поодинці. Як розповідали сучасники, під той час у Добруджі загинуло біля 1000 душ українського люду.

Коли до Січі наблизилося турецьке військо, то застало там тільки п'ятьох старих дідів: колишнього кошового отамана діда Рогозяного, Келеповського, Якова Люльку, Федора Дурного та Тимоша Мамалиґу. Ті діди не хотіли покинути останнього гнізда козацької волі й усі загинули від турецьких ятаганів. Упоравшись із тими бранцями, турки підпалили церкву й інші січові споруди, лишивши од Січі самі руїни. В Силістрії, коли візир дістав звістку про вчинок Гладкого, він одразу ж одібрав од усіх запорожців зброю, а самих їх одіслав в Андріанополь.

Скасування Війська Запорозького було з боку турецького уряду вчинком безпідставним, бо ті козаки не тільки не були спільниками Гладкого, а навпаки - його ворогами, й зовсім не мали на думці покидати турецьку землю. Тим часом розгніваний султан звелів, було, скарати всіх запорожців смертю, і, тільки із заступництва австрійського посла, він згодом помилував іх, хоч наказав тримати до кінця війни у в'язниці, посилаючи їх щодня на роботи по 300 душ. Наказним отаманом у тих запорожців був старий козак Іван Балан, і запорожці ж мали в тюрмі й похідну церкву із священиком Устином.

Через якийсь час запорожців з Андріанопольськоі в'язниці перевели у Стамбул і там теж по черзі посилали на роботи. Коли скінчилася війна, султан хотів, було, знову поновити Військо Запорозьке з тим, щоб жило воно подалі від російського кордону, й одмежував їм землю на березі Білого (Егейського) моря за Салоніками. Чотириста запорожців разом із священиком пішли,

було, оглянути новий край, і хоч там їм дуже сподобалося, бо, як вони розказували, була добра вода й рибні плеса й неподалік Святої Гори (Афону), та, розміркувавши гаразд, запорожці не наважились осісти через те, що на Біле море людям з України неможливо було заходити, й за кілька років усі козаки мусили б там перевестися. Просили вони султана, землі хоч в Азії, аби на Чорному морі, щоб можливо було човнами мати зносини з Україною, та, невідомо, з яких причин їхнє прохання не було задоволене, й випущені на волю запорожці повернулися на Дунайські гирла, де й доживали свого нещасливого віку, як звичайні рибалки. Сюди ж один за одним поверталися з Буджака й ті 300 запорожців, що їх Гладкий силою завіз в Ізмаїл.

Блукали ще довго колишні запорожці понад Дунаєм та понад Дніпром, шукаючи волі та долі, та тільки, як розповідає народна пісня, даремні були їхні заходи:

А вже років більше сотні, що козак в неволі
Понад Дніпром ходе, викликає долю:
“Гей ти, доле, вийди з води,
Визволь мене, серденько, з тяжкої біди!”
“Не вийду, козаче, не вийду, соколе!
Ой, рада б я вийти, так сама в неволі,
Гей, у неволі, у ярмі,
Під великим караулом у тюрмі”.

Глава 132. Великий Луг

Ой Січ - мати ой Січ - мати!
А Великий Луг - батько!
Ой що в лузі заробити,
Те у Січі пропити

Уривок із запорозької пісні дуже влучно пояснює, як дивилися козаки на Великий Луг і за що для себе мали Вони називали його батьком, себто тим, хто давав їм життя

І справді коли б не було Великого Лугу, то не існувало б і запорожців, бо чи втрималася б у XV - XVII і навіть у XVIII століттях на низу Дніпра невеличка християнська громада - серед численних татарських орд. Але разом із тим ця пісня зазначає, що Великий Луг був місцем праці та заробітків запорожців.

Глава 133. Диво природи

Великий Луг споконвіку відомий давньому культурному світові. Ще за чотири століття до Різдва Христа, себто за 2300 років до наших часів, грецький учений і письменник Геродот уже описував цю величезну, вкриту лісом низину, порізану й омиту протоками Дніпра, яку він звав Гілеєю.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпро, вихопившись із-поміж скель Карпатського передгір'я і пересягнувши розкидані на його шляху пороги та забори, поділявся спочатку на дві широкі протоки, що оточують Хортицю, а далі відразу ж за цим островом, неначе зрадівши, що вибіг на рівнину, заходився розкидатися на тій площині протоками, спершу на південь та схід, - ліворуч, а далі вже на захід, - праворуч Південно-східною межею Великого Лугу й Хортиці стала протока, або річка, Кушугум, а нижче - до лиману Великої Води - річка Кінська, й тільки на невеличкій частині - головна водотока Дніпра. Південно-західною межею Великого Лугу, на протязі 35 верст од Хортиці, протікав Дніпро, а там, аж до лиману Великі Води, ті протоки, що відбиваються од Дніпра в праву руку, а саме Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Річище, Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакай та Бистрик. Всього Великий Луг од острова Хортиці до лиману Великої Води, міряючи Дніпром, простягся на 110 верст, упоперек же він шириться найбільш на 20 верст, а найменш - на 3 версти. Вся ця величезна площа, яка складає понад 1000 квадратних верст, або більше мільйона десятин землі, поросла лісами, очеретами та високими травами, прикрашена озерами та лиманами й порізана протоками Дніпра, а через те була найбезпечнішим місцем для схованок запорожців од татарських загонів.

Татари, як кочівники і степовики, взагалі вирушали в походи кіньми й завжди обминали Великий Луг з його протоками, озерами та багнищами; коли б же вони й задумали знайти запорожців у Великому Лузі, користуючись човнами, й заїхали б у глиб Лугу, то так заплуталися б серед безлічі озер, річок та лиманів, що не тільки б не виявили своїх ворогів, а навіть самі не повернулися б назад. Через те козаки й тулилися зі своїми Січами завжди поближче до Великого Лугу, щоб їх там ніхто не дістав.

Самі Січі стояли в місцях, з яких було легко випливати човнами на Дніпро чи виходити кіньми в степ, тому траплялося не один раз, що вороги захоплювали й руйнували Січ, але викорінити запорожців їм ніколи не вдавалося, бо, забачивши

свою слабкість, козаки закопували в піски гармати й скарби й, подавшись човнами в непролазні пущі Великого Лугу, перебували там доти, аж поки вороги відходили геть. Так запорожці вчинили й року 1557-го, коли їх, разом із гетьманом, князем Вишневецьким-Байдою обложило на Хортиці стотисячне військо турків, татар і волохів; так зробив і кошовий запорозький Іван Сірко, коли року 1679-го до Чортомлицької Січі наближалося велике турецьке й татарське військо; коли ж після невдалих повстань Сулими, Павлюка та Остряниці на знесилене Запорожжя року 1638-го прийшли поляки, вимагаючи, щоб козаки віддали їм свої гармати та спалили свої чайки, то запорожці закопали гармати в пісках, а чайки відігнали в озера й там затопили в очеретах; проте коли через десять років Богдан Хмельницький подав гасло, що час козакам повставати за свою волю, - на Січі одразу ж дістали гармати й чайки, бо запорожці добре пам'ятали, де саме ховали свої скарби.

Так велося на Січі аж до останніх часів, і якщо року 1775-го Війську Запорозькому вдалося вирвати з облоги численного війська російського генерала Текелія й перейти на Дунай, то знову-таки через те, що Запорозька Січ стояла, як і всі попередні, на березі Дніпрової протоки Підпільної, на межі Великого Лугу.

Коли поглянути на карту Великого Лугу, то майже посередині, а саме - в тому місці, де на правому боці Дніпра лежить нині місто Нікополь (Микитин Ріг), а на лівому - село Кам'янка (стародавній Кам'яний Затон), тут Великий Луг звужений до трьох верст. Тим перешийком він поділявся на дві частини, з яких нижчу, або південну, запорожці в давні часи звали Базавлугом; мабуть, через те, що там впадала зі степу річка Базавлук, і тільки північну частину називали Великим Лугом.

Назва Базавлуг збереглася і в українських народних піснях “Ой, та їдь ти понад лугом та Базавлугом та понад Дніпром-Славутою...”, і в турецьких та російських документах, писаних із приводу свавільного переходу запорожців року 1734-го зі своїм кошем з татарських Олешок на Базавлуг.

До наших часів ні назва Базавлуг, ні назва Великий Луг не збереглася почасти через те, що околиці Великого Лугу, після скасування Запорозької Січі були залюднені німцями та кріпаками з Великоросії, почасти ж через незнаття нащадками запорожців історії своїх предків. Ліси по Великому Лугу й Базавлугу місцеві люди називають тепер однаково - “плавнями”.

Запорожці, щоб знати, про яку частину Великого Лугу мовиться, до якого вона куреня належала, прикладали до кожного кутка Лугу окрему назву, як-от: Сірківка, Паліївщина, Васюрине, Степок, Наливач, Велика Пуща та інші, й окремо

називали будь-які, навіть найдрібніші, протоки, озера, лимани й острівці; довгим же протокам надавали по кілька назв, виділяючи кожну окрему частину. Так, скажімо, річка Лапинка, яка відірвалась од Дніпра біля Микитиного Рогу, через сім верст має назву Бакай, ще за шість верст уже вона звалася Підпільною, а нижче села Покровського (Нова Січ) - Піскуватою; річка Скарбна в південній частині Базавлугу зветься Темною тощо. Не всі ці численні назви річок і озер дійшли до наших днів, але ті, що збереглися, донесли нам поезію тих часів.

Які ж заробітки запорожцям давав Великий Луг і як могло бути, що козаки навіть у ті часи, коли вороги змушували їх залишати свою Січ з усіма надбаними скарбами, любенько добували собі готову їжу у свого батька Великого Лугу?

Перш за все Великий Луг був сполучений із Чорним морем широкою та глибокою річкою Дніпром, і завдяки тому, щовесни сила риби, не маючи собі в морі спокійного та захищеного від хвиль притулку, де б їй покласти ікру, рушала в Дніпро, заходячи в озера, лимани та протоки. Найбільше таких місць було на Дніпрі у Великому Лузі й через те можна вірити оповіданням, записаним ще в XVI столітті, що в Дніпрових протоках, під час нересту, риба так щільно пливла, що як устромиш у воду списа, то він не тонув і не хилився на бік, бо його тримала своєю товщею риба.

Водилися у водах Великого Лугу велетенські білуги, ліктів по 18 (3 сажні) завдовжки, що ледве шестеро козаків здужали підняти одну на плечі; попід кручами, в чорториях, ховалися гладкі, товстоголові соми, цілими табунами плавали осетри, севрюги та стерляді; величезні, ситі коропи та довгі, зубасті щуки виблискували там проти сонця золотою та срібною лускою; косяками грали у воді: сула (судаки), лящ, карась, окунь, лини, вугри, тарань, вирезуб, камбала, язь і марена, а від дрібнішої риби ніколи не була спокійна пелена річки - так часто вона підкидалася з води на повітря. Неважко було досхочу ловити рибу не тільки сіткою та іншим причандаллям, а навіть захожій людині голими руками.

Величезна сила водилася тут і раків, які люблять спокійні плеса, оточені очеретами та скелями, а у Великому Лузі їх дуже багато. Щоб довести, яка була в Дніпрових плавнях сила добра, досить сказати, що за один захід витягали стільки раків, що вони не вміщалися у двох великих лантухах, і частину доводилося викидати назад у воду.

Та не тільки протоки й озера давали тут їжу козакам, не тільки рибою та раками годувалися вони - скільки там було звірини, птиці, бджіл!

Великий Луг з усіх боків оточений безмежними степами, але східні не мали або мали обмаль води, та й то гіркої. А який там захисток для звіра! Через те ліси, як озера рибу, приваблювали до себе всіляку дичину. Коли ж у степах вибухала пожежа, а це траплялося часто, бо татари майже щоосені зумисне випалювали посохлу від сонця траву, то вся живність із степів кидалася до Великого Лугу, де за Дніпровими протоками, серед лісів та островів, вони були безпечні від вогню.

Із звірів у Великому Лузі водилися вовки, вепрі, олені, дикі кози (сугаки), лисиці, коти, зайці, барсуки, горностай, ховрашки, бобри, куниці й виндихи, нарешті, під осінню пору, заходили сюди і степові мешканці - тарпани (дикі коні), перебуваючи найчастіше на Томаківському острові.

Найкраще привілля тут мала птиця. Ніхто не перешкоджав їй у Великому Лузі кублитися й виводити пташенят. Од стрекоту й щебету повсюди ще в XIX столітті люди не чули одне одного. Дніпрові коси колись прямо біліли од баб (пеліканів) та морських чайок; за лебедями, дикими гусьми, бакланами та качками часом не видно було в озерах води; журавлі, лелеки та чаплі велично та спокійно походжали по болотах; береги лиманів рябіли від безлічі куликів; кучеряві ж дерева Лугу ставали притулком горлицям, зозулям, тетеревам, удодам, коростеням, сорокам, стрижам, соловейкам, чижам, щоглам та іншій співочій і неспівочій птиці, чий спокій порушували хіба що соколи, яструби, шуліки та велетні-орли.

А скільки там було бджоли, що вільно роїлася на деревах і навіть в очереті; мед же носила в дупла дерев, у розщелини скель і навіть у ямки між травою просто на землі.

Тож нікого не здивує, що у Великому Лузі козаки не тільки мали собі готову їжу, а навіть заробіток. Усе Військо Запорозьке харчувалося на Січі рибою й дичиною з Великого Лугу, причому про запаси їжі для себе мав дбати кожен курінь, а, щоб козаки не збивалися гуртом до наймиліших їм урочищ, і користувалися Лугом усі однаково, то на Січі, в день Нового року, курінні отамани тягли жеребки, кому де ловити рибу й полювати.

Рибальство й полювання тривало все літо, а позаяк у Великому Лузі всього було з надтом і добувалося воно легко, то запорозькі громади добували далеко більше риби й дичини, ніж її потрібно для війська, й увесь той лишок ішов на спродаж через крамарів, які приїздили на Січ, - у Польщу, Московщину, Німеччину й Туреччину. Для продажу рибу солили або в'ялили, а із звірів виробляли шкури.

Меду від диких бджіл у Великому Лузі добували так багато, що в запорожців він вважався щоденною приправою до соломахи, й

чимало того меду та воску вивозилося до Цісарщини.

Запорозьке товариство обережно й розумно користувалося скарбами Великого Лугу - не винищувало дрібної риби, не било молодої дичини, зберігало багатства Лугу до останніх днів своєї Січі в 1775 році - й покинуло Великий Луг із сльозами на очах та нудьгою в серці. Руїна й нищення Великого Лугу почалися лише після того, коли наприкінці XVIII століття його землі й води було поділено царицею Катериною поміж великими вельможами, а ті пороздавали й річки, й озера, й ліси в оренду таким людям, що за часів Запорожжя не сміли б у Великий Луг і носа поткнути; і вони, коли не всі ліси, то, принаймні, найдорожчі з них дерева, як дуб, граб та оріх, почали вирубувати на спродаж, а право рибалити та полювати передавали окремим рибалкам і мисливцям.

Усе XIX століття велося таке грабіжницьке хазяйнування у Великому Лузі. Кожен орендар або управитель намагався якомога більше мати прибутку з оренди і без жалю винищував звіра, рибу і птицю, а заможні й часом вельможні землевласники діставали собі прибутки з того, біля чого не працювали.

На щастя, винищити таку величезну площу, як мільйон десятин, неможливо було за кілька десятиліть, і ще й у наші часи можна почути від старих людей оповідання про колишнє привілля й щедроти Великого Лугу. 116-літ-ній дід Розсолода у 80-х роках XIX століття в селі Чернишівці так розповідав про Великий Луг професорові Д. Яворницькому:

“А бджоли було тієї! А меду! Мед по пасіках, мед і по зимівниках, мед і по бурдюгах - так і стоїть, було, у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більш усього від диких бджіл. Дика бджола скрізь, було, сидить: і на комишах, і на вербах; де буркун - у буркуні; де трава - у траві. За нею і проходу не було: то, було, вирубують дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузина, свидина, вербина, дуби, грушиння! Груш, було, як напада з гілля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки не попечуться. Солодкі такі були, так патока з них і тече. А товщина лісу яка була? Верби, так їй-богу, десять аршин у обхват...

А звіру та птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокалки, виндихи - так один за одним і біжать, так і плазують по траві. Вовків така сила була, що їх кийками били, а з їх кож чоботи носили та кожанки робили. А їжака того - їжака!... І казати нічого. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові; вони більше всього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавні яку свиню, то скоріше кидайся на дерево, а то - хрю! хрю! хрю! Чмок -

та до тебе, так рилом і пре; виставе морду вперед та й слуха, чи не йде хто; як забаче чоловіка, зараз до нього товць рилом! З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дикі коні: вони цілими табунами ходили. А що уже птиці було, так боже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріп'ят - так хо-хо-хо!

І що то за сила тієї птиці була! Як підніметься з землі - сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гілля не видно: саме висе; а як спуститься на землю, то й вона наче долівка, так і зачорніє. А лебеді як зведуться битись поміж себе, то піднімуть такий крик, що батько, було, вискочить із бурдюга та давай на них стрілять, щоб порозгонить, а вони піднімуться вгору та тільки порось-порось-порось!... Нема тепер і тієї сили риби, що тоді була. Оця риба, що тепер, так і за рибу не щиталась. Тоді все чичуга, пистрюга, коропи та осетри за все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало. Та все тоді не так було. Тоді й зими тепліші були, ніж тепер, - це вже кацапи своїми лаптями понаносили до нас холода...”

Дуже цікаве оповідання про Великий Луг та суміжний із ним степ записав етнограф Я. П. Новицький 1887 року від вісімдесятивосьмилітнього діда Джигиря із села Кушугумівки; він міг знати Великий Луг не раніш, як через 40 років після скасування Війська Запорозького.

“За запорожців, - казав старий Джигир, - та ще й за моєї пам'яті, у Великому Лузі і в степу багато було всякого, багато й птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчук і інші, тоді звали Диким Степом. Там бабаків було більше, ніж тепер ховрахів. Ото що зостались на цілині густо могилки невеличкі, - то їх нори. Як стали селитись слободи в степах, стало тісно й бабакам!... Звайлували вони відсіль в тридцятих годах.

Ще були, кажуть, дикі свині, та мені їх не довелось бачити; це ще було за запорожців. Були ще барсуки, виндихи. Виндиха невеличка, як собака. Жила в воді, а іноді вилазила на берег. Були бобри - і ті нори робили в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало; все було тягнуть хмиз в воду. Дикі кози і тепер є по плавнях, та мало, а була їх сила! Вони любили пастись там, де мочар та дикий хрін.

З дикої птиці було багато голубів: гніздились по лісах та по скелях. Водились ще дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони є й тепер, та мало. Водились огарі, тетерваки, баклани. Тепер тетерваків нема й помину, - змандрували, а баклани й досі є, та рідко, і більше на порогах. Вони чорні, сідають на каміння і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів, а тепер і тим місця мало. Не густо тепер і качок стало за вражими стрільцями...

Риба, яка була тоді, така й тепер, тільки її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. Колись сього не водилось. Було, старі люди кажуть: “Ловіть, хлопці, рибу та не переводьте, бо гріх!” Так, було, й робимо: наловимо риби і котра велика - беремо, котра мала - геть її у воду і нехай росте.

Раніше і ліс густий був по плавнях: дуби товсті та гільчасті, сокори, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, куга, осока. Тепер як глянеш - мов не той край: все попсовано та сплюндровано...

За запорозького уряду багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше у Великому Лузі. За год, кажуть, перед тим, як зруйновано Запорожжя - пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули й свою, бо як пішла земля в розділ та стали рубати ліс, то й пугачам місця не стало. Про це є козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой, не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку! -
Ой, як мені не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А мені нігде та прожити,
Нігде мені гнізда звити,
Малих діток виглядіти...
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...”

Багато таких оповідок доводилося й мені чути од дідів у свої молоді роки, та на превеликий жаль, я тоді не розумів тієї величезної ваги, яку має народне слово, і не записував тих оповідей. Я почав знати Великий Луг з 1880 року, себто в ті часи, коли, як казав дід Джигир, “все було попсовано та сплюндровано”, а проте він робив на мене враження надзвичайного привілля. Ліси ще стояли неначе нерухомі, красуючись своєю розмаїтістю. Подекуди дерева височіли щільною стіною, де-не-де чергувалися з просторими галявинами, вкритими високою, у зріст людини, травою. Часом по них були розкидані або поодинокі дуби та велетні-осокори, або груші, кислиці та купами бузина, - і це надавало галявинам дивовижної краси.

Із звірів у плавнях мені траплялися тільки свині, й то, напевне, не дикі, а здичавілі, свійські. Щоб не годувати свиней, селяни з берегів Великого Лугу виганяли в ті часи свиней у плавню і там лишали аж до зими. За літо свині дичавіли, виводили в плавні поросят, які, виростаючи, ставали вже зовсім

дикими й навіть кидалися на людей. На зиму селяни намагалися забрати свиней у село, а на тих, що не давалися до рук, влаштовували облави, як на диких.

Вовків і лисиць у мої часи було чимало, зайців же - велика сила. Мені розказували тамтешні люди, що за повені зайці рятувалися на високих місцях і збивалися в такі гурти, що їх можна було руками кидати в човни. Про диких кіз я чув од стрільців, ніби вони в 1880 - 1888 роках ще водилися в плавнях, але сам я їх не бачив, бо й не шукав: я не був мисливцем і хоч носив із собою по Великому Лугу рушницю, та тільки виключно проти вовків.

Дуже часто, переходячи ліси, мені доводилося бачити озера. На їхніх берегах здебільшого шуміли очерети й осока, з яких, мов чабани з-поміж отари овець, маячили високі верби, купаючи свої гнучкі віти у воді. Де траплялися піскуваті галявини, то вони були вкриті непрохідними шелюгами лоз; вогкі ж безлісні місця заростали осокою аршинів у три заввишки та очеретами до трьох сажнів. Величезні, срібно-руді китиці комишу хвилювались, як море; поверх же того моря красувалися чорногруді, м'які, мов боброве хутро, султани.

Страшно було заходити в таку гущавину очеретів, з яких не видно було навіть неба, та зате там можна було назбирати цілі козуби ожини. Коли мені вдавалося продертися крізь такі зарості до озера, або протоки, я завжди заставав на воді диких качок, іноді такі великі табуни, що за ними тільки де-не-де виблискувала вода та виглядали білі й жовті квітки водяних лілій.

З водяної птиці мені не довелося вже бачити лебедів; дикі ж гуси були так налякані, що я стежив за ними лише під час перельотів з одного озера на інше. Баклани й морські чайки водилися й на Дніпрі, й по лиманах; качки - по озерах та протоках, чаплі й лелеки - скрізь по заводях, поміж осокою.

Дивує мене, що діди Розсолода й Джигир не згадували про бабу-птицю, себто пеліканів, а проте у Великому Лузі вони траплялися цілими зграями. В роках 1880 - 1884-х я бачив їх і на піскуватих косах Дніпра між Олександрівськом та Нікополем і на озерах Базавлугу, а між 1870 - 1880 роками навіть на каміннях побіля скель Сагайдачного, вицте Великого Лугу, і лише в останню мою подорож на Великий Луг, року 1916-го, я не тільки не побачив жодного пелікана, а й уже чув од мисливців, що ця птиця, на жаль, давно не залітає у ці краї.

Щодо співочого й неспівочого повітряного птаства, то його у вісімдесятих роках XIX століття було ще надзвичайно багато у Великому Лузі. Горлиці, зозулі, удоди й ракші голосно й весело

перегукувалися через лісові галявини, а од співів і щебету соловейків, чижів, шпаків, щигликів та ремезів у вухах лящало.

Риби в мої часи у Великому Лузі ще було досить, причому соми, коропи й щуки траплялись ще дуже великі - що ж до осетра та білуги, то їх водилося мало. Найкраще ловилися у лузі раки, яких було сила-силенна.

Найдовше й найчастіше з околиць Великого Лугу мені доводилося пробувати в місті Олександрівську, в селі Чернишівці біля Томаківського острова, в Нікополі, на межі з Базавлугом, та в селі Покровському, на місці Нової Січі. Оглядати Великий Луг пішки зовсім не можливо через численні протоки, які літньої й осінньої пори хоча й неглибокі, але перебродити їх дуже забарно й неприємно. Оглядати, звісно, найзручніше на човні, з якого можеш вийти на берег у кожному цікавому місці. В надбережних селян та рибалок, мало не скрізь, є каюк (душогубка), і в ньому, набравши із собою харчів, я їздив по Великому Лузі, не вертаючись до оселі іноді по кілька днів. Такі каюки дуже легкі, добре слухають навіть одного весла; можна проїжджати найдрібнішими мілкими протоками і неважко перетягати їх з однієї протоки на іншу, як то буває потрібно. Але подорожувати по Великому Лугу треба обережно, найкраще з картою в руках, або в супроводі місцевої людини, бо можна заблукати в протоках та озерах так, що й назад не потрапиш. Перешкодою в дослідженні Великого Лугу стає тільки швидка, на деяких протоках, течія, проти якої на одному веслі не попливеш.

Під час моїх мандрів по Великому Лугу я не шукав собі подорожніх - мені любо було вештатись у пущах сього надзвичайного й чарівного місця на самоті зі своїми думками та зі своїм жалем за славним минулим запорозького Великого Лугу.

Часом мені було моторошно серед очеретів, шелюгів та лісових пущ, але я примушував себе перемагати почуття страху і заходив у самісінькі нетрі. Найсумніше бувало, коли мене заставала ніч за кілька верств од житла. Тоді я прив'язував човна серед якої-небудь спокійної протоки або озера до затопленої водою лози, або очерету, щоб ні гад, ні звір не порушив мого сну і лягав спати на дні каюка; коли ж там було волого, то я вирізував кілька пучків очерету й застилав ними в кілька шарів дно, і, таким чином, мав гарну, м'яку постелю, через яку нескоро проникала вода до мого боку.

А які чудові незабутні переживання вночі серед безмежної плавні! Після заходу сонця веселе птаство, що вдень розважало мою самотність, замовкало й засинало. Червона від вечірньої зорі пелена озерця потроху темнішала, а водночас із тим якась

невидима рука запалювала на небі й на воді яскраві зірки. Понавколо все вщухало, і нарешті панувала урочиста тиша, і з близького, вкритого темрявою берега тільки цвіркуни подавали свої одноманітні, сонливі голоси та очерет, хитаючись і тручись своїми китицями, неначе шепотів про щось таємне. Та час од часу поміж деревами розлягалося пугукання сичів або незрозумілий поклик деркача - і знову все завмирало.

Але ось серед тієї тиші зненацька долинав із берега передсмертний зойк зайця, або жахливий скрик дикої качки, а часом жалісний писк невеличкої пташки, нагадуючи, що серед темної, теплої ночі навколо вас твориться драма життя: сонного зайця схопив під кущем вовк, лисовин підкрався до спокійного табуна, качок; пташку ж нагледів поміж листям жовтоокий хижак-пугач.

Проснешся, було, з несподіваного крику, але втомлене за день тіло потребує спокою, і невдовзі сон знову бере вас у свої солодкі обійми.

А який ранок у плавні! Чи може ж бути щось чарівніше? Небо на сході починає біліти - світлішають разом із ним і води протоків та озер, що вночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той відблик на вкриті ранковим туманом води та за-рошені дерева й очерети. От бліді протоки й озера зарожевіли ніжними кольорами ранкової зорі, й, нарешті, крізь віти сумних, похилих верб та струнких осокорів проглядає сонячне сяйво, граючи золотом спершу на деревах, а далі й на травах, переливаючись самоцвітами в кожній краплі роси, цілує м'які китиці очерету й визолочує гаптованим килимом озера й протоки Великого Лугу.

Птаство прокидається, розправляє свої затерплі за ніч крила й починає гомоніти - поперв-ах стиха, неначе боячись одразу порушити нічну тишу, але небавом розмова стає виразніша, гучніша... Птахи зриваються з місця й, купаючись у свіжому повітрі літнього ранку, розбуджують непорушну плавню... Починається денне життя з його радістю й піснями.

Глава 134. Береги й околиці

Правий, або південно-західний берег

За часів запорожців Великий Луг починався з острова Хортиці та його околиць: Сагайдачного й балок - Верхньої Хортиці, Середньої Хортиці (прозваної пізніше Бабуркою) та Нижньої Хортиці, або Капустянки. Ще на карті генерального штабу 1865 року всі ці місця позначені вкритими лісом, але в наші часи в Сагайдачному та горішній частині острова Хортиці ліс винищено до пня, а на всіх балках лишилися тільки невеличкі дубові гаї. Через те початком Великого Лугу треба вважати Нижню Хортицю, в середній же Ті частині зберігся лише сухий корч од величезного дуба, що ріс, за переказами дідів, десь 2000 років і мав 9 аршинів навкруги.

Тут, на острові Хортиці, що за часів Візантії звався островом Святого Георгія, як писав Константин Багрянородний, слов'яни, пропливши Дніпрові пороги, справляли молитви й офіру (жертви) та відпочивали перед подальшим шляхом до Царгорода. Народні перекази свідчать, що вони зупинялися в затінку саме того дуба. За кілька століть після слов'янських походів на Царгород у холодку під тим велетенським деревом любили збиратися на раду запорожці. Дуб-велетень, свідок язичницьких офір і слов'янських молінь, захищав своїм гіллям од сонця київських князів Олега і Святослава, а пізніше чубатих січовиків, синів вільної волі, й не захотів пережити їхньої смерті. Після скасування Запорозького Війська він захирів, а за 96 літ після тієї події всохла його остання гілка. Чужа, німецька рука зрубала мертвого велетня й лишила тільки пень од нього, та й то, певне, через те, що викорчувати його коштувало б чимало грошей.

В історії українського, польського й турецького народів острів Хортиця відігравав велику ролю, бо лежав на шляху із Польщі й України в грецькі, а згодом у турецькі землі й Царгород, а також на устя річок Дона, Міуса й Кальміуса. В давні часи, коли шляхами були тільки річки, повз Хортицю Дніпром ходили в слов'янські землі торгувати греки, далі - венеціанці й генуезці, а тоді й турки. Всі вони вивозили з України здебільшого хліб, меди та хутро. Навпаки, слов'яни плавали Дніпром у Чорне море переважно зі зброєю в руках. Через цей же острів, або його околицями сунулися зі сходу на захід орди диких народів, які мечем, списом і стрілою прокладали собі шлях. У руських літописців острів Хортиця вперше згадується під роком 1103-ім, коли на ньому зібралися князі з усіх князівств, щоб іти в степи

на половців. Удруге року 1224-го тут же, біля Хортиці, зійшлися Мстислав Романович Київський, Мстислав Удалий Галицький, Мстислав Романович Чернігівський, Мстислав Ярославович Німий, Данило Романович Волинський, Олег Ігоревич Курський, Михайло Всеволодович та інші, щоб од Хортиці йти разом у степи на татар, з якими вони й зіткнулися біля річки Калки (тепер Кальчик), й мало не всі полягли в битві. Не раз і острів Хортиця був місцем бойовищ за часів Запорожжя, і тому не дивно, що в горішніх шарах грунту на цьому острові й на дні Дніпра довкола нього ще й у наші дні люди знаходять усіляке військове знаряддя: ручну зброю, гармати, човни й навіть кораблі. Найбільше ті знахідки стосуються часів Запорожжя, але чимало з них ще й більш давня.

Починаючи із середини XVI століття й до останньої чверті XVIII, себто понад два століття, острів Хортиця був власністю Війська Запорозького.

У роках 1552 - 1557-их гетьман Вишневецький стояв на Хортиці не тільки із запорожцями, а ще й із городовими українськими та підвладними Москві путивльськими козаками. Через те побудовані там на острові городки захопили далеко більше землі, ніж, звичайно, сягала Запорозька Січ, і вони були розкидані по всій північній половині Хортиці. Байда мав широкі заміри: він намагався держати з цього острова, під своєю рукою весь південний край теперішньої Росії, але тим він роздратував наймогутнішу в ті часи турецьку державу, і року 1557-го султан, скликавши проти нього 100 000 війська (турецького, татарського й волоського), атакував Хортицькі городки Вишневецького не тільки пішим військом, а ще й озброєними гарматами галерами. Козаки чотири місяці змагалися з ворогами, але коли польський король і московський цар не подали тим часом ніякої допомоги, то запорожці посприяли гетьманові вийти з городовими козаками на Україну; самі ж, незважаючи на турецький флот, перепливли човнами за Дніпро і зникли в протоках Великого Лугу.

Проте й туркам не вдалося втриматися на Хортиці, й року 1558-го Вишневецький знову хазяйнував на ній, вигнавши турків до Очакова, а татар - за Перекоп.

За двадцять років після Байди острів знову став осередком Запорожжя, бо відомо, що гетьман Запорозького Війська Шах у роках 1577 - 1578-х поновив городки на Хортиці; й чинив звідти напади на турків і татар, а пізніше й на поляків, відплачуючи за те, що король підступно скарав на смерть славного козацького лицаря Івана Підкову, або Серпягу.

Ще через сорок років по тому, а саме року 1617-го, коли гетьман Сагайдачний, повернувшись із одного зі своїх морських походів, побачив Січ Запорозьку, щ.о містилася тоді на Базавлуцькому острові, зруйнованою турками, він став кошем у західному кутку голови Хортиці, де й досі збереглися ознаки окопів, січових куренів та церкви.

Збудована Сагайдачним: на острові Хортиця Січ існувала там до 1625 року, коли через утиски з боку поляків запорожцям знову довелося переходити в більш захищене місце - в глиб Великого Лугу. Відтоді, до самого скасування Запорозького Війська, воно не стояло всім кошем на Хортиці, а тільки там держали запорожці залогу, щоб оберігати від татар Кічкаський перевіз.

З північного кінця Хортиця починається височенними сторчовими скелями сажнів до 30 заввишки, далі ж на південь вони знижуються, а береги стають пологішими і, зрештою, закінчуються скелями острова Малої Хортиці у правій протоці Дніпра та Нижньою Головою - зліва; далі вони переходять у низину з лісом, очеретами, озерами та шелюгами.

Напроти Хортиці в праву протоку Дніпра, або Річище, впадає три річки Хортиці, які, запевне, відігравали у війнах запорожців із татарами чималу ролю, бо тільки ними можна було підступитися до перевозів на острів непомітно через те, що всі береги усіх трьох річок заростали великими дубовими гаями. Тут, серед дуже рибних місць, ще з початку XVIII століття козаки, як і на Хортиці, сиділи зимівниками. Але після знищення Січі, величезні площі Запорожжя були роздані царицею Катериною поміж найближчими до неї вельможами, а водночас із тим на Запорозькі землі прийшли закликані з Німеччини німці-хлібороби; між іншим, їм було подаровано острів Хортицю (2500 десятин). Тоді вся верхня частина Великого Лугу, разом із грунтами, на обох його берегах, указом імператриці, потрапила до рук князя Потьомкіна, ініціатора скасування Війська Запорозького. Од нього ця земля, разом із козаками, що жили на ній, перейшла у спадщину до його племінниці графині Скавронської (за чоловіком - Літто), яка частину своїх угідь, а саме 12 223 десятини по річках Середній та Нижній Хортиці згодом продала Міклашевському. Купивши її по кілька копійок за десятину, він перепродав року 1802-го ту землю німцям уже по 72 копійки сріблом за десятину. Так само вчинив Міклашевський і з грунтами, що він придбав їх у останнього гетьмана України Розумовського та російського фельдмаршала Каменського, нижче Хортиці (село Розумівка та Біленьке). Він дав по 7 копійок за кожну із 60000 десятин, а збував німцям уже

по 57 копійок.

Про долю запорожців, що жили зимівниками на Хортиці, після скасування Січі, цікаві оповідання записав відомий етнограф Я. П. Новицький. Так, року 1890-го в селі Вознесенці, між Кічкасом та Олександрівськом, дід Власенко розповів йому таке:

“На балці, що звано Бабуркою, жив запорожець Бабура. Там, кажуть, і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки; було звіра і птиці багато. Біля Бабурки й на Хортицькому острові жили запорожці: Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головко та ще деякі. Як закупили німці Бабурську землю, то котрі хазяєвиті козаки - перебрались в слободу Вознесенську та в Кріпость, а котрі бурлаки та рибалки - зажили вік біля Дніпра”.

На підставі архівних документів та оповідань німців-колоністів подано й такі відомості:

“Балка ся прозвана Бабуркою через те, що в ній жив запорожець Бабура. Наші батьки (німці-колоністи) року 1789-го застали його тут недалеко Дніпра. Він був заможний, і всі останні запорожці та рибалки ставилися до нього з великою пошаною. Жив він у добрій хаті, прикрашеній зброєю, і мав добре господарство. Убирався по-козацькому, мав пишні вуси і на голові оселедець. Як прибула на Хортицю перша партія німців-колоністів, він прибув знайомитись з ними і другого ж дня прислав старості на хазяйство по парі гусей, качок та курей, а проте лишився при німцях на Середній Хортиці недовго, а випродавши коней та худобу, подався на Чорномор'я. За ним пішло чимало й інших козаків, що доти пробували у Великому Лузі. У той час берегами Дніпра та по байраках було покинуто багато запорозьких осель з добрими садочками, з котрих німці брали молоді дерева до своїх садів. Під час заселення німців по балці Бабурці текла, хоч і вузенька, та глибока, річка Середня Хортиця, багата рибою і вкрита з берегів очеретами.”

Згадують німці й запорожця Громуху. Він жив на північ од Бабурки і ставився до німців по-сусідському - дуже приязно. Степ у ті часи (років 1803 - 1810-х) був ще з високою травою, кущами, і їздити вночі було небезпечно через вовків і через лугарів. Так от, хто, було, з німців спізниться до своєї оселі, то завжди заїздив до Громухи, і він охоче брав усіх таких подорожніх на ніч.

За іншими відомостями, у творах О. С. Афанасьєва-Чужбинського та Д. І. Яворницького, лугарі (запорожці, що після зруйнування Січі лишилися у Великому Лузі), нападали на німецькі садиби, грабували їх. Били німців не за змагання, а за те, що вони наважилися осісти на вольностях Війська Запорозького.

Сумно тепер дивитися на кручі й скелі Середньої Хортиці: де колись кублилася запорозька воля, нині стоять цегляні будинки з розмальованими парканами побіля тих аж чотирьох німецьких колоній: Нейостервік, Кронсталь, Розенгарт і Бурвальд. Так само сумно бачити й на річці Верхній Хортиці ціле німецьке місто з десятком різних заводів, замість лісів та непрохідних терників, що росли на цій місцевості.

Нижче балки Бабурки, саме де кінчається острів Хортиця, в Дніпро впадає невеликим лиманом глибока балка Капустянка з річкою в ній Нижньою Хортицею. За Я. П. Новицьким, тут, після скасування Січі, доживали віку запорожці: Попович, Задирака, Нечіпай, Самарський та інші, перебиваючись рибальством, полюванням, бджільництвом та скотарством. А року 1780-го в цих місцях уже стояла слобода князя Потьомкіна - Любимівка, якою згодом володіла графиня Скавронська; потім слобода перейшла до Міклашевського, а від нього дісталася німцям, і на землях запорозьких зимівників на Нижній Хортиці з'явилося три колонії: Шенбург (Смоляна), Блюменгарт (Капустянка) та Нижня Хортиця; слободу ж Любимівку року 1800-го переведено на лівий бік Великого Лугу в інші маєтності племінниці Потьомкіна.

За дві версти від Дніпра з балкою Капустянкою, або річкою Нижньою Хортицею, сполучилася дуже красива балка - Колюча; а над нею, з лівої руки, досі збереглися окопи на невелику кількість війська. До деяких часів належать ці споруди - не досліджено.

Нижче устя річки Нижньої Хортиці високі гори правого берега Дніпра відхиляються од нього, лишаючи найбільше по байраках низини до версти завширшки, і туди споконвіку перекинувся ліс із Великого Лугу. За першим таким лісом лежить село останнього гетьмана України графа Розумовського - Розумівка, яке він разом із 35 275 десятинами грунту дістав у подарунок від цариці Катерини після зруйнування Січі. Згодом це село придбав практичний Катеринославський губернатор Міклашевський, заплативши по 25 копійок за десятину. Проти Розумівки року 1916-го я застав перевіз через Дніпро на поронах, яких ще року 1883-го не було. Це засвідчує, наскільки вже тоді побільшало людей з обох боків Великого Лугу, що там виникла потреба переправлятись з одного боку Лугу на другий - з Нижньої Хортиці й Розумівки на село Балабине.

Нижче Розумівки ліс тягнеться понад Дніпром версти чотири, ховаючи за собою піски: це урочище Біляй, прозване так од козака Біляя. Оглядаючи 1916-го року цю місцевість, де колись росли надзвичайно гарні дерева, я застав, що всі дорогі тверді

породи: дуб, граб, клен, берест і ясен - вирубано; покинуто з них лише те, що не придатне на будову й вироби, себто низьке та криве, але верби, осокори, явори й інші м'які дерева ще стояли в усій своїй красі.

За Біляєм, після невеликих пісків, біля устя Калинівського байраку та і в його ложі, шумить ще ліс, хоч і не густий, а за ним - знову піски. На пісках у Біляях і поблизу Крутого Яру помітні ознаки стародавнього житла або військового стану: печища, череп'я та маслаки, кутасті кінці стріл, кулі, кремінння, а часом і гроші. До якої епохи належать усі ті речі, ще ніхто не дослідив; із того ж, що д. Новицький року 1887-го знайшов тут амфору штучного виробу, треба гадати, що в цих краях пробували люди й за часів Візантійського царства.

Не можна не пошкодувати про байдужість наших археологів до сього місця, бо всі знахідки тут хутко розтягують, а було їх і на початку XIX століття дуже багато. Як розповідав 1885 року дід Джерелівський, "...за Канівським, ближче до Розумівки, на пісках, багато печищ., а біля них знаходили здоровенні, червоні тикви; ці тикви не схожі на наші: вони заввишки аршин, або й більше, з двома вушками, а дно гостре. Бог його зна, як його люди й становили на землю..."

Як зміг я помітити, за сорок літ, що я не бачив Великого Лугу, берегом Дніпра, між устям Нижньої Хортиці та Лисою Горою все менше стає лісу, та дедалі більше пісків, і долю правого берега Великого Лугу не важко вгадати.

Найчарівнішим місцем між Хортицею та Лисою Горою вважають Крутий Яр. Глибокі, порослі дубовими лісами, тернами кручі сього яру неначе зберігають у собі таємницю минулого життя сих місць; криниці ж із джерелами холодної, як лід, і прозорої, мов кришталь, води надають йому вигляду привітного затишку. З оповідань дідів, після зруйнування Січі запорожці ще довго ховалися тут од кріпацтва, живучи в землянках, і позакопували в Канівському байраці та по всіх Хортицях великі скарби.

Давно колись - кажуть діди - в Крутому Яру щось тужило, сумно було; а тепер тужать і журяться за козаками пугачі!...

Ліс із Крутого Яру в давні часи виходив на гору і слався степом до року ж 1916-го він зацілів лише в самому байраці; побіля нього ж, на горі, ростуть тільки поодинокі груші.

Нижче Крутого Яру йде берегом добрий ліс, а. далі високий берег знову підсунувся до Дніпра й випнувся горою на 50 сажнів заввишки, прозваною Лисою через те, що на самісінькому її версі, над зеленим лісом, жовтіє сипучий пісок. Лисою звав її у своїх записках навіть посол німецького цісаря Еріх Лясота, що

проплив повз неї Дніпром року 1594-го.

Лису Гору видно здалеку: з міста Олександрівська (18 верст), з острова Хортиці й навіть із гори, що на захід од Кічкасу (28 верст). Це - дуже цікаве з'явище.

На версі, який досить великий, гора має кілька глибоких розлогих ям, і в одній із них з-під кореня осокора, з піску, пробивається чимале джерело. Криниця там ніколи не висихає і взимку не замерзає. Народні перекази твердять, що сю криницю викопав апостол Андрій, коли, їдучи Дніпром із Царгорода хрестити Русь, деякий час пробував тут. Околишні люди ще й тепер мають цю воду за святу й цілющу.

По Лисій Горі, кажуть, чимало трапляється гостряків од стріл, стремен та іншої зброї. У давні часи, за переказами, од Дніпра до Лисої Гори було сажнів 50 берега з лісом; коли ж я приїздив сюди року 1916-го, то весь той ліс уже було змито Дніпром, і навіть підрізано водою й саму гору сажнів на десять. Можливо, що за кілька десятиріч і верх гори з криницею впаде в Дніпро. Од Хортиці до Лисої Гори скелі ще не покидають Дніпра і утворюють під його правим берегом кілька забор: Велику Розу-мівську, Терлівську та Домаху. З островів же на сій частині Дніпра чималих два: Старик - під лівим берегом, одразу ж, нижче Розумівки, та Крутоярський - посередині Дніпра, проти Крутого Яру. Про інші острови (коси) нема чого і згадувати, бо їх то намиває, то руйнує вода.

Нижче Лисої Гори на три версти простяглася правим берегом низина, вкрита ще й зараз чудовим лісом. Зветься вона Наливачем, певне, через те, що в повідь наливається водою. Проти Наливача на середині Дніпра лежить забора Посередівська.

Від одного мисливця, якого здибав біля Лисої Гори, я чув, що по лісах, навкруги гори, ще в XX сторіччі водилися дикі кози, але до 1916 року їх вибито вщент. Вистріляно навіть вовків, і в Наливачі тепер найбільшим звірем зосталася лисиця. Полювати на неї з'їжджаються до Лисої Гори пани-поміщики з усіх околиць і тому, треба думати, що й цього дорогого звірка скоро тут не буде.

Нижче Наливача берег підходить до Дніпра, невисокою горою, а велика річка підмиває її й рушить землю у воду й, перенісши на кілька сот сажнів, насипає з неї коси й острови. Казна витрачає великі гроші, аби одвернути Дніпро від правого берега, та це їй не вдається. За півтори версти від Наливача лежить велике село Міклашевського (селяни звуть його Матлашем) - Біленьке. Прозване воно так від балки Біленької, що прямує проз нього. Купивши тут землю від генерал-поручника Каменського,

Міклашевський року 1803-го придбав у графа Розумовського, в Гадяцькому повіті на Полтавщині, кріпаків і переселив їх у Біленьке, до того ж, зібрав сюди ж таки всіх запорожців, що лишилися на його землях од часів зруйнування Січі.

Над селом Біленьким, на високій горі, міститься сила могил. Найбільша з них, що зветься Товстою, року 1860-го була розкопана Забєліним, причому тут знайдено шматки від давньої колісниці та кінську збрую. Глибоко в могилі виявлено три домовини, а в одній із них, під дошками й соломою, було чотири кінських кістяки з вуздечками срібного набору. Дві інші домовини не відомо хто пограбував, і тільки в тій печері, що її прокопали і нею лізли злодії, було знайдено загублену золоту бляшку та уламок меча.

В селі Біленькому року 1916-го я застав перевіз на поронах, якого раніше не було. Нижче села під лівим берегом Дніпра лежить великий, порослий добрим лісом острів Тарабаш, відмежований од берега широкою протокою Грузькою. Ще нижче - аж три невисоких острови. Проти третього з них із правої руки в Дніпро спускається балка Червона, що відділяє землі Міклашевського від володінь Струкова. Вона крутобока, красива і вкрита дубами та грушами. Зараз нижче устя - висока гора; над берегом вона репається, осідає лавами й сунеться до Дніпра разом із деревами й кущами. Ця місцевість у селян зветься Заломами й, певно, колись була запорожцям доброю схованкою, бо має багато глибоких та широких розщелин і печер.

Неподалік тих Заломів є дивне місце, яке старі діди звуть Гульбищем. Це - вузенький ріг гори, ідо підступає до Дніпра, оточений кручами, вкритий лісом. Звідти чарівний краєвид на Дніпро та Великий Луг. Про Гульбище оповідають, що нібито колись на сьому розі стояв кам'яний стіл із кам'яними лавами навколо, а під кручею був у запорожців льох із горілкою та медом, і що се місце було найулюбленішим для їхньої гульні. Тепер ні стола, ні лав немає, і важко повірити тому, що в запорожців для втіх було якесь одне місце; певніше, що стіл та лави - це пам'ятки давніших народів, як і “ліжко Сагайдака” в Сагайдачному, що вище Хортиці, й не можна ще раз не пошкодувати, що наші вчені не досліджували Великого Лугу раніше.

Недалеко за тими Заломами, понад Дніпром і його протокою Тарасом, лежить село Верхньотарасівка. За переказами селян, ці назви походять од запорозького військового старшини Тараса, який сидів тут зимівником ще задовго до скасування Січі, а саме року 1770-го.

Після знищення Січі Верхньотарасівка з околицями дісталася казні, а 1778 року була пожалувана царицею Катериною статс-дамі Браницькій. Та продала ті землі із селом Лессію, а він уже року 1802-го спустив їх Струковій, чий рід і досі володіє Верхньотарасівкою. Проти цього села на Дніпрі кілька островів із шелюгами та дрібним лісом. Тут же міститься й перевіз перонами у Великий Луг, а лугом пролягають шляхи на лівий берег до сіл Благовіщенського та Балки.

У селі Верхньотарасівці живуть не чисті українці, бо власники села, ще за часів кріпацтва, маючи винницю та сукноварню, переселяли сюди своїх кріпаків із Московщини.

За Верхньотарасівкою вигляд правого берега Великого Лугу одразу відміняється: надбережні гори із 60 сажнів знижуються до 44 - 46 і відступають на 5 - 6 верст од Дніпра, а через те балки, які впадають у Великий Луг, уже мають не такі сторчові боки.

Неначе зрадівши, що можна розлитися ще ширше, Дніпро починає відкидати протоки праворуч, підходячи до самісіньких гір. Біля Верхньотарасівки од нього витікає протока Тарас, трохи нижче - Нажора, а через п'ять верст - одразу дві великі протоки - Перебій та Бугай. Слідом за протоками на правий берег Дніпра переходить і Великий Луг, так що від Верхньотарасівки аж до нижчої Лисої Гори, що біля Нікополя, Дніпро тече, оточений плавнями з обох боків, і з пароплава лише подекуди, понад деревами, видно попід горою за п'ять верст поміщицькі оселі: Нейдорф, Маріїндорф і, нарешті, - невелике село Підгородню.

Їдучи Великим Лугом року 1916-го, я застав, що біля Верхньотарасівки річку Тарас перегачено кам'яною греблею (певне, щоб не витікала вода з Дніпра), проте вона вже промила собі хід, і в неї можна було заїхати човном.

Ліси по річках Тарас, Нажора, Перебій та Бугай, - збереглися до наших часів ще добре, за винятком міцних порід; навпаки - на лівому боці Дніпра проти цього кутка Лугу тягнуться майже зовсім оголені від лісу плавні, лише з лозою та очеретом.

Річка Бугай, пробігши впоперек плавні біля п'яти верст і взявши в себе Перебій, Нажору й Тарас, сягає слободи Підгородньої, а нижче неї зустрічається з півночі з крутою балкою Березуватою. Власниця землі між річкою Бугаєм та цією балкою Яковлева охрестила сей ріг “Мисом Доброї Надії”. Коли зійти на гору від її маєтка до Чотирьох могил, то можна побачити чарівний краєвид: під ногами стелеться безкрайнім зеленим килимом Великий Луг із поплутаними по ньому протоками та озерами а на заході, над лісами, піднімається високою шапкою Томаківський острів - стародавнє запорозьке гніздо.

Відразу за слободою Підгородньою Бугай знову випускає із себе річку Тарас, тільки вже не праворуч, а ліворуч, сам же здобувши назву Джугана, відкидає у праву руку велику затоку, біля якої лежить село великого князя Михайла Миколайовича - Гола Грушівка. На високих берегах Джугана й Бугая недавно було багато хрестів над домовинами запорожців, похованих за часів Нової Січі (1739 - 1775 роки) й пізніше.

На місці, де тепер село Гола Грушівка, за доби Запорожжя, завжди були оселі старих січовиків-пасічників. Стояла тут у них навіть капличка. Називалася ця місцевість Голою Грушівкою ніби через те, що сюди доходила велика й довга балка Грушівка “наголо” вкрита колись на протязі 30 верст самим грушевим лісом. Теперішні селяни не так пояснюють назву: нашу Грушівку, кажуть вони, звуть “Голою”, що ми самі голі й босі, а голі через те, що не маємо землі.

Коли запорозькі землі роздавалися вельможам, то за Голу Грушівку зчинилася велика сварка між князем Вяземським, князем Проз орокським, графом Чернишовим, графом Толстим. Всякому хотілося захопити цей чарівний куток собі, і тільки вже Потьомкін погодив вельмож і присудив землю Толстому, від якого вона через кілька рук перейшла в рід великого князя.

На запорозькому кладовищі Голої Грушівки, недалеко від теперішньої церкви, ще досі збереглося кілька козацьких хрестів.

На розі, що випнувся у Великий Луг між Джуганом та Річищем, помітні окопи, хоч, певно, вони не запорозьких рук, бо для січового нечисленного війська вони були б дуже просторі: коли б ті окопи випростати, то сягли б верст на дев'ять.

Південніше окопів є низина, по якій розкидані піски. Вона зветься Сірківкою, бо там останні роки свого життя перебував славний кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко. Як відомо з історії, цей лицар, занедужавши тут, на своїй пасіці, року 1680-го, помер першого серпня. Його тіло наступного ж дня запорозьке товариство дуже урочисто перевезло річками на військовому байдаці до Січі, що була тоді в усті Чортомлика, і за козацьким звичаєм поховало там із пальбою, насипавши над домовиною великого запорожця чималу могилу.

Нижче Голої Грушівки Джуган, що тут зветься Річищем, себто старим ходом Дніпра, робить велике коліно, врізуючись у плавню низьким місцем, що називається Пеклом. Повертаючи далі на північ, а потім на захід, прямує до Томаківського острова. Тут Річище відкидає од себе праворуч річку Ревун, яка обходить острів із півночі й прийнявши до себе річку Томаківку, впадає разом із ней в Чернишівський лиман. Тим часом Річище прямує

до цього ж лиману з південного краю Томаківського острова.

На північ від острова, біля уста річкн Томаківки, - чимале озеро Калинівеьке, Воно, разом із Чернишівським лиманом та численними затоками Річища, в недалекі часи дивувало силою риба, що там ловилась. Тепер тут риби к кілька разів менше, хоч усе-таки вона ловиться добре.

Недалеко від Томаківського острова лежить велике село Чернишівка, перехрещене урядом у Красногригорівку, яке Чернишівський лиман розмежовує на дві половини. На місці південної Чернишівка ще за часів Старої Січі сидів зимівником запорожець Черниш, чиїм ім'ям і назване і село, і лиман, і та балка, що наближається до Чернишівського лиману зі степу. З часом навколо зимівника Черниша виросло таке велике людне село, що частина його перекинулася на північний бік лиману.

Опріч балки Черниццвки, до лиману підступає довга балка Кам'янка та річка Томаківка. Всі ці балки й річки скелюваті й похмурі на. Вигляд, а хрести над могилами запорожців, рясно колись розкиданих понад балками, переконують, що коааки любили сю місцевість і тулиляся зі своїми зимівниками до Томаківського острова. Та воно й не дивно, бо острів той, відомий з історії під назвою Буцький не раз, із XVI століття був осередком Запорозького Війська.

Перші відомості про те, що на Томаківському острові була Січ, маємо з польських джерел, із оповідань, писаних про подорож, шляхтича Самійла Зборовського на Томаківський острів, де він року 1583-го був на січовій раді обраний гетьманом. Наш історик же М. І. Костомаров гадає, що Січ була тут ще а року 1568-го. Це цілком можливо, бо цей острів, дуже придатний для існувадаві на ньому козацької громади. Із заходу його відділяє од степу Чернишівський лиман, через який ніяк не могли дістати запорожців тодішні гармати, бо він має біля трьох верст ушир; із півночі до нього важко підійти черед озеро Калинівське та цілу низку річок, що течуть у кілька рядів, а саме Ревун, Ревуча, Бистрик, або Ревунець, і Томаківка; зі сходу ж та півдня він оточений пущами Великого Лугу та Річищем. Сам. Острів досить високо підіймався над околицями, був у байраках зарослий грушевим та дубовим лісом, на вереї ж мав степ із найкращою соковитою травою, а це для запорожців неабищо, бо давав їм змогу під час облоги випасати коней біля самісінької Січі. Весь острів має навкруги шість верст і містить 350 десятин грунту.

У наші часи околишні селяни звуть острів Буцький, або Томаківку - Городищем через те, що на ньому досі збереглися руїни окопів Запорозької Січі, Заховалися вони в найдальшому від степу кутку, за- Чотирма, могилами, над критим берегом

Річища; при чому Січ мала окопи лише з боку степу; од річки ж їх або зовсім не було, або вони за чотири століття підмиті водою Остання гадка, цілком можлива, бо коли я оглядав Городище року 1882-го, то бачив, що трохи на південь од Січі весняна повідь Річища. так дуже підмила крутий берег, що він ізсунувся в Річище разом із деревами и кущами, що на ньому росли.

Поводатарі мої - хлопці з Чернишідки, показували мені під кручею Річища велику печеру, котру вони звали норою, кажучи, що там у запорожців містилася скарбниця. Печера та од води мала. біля півтора, сажня заввишки і стільки ж завширшки, але швидко вужчала й поділялася на три нори, з яких одна йшла вгору, друга спускалася глибше, а третя, вузька, як щілина, повертала праворуч, Коли я трохи полазив по тих печерах, то мені стала цілком зрозуміло, що всі 141 нори - наслідок роботи дощової води, яка надходила, сюди із січових окопів. Це була підготовка до такого ж залому берега, який трохи раніше стався на кілька десятків сажнів вище. Проте чернишівці, не тільки діти, а й старі, впевнено кажуть, шр тут був у запорожців льох

Окопи, що збереглися від Січі, мають упродовж 300 сажнів, із ворітьми посередині; зі сходу - 156 сажнів-, а із заходу - 86. Подекуди понад окопами є неглибокі ями, що натякають на якусь бувшу там будову.

Січ Запорозька була на Томаківському острові не тільки в XVI, а й у XVII столітті, саме під час найтяжчої боротьби козацтва з поляками, в роках 1625 - 1638-му, коли, напевне, з примусу польського уряду Січ було перенесено на нездатний до оборони Микитин Ріг. Проте ще й після того, як не стало Січі на Томаківці, сей острів усе ж таки лишався одним із осередків запорозького бурлацтва, й історії відомо, що Богдан Хмельницький, врятувався року 1648-го з польської Чигиринської в'язниці втечею на Запорожжя і, не наважуючись іти одразу на Січ, бо там тоді стояла польська залога з комендантом, зн-ай-шов собі притулок на Тома.кшському острові, де здибав аж три сотні запорозьких козаків. Тут же, на старому городищі, завжди перебували ватаги січових рибалок.

Опріч окопів на Томаківському Городищі ще є ознаки запорозького кладовища біля могил у східній частині острова. Хрести там, як кажуть чернишівці, додержувалися до 1870-х років, тепер же всі вони побиті й розібрані темним людом на будову. Я чув од поводатарів, що на Томаківській Січі стояла запорозька церква, та тільки ще не за їхньої пам'яті її підрізало Річище й понесло за водою.

За останні роки околиці Томаківського острова занадто змінилися. По горі над обома Чернишівками, перетинаючи

балки Кам'янку й Чернишівку, протяглася друга Катерининська залізниця й на руїнах запорозької Січі та на лиманах і протоках Великого Лугу розлягається луна від гудків важких паровиків, що мчать залізними коліями. Недалеко Чернишівки покопано рудниці й сюди навезено чимало чужосторонніх робітників та зібрано багато всілякого захожалого люду. Побувати тепер на острові Томаківці дуже легко, - треба тільки стати на станції Катерининської залізниці “Марганець”, від якої всього півтори версти до Чернишівки, а звідси вже зручно переїхати на Городище човном.

Нижче Чернишівського лиману Річище разом із плав-нею, одступає далі від берега, до нього ж підливається довгий лиман, порізаний косами та островами з дуже низькими берегами. Одного разу, року 1882-го, заїхавши в цей лиман од Чернишівки каюком по річці Прогною, я так заплутався між островами, що й ночував на лимані. Та й наступного дня не зумів повернутися назад до Прогною. Довелося мені два дні пробути між чайками (мартинами), куликами та дикими качками і тільки тим я врятувався, що сажнів на сто перетяг каюка травою з лиману в Річище, і вже річкою приплив у Чернишівку, зовсім знесилений, бо вже не вистачало їжі, а гнати човна довелося проти води.

Цей плутаний лиман сполучається з великим лиманом Новопавлівським, над яким під нижньою Лисою Горою розташувалося село Новопавлівка. Напроти цього села в Новопавлівський лиман вливається кількома протоками Річище, і разом вони впадають проти Лисої Гори в Дніпро.

З Лисої Гори, яка кручами підступає до Дніпра, відкривається величний краєвид: під ногами Дніпро, острів Орлова та Великий Луг до самісінького Кам'яного Затону (Кам'янка); на захід - Нікополь із його будинками й пристанями, а на схід - ціла низка лиманів і, як на долоні, острів Томаківка, до якого навпростець вісім верст. Коли на Лису Гору зійти під час повені, то здається, що стоїш серед моря, настільки вся площа Великого Лугу залита водою, і тільки зелені дерева, що виглядають своїм гіллям із плеса, нагадують, що незабаром повідь спаде і, замість моря, тут знову зеленітимуть острови.

Головне русло Дніпра, наблизившись у плавні до Лисої Гори, знову розділяється на дві протоки, що оточують майже круглий острів Орлову. Притому Дніпром зветься ліва протока, а права називається Орловою. Над цією-от протокою, що разом із річкою Лапинкою оточує великий ріг, Микитин, року 1638-го, за кошового отамана Війська Запорозького Лутая, козаки сіли кошем і впорядкували тут Січ. Сталося це, можна гадати, з примусу. Придушивши цілу низку козацьких повстань, що були

під проводом Сулими, Павлюка, Остряниці й Гуні, поляки добралися до самісінької Січі, що стояла на Томаківському острові, а позаяк те легко їм далося, то вони тільки на тій умові повернули Війську Запорозькому його самоврядування, щоб кіш перейшов з острова на берег, де польському урядові було зручніше здійснювати за ним свій нагляд. Запорожці збудували Січ неподалік свого давнього гнізда, на Микитиному Розі, а поляки зразу ж поставили поруч із нею свою фортецю, де тримали біля 1000 жовнірів з комендантом-шляхтичем.

Проте незабаром з'ясувалося, що обране під Січ місце зовсім до того не придатне, бо річка Орлова дуже підмила під Січчю берег і зруйнувала січові будівлі. Через те на Микитиному Розі запорожці пробули тільки 14 років, до 1652-го, хоча слава цієї Січі велика, бо тут року 1648-го на січовій раді Військо Запорозьке ухвалило дати поміч Богданові Хмельницькому й одностайно з ним стати в оборону прав козацтва та волі українського народу. Тут же Хмельницького було проголошено гетьманом і надано йому від Війська клейноди і знайдені заховані по пісках гармати.

Після переходу Січі року 1652-го на устя Чортомли-ка, на Микитиному Розі, аж до скасування Війська Запорозького в році 1775-му, лишилася козацька залога та уряд запорозького перевозу через Дніпро на татарський берег, до Кам'яного Затону, до якого від Микитиного Рогу біля трьох верст. За часів Нової Січі в Микитині стояло 40 хат, де жили урядові старшини: шафар, підшафарій, підписарій і товмачі; на околицях його було розкидано аж 300 зимівників запорожців.

Із часом Орлова дедалі дужче підрізала Микитин Ріг, і нарешті, велика повідь 1846 року обвалила у воду й залишки січових окопів, і каплицю, яка зберігалася замість січової церкви, і січове кладовище разом із кістками запорозького лицарства.

Нині на околиці Нікополя є руїни від окопів, та ті окопи викопані не запорозькими руками, а російським військом та українськими козаками під час походу на Кизикермен і Тавань року 1695-го під проводом боярина Шереметева та гетьмана Мазепи.

З пам'яток Запорожжя в Нікополі досі зацілів запорозький зимівник, невеличка гармата, знайдена недалеко від міста у Великому Лузі 1872 року, хрест із січової церкви та ще чимало церковних речей у самому соборі.

Ліси на околицях Нікополя та на острові Орловому переведено й понівечено, мабуть, найдужче з усього Великого Лугу, а проте ще року 1916-го нікопольські мисливці хвалилися мені, що на

Орловому острові їм найкраще полювати.

Лівий, або південно-східний берег

Далеко менше пам'яток запорозького життя лишилося на лівому, або південно-східному березі Дніпра. Це цілком зрозуміло; ті землі ще з часів татарської руїни й до Нової Січі належали татарам. На лівому боці Дніпра запорозька влада була дійсна тільки між річками Ореллю та Самарою. Пізніше козаки захопили ще річку Вовчу й Кальміус, хоча татари раз у раз порушували січові права на ці займиша й любесенько кочували цими берегами зі своїми кіньми й худобою. Що ж до річки Московки та Кінської, які впадають у Дніпро у верхній частині Великого Лугу, то перша була татарською до року 1739-го, а друга - майже до кінця існування Запорозького Війська. Одна з балок, що прилягає до Московки, біля якої стояла оселя мого батька, й досі зветься Мечетною, бо там ще в XVIII столітті була татарська мечеть.

Проти верхнього краю Великого Лугу та нижньої частини острова Хортиці впадали дві річки із назвою Московок: вище - Суха, й нижче - Мокра, яка вливаючись у Дніпро біля міста Олександрівська, сплуталася з Дніпровою протокою Кушугумом. Устя обох тих річок за часів Запорожжя були затінені гарним дубовим лісом, і тут же, користуючись із того, що на Хортиці завжди містилася запорозька залога, дехто з козаків, незважаючи на те, що обидві Московки належали татарам, сиділи на їхніх устях зимівниками. Року 1738-го російський генерал Мініх, під час походу на Крим, збудував над Мокрою Московкою невелику фортецю там, де тепер середина міста Олександрівська. Та фортеця відразу ж після війни була залишена росіянами, а натомість року 1770-го за нової війни Росії з Туреччиною, при усті Мокрої Московки царський уряд почав будувати форштат, окопаний валом, а між обома Московками звів велику фортецю, яка мала бути головним бастіоном нової Української лінії.

За того будівництва було знищено багато кремезних дубів, як на Московках, так і у Великому Лузі. З приводу вирубання лісу Кіш Війська Запорозького посилав скарги російським генералам і навіть цариці Катерині II, та тільки ті слова лишалися без відповіді; ліс і далі рубали й не тільки на будову, а й на дрова.

21 травня року 1771-го, коли велика Олександрівська фортеця ще не була закінчена, командуючий російською фортецею повів своє військо з Олександрівська понад Великим Лугом на устя річки Кінської. Добудували цю фортецю в 1775 році, коли саме загинула Запорозька Січ, а року 1777-го вона вже як непотрібна була скасована; москалі ж, що перебували в Олександрійську,

оселилися Солдатською слободою, яка існує й досі, біля міста.

Сам Олександрівськ довго скидався на село, і тільки з прокладанням повз нього залізниць почав зростати. Тепер він став значним містом із гарними просвітними будинками. Від нього Великим Лугом ходять пароплави через Нікополь до Херсона.

Із козацьких пам'яток в Олександрівську можна вказати лише на домовину останнього кошового отамана Задунайської Запорозької Січі Йосипа Михайловича Гладкого, що року 1826-го проміняв бунчук кошового отамана на чин генерал-майора російського війська. Його могилу можна й зараз бачити на старому кладовищі недалеко від церкви. Там є надгробок, поставлений онуками.

Про місцевість, де нині місто Олександрівськ, дід Нагірний, що року 1884-го мав дев'яносто шість літ, розказував Я. П. Новицькому, між іншим, таке:

“Річка Московка була глибока, і по ній було багато звіра й птиці. Жили й тут запорожці. Як не було ще тут кріпості, то в плавнях і скрізь понад Московкою був такий ліс, лоза та очерет, що й звір не пролізе, а. як пригнали 10 000 лапотників копать вали (будувати кріпость), то вони все за одну зиму звели”.

Там, де річка Московка впадає в Дніпро, від неї одбивається протока, що сполучається з Дніпром і відразу ж відходить од нього в ліву руку. Та протока зветься Кушугумом. Відмежувавшись од Московки й Дніпра, Ку-шугум тече до німецької колонії Шенвіза, а далі попід степовими горами на південь до злиття з річкою Кінською. Ширина Кушугуму невелика, але глибина за весняної повіді сягає трьох сажнів, так що в нього заходять навіть берлини з вантажем. У першу повінь (березень) вода з Московки тече Кушугумом до Дніпра, а за другої (квітень-травень) Кушугумом тече Дніпрова вода. Восени Кушугум подекуди пересихає й поділяється на плеса.

Дід Нагірний так оповідав про Кушугум:

“Кушугум-річка взялась з Московки; вона вузенька, та глибока була зпрежду, - така вона й тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри й виндихи. Біля Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвіз (колонія), жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бур'яну, трави, листя та й зимує. Це давно діялось: як ще границя турецька була по Оріль-річку. Там, де тепер огороди й хати Шенвіза, над Кушугумом, було турецьке кладовище. Запорожці, як зігнали турка, - оселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У них була велика сила коней, скоту, а деякі діди-сидні дуже кохались у бджолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвіза,

понад Кушугумом, біля турецького”.

Я. П. Новицький у книжці “Народная пам'ять” доводить, що німці в Шенвізі часто знаходили на своїх огородах та дворах, копаючи ями, російські гроші часів, коли відбувалися походи на Крим, а саме Анни Іванівни, Єлизавети Петрівни та Катерини II. Натрапляли німці ще й на глиняні баклаги й інші речі.

Ідучи понад Кушугумом залізницею, що прямує з Олександрівська на Севастополь, проминемо зразу слободу Миколаївку, а далі, перетнувши балку Суху, дістанемось до балки Виноградної. Про сю балку старі діди розказували Я. П. Новицькому:

“Тут ріс виноград, а запорожці сиділи хуторами і розводили садки. Тут були і терни густі, де стояли козацькі пасіки. В тім годі, як межували землю панам, в Круглику (ліс біля устя Виноградної) жив запорожець. Як почув він, що земля панська, - покинув свою хату та пасіку і подався за Дунай під турка”.

Через дві версти, там, де зі степу простяглась до Великого Лугу балка Дубова, лежить село Кушугумівка, або Велика Катеринівка. Це село відзначилося тим, що коли вмерла його власниця графиня Літто (Скаворонська), а потім - і граф (в 1830 роках) і прибув якийсь новий спадкоємець, то кушугумівці почали бунтувати, вимагати собі волі й навіть послали депутатів до наказного отамана Азовського козачого війська (бувшого Задунайського Запорозького), щоб узяв їх у військо. Та Гладкий не мав на те влади, і кушугумівців було за те дуже покарано.

Весь цей куток Великого Лугу належить нині графу Канкріну.

Біля Балабиноі залізниця перетинає край Великого Лугу. Місцевість тут надзвичайно чарівна, а найбільше у повінь, коли луг залитий. Для всякої водяної птиці скрізь велике привілля, і з вікна вагону здається, що поїзд летить серед моря, оздобленого рослинами.

Нижче Кушугумівки надбережні гори стають вищі й красивіші. Від балки Сухої та до Дубової підіймається сажнів на сорок заввишки гора, яку старі люди називають Шпиль-горою. Про неї у селі Кушугумівці Я. П. Новицький записав року 1885-го від старого діда Орла ось таку легенду:

“Од слободи Кушугумівка аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора. Розказували старі люди, що як задумав Потьомкін зігнать запорожців, то вислав генерала з військом на Шпиль-гору і давай палити з холостих пушок у Кучугури.

Там, кажуть, був їх стан. Запорожці посідлали коней і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожна тисяча стала окремо, а попереду ватажки так і заграли кіньми. Генерал обвів військо очима й каже: - “Ну, братця, забирайте своє добро та

виходьте на Дністровські лимани, бо тут будуть селитися слободи”, - повісили запорожці голови та й подалися до куренів... - “Бодай, кажуть, Потьомко, твої діти стілько заслужили, як ми в тебе!”

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались: - “Прощай, батьку, Великий Луже. Не звели ми тебе, не зведе ніхто, поки світ сонця”.

Так думали запорожці, та не по-їхньому вийшло: земля пішла в поділ, і за старих панів ліс ще держався, а як настали молоді - все вирубали, все пішло димом. У інших панських плавнях по десять год й більше риндували ліс явреї і палили його на. вугілля, а тепер од того лісу й сліду не зосталось: все попсовано та сплюндровано”.

За Кушугумівкою Севастопольська залізниця пролягає долиною між горами та річкою Кушугумом, а за слободою Катеринівкою (Мала Катеринівка) перерізує плавню саме, де річка Кінська впадає у Великий Луг і бере в себе Кушугум.

Річка Кінська дуже характерна. Вода в ній, коли порівняти з жовтою Дніпровою, здається зовсім синьою і прозорою. Маючи зовсім окрему істоту. Кінська, впавши мимоволі в протоки Дніпра, не хоче з ним єднатись, а коли місцевість примушує її 40 того, то вона незабаром знову відбивається од нього, і так плине аж до самісінького Дніпрового лиману. Під час весняної поводі Кінська тече, змита Дніпром, а проте все-таки виривається своєю окремою синьою течією.

Зараз же після зустрічі з Кінською річка Кушугум повертає від неї в глиб Лугу, а східною межею Великого Ауту до самого його південного краю, стає річка Кінська.

На усті Кінської, біля Великого Лугу, розташувалося велике село Царицин Кут, або Підстепне. Лежить воно на бувшому татарському березі Кінської, і через те запорозьких пам'яток тут шукати нічого, хоч після зруйнування Січі запорожці селилися і в цих місцях.

Через три версти нижче устя Кінської в неї вливається зі степу річка Янчокрак, а ще три версти нижче - річка Карачокрак. Обидві вони відомі з історії походів російського війська на Крим у XVIII столітті, бо на цих річках, як і нд Кінській, царська армія завжди ставала табором на перепочинок. Тут же перепочивали й запорожці, що брали участь у тих війнах.

За устям Карачокраку річка Кінські Води повертає в свою течію на захід і понад крутим берегом підходить до села Скельки, а далі, звужуючи Великий Луг, підступає до устя балки Маячки й села того ж наймення. Від Маячки надбережні гори ідуть знову на південь, річка ж Кінська тече прямо,

наближаючись до Дніпра й лишаючи по ліву руку од себе широку низину, вкриту цілою низкою озер та лиманів, які, напевно, були колись її водотокою. Понад сими озерами під горою легкать села: Златопіль, Павлівка, Балки таЛизаветівка, що були залюднені вже після зруйнування Січі.

Далі Кінська ще більше бере на північ і, проминувши містечко Благовіщенське та село, Іванівське, входить у великі піски, що високими кучугурами підступили до неї з лівого боку і простяглися а^с до села Водяного на 18 верст. Піски тут пересипаються з місця на-місце і ходять, як хвилі на морі, збігаючись у чималі кучугури, порослі подекуди шелюгами.

Місцевість, ця колись не була така мертва та піскувата, бо в ямах поміж кучугурами іноді трапляються ознаки перебування тут людини, а саме: черепки: з посуду, маслаки й мідні гостряки від стріл.

Ще починаючи з Маячки, річка Кінська, збираючи з Великого Лугу все більше протоків Дніпра, дедалі ширшав і, добігши до Благовіщенського, стає вже широкою і дуже красивою річкою. За селом Іванівським вона відкидає од себе протоку Перебій, а сама, маючи з лівої руки піски, а з правої - ліси Великого Лугу, сягає урочища Паліївщини і тут впадає в головну течію Дніпра. Тільки це сполучення Кінської з Дніпром ненадовго, бо через шість верст вона знову відмежовується од Дніпра на південь і спочатку під назвою Перевал, а далі під власним найменням, добігає до села Водяного і вливається в лиман, з яким підходить до села Кам'янки (Малої Знам'янки), щоб знову впасти в Дніпро біля окопів стародавнього урочища Кам'яний Затон. На сьому місці й кінчається Великий Луг і починається Базавлуг.

Кам'яний Затон козаки знали з часів існування Запорозького Війська. Дехто гадає, що саме тут було головне місто татарського ханства Саміс. За доби Запорожжя в цих місцях стояла татарська залога в митниця, щоб збирати мито з крамарів, які через Микитине та Кам'яний Затон їздили до Криму. Ще пізніше, а саме року 1696-го, за указом Петра І, тут було споруджено фортецю на велику докуку запорожцям, які ще раніше вигнали татар із цього місця і мали Затон своєю власністю.

1858 року, за свідченням О. С. Афанасьєва-Чужбинського, тут, на засипаній пісками площі од перевозу через Дніпро до Кам'янки, багато траплялося орнаментів од будинків бувшого колись міста, а діди в той час ще пам'ятали, що між кучугурами пісків були ознаки бруку, напівзнесені кам'яні огорожі та рівчаки, викладені каменем. “Після бурі, - дише дослідник, - ще й тепер на місці городища зустрічаються мідні й золоті гроші та уламки золотих речей, і не так давно знайдено тут силу таких

предметів, та всі вони потрапили в непевні руки”.

Року 1916-го оглядаючи Кам'яний Затон, я ледве міг розпізнати контури фортеці, збудованої з наказу царя, настільки її вали засипало пісками.

На південь од Кам'яного Затону та села Кам'янки розлігся Білозерський лиман, у який з півдня впадав село Велика Знам'янка, що вславилося своїми виноградниками та іншою садовиною. Ця місцевість відома ще з давніших часів, ніж Кам'яний Затон. Над Знам'янкою зводиться гора, що зветься Мамай Сурка, а біля неї балка Мамайка. Збереглися оповідання запорожців про це місце... Неначе під горою біля Білозерського лиману було велике місто франків (генуезців) - Білозерка. Під час татарської руїни, коли на Білозерку напав хан, що здався Мамаєм, Білозерська цариця покинула свій маєток й перебралася за Дніпро, а Мамай, захопивши порожні квартали, заснував тут свою столицю.

Під час розкопок біля Великої Знам'янки знаходять речі скіфської й татарської доби.

В глибині Великого Лугу

Від Хортиці й до села Кушугумівки, що на східному березі Великий Луг тягнеться нешироким закутом, всього в дві-три версти од краю до краю. Тут ще нема чого боятися, щоб заблукати в нетрях, а проте і цей невеликий проміжок лугу оглянути пішки неможливо, бо й на сій вузькій площі чимало покрутилося проток та озер.

Од місця, де в Олександрівську міститься пристань, од Дніпра відбивається на схід глибока річка Закутна, яка весняної пори та і влітку, вся заставлена берлинами. Через півверсти від устя Закутна, ввібравши в себе протоки від річок Московки й Кушугуму, повертає на південь і тече чотири з половиною версти, маючи з правої руки за півтори версти Дніпро, а з лівої за версту - Кушугум. Щодалі, то Закутна ширшає й наприкінці переходить у лиман.

Весь цей закуток Великого Лугу між Кушугумом, Закутною і Дніпром я памятаю ще з 70-х років. У ті часи він був рясно вкритий добрим лісом. Чимало тут навіть дуба. Закутна з її лиманом шуміли очеретами; повсюди безліч дрібних проток і ходити в ций місцях можливо було, тільки роздягнувшись. Року 1916-го я застав у цьому кутку великі зміни: ліс дуже порідшав, дуби зовсім зникли, очерети щороку скошуються, і вони вже не виростають такі високі, як колись, і сам закуток утратив свій первісний вигляд і став для мешканців Олександрівська місцем для прогулянок.

Устя річки Закутної поширене й поглиблене черпалкою, зветься Оріховою бухтою. З одного боку бухти стоять залізничні вагони та лежать накидані бунти всякого вантажу й краму, а проте з другого боку ще збереглися велетні-осокори по 15 сажнів заввишки та зелені верби. Вони купають у воді свої гнучкі віти, нагадуючи про давню велич Великого Лугу.

Відпливаючи якось уранці 1916 року з Олександрівська до Херсона пароплавом, саме під час сходу сонця, я, стоячи на палубі, прямо зачарувався краєвидом устя Закутної, захищеного вербами та осокорами, острова Хортиці - стародавнього притулку запорожців, що проти пристані розкинувся довгим високим кряжем, та широкої пелени Дніпра, яка рожево-золотим килимом од вранішньої зорі простяглася на північ до похмурих скель Сагайдачного й на південь до лісів Великого Лугу.

Крім цих річок, у сьому закутку Великого Лугу, а найбільше поблизу Дніпра, лежить кілька чималих озер. Униз від Оріхової бухти, майже до річки Бандури та й за нею, ліс на лівому березі Дніпра майже вирубаний на дрова.

Взагалі треба сказати, що дорожнеча палива в роки світової війни дуже спричинилася до знищення Великого Лугу.

На версту від устя річки Нижньої Хортиці од Дніпра ліворуч витікає річка Бандура. Пробігши плавно півверсти, вона поділяється на дві протоки, з яких одна, дуже кривуляючи обіруч, простує впоперек Великим Лугом і за півтори версти, нижче Закутного лиману, сполучається з Кушугумом; друга, повернувши на південь, зливається з річкою Домахою, що вийшла з Дніпра на дві версти нижче Бандури, проти острова Розумовського, і теж впадає в Кушугум.

Ще на дві версти нижче з-за острова Розумовського в лівий бік Дніпра витікає річка Мірошник, що, перетнувши Великий Луг упоперек, упадає в Кушугум двома протоками: однією - нижче села Балабине, а другою - вище Кушугумівки, де станція Севастопольської залізниці Кушугум.

Увесь сей куток Великого Лугу, починаючи від Закутного лиману й до річки Мірошника, надзвичайно порізаний протоками. Окремі протоки, випливши з більшої річки й пробігшим невелику відстань, кінчаються болотом або озером. Через те перейти впоперек Лугом од Дніпра або до Балабиного чи Кушугумівки ще в вісімдесяті роки було зовсім неможливо - хоч і недалеко впорядковано шлях на Балабине, хоча в повідь його заливає. Ліси в сій частині Лугу збереглися дещо краще, ніж у горійшній. Східний край цієї плавні нижчий від західного, і його надовше заливає весняна вода.

Хоч як важко майже до осені переходити через усі горішні плавні пішки, та зате легко досягти їх човном. Коли комусь треба перебратися з Розумівки в Балабине або Кушугум івку, то замість того, щоб їхати Дніпром до Олександрівська, а звідтіля залізницею до станції Кушугум і зробити понад 20 верст; можна з Дніпра дістатися туди ж річками: Бандурою, Домахою й Мірошником (всього три-чотири версти). Можна пропливти і вздовж усього горішнього кутка Великого Лугу, бо всі річки сполучені одна з одною. Для сього треба перебратися Дніпром у З-кутну, а доїхавши до лиману, повернути в Кушугум та, пропливши до річки Бандури, запливти в Домаху, а з неї - в Мірошник; останньою ж річкою можна знову повернути в Дніпро, або до села Кушугумівки.

Із озер у сьому закутку Великого Лугу найпомітніше Оріхове, яке лежить трохи вище сила Балабиного. Зветься воно так, що в ньому росте багато водяних горіхів. На вигляд вони схожі на бараболю, але з корінцями, як у цибулі. Їдять їх печеними й вареними. Озер же з назвою “Оріхове” у Великому Лузі не одне, і в них горіхи водяться ще й досі. Озера горішнього кутка (а їх чимало) дістали здебільшого назви за прізвищами тих запорожців, що осіли біля них на грядах (сухих місцях) після знищення Січі, як, скажімо: Тригубівське, Цимбалове, Сухинине, Тарасівське, Бережнівське, Кононове та інші.

Коли запорожці, що до зруйнування Січі сиділи зимівниками навколо Великого Лугу по болотах та байраках, довідавшись після падіння Січі, що їхні грунти помежовані вже на панів і що їхні діти будуть кріпаками, вони кидали свої хати й переходили у Великий Луг, сподіваючись, що там їх не знайдуть, але пани дісталися й туди, а позаяк запорожці ні за що не хотіли визнавати себе кріпаками, то землевласники погодилися й на те, щоб віддати сухі гряди Великого Лугу, де вже запорожці поставили собі хати, їм же - в оренду за невеликі гроші, і старі діди доживали там віку, рибалячи, доглядаючи бджіл. За прізвищами тих дідів околишні селяни й почали називати річки, озера, гряди або урочища. Проте збереглися ще у Великому Лузі й стародавні назви, як, наприклад: Кушугум, озеро Лукновате (що поросло лукном, себто куширем та іншою водяною рослиною), річка Домаха тощо.

За Кушугумівкою Великий Луг починає розширюватися й проти устя з лівого боку річки Янчокраку сягає найбільшої ширини - 20 верст. У горішньому кутку широкої частини Лугу треба оглянути цілу купу озер, що звуться Лебедовими. Всіх їх п'ять. Найбільше з них тягнеться на півтори версти. Лежать вони неподалік Кушугумівки між річками Бистриком та

Кушугумом, оточені вогкою низиною, вкритою безмежними очеретами, а поміж озерами росте рясна діброва. Це дуже притаманний закуток Великого Лугу, що був колись притулком довгошиїх лебедів. Тепер цю птицю в сих краях і не згадують, бо на лебедових озерах нині плавають лише дикі качки та чайки-риболови.

Не набагато нижче Лебедових лежать два озера, що звуться Кривими. Перше з них являє собою неначе затоку Дніпра й, одбившись од нього версти за дві вище Крутоярського острова, заходить у глибину плавні кількома колінами на три з половиною версти. Ушир це озеро має всього від кількох десятків до півтораста сажнів. Друге Криве озеро лежить на дві версти нижче першого і сполучається з ним маленькою протокою. Воно кутасте і схоже на чотири пальці руки, де кожен палець у версту довжини, і сягає те озеро не менше, як півтори квадратової версти.

Вище першого Кривого озера, між Дніпром та річкою Бистрик, проти маєтку пана Міклашевського лежить урочище Печище, помилково зазначене на триверстній карті генерального штабу “Кичище”. Від Дніпра воно захищене добрим лісом, із боку ж Бистрика - відкрите. Це доволі висока гряда, на якій помітні ознаки хат і перебування людей. Можливо, що тут були запорозькі заводи. Старі рибалки оповідають, що “тут було запорозьке кишло”, себто постійне зборище, але не Січ, бо руїни всіх січей нащадки запорожців звуть городищами.

Недалеко від Лебедових озер, як чув Я. П. Новицький од дідів Стогнія у Краснокутівці та Чорновола у Кушугумівці, на двох височенних, гіллястих дубах запорожці робили башти, а на тих баштах, коли треба було скликати козаків, запалювали вогонь. Очевидячки, це були запорозькі “хвигури”.

“Баштові дуби, - казав дід Чорновіл, - були біля озера Лебедового, а далі верст на шість - на Великій гряді, що від межі пана Попова, біля Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на них викидали вогонь, щоб скликати козаків нічної доби. Біля дубів, кажуть, жила ціла бурса козаків. Оце як прийде звістка яка від кошового, або повертаються козаки з роз'їзду, то й скликають товариство, щоб розказать, що бачили й чули. Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через Великий Луг, там, де слобода Янчокрак, через Кінську був татарський міст, одбитий козаками”.

Це оповідання доводить, як Великий Луг - ця укрита лісом од степу низина - мала з ним зв'язок, а через степ і з Січчю. Тим зв'язком було світлове гасло. І Великого Лугу, який річкою Кінською межувався з татарськими землями, запорожці ніколи

не лишали без оборони, а держали в ньому “цілі бурси”, себто відділи свого війська (залоги).

Щодо битого шляху впродовж усього Великого Лугу, то, певно, ним їздили тільки взимку, коли річку вкривала крига. Літом же навряд чи те було можливе, та й яка потреба тоді в такій дорозі, бо з півночі й півдня Великого Лугу текли глибокі річки Дніпро та Кінська, перевозити вантажі ними далеко зручніше, ніж на возах пущами плавнів. Але про цей шлях посвідчують два оповідачі, допитані добродієм Новицьким, та й мені самому доводилося про це чути. Дід Стогній казав: “Од тих (баштових) дубів шлях, кажуть, ішов плавнею скрізь до Кучугур і далі - де тільки жило Запорозьке Військо, аж до Микитиного перевозу”. Він пояснює навіть, коли зник той шлях: “як зруйнували Запорожжя - дуби ще довго стояли, а шлях заріс травою й лісом”.

Нижче Кривого озера понад Дніпром, проти Лисої Гори, аж до річки Лопушки, що нижче села Біленького, на 12 верст простягся добрий ліс, порізаний упоперек річками Здурмівка, Музурман та Клокушка. Всі ці річки дуже дрібні й під суху осінь ними плавати можна не скрізь. Опріч річок, тут кілька довгих заток із Дніпра й чимало озер, із яких найбільше - Розсоховате, що взяло під себе найменше квадратову версту.

На тій великій площі плавні було багато урочищ. Над річкою Лопушкою за п'ять верст од Дніпра й острова Тарабоша міститься стародавнє городище. Воно має навкруги 760 кроків, але по всьому знать, що багато з того городища змито Дніпром і що колись воно було далеко більше. Розкинувшись серед дикої пущі, городище оточене з усіх боків низиною і вербами, шелюгами, очеретами, озерами та болотами, а проте бугор під самісіньким городищем із глини. Це переконує мене в тому, що той бугор, на якому помітні стародавні окопи, був колись частиною правого берега Дніпра, і його відмило видно так само, як і старе Городище проти слободи Капулівки (Баторієва Січ). Зважаючи на те, що це знайдене Я. П. Новицьким городище найліпше закрите від берегів, треба гадати, що на ньому була найдавніша Запорозька Січ у ті часи, коли Військо Запорозьке не мало сили змагатись із татарами й мусило ховатись од них, як, скажімо, ховалися року 1557-го.

Цікаві оповідання про це городище записано у селі Біленькому від діда Пазюка року 1887-го.

“В плавнях Попова є городище, котре ми звемо Великим, а на п'ять верст далі, а плавнях Бродського, - Мале. На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі находять багато людських голів та кістяків. До великої води в сорок п'ятому році (1845) Велике Городище було довге й

широке, а тепер його й чверті немає - знесло водою. Щогоду, як прибуває весною вода, воно стоїть мов острів. Тут люди знаходили черепки з посуду, маленькі горщики, а год двадцять назад чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. Находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі. За старих годів найшов і я раз шагів зо три мідних, а між ними один з хрестом посередині (гроші часів польського короля Жигмонта III).

У тридцятих роках (1830) коло Великого Городища і в плавнях Матлаша жило багато польських утікачів. Тоді люди тікали від лютих панів, а найбільше - від лютих при-кащиків, котрі знущались над ними. Тікали по одному, тікали й сімействами. Тут були ліси, очерети й терни несходжені, а в тих пущах були їхні курені й землянки. Утікачі і всяка бурлачня жили тут літо й зиму. Як випаде, було, холодна зима, то баби з дітьми, було, і просяться до людей у слободу (Біленьку), а мужики так і пропадали надворі. Розведуть, було, огонь та й гріються день і ніч. Тут утікачі жили, тут діти родились і женились. В слободу не показувались - боялись. Був у них і свій піп із утікачів. Було, як жене інший сина, або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих кругом дуба тричі, проспіва “отче наш” - от і все вінчання!...”

От як жила воля у Великому Лузі піввіку після зруйнування Січі.

Оглядаючи Великий Луг року 1916-го, я не зміг побувати на лугових городищах, але бачився з одним давнім знайомим орендатором пана Міклашевського - Коробцевим, що живе у селі Біленькому. На моє запитання про городище він мені розповів: “Я часто ходю на полювання побіля річок Лопушки та Змійки. Місцевість там дуже дика. Знаю обидва давні городища, на них збігаються зайці та лисиці під час повіді. Велике Городище од річки Лопушки за півверсти на схід, а Мале, між Змійкою та Лопушкою, - за п'ять верст од першого”. Таким чином, обидва стародавні городища ще існують, і їх можливо бачити й у наші часи.

На площі Великого Лугу, що між Дніпром, Кривим озером, Лопушкою та річкою Кушугумом, що вийшла нижче Лебедових озер із Кушугума, доживало віку чимало запорожців. Дід Джигир у розмові з Я. П. Новицьким так схарактеризував їх:

“Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степи на правому боці Дніпра, а потім - і на лівому. На правому боці, під Лисою Горою, жили запорожці - Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жити, а як почули, що степ став панським, - взяли й перебрались у

Великий Луг. Тут вони й віку дожили. Деякі запорожці жили більше ста год на світі і були такі між ними великі характерники. Джерелівський сам кував рушниці і вмів заговорювати їх. Великий стрілець він був і не боявся ні тучі, ні грому: йому дикий жеребець вухо відкусив, і якби не зліз на дерево, то й носа не було б! Капканами ловив всякого звіра; а то раз як налізло десятків півтора вовків в капкани, - взяли й затягли їх в Дніпро.

Джерелівський завжди охоче давав притулок всім запорожцям, що після зруйнування Січі не пішли на Дунай і лишилися без притулку. Прийдуть до нього та й просяться:

“Пусти, діду, спочить!” - “Спочивайте, добрі люди!” - Годує їх день, годує два, годує й більше, а вони все спочивають. Було, пошле хлопця: “Біжи, хлопку, подивись, що бурлаки роблять!” Вернеться хлопець, дід і питає: “А що?” - “Воші б'ють!” - “Ну, ще, каже, - будуть жить”. Через день, другий уп'ять посилає: “А що тепер роблять?...” “Латаються!” - “Ну, тепер, - каже, - скоро підуть”... Так на його мову й виходило: облатаються, подякують та и ідуть з богом”.

Жили ще запорожці Канцибери: їх було три брати. Силачі були великі. Один з них жив з сімейством, мав велику хату, а біля його кишла було і запорозьке кладовище. Тепер того кишла й кладовища не зосталось і сліду, - змив Дніпро. Грошовиті люди були Канцибери... Було, йдуть у шинок (в село Біленьке), а за ними народ так і хиле. Викотять бочку горілки - давай гулять... Нагуляються, наспіваються досхочу, заплатять шинкареві - і гайда додому. Жонатий Канцибера був великий галдовник (чарівник) - загалдував свої гроші, і їх ніхто не візьме”.

Інший оповідач - дід Орел про урочище Канциберівщина й озеро Канциберівське так розказував:

“Там жив характерник Канцибера, а тепер людей лякають чорти. Колись там така пуща була, така росла палома (висока трава), що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню”.

На східному боці річки Лопушки, що впадала в Кінську, проти села Маячки, розкинулось багато озер, а з них найбільше, рахуючи згори: Царград, Глибоке, Довге, Криве (це вже вкотре?), Розкопанка, Глухе, Осикове, Білоцерков-не, Орлове, Річище, Прошесь, Тихе, Волове, знову Криве та Бабине, прозване так через те, що на ньому збиралися баби (пелікани). Опріч озер, понад Кінською йшли лимани: Холодний, Дурний, Буроватий, Скелюватий, Крутоватий та інші.

Багато ще й зараз по цих озерах та лиманах риби та дикої птиці, але найбільш цікаве в сій частині Великого Лугу урочище

Кучугури. Простяглеся воно серед плавні високим, піскуватим кряжем, почавшись біля залізничної станції Попової на північ, за вісім верст, - до озера Довгого і навіть далі за нього.

На сьому місці неодмінно існувало колись велике місто, бо ще за часів Нової Січі поміж кучугурами було чимало мармурових стін і підмурків, а цегли - то скільки хочеш. Про це збереглися й документи в архівах останньої Січі. Під час спорудження Олександрівської фортеці, росій-. ський генерал хотів брати з Кучугури цеглу та мармур, але Кіш Запорозький рішуче проти того виступив; не дозволив вивозити камінь і написав генералові, що Військо Запорозьке давно знає про руїни у Великому Лузі давнього городища і має думку, як тільки скінчиться тогочасна війна (1769 - 1774 рр.), збудувати з мармуру та іншого матеріалу, що є на руїнах міста, нову та велику церкву в Січі.

Ця оборона запорожцями своїх прав на Великий Луг була зарахована війську, як змагання з царською владою, й ніколи не пробачалася.

Досі ті руїни давнього міста почасти вже використані поміщиками для будівництва своїх економій, почасти ж їх позаносило пісками. Ніхто докладно не досліджував Кучугур, і через те понині не відомо, якому народові належало те місто. Народні перекази приписують його туркам; на мою ж думку, запорожці на початку XVI століття не могли застати у Великому Лузі такого значного турецького міста, і коли б і застали, то не зуміли б одвоювати його, тому руїни на Кучугурах треба вважати за сплюндроване татарами генуезьке місто, як і на Білозерці.

Дід Джерелівський подав такі відомості про се урочище:

“У Великому Лузі насупроти слободи Василівки єсть кучугури, а поміж ними глибокі ями (напевне, там повикопували підмурки давніх будинків). Ці кучугури, такі високі та круті, що не всякий на них і зійде; а ями глибокі й заросли дерезою (колючі кущі з червоними ягідками), кущами та хмелем, що не видно й дна. Страшно там: звір живе всякий і виховуються злодії та душогуби. Як жили запорожці у Великому Лузі, то тут було їх кишло. У сьому місці ніяка б сила не звоювала війська. Кучуруги єсть і ближче біля слободи Підстепної, де кінчаються плавні пана Попова і починаються Канкрінські. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на Канкрінській землі, був якийсь турецький город, бо багато знайдено цегли й каміння з фундаменту. Цегла міцна, як камінь. Щоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і становили по них цеглові двірці. Срібні гроші, мов

риб'яча луска, і невеличкі мідні находять люди і тепер. Ще недавно в цих могилах викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби. Казали й тепер вони єсть у підстепнянських людей. Вони широкі і мілкі, так що з кожного можна нагодувати чоловік десять-п'ятнадцять”.

Чому ж так сталося - на місці стародавніх міст тепер піскуваті кучугури? Для мене цілком зрозуміло: мешканці міст вирубали навколо себе ліс на будову й на дрова, а позаяк грунт на Великому Лузі піскуватий, то вітри з часом і позаносили міста.

Найлегше під'їхати до Кучугур од залізничної станції Попової човном, Кінською, а далі річкою Кривою. Я був на Кучугурах року 1882-го і можу ствердити слова діда Джерелівського: “Сумно на Кучугурах і страшно” - я не зміг примусити себе, щоб зайти в Кучугури глибше, як сажнів на сто: вони ж упоперек мають більше двох верст. Коли спуститися з кучугури в яму, виднокіл так зменшується, що бачиш тільки небо та перед очима кущі; коли ж вилізеш на кучугуру, то тільки й уздрієш навкруги безкраї ряди таких-от кучугур, на яких ноги грузнуть у пісках, а вбрання зачіпається за кущі. У цих кучугурах ще довго матимуть притулок вовки та лисиці.

На схід од річки Лопушки й до Верхньотарасівського перевозу вздовж Дніпра тягнеться добрий ліс. Од перевозу, впоперек Великого Лугу, що звузився до 12 верст, ідуть два шляхи: один - до Струківського хутора та села Балок, а другий - до села Благовіщенського, що на Кінській. Цими шляхами дуже цікаво подорожувати, бо вони обминають чимало озер та переходять багато річок. Проте доброго лісу понад шляхом вже мало.

Із річок та озер, що розташовані на площі, обмеженій на півночі Дніпром, на сході річкою Лопушкою, на півдні Кінською і на заході - шляхами, найпримітніші: річка Митрик, що тече з Дніпра в озеро Піскувате, пригортаючи до себе й одштовхуючи геть безліч проток; річка Змійка, що вибігла з Дніпра, справді неначе гадючка, плутається в плавні, переходячи повз декілька озер і, врешті, серед плавні впадає в лиман Семеновий. Далі Змійка й Митрик, переснувавшись і діставши назву Плетенихи, вливаються до Кінської. Ближче до цієї річки течуть: Закопаїчка, Кривий Бакай, Санчина та Масюкова.

Із озер тут найбільші: Копилове, Плоське, Оріхове (друге), Кушируватe, Близнеці, Карасевате, Піскувате, Семенів лиман, Гнилий лиман, Довгеньке, Клинувате, Котове, Попове та Затони: Верхній і Нижній.

Опріч цих великих озер, по всій плавні розкидано кілька сот дрібніших, здебільшого сполучених із річками-протоками. Ся частина плавні найдужче волога, найбільш порізана протоками,

й у ній найлегше заблудити. По сій плавні теж чимало запорожців доживало свого віку й од сучасних рибалок ще можна почути чимало про них оповідань.

Далі, на схід од Верхньотатарського шляху та річки Плетенихи, Великий Луг хутко звужується й перекидається на правий бік Дніпра; на лівому ж боці з Дніпра в Кінську витікає ще тільки одна річка Прогнои; озер же хоч і багато, та вони не сполучені поміж себе протоками, і через те важко оглядати сю частину плавнів.

Найзахідніший куток лівобережної частини Великого Лугу - одне з найчарівніших місць. Річка Кінська, що розбилася тут на кілька проток, порізала його на п'ять островів, порослих добрим та величним лісом. На острові, що найбільший, лежить двоє великих озер: Загинайко та Царград, а нижче, біля самісінького Дніпра, відрізані од плавні Річищем, лежить три острови Томаківських із рибними заводями.

Кінчається ця частина Великого Лугу урочищем Паліївщина. За народним переказом, тут жив один із видатних козаків Семен Палій. Звідсіля він вийшов на заклик польського короля Яна Собеського року 1681-го на Україну й почав на Фастівщині поновлювати винищене під час Великої Руїни козацтво. Міцно осівши у Фастові, Палій усе своє життя зброєю обстоював права козаків і взагалі українського народу. І в людській пам'яті він залишився й досі, як певний лицар і оборонець народний. Урочище Паліївщина й недалека від неї, за чотири версти через Дніпро, - Сірківка - дорогі пам'ятки про двох великих синів Запорожжя. Гарно й затишно в Паліївщині, й рибалки показують навіть скелю, де любив сидіти Палій.

У тій частині Великого Лугу, що перекинулася на правий бік Дніпра, найширший куток проти Томаківського городища (біля 8 верст), а найвужчий (2 1/2 версти) саме проти Сірківки. З озер, починаючи зі сходу, тут найбільші: Кругле, Головате, Лопуховате, Савка, Оріхове, Рогозовате, Піскувате та цілі десятки лиманів у бік Нікополя. Річки всього цього кутка: Бугай, Тарас, Джуган, Ревун, Річище та Цимбал далеко ширші й прудкіші, ніж річки півдня Великого Лугу.

Тут же, в середині Лугу, найкраще збереглися ліси. Саме проти Паліївщини лежить понад Дніпром урочище, що зветься Велика Пуща. Такого лісу, як був у ній ще року 1883-го, не відшукати по всьому Великому Лугу. Величезні, в чотири обхвати, дуби з розлогим гіллям, що могло б захистити від дощу цілий курінь запорожців; височенні, в 15 сажнів, - осокори, лапасті клени, стрункі ясени, здається, шикувались один перед одним, вихваляючись, хто темніше заступає землю од сонця, а груші,

кислиці та шовковиці сперечалися між собою, хто рясніше засипле землю плодами. Тяглася Велика Пуща від устя Кінської п'ять верст на схід, до протоки Куми, та стільки ж на захід, переходячи за устя Перевал; упоперек же вона мала від півтора до чотирьох верст.

Року 1916-го, пливучи вздовж Великої Пущі пароплавом, я вже не бачив ні дубів, ні іншого твердого дерева, а взагалі у Великій Пущі ліс був високий і чи не найкращий у всьому Лузі. Невеликий шматок сієї пущі, проти Томаківських островів та устя Річища, відрізано найкрасивішою, здається, на всьому Дніпрі протокою, що зветься Дніприщем.

Глава 135. Луг Базавлуг

За Микитиним Рогом, або Нікополем, розлягається Базавлуг. Дніпро тут викидає із себе чимало води праворуч річкою Лапинкою, а сам, звужений, пробігши три версти до Кам'яного Затону, починає виробляти великі колеса і дедалі дужче схилятися на південь. За Кам'яним Затоном із Дніпра ліворуч знову витікає Кінська і, прямуючи на південь, одразу розширює Дніпрову долину між Лапинкою й Кінською на 15 верст.

Року 1916-го я побачив, що тут річку Кінську перегачено кам'яною греблею, щоб утримати більше води у Дніпрі, та вона не хоче скорятися інженерам і, обминаючи греблю, тече таки своїм давнім річищем.

Весь час, доки пароплав рухається до річки Павлюка, що відбивається од Дніпра на 12-й версті нижче Нікополя, з нього вряди-годи видно високий правий берег Дніпра з Нікополем, селом Лапинкою й іншими населеними пунктами, де Дніпро круто повертає на південь, із-поміж високих осокорів визирає лівий берег із горами Мамай-Сурки. Перед Павлюком Дніпро вже розмежований на дві великі протоки, а між ними лежить помітний острів Братан; проти витоки Павлюка розташувався острів Сулима з руїнами стародавнього городища. Саме в сьому кутку Великого Лугу сполучені ймення двох безталанних українських гетьманів Сулими й Павлюка, що в роках 1635-му та 1637-му підняли із запорожцями повстання проти польської шляхти й обоє загинули у Варшаві од рук катів. Руїни на острові Сулимі зовсім ще не досліджені - не відомо навіть, до якої доби вони належать.

На південь та схід від острова Сулими, між Дніпром та Кінською, розляглася чимала площа Великого Лугу. Річка Кінська, обминувши піски Кам'яного Затону та Білозерський лиман, підходить до села Знам'янки і, пробігши попід горами Мамай-Сурки, повертає на захід, а за 20 верст після виходу до Дніпра, біля урочища Карай-Дубина, знову зливається з Дніпром. Весь закут, який лишився між Дніпром та Кінською, 20 верст завдовжки та до 8 впоперек, незважаючи на близьке сусідство колись татарських міст, що були в Кам'яному Затоні та за Білозерським лиманом, із давніх-давен належали запорожцям, як і решта Великого Лугу. Північна частина сього кутка майже цілком знівечена: ліси вирубані, там лише очерет і шелюг; і недалеко той час, коли плавні на річках Мельничисі та Лебедисі перетворяться на такі ж піскуваті кучугури, які розляглися на місці Кам'яного Затону.

Середня частина сієї площі, до річок Суриці й Чайки, збереглася трохи краще. Вона ще вкрита лісом та озерами: там багато заток од річки Кінської. Тут кілька озер із назвою - Закутнє, озеро Піскувате, Глибоке, Хрящувате. Лозовате, Кваша, Бідне тощо. Пробратися впоперек плавні, поміж тими озерами, просто неможливо - вся площа геть заросла очеретом та лозою.

У цей озерний край із Дніпра тече річка Лебедиха і, відрізавши острів десь версти на три завдовжки та дві завширшки, знову впадає в Дніпро. Цей острів, названий на карті - триверстці Степакове, за часів Запорожжя мав ймення від річки Лебедихи. З історії він знаний тим, що року 1679-го велике турецьке й татарське військо, загрожуючи Січі, наблизилося аж до річки Базавлука; тоді славний кошовий запорозький Іван Сірко, виступивши зі своїм товариством назустріч ворогам і не маючи надії здолати турків, перевіз на сей острів із Чортомлика січову канцелярію з усіма козацькими скарбами та церквою. А коли турки, побачивши на сім боці Базавлука хоробре Запорозьке Військо, не наважалися на нього напасти, то Кіш Запорозький знову полишив Лебедиху та й вернувся до Чортомлицької Січі.

Крайній, між річкою Лебедихою та Кінською закуток плавні весь порізаний озерами, протоками й затоками. Між озерами одне має назву Лебедеве. Мабуть, ця місцина була найбільш укохана лебедями. Тут безліч островів, які з давнини вславилися своїми пасовиськами. Серед них найвидат-ніші: Хмельницький та Кінський, за які запорожці часто змагалися з татарами.

Про них Я. П. Новицький записав цікаве оповідання:

“Як гетьманував над козаками Хмельницький, то вище урочища Карай-Дубини, з правого берега Кінської, була і його плавня. Біля Карай-Дубини був перевіз, були й броди козацькі, де з турецького берега переганяли коней цілими табунами. У Хмельницькій плавні паслась, кажуть, така сила коней, що ніхто їм щоту не знав. Сюди їх гнали з Туреччини. Як під добру ласку, то козаки не брали за се грошей із татар і ногайців, бо й самі пасли коней на їх суміжній землі.

У Таврії, біля урочища Мамай-Сурки, жив турецький (татарський) хан Мамай. Дуже лютий був собака, і таке ж кляте було і його військо. Спуску не давав ні запорожцям, ні чумакам: де пійма, там їм і амінь. А в Січі був кошовий Сірко. Давай Мамай загравати з Сірком... Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся із шкурою й пустив: “Іди, - каже, - до свого Сірка та скажи, що я йому хвоста увірву”. Кошовий Сірко, як почув се, так і скипів... Сів на коня та як свиснув, як свиснув! Збіглися запорожці. “Ану-те, - каже, - хлопці, сідлайте коней та махнем до Мамая в гості”. Посідали козаки на коней і подалися. Мамай

зібрав військо й вискочив навстріч. Сірко до нього: “Ну, - каже, - попробуєм, хто кому хвоста увірве!” - і давай кошматить... Побили Мамая, побили його військо, забрали добро - і були такі...”

Нижче Лебедихи, в урочищі Карай-Дубини, Дніпро підступає до самісіньких гір лівого берега й знову вбирає в себе Кінську. Краєвид на село й гори Карай-Дубини найкращий, здається, на Базавлузі, а напроти села Карай-Дубини на правому березі Дніпра, в урочищі Петрівщина, йому додає краси, хоча й молодий, але рясний ліс.

Через дві версти Кінська знову випручалась з обіймів Дніпра, але ненадовго, бо, відмежувавши з лівої руки острів Погряничний, вона вже вливається в Дніпро. Нижче сього острова, під горою лівого берега, притулилося село Ушвалка, а нижче нього, теж над Дніпром - Бабине. Звідсіля Дніпро повертає на захід і кількома колінами наближається до південного краю лиману Великі Води, поєднавшись на дві версти нижче з устям Базавлугу.

Ліс на нижньому кінці Базавлугу дуже винищено й на місці колишніх пущ і непроглядних нетрів нині хлібороби любісінько викохують капусту, і якось дивно бачити поміж очеретами та осокою грядки огородини і тут же, між капустою, довгоногу чаплю, що, стоячи на одній нозі, неначе сумує за минулим привіллям цих місць.

Щоб не заблукатись усередині Базавлугу, треба знову вертатися до Нікополя й починати огляд із нього, йдучи правим берегом.

Річка Лапинка, відбившись од Дніпра зараз же за лісом, рухається на захід, беручи трохи на північ. Понад нею, степом, тягнеться високий кряж, рясно засіяний могилами. За часів Запорожжя берегами Лапинки густо скрізь стояли в довжиках запорозькі зимівники. Місцевість ся була завжди забезпечена від татарських наскоків, і через те тут були найзаможніші козацькі сидні. Нині понад сією річкою на 12 верст щільно розташувалися великі села: Сулицьке-Лиманське, Лапинка та інші, що облягають Нікополь.

Кряжем, понад сими селами, пролягає два шляхи: один стародавній, що ще за часів Запорозької влади простягався із Чортомлицької та Покровської Січі на Микитин Ріг та у Крим; другий - залізничний, Катерининська залізниця. Із старого шляху видно, як на долоні, майже весь Базав-луг із його лісами, річками, озерами; із залізниці ж, на жаль, нічого не побачиш, бо вона лежить із північного боку кряжу. З нього можна загледіти лише розлогі степи й, сидячи в поїзді, навіть важко уявити собі,

що за якихось три версти від тебе міститься така божа краса, як Базавлуг.

Пробігши під горою всього півтори версти, Лапинка відкинула од себе річку Шарай, що подалась упродовж Дніпра й зливається з ним проти острова Братана. За п'ять верст нижче сього шара Лапинка випускає із себе цілу низку дрібних річок і проток: Велику Скажену, Малу Скажену та Бистрик. Ті річки поділяються ще на дрібніші протоки й укривають сей куток Базавлуга струмками, наче павутинням. Нарешті проти села Неплюєве останні води Лапинки поділяються на дві річки Бакай та Коканю, які, обігнувши другою кілька верст, круто повертають на південь і впадають у Сулицький лиман, а вийшовши з нього під одною назвою - Бакай, прямують на сполучення із степовою річкою Чортомлик.

Бистрик та Скажені, вийшовши з Лапинки, зазнають на своєму шляху чимало змін: Бистрик, одбившись від Лапинки, тече побіля озера Коровчиного та Кочкуватого, далі перепливає озеро Свиняче море і впадає у Бакай; річки ж Скажені, сполучившись за дві версти від Лапинки, знову розливаються вже на чотири витоки: Ткачеву, Царину, Гнилу та Грузьку, які прямують до устя Чортомлика, перетворивши сю степову річку на широкий і довгий лиман.

З озер у цьому кутку Базавлуга найпримітніші: Піскувате, Кремсо, Василеве, Великий Лиман на урочищі Муро-вому й нарешті - Рачне між річками Скарбною та Павлюком. Перша із сих річок вийшла із Дніпра проти острова Братана, а Павлюк нижче урочища Криве Коліно, проти острова Сулими. Обидві вони біжать до устя Чортомлика і, злившись тут із Бакаєм та цілою павутиною дрібних річок, утворюють невеликий лиман, серед якого напроти Чортомлицького рогу та слободи Капулівки, лежить невеликий, але славний в історії Запорожжя острів Базавлуцький, що тепер зветься Городищем через те, що на ньому збереглися руїни Запорозької Січі.

Перші історичні відомості про цей острів маємо року 1594-го. Тоді римський папа та німецький цісар воювали з Туреччиною. І, шукаючи собі спільників, направили своїх послів до запорожців. Цісарський посланець Еріх Лясота, що залишив про цю подорож записки, знайшов Запорозьку Січ на острові Базавлуцькому. Він уже був дуже підмитий водами Скарбної, Підпільної та Павлюка і на той час мав невелику площу. Се можна бачити з того, що коли Кіш запорозький скликав раду, щоб вислухати чужоземного гостя, обміркувати його пропозиції, то запорозьке товариство, через тісноту в Січі, мусило переїздити на берег, де на зеленому степу й відбувалася

козацька рада.

Базавлуцька, або, як її назвав історик Скальковський “Баторієва Січ”, була першою офіційною Січчю, бо вся організація Війська Запорозького, разом із виборною старшиною, була затверджена польським королем Стефаном Баторієм року 1576-го на прохання гетьмана Якова Богдан-ка (Ружинського) саме тоді, коли Січ містилася на острові Базавлуцькому. Вона стала свідком розквіту й найвеличні-шої слави Війська Запорозького. Звідсіля гетьман Сагайдачний року 1606-го вирушав у свої надзвичайні морські походи. З Базавлуцького острова запорожці плавали через Чорне море, громили Варну, руйнували Синоп і Трапезунд, палили околиці Царграду, знищували велику турецьку фортецю Кафу в Криму, визволяли щороку з турецької неволі десятки тисяч християн, кілька разів одверто нападали на великі турецькі флотилії й розбивали їх ущент, так що нагнали жаху на турків, і султанське військо доводилося батогами саджати на кораблі. Весь світ знав тоді про запорожців і мав їх за найславетніших лицарів.

За часів Сагайдачного Базавлуцьку Січ було зруйновано. Сталося се восени року 1617-го, коли турецька флотилія на чолі з Ібрагімом-пашою підстерегла, що гетьман із військом вирушив здобувати Анатолійський берег, й піднялася Дніпром угору до самісінької Січі й спалила церкву й курені. Сагайдачний тоді оселився з кошем на голові Хортиці.

Проте місцевість Базавлуцької Січі принаджувала до себе запорожців і, пробувши кілька років на Хортиці, вони перейшли ближче до Базавлуцького острова - на Томаків-ський, а звідти року 1638-го - на Микитин Ріг, потім же - року 1652-го з Микитиного Рогу знову-таки повернулися на Базавлуг і стали кошем на розі, проти руїн Баторієвої Січі (сучасне Городище). Тут, біля устя Чортомлика, від поля були покопані глибокі рівчаки й насипані високі вали на 100 сажнів уздовж і з баштою біля воріт у 20 сажнів навкруги: з боку ж Чортомлика та Скарбної стояла стіна з двох високих тинів, забитих глиною. В ній зробили 8 пролазів, щоб козаки могли ходити по воду; над тими пролазами були бійниці для пальби з рушниць. Окопи на старому Городищі також поновили й на ньому відбудували нову церкву.

Чортомлицька Січ існувала до року 1709-го, себто 57 літ. Першу її добу (до 1680 року) уславив полковник, а далі кошовий Іван Сірко. Не було року, щоб запорожці не вирушали із Січі на криваві й славні походи. Кілька разів козаки наскакували на татар, прокладали собі шлях через мури Перекопа й руйнували весь Крим, змушуючи хана втікати за гори. Сірко стільки пролив

тоді крові, що орда вже не могла відродитися й поволі занепала. Чортомлицька Січ бачила в своїх окопах і турецьких яничарів, що потай із татарами приходили мститися запорожцям за їхні напади, але Сірко врятував Січ і поміж куренями вигубив 13 500 душ бусурманів.

Року 1680-го Івана Сірка не стало. Коли він помер, то запорожці привезли тіло свого славного кошового на Чортомлицьку Січ й урочисто поховали на січовому кладовищі. Його могила із надгробком, поновленим після повернення Війська Запорозького з устя Дніпра (з Олешок) на Базавлуг, стоїть і нині трохи вище від руїн козацьких окопів серед слободи Капулівки на 20 верст нижче Нікополя.

Зі смертю Сірка почався занепад Запорожжя, і Чортомлицька Січ жила тільки колишньою славою. Лише вряди-годи траплялися вибухи давньої величі, та й вони хутко згасали. Аж на початку XVII століття на Запорожжі з'явився заповзятий і освічений кошовий отаман Кость Гордієнко, що мріяв піднести козацькі звичаї на попередню височінь і, змагаючись за волю й права Запорозького Війська, став на збройну боротьбу проти армії Петра І. Та сили були занадто не рівні. Російське військо під проводом полковника Яковлева та запорозького зрадника Гната Ґалаґана весною 1709 року підступило до Січі. Отаман Гордієнко із запорожцями перебував тоді на Полтавщині й не зміг встигнути на поміч кільком стам козаків, що лишилися на Січі, й вони, хоча й хоробро відбивалися на чолі з наказним кошовим Я кимом Богуном, але врешті-решт москалі здобули спочатку Чортомлицьку Січ, а через два дні й старе Городище із скарбницею й церквою.

Розлютовані змаганням запорожців, Ґалаґан та Яковлев не лишили на Січі каменя на камені; курені спалили, із церкви забрали іконостас, а саму будівлю піддали вогню. Не заціліло навіть кладовище - на ньому знищили всі надгробки й каплиці.

В наші часи Базавлуцький острів, або Городище, дуже підмила вода. Невеликий колись, він тепер став зовсім малим, а з ознак січових споруд збереглася на ньому тільки яма із шматками битої цегли від підмурків січової церкви та ледве примітні ознаки окопів. Від Чортомлицької Січі лишилися на березі, трохи вище Городища, козацькі окопи, забудовані нині хатами слободи Капулівки, а вище тих окопів, у дворі селянина Мазая, в шанобі стоїть поновлена за часів Нової Січі могила кошового Івана Сірка.

Нижня половина Чортомлицької Січі змита річками, так що певного плану розташування неможливо собі уявити.

Руїни обох Січей у пізніші часи, коли козаки отаборилися на Підпільній, звалися одним найменням - Стара Січ.

У селі Капулівці згадки про запорожців і найбільше про кошового Сірка дуже живі, й розказують про нього селяни охоче; тільки, на жаль, усі оповідання крутяться навколо характерства (чаклунства) запорозького лицаря. Ви почуєте тут, як Сірко вмів наводити на ворогів ману; що його ні пуля, ні шабля не брала, і козаки й по смерті кошового перемагали бусурманів, якщо з ними була сіркова рука.

Коли вийти за Капулівку на гору, або на старе запорозьке кладовище, то можна побачити один із найзахопливіших краєвидів Базавлуга. Чортомлицький Ріг, уткнувся майже в середину плавні; скільки око сягне на схід, захід і південь, простяглися зелені, просторі луки, змережані блискучими протоками Дніпра. Вони то збираються докупи, в озера й лимани, то знову розповзаються в різні боки, ховаючись за високими, кучерявими деревами. Тут, на очах ваших, притулок звіра, птиці й риби з чарівним повітрям, духм'яністю води й рослин - те, що звикли називати раєм; хоч, зрозуміло, що в сьому запорозькому закуті існують і неприємні для людини дарунки, а саме: в травні - мошкара, а влітку - комарі.

Під час весняної поводі Базавлуг із Чортомлицького рогу здається морем, де високі урочища підносяться островами, й лише на півдні, біля колишньої Мамай-Сурки, бовваніють степові могили.

Саме Городище Старої Січі, звідсіля, немов потопає серед зеленої пущі та річкових стрічок, що збіглися до нього. Ще року 1709-го золотий хрест січової церкви звеселяв усю цю місцевість, тепер же острів дивиться пусткою і дуже сумний із вигляду.

Землі понад Великим Лугом багато важили не тільки для запорожців, а й для попередніх мешканців понаддніпрових степів. Вище на Чортомлику за 16 верст од Старої Січі, біля Чортомлицьких хуторів, поміж степовими могилами височить одна найбільша - Чортомлицька, що мала 9 сажнів заввишки та 165 сажнів навкруги. На її версі колись стояла велика кам'яна баба. Коли ту могилу року 1862-го розрили під наглядом учених, то виявилося, що там похований скіфський цар, а поруч нього, в окремій домовині, - цариця. А навкруги їх - всілякі царські прислужники й коні із сідлами та збруєю. Хоч ті домовини давно вже пограбовані, а проте в них усе-таки було знайдено багато золотих, срібних та інших речей, що дали науці великі скарби й досвід про те, як жили ті народи, що в давні часи заселяли околиці Великого Лугу.

З усіх тих річок, які зібралися до Старої Січі, утворилася річка Підпільна. Вона прямує на захід сонця до села Покровського, на місці якого з року 1734-го до року 1775-го була остання на Дніпрі Запорозька Січ. Од слободи Капулівки до села Покровського - шість верст. Тут залюбки можна пройтися пішки, бо сей шлях веселий: з лівої руки за річкою весь час тягнеться зелена плавня, звідки долинають навіть пташині співи. Неподалік Покровського Підпільна робить глибоке коліно, й перед очима виникає великий, як і на Чортомлицькій Січі, ріг, де запоржці сиділи кошем 41 рік.

Сталося се так.

Коли Чортомлицьку Січ зруйнували, запорожці згуртувалися на усті Кам'янки біля Козацького річища Дніпра; звідси їх вигнало російське військо, то за угодою з турецьким султаном вони перейшли на устя Дніпра, в урочище Олешки й там упорядкували собі Січ біля річки Кінської та Кардашівського лиману. Але сумно було запорожцям без свого “батька Великого Лугу”. Не хотілося їм жити на пісках, і невдовзі сталося так, що там лишилася тільки Січ і перебувала запорозька старшина, все ж товариство жило на своїх стародавніх вольностях, по Великому Лугу, на Хортиці, в Дніпровських порогах, на річці Самарі й на Бузі. Так тривало до року 1728-го, доки татарський хан скривдив запорожців, захопивши зрадою півтори тисячі з них у неволю. Тоді козаки з обурення покинули Олешки й повернули знову на Базавлуг, на те місце, де була Стара Січ. Та недовго їм довелося тут жити, бо й Росія і Туреччина не згодилися, щоб запорожці перебували поблизу їхніх кордонів. Через вимоги сусідів козаки з осені 1730 року перейшли на якийсь час в устя річки Кам'янки: коли ж року 1734-го спалахнула війна між Росією й Туреччиною, Військо Запорозьке перекинулося на бік Росії й повернувшись на Базавлуг, отаборилося кошем біля Підпільної на розі в шести верстах од Старої Січі, де витікає річка Сисина.

Іван Малашевич, що був тоді кошовим отаманом, незабаром обвів окопами січові будівлі. Одразу за першими рядами, з боку степу, в Січі височіло дві башти. Ворота були із заходу й вели на торгове передмістя Шамбаш. Униз од торговиці з річки Підпільної випливала затока, що звалася - Ківш. Сюди приїздили з крамом турецькі, а найчастіше грецькі кораблі. Від Ковша до Підпільної було викопано другий ряд окопів, за якими стояла церква й паланка, себто будинок старшини й канцелярія. Зі східного боку Січі, незабаром після її збудування, російська влада насипала ретраншемент, у якому й містилася царська залога. Перед цим ретраншементом, опріч валів і рівчаків, були ще

покопані довгі ями.

Окопи й вали збереглися й до наших днів, хоча значна частина вже забудована хатами й засаджена городами.

На іншому березі Підпільної теж були окопи, певно, на випадок скрутного становища Січі.

Року 1775-го, за часів кошового Петра Калнишевського, цариця Катерина II через опір, який чинили запорожці, добиваючись своїх давніх прав і вольностей (землі), звеліла зруйнувати Запорозьку Січ, а саме Військо Запорозьке скасувати навіки. Цю місію вона доручила генералові Текелю. Маючи проти 10000 запорожців біля 20000 російських солдатів, царський ставленик оточив Запорожжя з усіх боків, несподівано захопив полкові паланки й серед ночі підступив до Січі.

Хоч запорожці й пізно зрозуміли ворожі наміри Текелія, а проте озброїлися й хотіли змагатися, й тільки військовий священик умовив їх скоритися волі цариці й не проливати братньої крові.

Зрештою, після заколоту, старші козаки й старшина віддали генералові свою зброю; молодь же, десь 5000 козаків, переправилася річкою Підпільною в Базавлуг і, обравши там нову старшину, вирушила Сисиною в Дніпро, перепливла Чорним морем за Дунай і там, з дозволу султана, осіла кошем спочатку на Дністровському лимані, а пізніше - на Дунаї, де Запорозьке Військо й пробуло в майже не залежному становищі до 1828 року.

На місці зруйнованої Покровської Січі незабаром постало село Покровське. В тамтешній церкві збереглося досі чимало речей, що були в січовій церкві, а на околицях Січі та по окопах весь час знаходили й понині знаходять запорозьку зброю, посуд чавунний та череп'яний, люльки, гроші й дьоготь у бочках; найбільшою ж коштовністю вважаються дві чайки, їх бачив у річці Скарбній Д. І. Яворницький. Одна з них була в 6 сажнів завдовжки, друга ж - трохи менша. Вони так і залишилися у воді.

Про кошових Нової Січі майже відсутні згадки на місцях, хоча вони були на сто літ пізніше відомого лицаря Сірка. Скажімо, що Калнишевського ще люди пам'ятають, але не уславляють, а тільки сумують за його долею, бо Текелій закував останнього кошового в кайдани, і той скінчив своє життя в Соловецькому монастирі на Білому морі.

За Покровським рогом Підпільна повертає на північ і викидає із себе річки: Похилу, Шершаву та Піскувату. Всі ті річки сполучаються із Базавлуком, од якої, напевне, дістав назву і Луг Базавлуг, куди впадає ся річка.

Базавлук на Запорожжі була одною із найславніших і найукоханіших для козаків річок. У давні часи вона довго межувала запорозькі й татарські землі й навіть згодом, коли кордон пройшов по Кам'янці й Бугові, все-таки Базавлуг татари часто вважали своїми землями.

За часів Олешківської та Нової Січі на Базавлуці стояло багато запорозьких зимівників, а найбільше - на розі балки Кам'янки та Базавлука, де нині село Шолохове, та нижче, де село Грушівка. Після скасування Січі всі землі понад Чортомликом, Базавлуком, лиманом Великі Води та майже весь Базавлуг, десь 200 000 десятин площі, були подаровані царицею Катериною князеві Вяземському. Від нього ті землі 1802 року перейшли до барона Штіглиця, а від того вже - до великого князя Михайла Миколайовича. Ці зміни власників дуже вплинули на склад мешканців у тих поселеннях, і, зрештою, від запорожців на околицях Базавлугою, понад його кручами й байраками, лишилися тільки кам'яні хрести над їхніми домовинами, та й тих із кожним днем меншає.

Від місця злиття Базавлука із Скарбною-Колотівською межа Базавлугу простягається протокою Базавлука Ба-каєм до великого села Михайлівське, а далі до Бистрика й лиману Великі Води. Сей лиман, зібравши до себе всі річки з Базавлугу, заливає водою площу в 15 квадратових верст; упродовж він має 11 верст, а впоперек лише дві версти, на кінцях же ще вужчає.

Біля горішнього краю лиману, під високою горою, вкритою великою кількістю могил, лежить село Нововоронцовка. З гори села та від могил, понад селом, розкинувся на схід чарівний краєвид Великих Вод і взагалі Базавлугу. На заході від Великих Вод і до Базавлука підходить зі степу чимала балка Оскорівка, в якій за пізніший вік Запорожжя було безліч запорозьких зимівників. Краєвид сієї балки теж дуже гарний.

Щодо товщі Базавлугу - то вона більша за простором і мовби веселіша, ніж у Великому Лузі. Таке враження справляє на мандрівника те, що протоки Дніпра, які перетинають Базавлуг значно ширші, ніж протоки Великого Лугу. Річки Лапинка, Павлюк, Скарбна, Підпільна, Сисина та Скарбна-Колотівська - це зовсім великі й мають у поперечнику від 50 до 100 сажнів, та й, опріч них, на Лузі ще багато річок від 20 до 50 сажнів завширшки. Це - Шарай, Мельничиха, Лебединка, Скажена, Дніприще, Шахова, Темна, Миколина й чимало інших.

Ще одна особливість Базавлугу та, що тут прудкіші течії річок і через те заблукати в Базавлузі важче, ніж у Великому Лузі - треба тільки пам'ятати, що тут усі річки течуть на захід, до лиману Великі Води. Впадає їх в озера чи болота в Базавлузі

менше, майже зовсім нема таких, щоб не знати, куди вони прямують, як це буває у Великому Лузі.

Рослинність у Базавлузі така ж, як і у Великому Лузі: ті ж дуби, явори, осокори, велетенські верби, берест, ясен, клен, кислиця, груша, шовковиця, бузина, зарості лози, очерету, оситнягу й високі, більше трьох аршинів, трави.

Під час весняної повіді, серед Базавлугу, як і у Великому Лузі, залишаються тільки деякі гряди, на яких стояли запорозькі кишла.

Між річками Павлюком, Дніпром, Скарбною й Темною лежить островом урочище Васюрине. На Запорожжі, певне, був якийсь уславлений козак Васюра, бо, крім цього урочища, його іменем прозваний і один із запорозьких куренів - Васюринський, і про Васюринського “козарлюгу” згадується і в пісні про руйнування Січі.

Далі вниз, понад Дніпром, ідуть урочища: Петрівщина, Маркове та Степок. Останнього майже ніколи не заливає вода, й воно вкрите чудовим лісом та гарною степовою травою.

Інше урочище з тією ж назвою - Степок, лежить між річками: Шаховою, що витікає із Скарбної і прямує до Великих Вод, та Білобородчиною, яка з тієї ж Скарбної впадає в Темну. Близько від цього Степка, між річкою Тихінкою. й Старим Ревуном, розкинулося невеличке урочище Панидине, відоме тим, що після знищення Січі на ньому сидів і “плодив бджолу” запорозький дід Усатий. Його знав увесь Базавлуг через те, що в нього був один дуже довгий вус і він кував коня підковами назад. На місці його кишла досі живуть люди й держать пасіку.

Як кажуть діди, по всіх грядах Базавлугу споконвіку жили запорожці - рибалили тут і розводили бджіл. А коли поділили ці землі між панами, то й по тому ще довго селилися тут запорожці вільно, а потім стали виплачувати за грунти оренду.

У селі Покровському люди згадують, що коли москалі оточили Січ, то козаки закопали свої скарби в Базавлузі й, тікаючи на Дунай, лишили в плавні двох товаришів, щоб доглядали того сховища. Довго оті запорожці там жили, сподіваючись, що товариство повернеться, і вже зовсім постаріли, дожидаючись, а все не хотіли виявити, де саме закопаний скарб. Як не мали вони вже сили добувати собі їжу, то приходили в Покровське з торбами, випрошуючи хліба, та й знову ховалися в Лузі, не маючи навіть хати, а живучи по дуплах; та так вони й померли, не розголосивши, де схований скарб Запорожжя.

Чимало в Базавлузі розкидано й озер. Поміж річками Підпільною та Скарбною - найбільші: Гредчине, Довге й Домаха. Останнє - найширше. Далі, на південь, біля річки Темної, лежить

майже кругле озеро - Закутнє, а біля річки Ревуна - лиман Васюринський і недалеко від нього - озеро Оріховате.

Між річкою Сисиною та Базавлугом міститься лиман Ревин і цілі низки лиманів по долинах річок Піскуватої, Шаршавої та Похилої. Далі, між Базавлугом та Великими Водами, розкинулося на дві квадратові версти озеро Підстепне, сполучене з річкою Бакай, а на південь од нього розташувалися озера: Литвинове, Мілке, Піскувате, Велике, Вхідне, Кругле, знову Велике, Прогнойне, друге Вхідне, Гречане, Святе, Доменьківське, ще одне з назвою Домаха, Бакланове (улюблене місце бакланів), Лебедине - одне й друге, знову Закутнє, Хомине, Кривеньке, Прищепа, Срібне та безліч інших.

У сьому кутку збилася сила озер. Устя річок та озера порізали Базавлуг на острови, між якими лежить і отой, що має ймення давнього гетьмана Скалозуба, що року 1599-го загинув під час морського походу на Азовське море. Острів сей невисокий, його заливає велика вода, а проте вже переживає зі своєю назвою п'яте століття.

Скалозубовим островом і кінчається луг Базавлуг, а разом із ним і весь запорозький Великий Луг. Хоч Дніпро ще й далі, до самісінького Чорного моря відкидає од себе в береги протоки; і Кінська так само не хоче бігти у злуці з ним, а все відходить ліворуч, та вже протоки обох річок не захоплюють таких великих просторів, як між Хортицею та Великими Водами, а біжать вузькою долиною; ліси ж там часом уриваються та змінюються пісками. Але й близькість турецьких міст XVI та XVII століть: Аслана, Тавані й Кизикермена унеможливлювала для запорожців тримати у своїй владі подальший низ Дніпра.

На Базавлузі збереглося далеко більше стародавніх назв річок та урочищ, пов'язаних з найменнями українських діячів та привідців українського народу, а саме тут містяться острови: Хмельницького, Сулими, Скалозуба; річки Павлюк, Шахова та урочище Васюрине.

Простори Великого Лугу й Базавлугу ще чекають на своїх дослідників і можуть бути зовсім знищені, лишившись назавжди невідомі науці. Навіть на малому Городищі в пущах Великого Лугу та на городищі острова Сулими, де, за переказами дідів, були навіть Січі, досі не побував жоден учений. А давні дослідники вже постаріли, то ж час би взятися за сю справу молодшим, і я був би щасливий, коли б се моє оповідання заохотило до вивчення рідного нам Великого Лугу бодай одну заповзяту людину.

Глава 136. Гетьманське урочище

Не забути мені вас, прудкі дніпрові хвилі… Не забути вас, прозорі, блакитні. Й вас не забути, похмурі скелі Хортиці й зелені дуби Сагайдачного. Вже старість тисне мені на плечі, а Сагайдачне з його чарівними, величними краєвидами, мов намальоване, ще й зараз стоїть перед моїми очима.

Хто з українців не чув про славного гетьмана Сагайдачного, що із запорозьким товариством воював проти гатар і турків, зруйнував силу їхніх міст, спалив незбориму Кафу й визволив із неволі безліч християнських бранців? Того самого Сагайдачного, що, як співають люди, “проміняв жінку на тютюн та люльку” та здобув Україні невмирущу славу? А чи багато хто з українців бачив те місце, що його й через чотири століття звуть ще найменням Сагайдачного, себто Сагайдачне?

Хутко, невпинно біжить час… Рік за роком відходять у вічність минулого й несуть із собою не тільки людей, свідків колишніх подій, а й зовнішні ознаки давнього життя й природи… І те, чого ми через свою недбалість не хочемо бачити сьогодні, того вже не побачимо завтра.

Доля судила мені вперше глянути на світ сонця недалеко від Хортиці, Дніпрових порогів, Сагайдачного і взагалі недалеко від давніх запорозьких гнізд. За мого дитинства на берегах Дніпра ще чимало жило синів запорозьких козаків, свідків слави, а далі й руїни Запорозької Січі. Ще переказували з уст в уста оповідання про славні події запорозького товариства й про недолю останніх запорожців після зруйнування Січі. Ще живі були подекуди старі запорожці із Задунайської Січі, а один із тих небораків навіть доживав свого віку в оселі мого батька… Ще ходили степовими шляхами валки чумаків і лунали на безкрайньому обширі зелених просторів давні чумацькі й козацькі пісні.

От і заманулося мені пригадати дещо з минулого, а найбільше - розказати про урочище Сагайдачне, бо воно найлюбіше для мене з усього запорозького краю.

Глава 137. Перша подорож

Я побачив це урочище й побував у ньому мимоволі. Се було 1864 року, коли мені виповнилося сім літ. Моя мати їхали до Катеринослава по мого середнього брата, що вчився там у гімназії, а я й ув'язався з ними.

Шлях із Олександрівського повіту, де був хутір мого батька, прямував до Катеринослава повз повітове місто й Кічкас. Але я Кічкаса не бачив, бо ми переїхали Дніпро льодом і я його проспав; так що вперше на віку я побачив це стародавнє урочище лише тоді, коли ми верталися з Катеринослава.

Я дуже добре пам'ятаю, як надвечір ми з'їздили з високої й крутої гори, такої крутої, що мати з остраху аж хрестилася. Це ми прямували до Дніпра, де лоцмани перевозили людей і хури пороном. Про цей перевіз мати турбувалися з раннього ранку.

- Коли б господь дав, - казали вони, - щоб крига вже перейшла, бо як ми їхали сюди льодом, то було дуже небезпечно.

Та знов:

- Коли б господь дав, щоб не було горішнього вітру...

- А як буде горішній вітер, - із жахом питався я, - то що тоді?

- Дуже зноситиме порона вниз...

- Та й куди занесе?

- А туди... - похвалився брат своїми знаннями з географії, - куди тече Дніпро... У Чорне море!

- Оце нехай господь милує! - спинили його мати. - Не годиться такого казати.

З'їхавши в берег по глибокому піску, ми побачили, що криги на Дніпрі не було, але вода йшла каламутна, з великими пасмами жовтої піни.

Як тільки наш фургон, разом із кіньми, втягся на порон, де вже стояло дві хури подорожніх селян, лоцмани раптом відіпхнули порона й давай на гребках гнати його вгору Дніпра, до того місця, де до нього з обох боків підсунулися й упали в саму воду височенні похмурі скелі. На стерні порону, як зараз бачу, стояв старий, крем'язної постави лоцман із люлькою в зубах. Мене він зацікавив тим, що на грудях у нього була розхристана сорочка й виднілося чорне, мов халява його чобота, тіло; коли ж він налягав на стерно, то визирало тіло зовсім біле. Борода у лоцмана була добре виголена, пишні сиві вуса красиво визначалися на червоному від вітру обличчі; довгі ж рясні брови звисали над очима й надавали суворості всьому вигляду старого діда. Люлька, якої він не виймав із рота, часто гасла й тоді підручний, парубок літ на вісімнадцять, діставав із кишені

кремінь і, поклавши на нього шматок товстого синього цукрового паперу, бив кресалом по кременю, а коли з нього добувалася іскра, від якої папір починав тліти, він притуляв той шматок дідові до люльки.

На двох великих, товстих, мов колоди, гребках було по п'ять лоцманів на кожній, і вони, тримаючись на ногах і жартуючи поміж себе, то піднімали гребки вгору, то кидали їх у воду, лишаючи за пороном на воді дрібні вири.

Ми вже зовсім підпливали під скелі, коли старий лоцман раптом натис на стерно й на весь голос гукнув:

- Ліва греби, права табань!... Махає!...

Покрик стернаря був такий могутній, а очі його спалахнули таким суворим вогнем, що я затрусився з переляку. Всі глянули в бік гори: там, на скелі, стояв чоловік і чогось махав нам шапкою.

- Справді махає, лихо його матері! - почулося між лоцманами. - Ану, наляж, хлопці...

Цієї миті згори Дніпра долинув великий шум, гуркіт і вибухи. Здавалося, що десь поблизу вітер рушить скелі, й ті, розбиваючись одна об одну, падають у безодню.

З жахом і слізьми мати питали у лоцманів, що то воно коїться, й ті, хоча й не одразу, а все-таки розказали їй, що з Вовчого Горла пішла крига, яка й досі там стояла.

- Не дивно, - додав старий лоцман, - що вона так шумить та гуркотить, бо там її наперло аж у три шари!

За хвилину знову почулися лункі вибухи й шум, і назустріч нам, з-за скель, висунулося крижане поле. Воно білою піною вкривало Дніпро від берега до берега, краями зачіпалося за надбережні скелі й камені, з тріском репалося й кололося і, викидаючи на скелі шматки брудної криги, невпинно наближалося униз, до нашого порону.

- Привертайте, бога ради, до берега! - з розпачем у голосі благали мати.

- Куди там до берега?... - пробубонів старий лоцман. - Хіба щоб пробити порона? Тут камінням усі береги заток укриті.

- Пускаю ходом! - знову гучно сказав він до гребців. Порон повернувся і, наче відірвавшись од берега, поплив на середину річки. Крига дедалі підступала ближче, але бистра течія підхопила й порон і понесла його геть од крижаного поля.

Високі скелі Кічкасу стали зненацька зменшуватись, одсунулися від нас далі й немов поринали у воді. Повз нас з обох боків бігли піскуваті береги, а від низу Дніпра виринали з води нові, великі, дивовижні скелі й попереду всіх три стрункі та високі шпилі, немов оброблені під величезні монументи.

- Куди ж сховатися? - обізвався до стернаря його молодий підручний.

- А що, може, злякався? - з посміхом спитав старий, - Тобі, Миколо, вже так, що мерщій би заховатись?

З-поміж гребців почувся регіт і глузування з легкодухого парубка.

- Налягай, вражі діти! - гукнув до них старий стернар, - Чого заіржали, як ті огирі до косяка? Хочете, щоб об Стовпи нас розбило?

Згодом суворий дід пошкодував свого молодого присоромленого підручного й додав:

- У Сагайдачному заховаємося... Ніде більше! Порон, що ним керувала вміла рука, все далі тікав од криги й водночас усе більше відступав од правого берега та, перетнувши найдужчу бистрочінь, почав наближатися до лівого.

Три скелі-монументи, що їх лоцман назвав Стовпами, лишилися вже правобіч, а до нас насувалися дві інші - великі, незграбні.

- Чого заметушилися? - загукав знову старий.

- Чого сіпаєте гребки, немов дівки кужіль?... Надмись, лихо вашій матері!... Не бачите, як на Стоги почало нас перти? Чи хочете під Хортицею раків годувати?

Незабаром і Стоги проминули, й порон, лишаючи з правої руки Хортицю, став наближатися до двох велетенських скель, що одна з них стояла на березі, а друга неподалік берега у воді. На неї й почало зносити течією нашого порона.

- Ще наддай, хлопці... - знову залунав голос стернаря. - Ще раз... ще раз, бо лихо буде, як зачепимося за Дурну скелю. Ось зараз станемо у Прорізі, на тихій воді, тоді й відпочинете...

Гребці знесилилися. Ні жартів, ні розмов. Усі зблідли з виду від утоми і, стоячи без шапок, із нагрітими чубами, ледве вже піднімали важкі гребки, налягаючи на них своїми широкими грудьми. Але ще хвилина напруги - і порон, обминувши скелю, зайшов у тиху воду й почав приставати до піскуватого берега.

Цієї миті з боку Дніпра почулося гуркотіння й шум... То крижане поле наскочило на скелі, що ми їх обминули. Крига кололася на шматки й ті крижини, під натиском своєї ваги, здиралися на скелі вгору, а звідти рушилися вниз на те саме крижане поле, від якого відірвалися.

Лоцмани тим часом посходили на берег і прив'язували порона до дубів, що рясним лісом, зусебіч, оточили це місце.

Братові забаглося злізти на скелю, що горою здіймалася поміж дубів, щоб подивитися звідти, як б'ється крига об скелі. Почувши про це, я й собі схопився бігти із братом, але мати завернула нас

обох до фургона.

- Я чула, - сказала вона, - що тут, у Сагайдачному, сила жовтобрюхів і навіть полозів. Нікуди з порону не пущу вас.

У нашу суперечку з матір'ю встряв і Микола, підручний лоцмана:

- А ви, паничі, спитайте у діда Харька... Як він дозволить, то не бійтеся нічого; лізьте прямо на скелю, і ні жовтобрюх, ні полоз вас не зачепить...

- Чому ж це так? - здивувалися ми.

- Бо вони таке слово знають. Їхній батько запорожцем були, так навчили їх усяку гадину замовляти. Вони всі, запорожці, були характерники.

- Це і я чув, - сказав брат, - бо дід Охрім, запорожець, що у нас доживав віку, теж, казали люди, характерник.

- Дурний ти, Миколо... - обізвався старий Харько. - Дурний - аж крутишся... Які там характерники? Як чоловік із розумом та неабиякою вдачею, то люди й мають його за характерника. Повигадували навіть таке, ніби запорожці, як у кого на війні басурмен палить, так той кулю рукою ловить та в нього навкида влучає. Все то вигадки, і ти дітям памороків не забивай. Розумні були запорожці, досвідчені в усьому, духом та волею дужі, от і досягали того, чого нам зась. Та й тільки!... Ви, паничі, - звернувся він до нас. - Якщо справді хочете на скелю, то лізьте безпечно, бо сонце вже сіло, й усі жовтобрюхи поховалися у щілинах на всю ніч. Полози ж у цій, Середній, скелі не живуть, а ховаються по тих скелях, де є печери, або великі розщілини, найбільше по той бік лісу у скелюватих видолинках. А то ходімте разом; я подивлюся зі скелі, чи догадався Свирид вирядити дуба на поміч нам.

Трохи заспокоєні мати довірили нас старому Харькові, й ми з братом, радіючи, побігли берегом до скелі, а далі Харько взяв мене за руку й пособляв підніматися на гору, показуючи куди й на який камінь зручніше ставати ногою.

Зійшли ми на самісінький верх скелі. Тут Харько підняв мене від землі й посадив на якийсь рівненький, довгий камінь.

- Отепер посидьте тут, - сказав дід, - де сидів сам гетьман Сагайдачний.

- Це той самий Сагайдачний, - спитав брат, - що про нього співають?

- Той самий. Він ще за давніх часів був козацьким запорозьким гетьманом. І тут на Хортиці фортеці будував, а звідси, з цього каменя, що його люди “Ліжком” звуть (а він у нього справді був, як у цариці престол), то тут він і милувався фортецями й краєвидами...

Перед очима на Дніпрі коїлося щось неймовірне. За переднім крижаним полем, що вже покололося й пішло по обидва боки Хортиці, сунулося друге, неначе ще більше, а слідом - уже третє; далі ж угору все було біле від криги. Як тільки лід поповз на скелі, що стриміли перед островом, й зупинився, мовби вагаючись, у яку протоку Дніпра йому повертати: на нього набігло друге поле і всім своїм тягарем причавило його.

Мов отара сивих овець, полізли крижані скалки та грудки снігу на камені, піднімаючись на кілька сажнів угору й зі стогоном падали звідти вниз, назустріч новим крижинам, що під натиском задніх повзли вгору. Шум і шерех стояв у повітрі... А згори Дніпра від Кічкасу все насувалися великі крижані поля, надавлюючи на переднє й потопляючи його своєю вагою. Нарешті почулися вибухи. Крижане поле роздвоїлося й попливло обабіч Хортиці, а одна половина навіть так повернулася, що зачепила краєм Дурну скелю й наробила у Прорізі чимало гармидеру.

Згодом лід просунувся нижче Сагайдачного, й Дніпро знову засинів. Тільки на скелях та берегами стояла широка смуга білої криги. Але доки Славутич спромігся скинути тут із себе набридле, кальне покривало, згори знову підступило льодове поле.

- Рушила вся крига з Вовчого Горла, - обізвався Харько. - Тепер нам дозавтра нема чого й гадати пробитися назад до Кічкасу.

- От і добре! - скрикнув брат. - Ми тут ночуватимемо з вами, як ночували запорожці, під вільним небом. А ви нам розкажіть, про полозів, що ними нас ще змалку лякають.

- Полоз - то великий гад, змій...

- Це той, - спитав я, - що літає? Мені нянька розказувала, що змій прилітав навіть до царя та й украв у нього царівну...

- Ну, то тільки в казках таке розказують... Де таки змія до царя допустять?

- Так він же через димар... через комін прилітає... - запевняв я Харька.

- Не вірте. Хіба ж таки цареві не поставили б такого комена, щоб він зачинявся. Кажуть, правда, люди, ніби є такі змії, що літають. Ось тут, вище Кічкасу, існує велика печера, вона Школою зветься, то там, подейкують, живе, але я власне ніколи того змія не бачив та й батько мій оповідали, що не бачили і що, може, про них люди брешуть...

- А полозів бачили?

- Полозів не тільки бачив, а й убивав...

- Які ж вони?

- А от як не дуже стара верба завтовшки та через велику хату завдовжки.

- Він їсть людей? - злякано спитав я.

- Їсти не їсть, а давить. Обів'ється навколо людини та й душить, доки й дух із неї. Та не тільки людей, а навіть волів і коней...

- А не їсть?

- Не може проковтнути. От ягнят і зайців поволі ковтає: так у себе й утягне. Пташину також - яку спіймає... Ось тут берегами - диких качок, гусей тощо...

- Так із пір'ям і ковтає?

- Так, із пір'ям. Я одного через те й убив без рушниці, прямо ломакою. Побачив, що він потяг собі в пащу, головою вперед, гуску, та ще не вспів проковтнути, от я й до нього та кийком по голові. Він хотів ту гуску виригнути, так пір'я в горлянці йому напружується і не дає птицю викинути. Я його вдруге по голові... Втретє. А кийочок у мене добрий був - із грабини. Тоді полоз хотів мене хвостом ударити, але я встиг за дуба одскочити, так що він по дубові попав та так здорово розмахнувся, що ледь не перекинувся. Я знов до нього: та по голові, по голові... Аж доки не забив на смерть. Отож, люди, як довідалися про цей випадок, то й почали гомоніти, ніби я характерник, що без рушниці чи іншої зброї полоза вбив...

- Це тут, у Сагайдачному, було?

- Ні, це було біля Вовнигів, поріг такий на Дніпрі є, нижче Ненаситцю. Там скрізь понад порогами чимало полозів траплялося, найбільше, де скелюваті байраки. Тепер людей побільшало, то там їх майже зовсім винищили. Дуже рідко доводиться про них чути. Але їх тут ще чимало.

Ми сходили вже з гори, і мене брав острах, таке слухаючи, але признатись у тому було соромно.

- Такого, як я, він може проковтнути? - спитав я.

- Залюбки може!... - відповів Харько. - Але ви не бійтесь. Зараз вони сплять і взагалі їх уже так налякали, що вони не дуже-то охоче на людей кидаються. Та ще от я вас навчу: як коли б кому з вас трапилося полоза здибати, то мерщій тікайте проти сонця. В нього такі очі, що світло їх засліплює, і він нічого не бачить і не може бігти.

- А як же він біжить? - поцікавився брат. - Хіба в нього є ноги?

- Ніг немає. Він колесом котиться, але уміє якось так котитися, що голову весь час високо держить. Я раз бачив, як він перебігав з одного байраку через степ до іншого. Дуже прудко біг, як би сказати, добрий кінь, а голова вище трави стриміла.

- Ходімте швидше, - попросив я, бо мені холодно. Мене справді трусило мов у пропасниці, але не так від свіжого повітря, як од розповідей про полозів.

- Розташовуйтеся, хлопці, на ніч! - звернувся Харько до товаришів, коли ми наблизилися до порону. - Вся крига рушила з порогів. Дивіться, чи й до завтра перейде.

Почувши, що нам доведеться пробути всю ніч тут, у Сагайдачному, з яким пов'язані оповідання про всіляку страховину, моя мати заплакали, бо чого було їй не заночувати в Олександрівську в затишній теплій хаті моєї хрещеної. А тут просто під вільним небом... До того ж, вона боялася не тільки гадин і звірів, а й людей, себто наших лоцманів. Селянка, що разом із чоловіком їхала на пороні, пожаліла матір і стала переконувати їх, що всі лоцмани - люди набожні та правдиві й не те, що не заподіють нам ніякого лиха, а навпаки, ще й від усього лиха оборонять. До того ж, і вепрі, й вовки, й полози, яких так боялися мати, на вогонь та ще й на таку силу людей ніколи не нападають...

Під впливом тих речей мати заспокоїлися й почали слатися на ніч. Мене вони поклали всередині фургону, добре замостивши подушками й покривалами. Я, мабуть, хутко заснув, бо не пам'ятаю, чи варили лоцмани вечерю, чи ні.

Скільки проспав я, не знаю, але прокинувся від страшного галасу. Гукали люди, вили вовки, хропли й харапудились коні... Я підвівся й побачив, що мати схилилася наді мною і плачуть. Брат також у фургоні поруч них.

Коней на пороні не було, й на возах сиділи жінки й діти, всі лоцмани й селяни й наш кучер, як чути було з голосів, метушилися недалеко на березі, в лісі.

Через хвилину-дві з темряви стали виринати коні. Вони були спутані на передні ноги й через те важко стрибали, підкидаючи вгору голови.

Поблизу на березі палала купа хмизу й осявала найбільші дуби й високу траву й коней жовтогарячим промінням. Слідом за кіньми почали виходити й люди. З'явився і наш кучер.

- Трохи не розірвали харцизяки нашого буланого, - казав він матері, оглядаючи коней та прив'язуючи їх до фургону. - Ач! Таки один укусив за литку, кров дзюрчить... Відбили його вовки від гурту та й оточили... Коли б він не такий баский, то не вспіли б ми його й оборонити...

Крізь сивий дим, що снувався між полум'ям із купи хмизу, я побачив Харька. Він підійшов до вогню, поклав біля себе сокиру, що з нею, мабуть, ходив на вовків, і, сівши долі, спокійно взяв із багаття жаринку, поклав її до своєї люльки й почав курити.

Червоне полум'я освітлювало його сиві вуса, брови, чоло, люльку, могутні плечі й навіки засмалені сонцем груди... І такий спокій застиг у його постаті, що я враз зрозумів безпечність нашого становища й зненацька, припавши до подушки, заснув, наче й не прокидався.

Коли вже прокинувся вдруге, був уже день і до мене крізь віття дубів із ледве помітним ще молодим листям сягав теплий промінь весняного сонця. Птаство виспівувало й щебетало в лісі так, що за тими голосами не чутно було людського гомону. Коні вже стояли всі в пороні, а сам порон ворушився, бо лоцмани відпихали його від берега. Поруч гойдався байдак на вісім гребок, мабуть, той же, що його ще вчора виглядав старий Харько.

Доки я розпитував у матері, що було вночі, шестеро лоцманів, поскидавши чоботи й закасавши широкі штани, лишилися на березі, тримаючи порона за товстий, мов колода, канат; до другого боку порона був прив'язаний байдак.

За командою, яку подав Харько, лоцмани на березі, взявши канат на плечі, пішли вперед, а ті, що сиділи на гребках у байдаці, почали громадити й гнати човна вгору. За хвилину обидва канати напружилися, - й порон помалу рушив проти води.

З обох боків у нас були величезні скелі-гори, що їх учора дід Харько назвав одну Середньою, а другу - Дурною; на їхніх шпилях весело вигравало сонце своїм ранковим рожевим промінням. Я глянув на ту скелю, де був учора, й на осяяний престол Сагайдачного, й мені дуже закортіло ще раз побувати там, посидіти на тому “Ліжкові” та оглянути звідти околиці. Але Харько мовби відгадав мою думку.

- Отепер, паничу, - сказав він до мене, - то я й сам не пустив би вас на скелю, бо саме жовтобрюхи повилазили на сонечко грітися.

- А жовтобрюх як укусить, то вмреш? - спитав мій брат.

- Ні, може, й не вмреш... бо в них немає в роті такої отрути, як у гадюки, але вони кусаються зубами гірше за собаку, й пораза, коли він її завдасть, дуже трудно гоїться...

Важкий, незграбний порон тим часом потроху посувався вгору, скелі Сагайдачного лишилися внизу й почали ховатися за лісом, який гущавиною вкривав увесь східний берег. Лоцмани, що йшли берегом, то заходили в самісіньку воду, перебродячи затоки, то піднімалися на берег і лізли на скелі там, де вони звисали над самою бистриною Дніпра. Довкола панувала тиша, й річка неначе раділа, що позбулася кальної, огидної криги, й світилася на сонці своїми блакитними, прозорими хвилями. Від

усього, що було навкруги, віяло супокоєм і пестощами. Здавалося, що в сяйві ранку все умлівало й мовчки прислухалося до пісень вільного пташиного кохання, яке повітрям розносилося понад Дніпром.

Щодалі, то скелі Кічкасу ставали все ближче й, нарешті, годин через дві лоцмани підтягали порона до того місця, де ми мали причалити ще вяора увечері. Звідсіль починався шлях на Олександрівськ, і ми мусили залишати порон. Наш кучер, замість четверика коней, запріг тільки трьох, четвертого ж, буланого, він не зважився брати, бо в нього спухла нога...

Ми щиро попрощалися з Харьком, як із рідним, і виїхали з порону.

Після незабутньої першої подорожі мені не випадало їздити повз Кічкас, аж поки через три роки мене самого повезли до Катеринослава віддавати в гімназію. Тут на Кічкаському перевозі я знову побачив Харька, що стояв на стерні порона з люлькою в зубах, як стояв і вперше. Підручний Микола став уже парубійком і добре допомагав старому кермувати пороном.

Я дуже зрадів Харькові й почав розпитувати його про полозів.

- Дуже їх зменшується, - мовив Харько. - Людей більшає, і вони винищують полозів... Та й добре роблять. Навіщо така погань на світі?

- Ну, а все ж таки вони ще є?

- Аякже. От позавчора німець у Сагайдачному ночував, то полоз його собаку задавив, а господар ледве врятувався...

- Що ж, він не мав рушниці?

- Як не мав? Адже він на полювання ходив. Не влучив гаразд. Полоза тільки й уб'єш, як у голову поцілиш, а як у тіло, то що йому та кулька чи дріб зробить?

Почавши вчитися в Катеринославі, я щороку по кілька разів їздив повз Кічкас і добре знав перевіз. Знав навіть, до якого каміння гнатиме Харько порона вгору, проти води, де і як його поверне й пустить упоперек річки й до якого місця нас понесе хвиля, але Сагайдачне, Хортицю й усі скелі побіля них я бачив лише здалеку, побувати ж удруге у Сагайдачному мені довелося вже в 1870 році.

Глава 138. Друга подорож

Ще років із семи був у мене щирий приятель Семен. Грунти наших батьків лежали майже межа в межу, й батьки, гостюючи один в одного, брали і нас із собою, так що ми із Семеном добре побраталися, а вступивши одночасно в гімназію, ми й у Катеринославі мешкали на одній квартирі й укупі читали книжки.

У перші роки біля мене не було такої людини, щоб пораяла мені прочитати історію моєї батьківщини - України, та дізнатися, хто я сам; у гімназії, звичайно, навіть не натякали про це, і я, разом із Семеном, найбільше читав оповідання Майн Ріда та Фенімора Купера; в хаті батьків теж не було нічого, щоб надало мені національної свідомості. Навпаки, розмовляти в присутності батьків “по-мужичому”, себто по-українському, мені суворо забороняли, мати ж, кажучи що-небудь про селян, не тільки з презирством називала їх хохлами, а ще й неодмінно до слова “хохол” додавала термін - “проклятий”. Але відокремити мене від селян-українців у оселі батька було неможливо й московська мова сходила в мене з уст лише до тої хвилини, доки я не вибігав за ґанок нашого будинку, бо за цим кордоном уже починалася Україна й жодного московського слова там не вимовляли.

Отож, усі дитячі літа я пробув біля селян, часто бігав до їхніх хат, знав їхнє життя і злидні, розумів і любив правдиву й лагідну душу селян, й хоча вони були поспіль національне несвідомі, але деякі пісні й оповідання, разом із таємницею, що оповивала запорожця діда Охріма, й із словами лоцмана Харька уже трохи збудили в мені цікавість до історії Запорожжя й України.

На третій рік мого пробування в Катеринославі мене й Семена, на наше щастя, поставили на квартирі в німця. То була культурна людина, яка мала за обов'язок знати історію того народу, на землі якого жив, і через те в його шафі з книжками я випадково знайшов аж дві історії Малоросії - Маркевича та Бантиша-Каменського. Завдяки цьому випадку я в 12 років знав уже, що малороси - окремий народ, а Україна - поневолений край, спершу поляками, а далі московщиною. Я вже захоплювався славою козацьких повстань і запорозьких походів, але я ще не прилучав себе до малоросів і не почував, що слава України - то моя слава. Через це я хоч і цікавився життям і вчинками запорожців, але все-таки мене більше захоплювали пригоди з життя героїв Майн Ріда.

Одного разу, під впливом романів того письменника, ми з Семеном надумали їхати до Америки й уже змовлялися про те, як це зробити і де добути грошей на подорож, коли зненацька мені запала в голову інша думка.

- Чого нам їхати, Семене, до Америки, - сказав я, - залишати батьків і нечесно добувати гроші, коли я знаю поблизу Олександрівська таке місце, де водиться той самий “боа констріктор” чи удав, як і в Америці, такі вовки й вепрі?

Я розповів Семенові про Сагайдачне й про те страхіття, про яке чув од Харька, і мій приятель, хоч і дуже шкодував, що в цьому урочищі ми не знайдемо дикунів, з яких можна знімати скальпи, та все-таки погодився зі мною, що, замість Америки, можна раніше поїхати на полювання в Сагайдачне.

Доки настали вакації, ми добре обміркували цю справу й, прибувши до батьків, за кілька день почали лагодитись у дорогу. Ми впросилися погостювати в Олександрівськ, до моєї хрещеної матері, а Семен, до того ж, випросив у батька дозволу взяти нам дві рушниці, щоб піти в плавні й там настріляти диких качок.

Стріляти з рушниці мене навчив Семенів батько, коли мені було ще десять літ, але я з цією своєю наукою мусив пильно ховатися від матері, бо вона нізащо не хотіла дозволити мені навіть близько підходити до зброї.

Озброїтися нам було неважко, бо й мій батько мали зброю ще з часів своєї військової служби на Кавказі та й у Семенового батька вся стіна біля ліжка була обвішана рушницями... Треба було, кажу, тільки ховатися від моєї матері.

Усякими хитрощами через кілька днів ми опинилися в Олександрівську й, погостювавши трохи в хрещеної, оголосили їй, що наступного дня удосвіта ми йдемо полювати на цілий день, а може, ще й на ніч. Хрещена не хотіла нас пускати, але ми рішуче сказали, що підемо й самі, бо на те нам і рушниці батьки дали, щоб з них стріляли. Тоді впевнившись, що нічого не вдіє, вона напхала наші мисливські торби харчами, поблагословила в дорогу й наказала берегтися, щоб не здибати десь вепра.

Уставши, тільки-но почало світати, ми з Семеном рушили з двору. За плечима в нас висіли рушниці, в халявах чобіт, одягнених поверх штанів, стриміли кинджали; через друге плече - торби, порохівниці та інші речі, потрібні для полювання; у торбах, опріч харчів, містилися ще й подарунки Харькові, а саме: пачка добротного тютюну з батькового запасу та пляшка горілки.

Олександрівськ у ті роки був ще зовсім нікчемним містом і тулився понад річкою Московкою трьома недовгими вулицями. Будинки в ньому мало чим відрізнялися від сільських хат і

майже всі вони без винятку були під солом'яною стріхою.

Бадьоро стукаючи чобітьми під подихом вранішньої прохолоди, ми хутко лишили останні тини міста й попрямували повз велику, покинуту фортецю. Я знав з історії, що їй уже дев'яносто дев'ять літ, бо вона будувалася 1771 року, коли цариця Катерина намислила собі зруйнувати Січ. Запорожцям казали, ніби та фортеця проти татарів, насправді ж її зводили на випадок змагання запорожців.

Шлях до Кічкасу був для нас добре відомий, і, поминувши фортецю, ми за півгодини піднялися на велику гору, простуючи повз село Нешкребівку, або Вознесенське, а ще через годину побачили з гори блискучу блакитну смугу Дніпра. Наближаючись до нього, ми уздріли згори, як порон, перевізши на цей бік дві валки чумаків, вертався за рештою на протилежний берег.

Доводилося чекати, й ми пішли до хати, що стояла праворуч від перевозу, притулена до скель, щоб там спитати молока та поснідати.

У хаті нас зустрів рудий жид Лейзер і досить чепурна його дружина Ревекка, яка відразу нам принесла молока: Лейба ж прислуговував чумакам, бо їх аж восьмеро сиділо в хаті довкола столу й снідало.

Коли поївши ми виходили з хати повз чумаків, один із них, посміхнувшись, спитав:

- Куди ж це ви, паничі, так озброїлися?

- У Сагайдачне! - одповів я гордовито. - Їдемо полювати на полозів.

Поміж чумаками пішов регіт.

- Добрий сніданок буде з вас полозові! - сміявся той, що перший зачепив нас.

- Як на полозів, паничі, йти, - реготав другий, - то треба було вам одягати штани з матнею, а не такі вузенькі!

Зрозумівши, що чумаки глузують з нас через те, що ми паничі й по-панському вбрані, ми мовчки вийшли з хати. Це було якраз вчасно, бо порон вертався на сей бік.

Угледівши ще здалеку, що на стерні, як і завжди, Харько, я зрадів і, подавши йому гостинці, раптом приступився до нього з проханням, щоб дозволив нам човном поїхати в Сагайдачне.

Харько не зразу відповів на наше прохання, а перше почав дякувати за подарунки. Згодом подивившись на тютюн, він із жалем сказав:

- Та це, паничу, панський... Я такого не вживаю, бо він солодкий; мені треба, щоб міцний був...

Стало якось прикро за те, що я не догодив Харькові, але він ураз похопився:

- Та байдуже!... Лейба зміняє цей тютюн на такий, як я курю, та ще й додачі дасть... Так от що, паничі, скажу я вам, - перебив Харько сам себе. - Самим вам я човна не довірю, бо ви із Сагайдачного проти вітру не вигребете, або десь на камені човна розіб'єте та ще й самі потонете. Доведеться, мабуть, мені самому з вами поїхати.

Нічого ліпшого ми й не бажали й, радіючи, щиро подякували із Семеном Харькові.

За півгодини лоцман, передавши порон комусь із товаришів, вийшов до нас, маючи на плечах вудки, рагелю та інші причандалля для рибальства й повів нас до свого човна.

Ми із Семеном сіли на гребки, а Харько на стерно, і човен птицею поніс нас униз. Перед нашими очима хутко побігли: правим берегом - розписані фарбами будинки німецької колонії Ейнляге, а лівим - чумацькі хури, що одна за одною піднімалися на гору. З кожним помахом весел відсувалися скелі Кічкасу.

- Обидві глибокі, а тільки раніше Старим Дніпром, що оце пішов поміж скелями праворуч, більше води йшло, й батько казали, що за часів запорожців усе Старим Дніпром плавали. Недурно ж там, на Малій Хортиці, й фортеця стародавня стоїть.

- А ви оглядали ту фортецю?

- Аякже? Скільки разів доводилося там і ночувати, як плоти та барки “згори” водив. Поосідали окопи дуже. Та фортеця, мабуть, теж за Сагайдачного будована, щоб ворожих човнів повз Хортицю не пускати. Там, Старим Дніпром, як буває дуже спаде вода, з піску виглядає безліч давніх, великих байдаків, таких великих, як ті, що по морю ходять... Навіть і гармати на них є...

- Що ж ті чайки тут потопилися чи що?

- Авжеж, не без того, щоб під хуртовину яка об камінь не черкнула. Адже каменів тут страшенна сила. А може, запорожці ті байдаки й будували; чи то вони ворожі кораблі сюди приганяли та тут їх покинули, коли переходили на інше місце.

- От цікаво б подивитися на ті чайки...

- Тепер неможливо, бо вода велика, а от під осінь, та й то не щороку, а як дуже мала вода, тоді їх видно. На жаль, їх скоро не стане, бо німці беруть ті кораблі собі на будову.

- Так хоч би фортеці оглянути.

- Фортеці, якщо охота, то тут і ближче можна подивитися, проти Сагайдачного, на Великій Хортиці.

- А туди можна під'їхати?

- А чом би й ні? Тут під'їхати зручно. Харько трохи повернув човна, й ми пішли так, що Стовпи лишилися в нас із правої руки,

а Стоги - з лівої. Коли ми проїздили побіля скель, то виявилося, що й Стовпи, й Стоги були дуже великі й високі, мов триповерхові будинки.

- І на цих скелях, - сказав Харько, - мабуть, була якась споруда, певно, що фортеця, бо й на них багато цегли залишилося, хоч і водою її змивало.

Нас хутко несло до передніх скель Хортиці, перед якими жовтіла невеличка піскувата коса. Я дивився на ці скелі й на великий острів, і в моїй уяві поставала картина, як до цієї-от Хортиці під'їздив Тарас Бульба із синами і що вони побачили тут, у Запорозькій Січі: як тут січове товариство працювало над чайками й пило горілку та грало на бандурах...

Зненацька зліва на острові виникла слобідка з чепурними високими хатами.

- Та на Хортиці слобода є! - вигукнув я. Чоло в Харька стало суворе, мов та хмара. Сиві брови зрештою заступили очі... І, не дивлячись на будинки,

Харько ледве вимовив крізь сціплені зуби:

- Німці живуть...

Поминувши передні скелі Хортиці, човен пристав до неї, саме там, де жовтів пісок, проти невеликого, але дуже скелястого острова, вкритого рясним дубом, Дубового.

- Ось тут, - сказав лоцман, - як злізете на горб, знайдете окопи.

Ми вийшли з човна й почали роздивлятися, де б зручніше було піднятися наверх. А це нелегко, бо скелі скрізь майже сторчові. Нарешті ми вибрали видолинок, де поміж камінням росли чагарі, які полегшували б нам сходження, і ми полізли на скелі.

Не встигли й поставити ногу на перший уступ, як раптом поточилися вбік: мало не з-під ніг у нас із шелестом і сичанням вискочили три великі, головаті жовтобрюхи й хутко поплазували під тернові кущі, де й зникли у щілинах скель. Мені здалося, що ці жовтобрюхи були товщиною в чоловічу руку й аршинів до півтора завдовжки. Шкуру мали чорну й блискучу, далеко чорнішу, ніж у гадюки; вуха ж та спід шиї були червоні.

- Пам'ятайте, паничі, - почули ми голос Харька від човна, - тут скрізь багато жовтобрюхів.

Але ця пересторога була зайва, бо ми вже впевнилися самі. Постоявши трохи й заспокоївшись після несподіванки, ми з Семеном полізли вище, обережно придивляючись, чи не червоніють де вуха жовтобрюхів. На одному з уступів скелі, повз який нам доводилося проходити, ми вгледіли цілу купу гадів, що грілися проти сонця.

Хоча я й народився серед степів і не вперше бачив зміїв, але такої сили їх і таких великих мені не випадало ніколи бачити. Я мимоволі спинився, почуваючи, як у мене поза спиною посипає морозом.

- Як же його йти? - поглядом питали ми із Семеном один одного.

- Давай розженемо їх камінням! - порадив Семен. Ми почали кидати на скелю каміння, але наші руки тремтіли, і ми не влучали в жовтобрюхів, а вони не боялися гуркоту.

- А навіщо ж у нас рушниці за плечима? - вигукнув я і, скинувши рушницю, вистрілив тим стволом, що був набитий качиним дробом. Так зробив і Семен.

Жовтобрюхи заворушилися і почали розповзатися; коли ми наблизилися до їхнього місця, то там уже не було жодного; тільки на камінні залишилися невеликі криваві смужки.

Задоволені з того, що наші постріли не пропали марно, ми зарядили рушниці знову. Але ж не можна стріляти в кожного жовтобрюха - тут потрібні були добрі ломаки. На жаль, окрім кущів шипшини та терну поміж скелями нічого не росло, й через те нам довелося вертати вниз, де в березі висока лоза.

Вирізавши собі добрі лозини, ми знову полізли на гору тим же видолинком, зганяючи зі шляху жовтобрюхів лозинами. Але на одному уступі трапився нам такий, що нічого не боявся; ми підійшли зовсім близько, а він усе грівся на сонці, розпластавшись на камені.

- Не лячно? - скрикнув Семен. - Так на ж тобі! - і він цвьохнув гадину лозиною.

Жовтобрюх підвів голову, скрутився у клубок і, роззявивши пащу, глянув на нас так, що в нас жижки затрусилися.

Недаром кажуть про тих, кому без жаху не можна дивитися в очі. “У нього гадючий погляд”, бо справді в людини від нього душа холоне і чуб дереться догори.

Не пам'ятаю, як, а тільки я також ударив жовтобрюха лозиною. Він напружився усім тілом, підняв голову ще вище й плигнув на Семена. Той, як степовик, угадав рух гадини й відскочив убік, на сусідню скелю. Жовтобрюх опустився на те місце, де стояв Семен, і знову скрутився, позираючи на мене, але я миттю стрибнув на скелю, що була вище жовтобрюха. Гад підскочив, але вдарився об камінь і знову ліг назад. Та не вгамувавшись на тому, він поплазував до мене на сторчову скелю, наче по рівному. Тоді ми із Семеном покидали лозини й давай стріляти в жовтобрюха... І тільки після четвертого пострілу він опустив голову й скрутився у кільце.

- Не підходь! - гукнув я Семенові, помітивши, що він хоче нахилитися над жовтобрюхом. - Це він прикидається!

Жовтобрюх мав два аршини завдовжки. Нам не хотілося залишати таку славну здобич, і ми підняли гадину на лозини, щоб так нести, але це було неможливо, бо хвіст не вгавав напружуватися, а шкура виявилася в нього така слизька, що тіло весь час падало додолу. Набравшись мороки, ми покинули жовтобрюха на примітній скелі, щоб узяти із собою, коли вертатимемося назад.

Після ще деяких сутичок із жовтобрюхами, нарешті дійшли ми до півгори. Там починалася непорушена земля, вкрита тонконогом, тирсою і степовими квітками; скелі траплялися тільки поодинокі, плескуваті.

Озирнувшись, ми побачили, що не тільки Харько з човном, а навіть увесь Дубовий острів і пів-Дніпра заховалися вже під горою, проте Сагайдачне з його чарівним, непроглядним лісом і величними скелями лежало, як на долоні.

Ми пішли далі, ще вище від берега, плутаючись у густій траві й полохаючи зайців, стрепетів і цілі табуни куріпок, які із страшенним шумом перелітали через наші голови, ледь не зачіпаючись за піднесені вгору рушниці.

З кількох пострілів ми набили свої торби дичиною й простували все вгору та вгору, аж поки не натрапили на земляний вал із рівчаком поперед нього. Очевидячки, це й були руїни фортець Сагайдачного.

Вал був невисокий, бо за кілька століть устиг осунутися. Рівчак теж так замулився, що його всі вважали балкою. Окоп тягся з півночі на південь, але поперек головного подекуди лежали інші, чотирикутні, посеред яких колись, мабуть, стояли башти, або інша будова, бо там валялися шматки цегли й черепки. Я знайшов там уламки якоїсь розбитої посудини з гострим днищем і взяв її в торбу, щоб показати Харькові.

Звідси ми поверталися назад і, полохаючи жовтобрюхів камінням і лозинами, щоб забезпечити собі шлях, спустилися у берег до Харька, захопивши із собою і вбиту гадину.

- Оце й усього? - здивувався Харько, коли ми витягли з торби двох зайців, стрепета й кілька куріпок, - А я гадав, що накладемо повний човен дичини, бо там у вас гриміло чисто, як на війні.

- Так то ж ми стріляли в жовтобрюхів!

- Хіба ж на цю погань витрачають набої? Їх треба прямо ціпком бити. Раз добре його по голові влучити - от йому й край... Киньте це падло у воду, рибкам на сніданок...

- Шкода кидати. Хотілося б додому повезти, показати...

- Знайшли диво, щоб показувати. Киньте!... А я ось наловив рибки, - сказав Харько, витягаючи з води та із задоволенням показуючи нам нанизаних на тоненьку мотузку сріблястих судаків та золотих карасів. - Буде з чого юшку зварити.

Він поклав усю рибу на дно човна і, відіпхнувши його від берега, мовив:

- Ну, їдемо в Сагайдачне!

Ми із Семеном знову сіли на весла. Харько спрямував човна вище Дубового острова, й, поминувши його, ми хутко перехопилися до Сагайдачного, лишивши Дурну скелю з правої руки.

Причаливши нижче Середньої скелі, лоцман почав лагодити вогнище, щоб варити куліш із рибою. Лози в березі росло чимало; з трьох гілок ураз спорудили таганок, і незабаром над вогнем повісили казанок із водою, а Харько заходився чистити рибу.

Допомігши дідові, ми із Семеном лишили свою здобич у човні, а самі пішли на Середню скелю з тим, щоб оглянути звідти все Сагайдачне з лісом, аби не заблукати там.

Тільки-но ми підійшли до скелі й стали підніматися вгору, як побіля нас засичали й полізли до щілин жовтобрюхи. Але ми вже не мали ніякої охоти з ними битися, та й палиць, придатних для бою, під рукою не було, й ми тільки розганяли їх, щоб часом не наступити ногою на гадину.

Середня скеля спадиста з півдня, сторчова з півночі й крутобока зі сходу й заходу. Ми легко зійшли вгору й незабаром опинилися на шпилі. Тут я відразу впізнав престол - “Ліжко” Сагайдачного, й ми стали його оглядати. Той престол містився на суцільній, окремій скелі; в ній було видовбане сидіння, таке широке, що на ньому, мов на софі, можна було лягти й простягтися; по боках лишилося незаймане каміння, так що з нього вийшли добрі поручні; з тилу скелі була висока спина, як у канапи; замість ніжок під ліжком стояли невідокремлені від скелі камені; під серединою престолу зяяла широка дірка, в яку залюбки могла пролізти доросла людина.

Оглянувши гору, ми спустилися вниз і, проходячи недалеко від Харька, гукнули до нього:

- Прощайте, діду! Йдемо шукати полозів...

Харько підвів голову й обізвався суворо:

- Слухайте, паничі! Ви тут не жартуйте; хоч вам і годиться бути козаками, а все-таки ви малі, то краще нікуди не ходіть; ну, коли доведеться здибати полоза, так не дивіться йому у вічі, мерщій тікайте, бо від його погляду заніміете і скам'янієте, як і всяка тварюка - і тоді вже не буде ніякого порятунку...

Мені стало моторошно; де й подівся мій бадьорий настрій! Мабуть, те ж почував і Семен, бо зайшовши у високу траву, що сягала нам до шиї, а іноді була й вище голови, він почав топтатися на одному місці.

Ми озирнулися назад. Дніпро з нашим човном і дід Харько біля таганка вже сховалися за берегом, але Середню скелю ще добре було видно поміж деревами. Виходило, що ми стояли поблизу. Це надало нам сміливості, й ми, продираючись серед трав, попростували в бік скелястого видолинку, який побачили ще згори. Трава росла густа й тверда, мов очерет. Вона чіплялася за рушниці, плутала нам ноги й била по очах. Побачити, куди ступаєш, було неможливо, й щохвилини треба було боятися, щоб не зустрітися із жовтобрюхом, а то й із самим полозом. Степовики з народження, ми із Семеном ніколи не ходили до лісу й незвичайна лісова тиша смутком впала нам на душу, і той сум ще посилився, бо одвічні дуби Сагайдачного так рясно заступили своїм віттям небо, що в лісі панувала напівтемрява, неначе після заходу сонця.

Щоб будь-якої миті бути напоготові стати на бій із гадами, ми скинули рушниці з пліч і тримали їх напереваги поперед себе, а кинджали, діставши з-за халяви, засунули за пояси - і так мовчки, з якимось тягарем на серці ступали вперед, прислухаючись до шелесту трав та ударів свого живчика.

Аж ось, біля нас, щось захропло і зі свистом позіхнуло. Ми заніміли на місці й схопилися за рушниці. За якусь мить у траві почувся шелест, і вона загойдалася смужкою довкола. Очевидно, те страховисько, яке сховалося від нас, утікало геть із нашого шляху! Від серця одлягло. Знову щось захропло - і ми здогадалися: побігла сполохана дика свиня.

Доки ми радилися, чи варто стріляти навмання, не бачачи звіра за травою, він уже був далеко, й даремно було витрачати набої. Заспокоївшись од несподіванки, ми попрямували впоперек лісу. Він видався таким нешироким, що за хвилин п'ятнадцять ми вже побачили скелі. Трава стала нижча, а дуби рідші - і ми додали ходи... Хотілося швидше дістатись до скель і переконатися, чи там водяться полози...

Нарешті ліс закінчився. Над нами світило сонце. Перед очима височіли скелі. Настала вирішальна мить.

“Коли що, - підбадьорював сам себе, - то... я переріжу його надвоє”.

Жовтобрюхів на скелях була сила. Але ми їх не чіпали. Нас лякало те, щоб часом не потрапити зненацька полозові в обійми. Тільки ніщо не віщувало біди. Ми пішли поміж скелями видолинком - і невзабарі помітили печеру.

- Тут, - пошепки сказав я Семенові, показуючи на отвір у скелі, куди могла пролізти й людина. Ми підвели рушниці, але даремно: ніщо з тієї печери не вилазило.

Щоб зменшити нервове напруження, ми стали кидати в печеру каміння. За хвилину звідти виплигнула жаба й сіла неподалік, позираючи на нас своїми витрішкуватими очима, немов глузуючи з нашої легкодухості.

Ми із Семеном, засміявшись, подумали, що тут полозів немає, і сміливо почали обходити скелі. Під час огляду ми побачили в різних місцях ще чотири печери й кілька глибоких і широких щілин у скелях. Щоб наполохати полозів, ми заходилися жбурляти каміння.

Оглянувши всі закутки, ми, веселі й задоволені своєю відвагою, пішли назад через ліс, прямуючи тією стежкою, на якій, підіймаючись угору, ми похилили та столочили траву.

Хвилин із десять простували, радісно розмовляючи. Крізь дерева можна було бачити вже й Середню скелю. І тут Семен злякано обернувся назад і сіпнув мене за рукав:

- Дивись, що воно за стовп?...

Я озирнувся, і справді: кроків за сто від нас стояв стовп, або високий пень.

- Мабуть, то дерево так обгоріло, - сказав я, - що тільки пень лишився. Він весь обвуглився й блищить... Та як ми його не помітили раніше?... Тепер він був за якихось 20 - 30 кроків од нас!

- Семене! - тільки й устиг я скрикнути, вжахнувшись, а далі в мене язик немов задерев'янів, бо я розгледів, що той стовп має на версі гадючу голову - довгу, вузьку й огидливу й що та мара насувається на нас і дивиться таким поглядом, що його не забути до смерті. Чуб у мене підвівся дибом, а серце немов спинилося в останньому ударі.

Не пам'ятаю, як те сталося, а тільки моя рушниця вистрілила - і я кинувся навтіки. Біг мов навіжений, нічого не тямлячи й нічого не бачачи; на березі я ледве не збив із ніг діда Харька. І, в чому був, шубовснув у Дніпро.

Холодна вода трохи вернула мене до пам'яті, і я, щоб не втопитися, схопився за човен. Цієї ж миті з гущавини вискочив і Семен; випаливши навмання з рушниці, він влучив дробом у казанок із кулішем і в дідові чоботи.

- Чого ви, навіженні! - гукнув Харько. - Схаменіться!

Але зуби в мене цокотіли, а язик задубів, і я не зміг ні слова мовити; Семен же, вскочивши в човен, схопився за весла й намагався його відіпхнути від берега, хоч той і був прив'язаний.

- Ага! - сказав тоді Харько, беручи до рук сокиру. - Мабуть, бачили полоза... Давайте сюди рушницю...

Він узяв Семенову рушницю й, поклавши біля себе сокиру, став насипати в ствол дробу й пороху, потім обернувся до мене:

- Вилазьте, паничу, з води - досить уже сорому набрався...

Це глузування Харька і його могутня постать відразу вернули мене до притомності. Я вибрів із Дніпра і, залізши в човен, вихопив з-за халяви кинджал.

- Він сюди не піде... - сказав Харько, кладучи пістона на курок. - А ваша рушниця де, паничу? - спитався він у мене...

Почуття сорому охопило всю мою істоту. Нерви мої не витримали, і я сховав свого кинджала в піхви, сів у човні на лаву й, затуливши обличчя руками, почав ридати.

- Отакого ще не було! - примовляв Харько. - Та ви що дівчина, чи що?

- Як я покажуся на очі Семеновому батькові? - вихопилося в мене крізь сльози. - Що я скажу, загубивши чужу рушницю?... Та ще й як? З переляку!...

- Ну, нема чого побиватись, - пожалів мене Харько. - Ми зараз підемо і її знайдемо.

- Отже, Семен не такий боягуз, - невгавав я. - Він не покинув своєї рушниці!

- Ну, хто його знає, - засміявся наш дід, - що воно краще: чи покинути рушницю, вистріливши у ворога, чи тікати з нею світ за очі та стріляти у своїх... Ач, як чоботи понівечив...

- Добре, що онучі товсті, а то б і поранив, - і Харько нахилився, розглядаючи побиті халяви.

- Вибачте, діду, - мовив Семен і, як і я, вдарився у сльози.

Серце старого лоцмана пом'якшало, і він став заспокоювати нас:

- Ну, нічого, паничі... Адже ви ще сливе діти, а діждете своїх літ, то, може, з вас люди будуть... Ходімте разом шукати рушницю...

Я ще весь тремтів з остраху; щоб приховати свою легкодухість, я, здається, тоді охоче пішов би й на смертну кару. Після деякого вагання згодився вернутися до лісу й Семен.

Харько заклав за пояс сокиру й узяв у Семена рушницю. Я крокував, оголивши кинджала, а мій приятель прихопив із собою весло. Тримаючись протоптаної стежки, ми за якихось 150 - 200 метрів од берега побачили мою рушницю. Вона не лежала, а стояла прикладом догори: мабуть, коли я втікав, то вона вирвалась із рук та й заплуталась у рясній і високій траві.

Ми дійшли аж до того місця, де, як мені здалося, ми, було, розпізнали полоза, і Харько за кілька кроків подав нам знак

рукою, щоб стали. Ми заніміли - ані руш.

- Ось... - сказав старий лоцман, ступивши вперед. - Тут полоз чомусь бився й корчився... Бачите, як потолочена трава? Це він хвостом так... Чи не поранили ви його ненароком? - Харько довго придивлявся й прогортав долонями полеглу траву. - Так і є... Бо знати краплі крові... Зараз полоз, напевне, десь у своєму кублі...

Ми рушили впоперек лісу нашою стежкою і невдовзі вийшли до скель. Тут на камінні й ми із Семеном уже розгледіли червоні краплі й цілі смужки. За цими слідами ми дістались до однієї з печер, у яку ми жбурляли каміння.

- Полоз рідко вилазить на світ, - сказав Харько, - Тільки тоді, як уже хоче їсти; а коли що знайде й проковтне, то знову ховається і лежить у печері днів шість, або й більше, аж доки знову зголодніє...

Я був дуже задоволений із того, що поранив полоза. Мені навіть здавалося, що я не з переляку це зробив, а що я таки й справді влучно стріляю...

“Це ж не те, що якогось-там зайця поранити чи вбити, - думав я. - А може, ще полоз і здохне від завданої рани, то можна гадати, що я його-таки застрелив...”

- Ну, нема нам чого тут гаяти час! - мовив наш наставник Харько. - Ходімте до нашого коша юшку їсти з того казанка, де лишився дріб панича Семена...

Ми вернулися на берег до човна, і я, скинувши із себе мокре вбрання, порозвішував його сушитися на лозі. Мені чомусь не хотілося їсти: я їв дуже мало й почував себе якимось кволим.

До вечора ще лишилося чимало часу, але ми із Семеном уже не мали охоти полювати. Нас не принаджувало й те, що з недалекої дніпровської плавні до Сагайдачного прилетіла велика зграя білих, дзьобатих баб. Вони сіли нижче Дурної скелі на камінні, що заборою простягалося по мілкій воді, від скелі до берега, і стали ловити маленьку, а часом і середню рибу, ковтаючи її так легко, як ми із Семеном вареники. Я навіть не підійшов до забори, щоб роздивитися цих дивовижних, незграбних птахів, бо мене почала трусити пропасниця; і тільки-но моя одежа просохла, я попросив Харька, щоб їхати до Кічкасу.

Сівши на гребку, я спершу не мав сили підняти весло, але небавом, гребучи супроти води, зігрівся, а доки дісталися до місця, то й упарився - і пропасниця покинула мене.

Так і скінчилася моя друга подорож у Сагайдачне. Ми із Семеном якось соромилися згадувати про неї, а про Америку та героїв Майн Ріда звідтоді забули й думати.

Глава 139. На руїнах Січі

З юнацьких літ мене цікавило, чому це люди ніяк не впорядкуються, щоб усі однаково добре жили й усім було вільно, як от у наших запорожців, що не мали ні панів, ні мужиків, ні старців, ні дуків. Загадкою здавалося мені и те, що вибірна запорозька старшина могла керувати завзятими, волелюбними й запеклими козаками, хоча й сама бутність її на урядових посадах цілком залежала від волі січового товариства; наші ж сучасні урядовці не здатні забезпечити спокій серед громадянства та здобути його прихильність, бодай і мають необмежену владу и повну незалежність од тих, ким керують.

Мов неприкаяний, тинявся я щоліта по запорозьких степах, їздив на руїни Запорозьких Січей, перепливав із нестримною хвилею Дніпрові пороги, мріяв на скелях Сагайдачного й Хортиці, плавав протоками й лиманами Великого Лугу, лазив попід кручами Микитиного Рогу й Капулівки, схилявся над могилами славних лицарів, марно сподіваючись знайти десь відповідь на свої питання, або хоча б почути правдиве слово про те, як загинула остання вільна українська громада.

Якось улітку, надвечір, знову прибув я до Капулівки, де була Запорозька Січ за славного кошового Івана Сірка, і, спинившись у хаті знайомого вже чоловіка, негайно пішов у берег Чортомлика. Мале хлоп'я охоче перевезло мене каюком на руїни Січі, і я подався по ямах і кучугурах, що позоставалися замість церкви, січових куренів і пушкарні. Іти було недалеко… Дніпро змив більше половини Січі. Ніщо тут не нагадувало про минулу славу цього краю й про великі битви тих, що жили тут же, обороняючи свою волю, полягли трупом. Чарівний краєвид степу й Чортомлицької плавні не тішив мене, і в моєму серці стало так сумно, як на тих руїнах, де я ходив.

Сутеніло. Я вернувся до слободи, але в хаті було душно, і я пішов за село, на город земляка Мазая, щоб поклонитися могилі-домовині славного запорозького орла кошового Сірка.

На землю спускався морок, який з кожною миттю дужче сповивав і Великий Луг, що розіслався на схід сонця до самісінького небокраю, і хати потомлених працею довгого літнього дня хліборобів… Тільки Чортомлик та Дніпро зі своїми протоками, Павлюком і Підпільною, ще виблискували… Але й вони, нарешті, почорніли, й у їхній воді променилося лише сяйво яскравих зірок.

Я довго сидів із журбою та згадкою про минулу волю Запорозької громади, міркуючи собі, що коли б вона була й досі,

то мали б ми в кого повчитися громадської справи й вільного життя... Думки мої непомітно полинули в страшні часи руйнування того орлиного гнізда, де я перебував.

Давно вже все навкруг мене заснуло, і скрізь стояла непорушна тиша. На мерехтливі зірки поволі насунулися хмари, і все довкола сховалось у пітьмі. Не видно було не те, що жодної хати, а навіть самого надгробка на Сірковій могилі.

Нудьга давила мені серце. Я не відчував, скільки пробув на могилі, й схаменувся тільки тоді, коли з-під землі пролунав пригнічений таємничий голос: “Ти знову, сине, на моїй могилі? Ти хочеш знати правду про останні часи моєї славної Січі?”

Я зрозумів, що це голос Івана Сірка, й радісно відповів:

- Хочу, славний батьку! Хочу...

“Так візьмися руками за мій надгробок... - обізвався той же голос, - і тут відразу все побачиш і почуєш...”

Я схопився за надгробок - і за півхвилини десь іздалеку немов би прочув дзвін. Я прислухався... Але дзвін не був схожий на церковний... Він бринів не так гучно й наче дратував слух.

Невдовзі з боку січових руїн зчинився великий гомін, і тоді я зрозумів, що то довбиш у Січі бив у клепало, скликаючи запорожців на раду. Я залишив могилу, приглядаючись, щоб вийти з городу Мазая на вулицю, але я не бачив ні хат, ні тинів, наче навкруг мене було не село, а степ.

Тим часом дзвін замовк, але гомін дедалі дужчав. Ідучи в той бік, я досяг берега, не спіткавши жодної хати. Та враз побачив, що в Січі палають вогні, а поміж ними натовпами збиваються збентежені козаки. Нагледівши біля берега каюк, я хутко перекинувся на той бік річки й видряпався на кручу.

На поверхні острова, видно було, стояла Січ, якою вона уявлялась до зруйнування. Чималенькі окопи простяглися вздовж крутого берега, всередині височіли видовжені хати, або курені, а посеред них - майдан із невеличкою церковицею. Там купою збилися чубаті, сивовусі запорожці, але їх чомусь не так багато, як би належало бути на військовій раді.

Ходячи поміж козаків, я почув, що сьогодні на Січ прибула лиха звістка про те, що Дніпром пливе московське військо, щоб зруйнувати Запорозьку Січ, як це вони зробили на своєму шляху з Переволочною та обома козацькими Кодаками, викорінивши всіх, які були там, запорожців, навіть їхніх рибалок. Повідомлялося, що кошового завзятого Кості Гордієнка на Січі немає, бо він пішов з усім військом на Україну боронити її волю... що наказний отаман Сорочинський поїхав до кримського хана просити допомоги в битві з москалями... що на Січі лишилися тільки старі діди та каліки.

Довідавшись про все це, я зрозумів, чому запорожці такі сумні й чому вони безнадійно дивляться один на одного.

Серед всього цього смутку зненацька зачув дужий і владний голос одного із сивих богатирів:

- А годі, панове товариство, славне Військо Запорозьке, журитися! Тоді б ми мали тужити, коли б свою честь і славу занапастили; тепер же нам нема чого вдаватися в розпач, бо, здається, ніхто з нас не думає впускати ворога до Січі, доки живий хоча б один із запорожців. Чи, може, кому шкода покласти своє життя?

- Життя нам не шкода! - відгукнулися голоси. - Змолоду не жаліли його, а тепер нам, старим, вже нема чого шкодувати... Не смерть страхає нас, а те, що доведеться зі своєю вірою битися! Та й мало нашої сили, всі ми старі - де вже той хист молодецький! Не врятуємо Січі! Згине вона, матір наша, а з нею і Військо Запорозьке та слава його!

- Військо не загине, бо воно з Костем. І слава не поляже. З того, що ми вмремо на цих окопах навіть здійметься вгору та більше розійдеться по світах!

Я придивився до козака, який виголошував ці сміливі й чесні слова і вгадав, що бачу Якима Богуша, славного оборонця Старої Січі.

- Немає з нами нашого славного батька Сірка, що тридцять років водив нас на ворогів! - сумно перемовлялися з-поміж себе козаки. - Коли б із нами був Сірко, не спіткала б нас недоля!

- Ходімо, брати, на його могилу! - сказав Богуш. - Помолимося там милосердному богові й будемо благати поради в батька Сірка.

По сій мові мало не все товариство рушило із Січі до надгробка славного кошового, а разом із ним пішов і я.

Я бачив, як упали старі діди навколішки біля могили, голосно співаючи псалом, і той спів щохвилини перебивало ридання. Здавалося, то була сама туга...

- Батьку наш, незабутній, - почав після молитви Богуш. - Почуй нас, нікчемних дітей твоїх! Дай нам раду, що маємо робити! Ті самісінькі московці, яким стільки ми служили, чиї землі три століття від бусурманів боронили й чиїх дітей із тяжкої неволі турецької і татарської визволяли, тепер ідуть сюди з великим військом, щоб зруйнувати матір - Січ нашу! Чи ж нам воювати з ними, хоча в них наша віра, чи віддати ворогові свої скарби, чи подарувати йому рідні, политі козацькою кров'ю, землі? Почуй же нас, батьку!... Порадь!...

І долинув з-під землі той же голос, що вчувався мені раніше:

- Я чую, діти! Коли я ще з вами був, то передчував час сконання Січі! Знайте ж: не відкупитися вам ані скарбами, ані землями! Не скарби й не землі потрібні цареві Петру, що послав на вас велике військо! Земель у нього - безмежний обшир... Не треба йому і скарбів. Воля ваша йому очі коле... і по неї послав він те велике військо!”

- Не віддамо волі! - заридали старі козаки. - Нехай краще бере душу!

- Вже волю України взято! - знову пролунав таємний голос. - Ту волю продала наша старшина й гетьмани; тепер ворогові захотілося взяти волю Запорожжя, щоб знищити останню надію України на вороття до минулого!

- Не віддамо своєї волі, - вже рішучіше і з погрозою загукали січовики. - Воля нам миліша за життя!

- Стійте одностайно, діти! Не здолали вороги нашої Січі за три віки, не здолають і тепера! Не вороги згубили Україну, а свої зрадники... Не загине й Січ, коли не буде зради!

Змовк старечий голос, і січове товариство відступило від могили й зникло в темряві.

Тим часом почало світати, і зі степу донісся великий гомін, тупіт коней і скрипіння коліс... То наближалося велелюдне московське військо, піше й комонне, а скрипіли й гуркотіли колеса залізних гармат. Наблизившись до річки, вони враз здійняли пальбу.

Я бачив, як над січовими окопами вставала курява щоразу, коли туди влучали бомби. Через якусь годину на Січі спалахнула пожежа. Запалали два курені, й полум'я від них сягнуло аж неба, осявши зелені плавні червоною загравою, а дим від вогню розіслався далеко поміж деревами й очеретами плавнів.

Січ здалася мертвою. Із січових гармат не стріляли, як я згодом довідався, вони були малі й не досягали ворожого війська. В окопах хоча й містилися запорожці, але вони стояли нерухомо. Тільки біля пожежі метушилося товариство, рятуючи від вогню сусідні курені й церкву.

Не знаю, скільки годин били гармати, бо я втратив зв'язок із часом, і якоїсь миті мені привиділося те, що тривало цілі дні й тижні.

Нарешті пальба припинилася, і я побачив, що від берега до Січі відплив човен. У ньому сидів посланець од царського війська, український козак Сметана, який умовив січовиків, щоб вони не змагались і скорилися.

Я бачив, що в Січі подекуди лежали козацькі трупи, ще не поховані й навіть теплі. Кров'ю позапікалися сиві вуса й оселедці вбитих богатирів, а земля навколо мертвих була аж

червона.

Біля посланця незабаром здійнявся галас, бо січовики, впізнавши в ньому козака, стали вимагати, щоб за зраду скарати його на горло. Я чув, як Сметана виправдовувався тим, що його силоміць взяли на службу до ворожого війська, але запорожці не зважали на те, і Богуш грізно мовив до нього:

- Дався, легкодухий, живим у неволю і задля нікчемного життя свого зрадив рідному краєві й загубив душу свою; так помри ж од наших рук у науку й на острах іншим легкодухим!

Сметана корчився навколішки, благаючи милосердя, але січовики до зрадників ніколи не мали пощади й, підхопивши посланця на руки, вкинули його в швидкі хвилі Дніпра…

Потім усе це зникло з-перед моїх очей, але я знову побачив себе на Січі.

Вставало червоне сонце й вигравало в Дніпрових хвилях веселим, блискучим промінням. Із плавні долинали бадьорі співи птаства, і, здавалося, все жило, як і раніше. Але незабаром зі степу зненацька присунулося вороже військо і знову почало обстрілювати Січ із гармат, а тим часом із плавні випливло безліч байдаків, наповнених москалями.

За хвилину спалахнула смертельна битва. Богуш керував обороною Січі, перебігаючи з одного її краю до іншого. Щоб не витрачати даремно бомб і пороху, він звелів палити аж доки байдаки з московським військом не наблизяться до Січі; коли ж передні стали причалювати до берега, то ревнули й запорозькі гармати та затріскотіли рушниці.

Хоча Січ обстрілювали з поля, та запорожці кинулися в берег, щоб грудьми зустріти ворога. Десятків зо два байдаків були розтрощені січовими гарматами, й Чортомлик із Підпільною почорніли від голів забитих москалів, які потопали. Ті голови то занурювалися, то знову виринали, а руки марно билися побіля них об хвилі й скидалися вгору, переборюючи смерть… Щомиті голів і рук меншало, й невдовзі хвилі стали прозорі.

Чимало ворогів загинуло й на байдаках од влучних запорозьких куль, не діставшись берега; з тими ж, що встигли висадитися на Січ, запорожці зчепилися в шаблі.

Минуло півгодини в лютій битві. Москалі кололи запорожців довгими багнетами, а січовики, відсуваючи ті багнети, рубали ворогів з одного маху. Дехто з бійців, не маючи зброї в руках, або відкинувши її геть, билися врукопаш. Вони давили один одного під силки, хапали за горлянку і кусали зубами, аж доки слабіший не падав мертвим.

Серце калатало в моїх грудях, немов хотіло вирватись, і я намагався заплющити очі, щоб нічого не бачити, але то було

намарне, і я все це бачив крізь міцно заплющені очі.

Москалів було більше ніж запорожців, але вони не спромоглися гуртом пристати до берега, й січовики знищували їх поодинці. За годину всю місцевість біля окопів заслали чорні трупи ворожого війська, а між ними, як той мак серед чорного кураю, червоніли запорозькі жупани.

- Наші перемогли! - вигукнув я - і схаменувся...

- Не радій, сину! - причулося мені, мов з того світу. - Слухай, який гомін стоїть у степу! То йде полковник Війська Запорозького Гнат Ґалаґан. Тільки не на поміч своїм братам, а щоб добивати їх. Будь він проклятий навіки за те, що зрадив Україні за нещасне панство й подарунки! І двічі проклятий, що змусив чимало синів рідної землі пристати до свого зрадливого війська й піти проти братів своїх! Не скоро спокутує гріх свій і Омельник, що породив зрадника, який продав кров своїх братів і волю безталанної неньки нашої України за те, щоб стати самому полковником московського охочекомонного війська!

І знову я бачу, як хмарою облягає вороже військо Січ. Ґалаґан зі своїми охочекомонними козаками рубав у плавнях ліси і в'язав плоти. З Кайдаків, Кам'яного Затону й навіть із Самари гнали сюди байдаки. Незабаром увесь Чортомлик і Підпільна вкрилися човнами і плотами так, що не видко було й води, й здавалося, що невдовзі з поля на Січ можна буде переходити пішки.

Знову засмутилася Січ. Після двох штурмів, товариства ще поменшало і, порівняно з ворожим військом, запорожців залишилася жменька.

Богуш, а за ним і все товариство, відчуваючи неминучу загибель, ішли до церкви й спокутували в ченця свої гріхи.

Я помітив, як прибули на Січ Ґалаґанові посланці й навіть розчув слова зачитаного листа: “Я сам, - писав Ґалаґан, - жив із вами в однім курені, люблю Січ і товариство й запевняю вас своїм словом, що хто не буде змагатися й кине зброю, то й волосина не впаде з його голови, ба навіть заслужить він собі царську ласку...”

- Не вірте собачому синові! - казав Богуш, метнувши очима на козаків. - Це хоче клятий зрадник, щоб нас, живих, забрати та віддати на знущання, а собі більше вислужитися!

Посланців одпустили до Ґалаґана, переказавши, що козаки не ймуть віри зрадникові.

Знову заревіли гармати з поля, а байдаки й плоти з москалями хмарою посунули з усіх боків до Січі. Ґалаґан звелів своїм козакам, що підпливали до берега, стріляти з усіх рушниць, щоб не змогли запорожці, як ті вийдуть на берег, бити їх нарізно.

Над Січчю знову схопилася пожежа, а кулі, мов бджоли, шугали над окопами й не давали козакам навіть підвести голови. Нарешті бомба влучила в пушкарню, пробила стелю - і вся Січ затремтіла від страшенного вибуху. Мені здалося: це вже остання мить вольниці. І, справді, незабаром увесь берег, з усіх боків Січі, був рясно вкритий московським військом, яке й кинулося на окопи.

- Не занапастимо, брати, козацької слави! - гукнув Яким Богуш, кидаючись назустріч ворогам. Та й він раптом упав, простромлений довгим списом галаганівця.

Ватажка вхопило двоє з товариства, винесли з бою на майдан і поклали в затінок під церквою, щоб ніхто не порушив спокою останніх хвилин земного життя могутньої душі козака.

- Клейноди до церкви! - над силу мовив Богуш: - Може, божого дому не зачеплять!

Козаки виконали його волю й одразу ж кинулися в бій, щоб і собі знайти таку славну смерть, як і їхній отаман.

Сили оборонців вичерпувались, як і їхня зброя. І славні сивовусі запорожці, між яких було чимало колишніх курінних отаманів і полковників, що їх поважали люди всієї України, один по одному падали мертві під багнетами і списами москалів.

Я не мав сили спостерігати все те, що коїлося... Це була не січа, не бойовище, а різанина... Я бачив, як Галаган, вискочивши на окопи, почав гукати запорожцям, щоб ті складали зброю, присягаючись, що ніхто їм не завдасть лиха. І, на жаль, знайшлося десятків зо три таких, що повірили йому; решта ж лицарів, збившись в окопах, захищалися, доки не полягли всі, як степова трава під косою.

Перемігши козаків, зрадник Ґалаґан кинувся добивати поранених і бранців. У мене чуб настовбурчився, коли я помітив, що поранених, з яких точилася кров, волочили за ноги на майдан і там, поставивши, замість колоди, кухву, стинали їм голови.

Легкодухих, що віддали себе “на милость” Ґалаґана, він живцем саджав на гострі палі й вішав на шибеницях, які були змайстровані на плотах... І так пускали тих нещасних Дніпром униз, щоб усі запорожці бачили, яка на них чекає доля.

Богуш спливав кров'ю під церквою, коли його загледів й упізнав Ґалаґан.

- А! - скрикнув той, радіючи. - Це ти підбурював запорожців на битву!... Тебе, голубчику, я привезу до царя живим!...

- Спізнився, московський недоляшок!... - стиха відповів Богуш. - Я вже збираюся до іншого царя - того, що на небі! А з якими очима ти постанеш перед ним?

- Годі, годі! - заговорив я в знемозі, силкуючись одірвати свої руки від надгробка. - Я не можу більше дивитися!

Але руки не слухались... Вони мовби прикипіли до каменя, і я ще бачив, як усі запорозькі курені охопило полум'я і як зрадники, разом із ворогами, скинули хрест із січової церкви, а дзвони - із дзвіниці... Як вони грабували в церкві срібло, золото й свічки... Як здирали з образів золоті із самоцвітами ризи... Як виносили з-під престолу військові клейноди... І як уже наостанку підпалили церкву.

Я не міг зрушити з місця, хоч і намагався це зробити. Тоді я почув таємний голос:

- Ти бачив сам, як це було. Пам'ятай же, що наша воля загинула не через ворогів, а через зраду своїх... І вам, що зараз живете, не буде волі, доки не запанує поміж вас згода й братерство!

Коли відірвалися мої руки від надгробка, я, знесилений тяжкою марою, довго не міг підвестися з могили й поглянути навколо себе...

Далеко, на схід сонця, з-за плавні, повитої ще млою, рожевіла світова зоря. І вгледівши її колір - радості й надії, я мимохіть вигукнув:

- О зоре, зоре! Будь ти не тільки вранішнім світилом, а й символом єднання й волі українського люду.